

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

ƏLİ ŞAMİL

UYĞUR, QAQAUZ, QUZEY
QAFQAZ TÜRKLƏRİNİN
FOLKLORU VƏ
ƏDƏBİYYATI

BAKI –2011

AMEA Folklor İnstitutu
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.

ELMİ REDAKTOR: *f.e.d., prof. Hüseyn İSMAYILOV*

REDAKTOR: *f.e.d. Ramiz ƏSKƏR*

RƏYÇİ: *f.ü.f.d. Əziz ƏLƏKBƏRLİ*

Əli Hüseyn oğlu Şamil (Şamilov), Bakı, Nurlan, 2011,
- 412 səh.

Kitaba Azərbaycanda az öyrənilmiş Uyğur, Qaqauz, Quzey Qafqaz türklərinin folkloru və ədəbiyyatı haqqında məqalələr daxil edilmiş və örnək göstərilən nümunələr olduğu kimi saxlanılmışdır. Məqalələrdə ədəbi prosesə təsir edən məsələlərdən, xalqların tarixindən, onların bir-birindən uzaqlaşdırılması üçün dünyanın güclü dövlətlərinin apardıqları məkrli siyasətdən, özlərini humanist və demokratik göstərməyə çalışan müstəmləkəçilərin azsaylı xalqları yox etmək və ya əritmək siyasətindən də söz açılır.

Kitab eyni soydan olan xalqlarda gedən ədəbi prosesləri öyrənmək və sərt əngəllərə baxmayaraq əlaqələrin necə davam etdiyini izləmək baxımından diqqəti çəkə bilər.

Ş 4603000000 Qrifli nəşr
N-098-2011

© Əli Şamil, 2011

Bu kitabı 1920-ci illərdə Bakıda yaşamış, Vahid Türk-Tatar Dövləti qurmaq istədiklərinə görə 1937-38-ci illərdə Sovet rejimi tərəfindən şəhid edilmiş kırımlı Bəkir Çobanzadəyə, özbəkistanlı Xalid Səid Xocayevə, tatarıstanlı Əziz Ubaydullinə, azərbaycanlı Əmin Abidə və onların məsləkdaşlarına ithaf edirəm!

Uyğur, Qaqauz, Qüzey Qafqaz türklərinin

folkloru və ədəbiyyatı kitabı

hədiyyəmdir.

Əli Şamil

İÇİNDƏKİLƏR

Azsaylı xalqlara böyük məhəbbət.....	5
Böyük ədəbiyyatın cavan şahələri.....	11
Uyğur türklərində folklor və ədəbiyyatın inkişafı.....	25
Развитие литературы и фольклора Уйгурских тюрков (резюме).....	85
Development of literature and folklore by Uyghur turks (abstract)	87
Ən gənc ədəbiyyat - qaqauz türklərinin ədəbiyyatı.....	89
Одна из новейших литератур – литература Гагаузских тюрков (резюме).....	177
One of the youngest literatures-literature by Gagauz Turks(abstract)	179
Noqay türklərinin ədəbiyyatı keçmişdə və indi.....	181
Литература Ногайских тюрков – в прошлом и в настоящем (резюме).....	223
Literature by Noqay Turks in past and present (abstract)....	226
Qaraçay-Malkar (Balkar) türkləri ədəbiyyatının inkişaf yolu.....	229
Путь развития литературы Карачай-Малкарских (Балкарских) тюрков (резюме).....	281
The development of literature by Karachay-Balkar (Malkar) Turks(abstract)	283
Qumuq türkləri ədəbiyyatının dünəni və bugünü.....	285
Литература Кумыкских тюрков в прошлом и настоящем (резюме).....	354
Literature of Kumuk Turks in past and present(abstract)....	356
Qaynaqlar.....	358
Müəllifin çap olunmuş kitabları, məqalələri, tərtib etdiyi kitablar və iştirak etdiyi simpoziumlar	373

AZSAYLI XALQLARA BÖYÜK MƏHƏBBƏT

Araşdırıcılıq çox mühüm və məsuliyyətli işdir. O, həm obyektiv, həm bilgili, həm də sənətinin aşıqı olmalıdır ki, ortaya qoyduğu məhsul da faydalı, səmərəli olsun. Onun ən böyük uğuru isə ehtiyac duyulan, araşdırılmamış və öyrənilməmiş məsələni ortaya çıxarmasıdır. Mövzu üçün istər keçmişə müraciət edilsin, istər günümüzün hadisələrinə, əsas odur ki, gələcək üçün daha çox işə yarayacaq əsərlər ortaya çıxsın. Bunu da ancaq seçdiyi mövzuya ürəyindəki sevgini daşıyacaq araşdırıcılar bacara bilər.

Avrasiyanın böyük bir hissəsində dövlətlər quran, xalqlar arasında mədəniyyətin daşıyıcısı rolunu oynayan türklər sonra tarixin tələbi, cəmiyyətin də inkişafı ilə bir neçə qruplara və boylara bölünməyə başlamışlar. Bu bölünmənin nəticəsidir ki, türkün gücündən, qüdrətindən qorxan “yağılar” eyni millətdən olan iki qardaş xalqı bir-birinə düşmən gözü ilə baxmağa məcbur etmişdir. İmperialistlərin böyük təxribatı ilə özbəkliyini, azərbaycanlılığını qəbul etdiyi halda türklüyünü inkar edən türklər meydana gəlməyə başlamışdır. Müsəlmanların və türklərin başına gətirilən oyunların tarix boyu sayı-hesabı yoxdur.

Dünya imperialistləri türk qövmünün birləşməsinə böyük təhlükə kimi görüb və hər zaman onu parçalamaq, ayırmaq siyasətini güdmüşdür.

Bu uçuşumu görən İsmayıl Qaspiralı, Yusuf Akçura, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu və s. kimi türkoloq və ideoloqlar keçən əsrin əvvəllərində türklərin birləşməsinin vacibliyini vurğulamış, bunun uğrunda mübarizə aparmışlar.

Onların mübarizələri düz bir əsrdən sonra gerçəkləşmə yolunu tutmuşdur. İndi dövlət başçıları da görüşlərində, toplantılarında bu məsələni tez-tez gündəmə gətirirlər. Bu gün türk dünyasının birləşməsi uğrunda bir çox mühüm addımlar atılmışdır. Lakin buna qədər türk qövminin keçdiyi tarixi yol olduqca çətin – enişli, yoxuşlu olmuşdur. Dəfələrlə bağrından bıçaqlanmış, parçalanmış, sürgünlərin qurbanı olmuşdur. Öz doğma torpaqlarından didərgin düşmüş, sürgün edilmişdir.

Sürgünlər təkcə ziyalıları öz ağışına almamışdır. Milyonlarla türk imperialist hökumətlərin qurbanı olmuşdur. O və ya bu şəkildə türklərin qətlə yetirilməsi fərmanları verilmişdir. Rusiya və onun varisi olan Sovetlər birliyi yalnız işğal etdiyi ərazilərdə deyil hətta xarici ölkələrdəki türklərə də divan tutmuşdur. Baymirza Hayit yazır ki, Kaşqarda polis idarəsinə rəhbərlik edən sovet vətəndaşı Mavlanov bir gündə 6.000 nəfəri güllələmiş, 300.000-dən çox Doğu Türkünistanlı həbs etdirmiş və 10.000-dən çox ailənin malını müadirə etmişdir. İkinci Dünya Savaşı illərində Avropaya getmək məcburiyyətində qalan Quzey Qafqaz müsəlmanlarını İngilislər Sovetlərə təhvil verdilər ki, vətənə qaytarsınlar. 1945-ci ilin mayın 28-də həmin insanları Sovet qoşunları Avstriyanın Drau çayı sahilində kütləvi güllələmişlər. Yüzlərlə qadının və uşağın da məhv edildiyi həmin yerdə abidə qoyulmuş və hadisə tarixə Drau faciəsi kimi daxil edilmişdir.

Dəfələrlə torpaqlarından – ata-baba yurdlarından didərgin düşmüş, bu azmış kimi, güllələnmiş, bilərəkdən məhv edilmişlər. İstər axıska türklərinin taleyi, istər Ermənistan qaçqınlarının taleyi, istərsə də Drau faciəsi bunun açıq göstəricisidir. Bu cür örnəklər yüzlərlədir. Keçmiş sovet məka-

nında məskunlaşmış bütün türklər rus imperialistlərinin əlindən “yaralıdır”. İki qardaş arasında o qədər düşünülmüş şəkildə nifaq salmışlar ki, izi uzun zaman silinməyəcək kimi görünür.

Bu gün fars şovinistlərinin, çin imperialistlərinin zülmü altında qalan milyonlarla türklər var ki, öz dillərini unutmaq üzrədirlər. Eyni siyasəti rus imperalizmi Şimali Qafqaz xalqlarının başına gətirmişlər. Sevindirici haldır ki, bu xalqlar hələ də ailə daxilində öz doğma türk dillərində danışır, adət-ənənələrini qoruyub saxlaya bilirlər. Üstəlik, 50-ə yaxın etnik qrupun yaşadığı Şimali Qafqazda yüzillər boyu ortaqlar kimi Türk dili işlədilmişdir. Bu da bir daha bizim haqlı qürurumuz və fəxrimizdir.

XX yüzildə isə sovetlər “beynəlmiləlçilik, qardaşlıq” adı altında ruslaşdırma siyasəti yeridərək buna son qoydu. Bu ərazidə yaşayan türk xalqları öz dillərini, mədəniyyətlərini, folklorlarını belə çətin şəraitdə qoruyub saxlamışlar. Biz də onlara əlimizdən gələnlə bütünlükdə köməyi əsirgəməməli olduğumuz halda, təəssüf ki, diqqətdən kənar qoymuşuq. Halbuki yaxın keçmişə qədər qaraçay-malkarların, qumuqların, noqayların, qaqauzların, uyğur türklərinin apardıqları mücahidələr gözümüz önündə baş vermişdir. Yazıqlar olsun ki, bu hadisələri tezliklə unutmuşuq və onlara biganə qalmışıq.

Əli Şamilin “Uyğur, Qaqauz, Quzey Qafqaz türklərinin folkloru və ədəbiyyatı” əsəri məni çox sevindirdi. Bir anlıq ötən əsrin otuzuncu illərində - repressiya illərində Azərbaycanda öldürülən, qətlə yetirilən ziyalıları gözümün önünə gətirdim. Onlar arasında Azərbaycan türkü qədər də tatar, axıska və s. türkləri var idi. Bu da təsadüf deyildi. Çünki bu xalqlar hər zaman eyni millətin üzvləri kimi davranmış, bir-

birlərinə dayaq durmuşlar. Lakin təəssüf ki, Sovet Birliyi zamanı aparılan təbliğatlar öz təsirini göstərmiş və arada məsafələr yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Dünyanın bir çox imperialist dövlətləri ilə mübarizə aparan türklər hər zaman öz türklüklərində qalmışlar. Hər nə qədər əridilməyə məcbur edilsələr də, yenə də türk olaraq qala bilmişlər. Bəzən bunun tamamilə əksi olmuş, xalqlar türklərin içində əriyib yox olmuşlar.

Türklərin birliyini qoruyub saxlayan, şübhəsiz, ortaq dil, ədəbiyyat, folklor və ortaq keçmiş – tarix faktorlarıdır. Eyni tarixdən, eyni soy kökdən olan bir millətin dilinin, ədəbiyyatının, folklorunun ortaq olması o qədər də təəccüblü olmamalıdır.

Türkləri ortaq mifik yaddaş, ortaq mədəniyyət birləşdirir. Bir çox ortaq dastanlar, nağıllar, mərasimlər var ki, hansı hakimiyyət altında olmasından, hansı dinə sitayiş etməsindən asılı olmayaraq türklər arasında hər zaman yaşamışdır. Bu gün bütün türklərin Tanrıçılıq sistemində sadıq qalması, Novruz bayramını, Xıdır Nəbini, çillələri bir qədər fərqlə də olsa, qeyd etmələri ortaqlığımızı daha çox təkmilləşdirir. Gələnlərinə bağlı türkləri birləşdirən daha bir xüsusiyyət isə, heç şübhəsiz, aşığı-ozan sənətidir, sazdır. Aşığı Ələsgərin yaradıcılığında Qaracaoğlanın təsirini görməyimiz bu birliyin nəticəsidir. Bu gün hər hansı bir folklor materialının örnəklərini bütün türk xalqlarının folklorunda fərqli variantlarda tapmaq olar. Məhz buna görədir ki, türk tarixini, ədəbiyyatını, folklorunu, mədəniyyətini bütövlükdə türk dünyasını öyrənmədən təhlil etmək, nəticə çıxarmaq mümkün deyil. Buna görə də bütün türk xalqlarının ədəbiyyatı hökmən öyrənilməli, tədqiq olunmalıdır.

Təəssüf ki, Azərbaycanda rus, ingilis, fransız və b. bir çox böyük xalqların ədəbiyyatı öyrənilsə də, lap yaxınlığımızdakı qumuqların, noqayların, qaraçayların, balkarların, Kırım tatarlarının, bizdən uzaqlarda olan qaqauzların, uyuğurların folklorunu, ədəbiyyatını, hətta deyərdim ki, az qala özlərini nəzərdən qaçırmışlar. Halbuki biz diqqəti daha çox bu sahəyə yönəltməliyik ki, imperialistlərin bütün gücü ilə əritməyə çalışdıqları halda, buna qarşı çıxmaq, öz kimliklərini qoruyub-saxlamaq yolunda onlara yardımçı ola bilək.

Əli Şamilin türk dünyasına – onun tarixinə, folkloruna, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə və incəsənətinə olan aşinalığını bildiyimizdən bu əsərin mahiyyətini görə bilirik.

Bütün ömrünü türklüyə - Türk Birliyinə həsr edən bir araşdırıcının çoxlarının görmədiyi, fərqiində olmadığı məsələni gün üzünə çıxarması o qədər də təəccüblü deyil. Bu işləri həqiqi elm fədailəri görürlər. Azsaylı türk xalqlarını ədəbiyyat və folklorundan yazmaq, əslində, Əli Şamil bir daha ictimaiyyətin diqqətini onlara yönəltmək istəmişdir. Açıqcası, kitab buna nail olacaq. Çünki kitabı oxuduqca bu gün böyük xalqlar içində əridilməyə və türklük kimliyini unutmağa məcbur edilən qardaşlarımıza dəstək olmanın nə qədər vacib olduğu qənaətinə gəlirik. Bir daha əmin oluruq ki, türk tarixi qədim və dərinidir. Onun dərinliyinə isə ancaq birliklə - bütün halda vara bilərik.

Qafqazın quzeyində yaşayan, yazılı ədəbiyyatları olan noqayların, qumuqların, qaraçay-malkarların, keçmiş Bessarabiyada - bugünkü Ukrayna və Moldova Respublikalarında yaşayan qaqauzların, Çin Xalq Respublikasında qalan uyuğurların ədəbiyyat tarixləri haqqında yazılan bu əsərdə Azərbaycanda ilk dəfə həmin xalqların ədəbiyyatı, folkloru sis-

temli və geniş şəkildə araşdırılaraq kitab halına salınmışdır. Kitabda noqay, qaraçay-malkar, qumuq türkləri, yəni Şimali Qafqaz türklərinin ədəbiyyatları ilə yanaşı, həm də uyğur türklərinin və qaqauz türklərinin də ədəbiyyatları diqqətdən yayınmamışdır. Bu da müəllifin araşdırma arenasının genişliyindən xəbər verir. Üstəlik, kitabın müəllifin yazdığı məqalələr toplusundan ibarət olması içərisindəkilərin daha səmimi bilgilərdən ibarət olduğunu göstərir. Buna görədir ki, yazılar həm oxunaqlı, həm də məlumat xarakterlidir.

Kitabda yalnız Uyğur, Qaqauz, Quzey Qafqaz türklərinin folkloru və ədəbiyyatından söz açılmaz, həm də onların Azərbaycanla əlaqəsinə diqqət yetirilir. Ümid edirik ki, bu əsər gənc tədqiqatçılar üçün gərəkli bir kitab olacaq. İnanırıq ki, bir başlanğıc olan bu kitabdan sonra Şimali Qafqaz, qaqauz və uyğur xalqlarının ədəbiyyatına, folkloruna, incəsənətinə maraq və diqqət daha da artacaq.

Prof. Dr. Hüseyn İSMAYILOV

BÖYÜK ƏDƏBİYYATIN CAVAN ŞAXƏLƏRİ

Göstərişlə yazmaq mənim üçün ən ağır, ən çətin və ən üzücü iş olub. Buna baxmayaraq sovet dövründə 20 ilə yaxın, göstərişlə yazmalı olmuşam. Həmin zamanlarda redaksiyaların tapşırığı ilə partiya və komsomol komitələrinin iclaslarından hesabatlar, bir sıra müsahibələr, xəbərlər yazıb qonorarını alsam da, imzama qoymurdum. İmzama çap olunmuş 500-dən çox məqaləmin isə bu gün 60-70-nə imzama qoyaram. Qalanı ürəyimdən olmasa da, məcburən yazdığım, qonorarını aldığım məqalələrdir.

...Kiçik yaşlarımda dağlarımızda axtarış aparən geoloqlarla tez-tez rastlaşırıdım. Zod qızıl yataqları adıyla məşhurlaşan, oradan qızıl çıxarılması üçün planlar hazırlayan bu insanların işi mənə romantik və cəlbedici görünürdü. Buna görə də böyüyüb geoloq olmaq arzusuyla yaşayırdım. Düşünürdüm ki, Göyçə dağları filiz yataqları ilə zəngindir, onları kəşf etsəm, vətənimə və millətimə xeyir vermiş olaram.

Göyçənin yayı sərin və səfalı, qışı isə çox sərt keçir, az qala altı ay dağlardan qar ərimirdi. Vay o günə ki, qışda təzə qar yağandan sonra külək əsəydi. Onda çaylarda su da “yoxa çıxırdı”, adamlar su içmək, mal-qaranı suvarmaq üçün qar əritməli olurdular. Əsən külək qarı qapıların arxasına yığdığından evdən çölə çıxmaq olmurdu. Göyçənin qışını Aşıq Ələsgər yaddaşlara belə hopdurub:

Göyçə qar əlindən zara gəlirdi,

Muğan həsrət çəkir a yağa qar, qar!

Radionun tək-tək evlərdə olduğu, televizorun olmadığı bir vaxtda adamlar uzun qış gecələrini yola vermək üçün müxtəlif əyləncələrdən istifadə edirdilər. Yanacağıın qıtlığından evlərin hamısını qızdırmaq mümkün olmurdu. Adamlar məcbur qalır-

dılar bir otağı isitsinlər, orada oturub eşitdiklərindən, bildiklərindən danışıqlar. Söhbətlərinin əsas mövzusu da kəndin, kənddə yaşayan nəsilin tarixi olardı. Bir də dağlar qaçaqlar oylağı olduğundan onların qoçaqlığından danışırdılar. Qonum-qonşuda kim nağılı şirin danışsa, hamı onun başına toplaşardı. Beş-altı qonşu bir otağa yığılar, nağıl danışanı da çağırırdılar. O nağıl danışar, toplananlar da maraqla qulaq asardılar. Elə buna görə də nağıl danışan kəndin hörmətli adamı sayırdılar. Hərdən ya kəndimizdən olan, ya da kənardan gələn aşuqlar gecələr məclis aparar, dastan söyləyərdilər.

Görünür, xəyalpərvər böyüməyimdə Göyçənin aşuq mühitinin, kənd ağsaqqal və ağbırçəklərinin qaçaqlar haqqında söylədikləri rəvayətlərin, uzun qış gecələri kürsü başında eşitdiyim nağıl və dastanların, tapmacaların da rolu az olmayıb.

Yeniyetməlik çağlarımda doğduğum kəndin və gəzdiyim yerlərin timsalında cəmiyyətdəki ziddiyyətləri gördükdə, peşə marağında bir dəyişiklik baş verdi. Kənddə kolxoz sədrinin sözünün qanunlardan üstün olduğu hər addımda duyulurdu. Kolxozun malı hamının ki sayılsa da, onu kolxoz sədri istədiyi kimi idarə edir, “ümumxalq malını” istədiyi kimi talayırdı. Etiraz edənlər isə milisin vasitəsilə cəzalandırılırdı. Raykom katibi də, milis də, Mərkəzi Komitədən gələnlər də haqlını qoyub haqsız müdafiə edir, kolxoz sədrinin tərəfini saxlayırdılar.

Milli ayrılı-seçkilik də baş alıb gedirdi. Rəsmi təbliğat bizə azərbaycanlı olduğumuzu öyrədirdisə, rayon mərkəzinə çıxan kimi ermənilərin vəzifəlisi də, vəzifəsizi də, rəsmi toplantılarda da, küçədə-bacada da bizə “türk” deyirdilər. Yaşadığımız Göyçə mahalını bir neçə rayona bölüb hərəsinə də ermənicə bir ad vermişdilər. Ermənistanın hər yerində yazı-pozu işləri ermənicə olduğu halda, Azərbaycana gələndə başqa mənərə görürdük. Azərbaycanda rus dili hakim idi. Hamı rusca danışmağa,

rusca yazmağa çalışırdı. Bir sözlə, qəzetlərdə yazılanlarla, radio-televiziyada, rəsmi dairələrdə deyilənlərlə həyat həqiqətləri, gördüklərim uyğun gəlmirdi.

Ruslaşdırma siyasəti mədəniyyətlərin yaxınlaşdırılması, beynəlmiləlçilik kimi təbliğ olunurdu. Dilləri, dinləri, mədəniyyətləri yaxın olan azərbaycanlılar, türkmənlər, özbəklər, tatarlar, qazaxlar və b. xalqlar arasındakı yaxınlaşma isə millətçilik, şovinizm kimi pislənirdi. Rus dili və ədəbiyyatı öyrətmənlərimiz tez-tez tatar, tatar dili sözlərini işlədirdilər. Bu sözlərə tədris proqramına daxil edilmiş yazıçı və şairlərin əsərlərində çox rast gəlirdik. Onlar tatar deyəndə bizim babalarımızı, tatar dili deyəndə babalarımızın danışdığı dili nəzərdə tutduqlarını başa düşürdük. Öyrətmənlərimiz də bunu gizlətmirdilər. Puşkinin, Lermontovun, Nekrasovun və b. rus yazıçılarının əsərlərində tatarlara olan nifrət və qəzəbi görürdük. Rus yazıçı və şairləri ilə yanaşı hökumət adamlarının, ziyalıların tatarlara necə sayğısız yanaşdıqlarını müşahidə edirdik.

Ruslar qədim, yüksək mədəniyyətli xalq kimi təbliğ edildiyi halda onların qədim tarixinə, ədəbiyyatına dair elə bir qaynaq ortaya qoymurdular. Böyük mədəniyyəti, ədəbiyyatı olan Doğu xalqları haqqında isə susur, yaxud da təhrif olunmuş yazılar təqdim edirdilər.

“Bu haqsızlığı necə aradan qaldırmalı, buna necə son qoymalı?” sualı ətrafında çox baş sındırır, cavab tapmaq üçün öyrətmənlərimə, savadlı-ağıllı saydığım adamlara suallar verir, kitablarda cavab arayırdım. Başa düşürdüm ki, təkbaşına bu haqsızlığa qarşı dayanmaq mümkün deyil. Xalq öz haqqı uğrunda mübarizəyə qalxmalıdır. Bunun üçün də xalqı ayaqlandırmaq, həqiqətləri millətə çatdırmaq lazımdır. Yollar arayır, tarix kitablarında xalq üsyanları haqda yazılanları dönə-dönə oxuyurdum. Bu axtarışlar məni Azərbaycan Dövlət Universi-

tətinin jurnalistika fakültəsinə gətirdi. Böyük ümidlərlə daxil oldum bu fakültəyə. Elə düşünürdüm ki, fakültəni bitirib işə başlayan kimi ürəyimdən keçənləri, istədiklərimi yazaraq xalqımı öz haqqı uğrunda mübarizəyə qaldıra biləcəyəm.

Birinci kursdaca öyrətmənlərimizin söhbətlərindən, tanış olduğum jurnalistlərin danışığından, təcrübədə olduğum qəzet redaksiyalarında gördüklərimdən anlayırdım ki, ölkədə jurnalistlər, qələm sahibləri heç də azad deyillər. İstədiklərini deyil, nəyə icazə verilirsə, onu yazırlar. Buradan da baş götürüb getmək istədim. Qarşımda isə bir sual dururdu: haraya getməli? Üç dəfə ali məktəb dəyişmişdim. Yaş keçirdi. Ali məktəbləri dəyişməklə, müxtəlif ixtisaslarda gücümü sınaqla heç nəyi dəyişə bilməyəcəyimi aydın görürdüm.

Daha münasib bir ixtisas tapa bilmədiyimdənmi, yoxsa da qrup yoldaşlarımla və dostlarımla təsirindənmi jurnalistika fakültəsinə bitirməli oldum.

Universiteti bitirəndə təyinatımı Naxçıvandakı “Şərq qapısı” qəzetinə verdilər. Oraya getmək istəməsəm də, başqa çıxış yolu tapa bilmədim. 1973-cü il avqustun sonlarında qəzetdə işə başladım. Kollektivin çoxunun üzündə “xoş gəlibsən” deyil, “niyə gəlibsən” ifadəsini oxuyurdum. Bunu dilinə gətirib söyləyənlər də yox deyildi. Bu münasibətdən bezib qaçmadım. Çünki səmimi münasibətim olan öyrətmənlərim, tanışlar və dostlar məni buna psixoloji cəhətdən hazırlamışdılar. Yaxşı bilirdim ki, hara getsəm, bu cür münasibətlə qarşılaşacağam.

Ali məktəbdə öyrədilənlərlə işdə tələb olunanlar bir-birinə uyğun gəlmirdi. Qəzetin redaktoru ali təhsilli jurnalist olsa da, komsomol məktəbi keçmiş bir məmur idi. Kommunist Partiyasının yazılmamış qaydalarını çox gözəl bilirdi. Qəzetdə iki redaktor müavini ştatı vardı. Redaksiyada çalışanların çoxu ali təhsilli jurnalist olsa da, onları redaktor müavini qoymurdular.

Redaktor müavinlərinin ikisinin də ali təhsili yox idi. Əslində, müavin vəzifəsində gələcəkdə redaktoru əvəz edə biləcək gənclər işləməli, təcrübə toplamalı idi. Çox yerdə olduğu kimi, “Şərq qapısı” qəzetində də buna əməl edilmirdi. Redaktor müavinini vəzifəsinə elə adamlar qoymuşdular ki, onları heç vaxt redaktor təyin etmək mümkün olmasın.

Redaktor ezamiyyətə, ixtisasartırma kurslarına gedəndə, məzuniyyətdə olanda, işdən çıxarılanda onu müavinlər əvəz edirdilər. Hesablamışdıq ki, müavinlərin redaktorları əvəz etdiyi müddət redaktorların vəzifədə olduğundan çoxdur. Müavinlərin vəzifədə belə uzunömürlü qalması heç də təsadüfi deyildi. Çünki onlar idarənin ən mühafizəkar işçiləri idilər. Təcrübələri də çox idi. İşin əsasını da onlar görürdülər. Yeni gələnlərə, xüsusən ixtisaslı jurnalistlərə vəzifələrini əllərindən ala biləcək potensial rəqib kimi baxırdılar. Buna görə də az-çox qabiliyyəti olan gəncləri hər vasitə ilə gözdən salmağa çalışırdılar.

Belə bir mühitdə düşündüklərimi, istədiklərimi yazmaq mümkünsüz idi. Çünki burada sifarişləri sözsüz yerinə yetirənlər, qəliblərə uyğun, standart məqalələr yazanlar, rəhbərliyə “bəli”, “baş üstə” deyənlər yaxşı işçi sayılırdı. Bu da yaradıcı insan üçün cəhənnəm əzabı kimi bir şeydir. Yazmamaq, susmaq da mümkünsüzdü. Axı vəzifə borcumu yerinə yetirməli, yaşayışımı, dolanışığımı təmin etməliydim.

Qonorar qəzetdə çap olunan məqalələrin həcminə və keyfiyyətinə görə verilməli idi. Amma “Şərq qapısı” qəzetində iş elə qurulmuşdu ki, qonorar vəzifəyə görə bölünürdü. Redaktor həm yüksək maaş, həm də yüksək qonorar alırdı. Ondan az redaktor müavinləri, onlardan az məsul katib və şöbə müdirləri, onlardan az ədəbi işçilər qonorar alırdı. Bu yazılmamış qanuna yazılı qanunlardan daha ciddi əməl edilirdi. Etiraz edənlər isə

müxtəlif bəhanələrlə sıxışdırılır, çox vaxt aylarla qonorar üzünə həsrət qoyulurdu.

Hərdən şöbə müdirinin, müavinlərin, redaktorun, sensorun gözündən yayındırıb bir sözü və ya sətiraltı mənası başqa anlam verən bir fikri qəzet səhifəsində verməklə təskinlik tapırdım.

İş yoldaşlarım iclas hesabatlarını redaktə edərək qəzətdə çap etdirir və ona həvəslə imza qoyurdular. Burada məqsəd yalnız asan qonorar əldə etmək deyildi. Həm də istəyirdilər ki, rəhbər işçilər onların imzalarını, partiya, sovet işindən yazdıqlarını görsünlər, onları tanışınlar və rəhbər vəzifələrə irəli çəksinlər. Mənsə çalışırdım belə yazılara imza qoymayım. İclaslardan yazdığım, qəzet səhifəsini və ya səhifənin yarından çoxunu dolduran məqalələrimin altından imzamı silib kiçik xəbərlərə imzamı qoymağım bəzi iş yoldaşlarıma anlaşılmaz görünürdü. O yazılara həvəslə imzamı qoyurdum ki, onları sifarişlə yazmırdım. Sifarişlə, tapşırıqla yazmaq məni həmişə sıxırdı. Buna görə yazdıqlarım da çox vaxt bəyənilmir, üzərində çoxlu düzəlişlər edilirdi. Bir sözlə, rəhbərlik məndən, mən də ondan incik qalırdım.

Qəribəsi bu idi ki, sovet dövründə yazdığım bəzi məqalələrin çapına əngəl olanlar 1990-cı ildən sonra həmin mövzularda dövrü mətbuatda böyük məqalələrlə çıxış edirdilər. Bu onu göstərirdi ki, onların biliyi, savadı vardı. Sadəcə, onlar həmişə zamanənin tələbinə uyğun hərəkət edirdilər. Dünən “bu mövzuda yazmaq olmaz!” hökmünü verirdilərsə, bu gün vəziyyət dəyişən kimi həmin mövzuda həvəslə yazırdılar.

Milli azadlıq hərəkatı məni də çoxları kimi sifarişlə, tapşırıqla yazmaq bəlasından xilas etdi. Bundan sonra daha məni məcbur edən olmadı. İstədiyimi yazdım, ürəyimdən olmayanı yazmadım. Çap ediləni də oldu, edilməyəni də. Buna baxmayaraq içimdə bir rahatlıq yarandı. Daha heç kim məni istəmədiyim mövzuda, istəmədiyim məqaləni yazmağa məcbur etmədi.

Dövri mətbuatda gedən yazıların səviyyəsi, qəzet və jurnal-ların mövqeyindəki dəyişiklik, mənim yaşlanmağım jurnalisti-kadan uzaqlaşmağımı tezləşdirdi. Elmi publisistikaya üstünlük verdim. Yaradıcılığımı bu axara saldım.

Çox keçmədi burada da sifariş aldım. Bu sifariş yuxarıların, rəhbərliyin sifərişi deyildi. Bu millətpərvər bir nəşirin sifərişi idi. Bu sifərişin arxasında maddi maraq da durmurdu. Sifərişi verən Bakı Dövlət Universitetinin professoru Vaqif Sultanlı idi. O, xaricdə çap olunacaq “Azərbaycan” jurnalı üçün bir mə-qalə yazmağı xahiş etdi. Əlimdə tamamlanması vacib olan yazı olduğunu söylədim. Vaqif Sultanlı isə əl çəkmədi. Onun tə-kidlərindən yaxa qurtarmaq üçün razılaşdım. Amma, bu mənə baha başa gəldi. O mənə əlimdəki yazını yarıda dayandıraraq, vəd etdiyim məqaləni yazmağa məcbur etdi. Məqaləni yazdım. Çap olunanda özümün də xoşuma gəldi. Bəlkə sifərişlə yazdığım ilk məqalə idi ki, altına həvəslə imzamı qoymuşdum.

Vaqif Sultanlı “Filoloji araşdırmalar” adlı elmi məqalələr toplusu nəşr edirdi. Toplunun növbəti sayını uyğur ədəbiyya-tına həsr edəcəyini söylədi. Qərara almışdı ki, özü uyğurların nəsrindən, mən dramçılığından yazım; başqa mövzularda yazı biləcək yazarlar tapaq. Qaynaq olmadığını, işimin çoxluğunu söyləsəm də, o yenə israr edərdi. Məqaləni tamamlayanda bax-dım ki, heç də pis alınmayıb.

Vaqif bəylə tanışlıqdan sonra gördüm ki, o yalnız mənə deyil, hətta bir dəfə gördüyü araşdırıcılara da istədiyi məqaləni yazdırı bilər. Kıbrısdə, Doğu Akdəniz Universitetinin keçirdiyi simpoziumda polşalı araşdırıcı Qrazina Zayacla tanış olmuş-dum. Səmimi söhbətlərimiz olurdu. Azərbaycanla bağlı bəzi sənədləri tapmaqda mənə kömək etməsini xahiş etmişdim. O isə Türkiyənin çağdaş ədəbiyyatının araşdırıcısı olduğunu söy-ləməklə xahişimə çox incə “yox” cavabı vermişdi.

Növbəti simpozyumların birində Kıbrısdə onu Vaqif bəylə tanış etdim. Az sonra Qrazina Zayacın imzasını Azərbaycan mətbuatında gördüm. M.Ə.Rəsulzadədən, mühacir siyasi xadimlərimizin fəaliyyətindən yazırdı. Onda bildim ki, Vaqif Sultanlının təkidləri burada da öz işini görüb.

Bir payız günü yenə də iş yerimə gəlmişdi. Yanında bir nəfər vardı. Bizi tanış etdi. İslam Jeminey Qazaxıstanın Taraz şəhərindəki elmi tədqiqat institutunda işləyirdi. O, institutun çoxcildlik türk xalqları ədəbiyyatı tarixinin çap etməyi planlaşdırdığını, onu da bu çoxcildliyin Azərbaycan ədəbiyyatı və Quzey Qafqaz türk xalqlarının ədəbiyyatı məqalələrini hazırlayacaq araşdırıcılarla müqavilə bağlamaq üçün Azərbaycana ezam etdiklərini söylədi.

Lakin İslam Jemineyin işi düz gətirməmişdi. Görüşdüylə araşdırıcıların heç birisi Qüzey Qafqaz xalqlarının ədəbiyyat haqqında məqalə yazmağı boynuna götürməmişdi. Kimisi bu iş üçün xüsusi qrup yaratmağın lazım gəldiyini, bu qrupun üzvləri sənədlər topladıqdan sonra məqalə hazırlamağın mümkünlüyünü, kimisi Qüzey Qafqaza bir neçə dəfə ezamiyyətə gedərək material toplamağın vacibliyini söyləmişdi. İslam Jeminey onların istəklərini yerinə yetirməyə, yəni vəsait ayırmağa və vaxtı uzatmağa imkanı yox idi. Məqalələr ən gec altı aya yazılıb göndərməli idi. Buna görə də araşdırıcıların heç biri Quzey Qafqaz türk xalqlarının ədəbiyyatları bölməsini yazmağı boynuna götürməmişdi.

Vaqif Sultanlı qonağın yanında yenə də məni dilə tutdu. Qonağa hörmətin vacibliyindən, darda qalana köməyin savabından, türkçülükdən, vətənpərvərlikdən çox danışdı. Mənim əldə materialın az olduğu, vaxtın darlığı, işimin çoxluğu haqqında söylədiklərimin heç biri onu qane etmədi. Təkrar-təkrar qonağa hörmətin vacibliyindən, türk xalqlarına xidmətin əhəmiyyətindən

dən, özünün də mənə yardımçı olacağından danışa-danışa məni razılıq verməyə məcbur etdi. Gözlədiyim kimi də oldu. İşinin çoxluğundan mənə material toplamaqda, yazmaqda heç bir kömək etməsə də, başımın üstünü kəsib məqalələri vaxtında yazaraq Taraza-İslam Jemineyə göndərtirdi.

Ötən illərin təcrübəsi məndə bu qənaət yaradıb ki, Vaqif Sultanlı bir məqaləni yazdırmaq istəyirsə, ona müqavimət göstərmək boş yerə özünü yormaqdan başqa bir şey deyil. Dedi, gərək yazıb verəsən. Onun tapşırığı iş başa çatandan sonra isə adamın içində bir rahatlıq yaranır, gördüyün işdən bir məmnunluq duyursan.

Vaqif Sultanlının sifarişi, təkidi ilə yazılmış məqalələr onu göstərir ki, sifarişlə yazmaq heç də həmişə qanıqaralıq, əsəbilik yaratmır. Buna görə də qərara aldım ki, onun sifarişi və tapşırığı ilə yazdığım məqalələri mövzuya görə toplayıb kitab halında çap etdirim. Beləliklə, Quzey Qafqaz türklərinin, qaqauzların, uyğurların ədəbiyyatları haqqında yazdığım məqalələri bu kitabda topladım.

Qafqazın quzeyini Avropa üçün xalqlar muzeyi adlandırmaq olar. Çox da böyük olmayan ərazidə 50-yə yaxın xalq və etnik qrup yaşayır. Bəzi bölgələrdə hətta iki qonşu kəndin sakinləri bir-birlərini başa düşürlər. Hər biri öz ləhcəsində, öz dilində danışır. Yüzdə yüz boyu bu xalqlar və etnik qruplar arasında ünsiyyət vasitəsi rolunu türk dili oynamışdır.

Rusiya Qafqazı işğal etdikdən sonra var gücü ilə türk dilini sıxışdırıb onu rus dili ilə əvəz etdi. Rusiya strateqlərinin planı isə bu xalqların yalnız dilini deyil, özlərini tamam əridərək ruslaşdırmaq idi. Lakin bunu gerçəkləşdirmək o qədər də asan olmamışdır.

Hazırda Qafqazın quzeyində toplu halında yaşayan xalqlardan yeddisi-qaraçay-malkarlar (balkar), noqaylar, qumuqlar,

Kırım türkləri, türkmənlər (onların adını truxmenlər kimi də yazırlar), eləcə də qreklər (Azərbaycanda urumlular, Gürcüstanda berzenlər adlandırılan toplum) öz ailələrində türk dilinin müxtəlif dialektlərində danışırlar.

Stavropolda yaşayan türkmənlər Türkmənistanla sıx əlaqədə olduqlarından onların ədəbi dili türkməncə, Krasnodarda yaşayan Kırım tatarlarının yazılı ədəbiyyatları Kırım türklərinin ədəbiyyatı ilə eyni dildə formalaşdı. Uruumlular-qreklər-brezenlər adlandırılan toplumun isə evdə, ailədə danışdıqları dildə, yəni ana dillərində yazdıqları ədəbi-bədii əsərlərə rast gəlmədik. Buna səbəb toplum arasında aparılan yanlış təbliğatdır. Onlar xristianlığın pravoslav tərqiyyətinə sitayiş edirlər. Belə bir fikir formalaşdırılıb ki, onlar qrek - yunanmışlar. Osmanlı sultanları onların qarşısında şərt qoyublar: ya dilinizi dəyişin, ya dininizi! Ulu babaları da inanclı insanlar olduğuna görə, dinlərini qoruyub dillərini dəyişmiş, türkcə danışmağa başlamışlar.

Burada bir sual ortaya çıxır: nədən Osmanlı təbəəsi olan qrek-yunanların hamısı dinlərini qoruyub, dillərini dəyişməyiblər?! Bu gün də Türkiyədə yaşayır və yunanca danışırlar, pravoslav inancılırlar. Uruumlular dediyimiz toplum görünüşdə də, mədəniyyətdə də, məişət həyatı ilə də yunanlardan fərqlənirlər. Türk folklorunu da ən yaxşı yaşadan və qoruyan toplumlardandır.

Kilsədə dini kitablar, oxunan dualar yunanca olduğundan, məktəblər kilsə nəzdində fəaliyyət göstərdiyindən, onların yazı dili yunanca formalaşmış, özlərinin də yunan mənşəli olduğuna inanmışlar. Son illər çap olunan bəzi ədəbiyyatlarda isə bu toplumun miladın I minilliyində Bizans imperiyasında məskunlaşmış türklər olduğu göstərilir. Araşdırıcıların fikrincə, oğuzlar XI yüzildə Anadoluya gələrək Bizansda yaşayan və xristianlığı qəbul etmiş türklərin bir qismi ilə qaynayıb qarışmış və islamı qəbul etmişlərsə də, bir qismi əvvəlki inanclarında qal-

mışdır. Bu fikri dəqiqləşdirmək üçün toplumdan etnoqrafik və folklor materialları toplamaq lazımdır.

Biz isə bu kitaba Qafqazın quzeyində yaşayan, yazılı ədəbiyyatları olan noqayların, qumuqların, qaraçay-malkarların (balkar), keçmiş Bessarabiyada - bugünkü Ukrayna və Moldova Respublikalarında yaşayan qaqauzların, Çin Xalq Respublikasında qalan uyğurların ədəbiyyat tarixləri haqqında yazdığımız məqalələri daxil etdik. Məqalələrin bir çoxu Azərbaycandan kənarında jurnallarda və toplularda çap olunmuşdur. Onlar bugünkü Türkiyə ləhcəsinə və yazı qrafikasına uyğunlaşdırılaraq nəşrə verilmişdir. Azərbaycanda çapa hazırlayarkən onların üzərində yenidən işlədik, yazı qrafikasına uyğunlaşdırdıq və Azərbaycanla bağlı olan hissələri ön plana çəkdik. Bunu ədəbi əlaqələrimizi öyrənmək baxımından vacib saydıq. Ola bilsin ki, kitabı oxuyan pedaqoqlar onun dərslik kimi, araşdırıcılar monografiya formasında, ensiklopediya və məlumat kitabları hazırlayanlar onlara lazım olan qaydada, geniş oxucu kütləsi isə publisistik üslubda yazılmadığına təəssüflənəcəklər.

Haqqında söz açdığımız xalqlarla bağlı Azərbaycanda az yazılmamışdır. Amma hələ yazılması vacib olan çox məsələlər də var. Xüsusən Quzey Qafqaz türk xalqları Azərbaycanla sıx əlaqədə olmuş və həmişə bizlərdən ummuşlar. Bakıda 1920-ci ilin sentyabrında keçirilən Şərqi Xalqlarının Birinci Qurultayında və 1926-cı ilin fevral-mart aylarında keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayda əsasən ictimai-siyasi xadimlər iştirak etsələr də, onların bəziləri bədii yaradıcılıqla məşğul olmaqla yanaşı yazıçı və şairlərlə sıx bağlı olmuş, onları istiqamətləndirmişlər. Elə buna görə də Bakıda gördükləri, eşitdikləri ilə bölgələrinin qələm sahiblərini istiqamətləndirmişlər. Buna görə də biz onların ədəbiyyatından söz açıqda məsələyə aydınlıq gətirmək üçün tarixlərinə də müraciət etməli olduq. Sovetlər Birliyində yaşayan türk

xalqlarının əksəriyyətinin soyadı ruslarınki kimi - “ov”, “yev”lə bitir. Son zamanlar yazıçı və şairlərin bir çoxu bu sonluğu atmışlar. Bəziləri də Rusiyadakı yazılarında soyadlarını -“ov”, “yev”lə, Türkiyədə isə soyadlarını “ı”, “li” kimi göstərirlər. Buna görə də biz onların hər ikisini verməyi münasib saydıq.

Özlərini “malkar”, “tauli”, “dağlı” adlandıran bu xalqın adı rus qaynaqlarında balkar yazıldığına görə bir çox ədəbiyyatlarda da onlar balkar kimi qeyd olunur. Biz isə soydaşlarımıza saygı göstərərək onları özlərinin yazdığı kimi, yəni malkar olaraq yazdıq.

Nəinki noqaylarda, qıpçaqların çoxunda oğlu sözünün iki yazılış şəkli ilə rastlaşdıq: “ulu” və “ulı” biz onlardan birini-“ulu” şəklində yazmağı münasib saydıq.

Bir çox söz və terminlər var ki, onlar eyni mənəni daşısalar da, fərqli şəkillərdə yazılır və səslənir. Biz də yazımızda hansı xalqın ədəbiyyatından söz açmışıqsa, onun kimi yazmağa çalışdıq. Mürəkkəb adlar ayrı-ayrı məs.: Alim Paşa, Abdul Vahab, Məhəmməd Əmin, Məhəmməd Sultan, Abdul Məcid və s. şəkildə, onların qısaltılmışı isə A.-P.Salavatov, A.-V.Suleymanov, M.-S.Suleymanov və b. şəkildə yazılsa da, biz onları dilimizin qaydalarına uyğun yazdıq. Qumuq yazıçı və şairlərinin əksəriyyətinin ata adı və familiyasının eyniliyi oxucuda təəccüb doğura bilər. Əslində qumuqlar ən çox ad və ata adı ilə tanınırlar. Rusiyanın təsiri ilə fəmiyyə yazılmağa başlayanda onların ata adlarını həm də fəmiyyə kimi yazmağa başlamışlar. Beləcə ata adı ilə fəmiyyədə bir eynilik yaranmışdır.

Ərəb və fars dillərindən alınmış adların yazılışında da sabit bir qayda tapa bilmədik. Məsələn, peyğəmbərimizin adını biz Məhəmməd şəklində yazırıqsa, başqa türk xalqlarında bu adın Muhammat, Muhammad, Maqomed, Mahammət, Mühemmet və s. şəklində yazılışına rast gəlinir. Eləcə də, bizim Əhməd

kimi yazdığımız adın Ahmed, Ahmat, Axmat və s. şəklində, Kərim adının Kerim, Kirim və. s. şəkillərində yazılışına rast gəlirik. Bunların bir qismi Türkiyə türkcəsində ə, x, q hərflərinin olmamasından, bəziləri rus dilində yazıldığından o dilin qanunlarına uyğunlaşdırılmasından, bəziləri isə haqqında söz açdığımız türk xalqlarının əlifbasındakı qüsurlardan qaynaqlanır. Rus dilindən alınmış qoşa səslilər sözdə rus dilindəki kimi sabit deyil, sözün əvvəlində, ortasında, sonunda, eləcə səslidən və ya səssizdən sonra gəlməsindən asılı olaraq fərqli oxunur.

Biz onları Azərbaycan türkcəsinin qaydalarına uyğun yaza bilərdik. Amma düşündük ki, onda internetdə axtarış verərkən çətinlik törənəcək. Ona görə də hansı xalq yazıçı və şairlərinin, bilim adamlarının adı və soyadı özü tərəfindən necə yazılırsa, biz də elə yazmağa çalışdıq.

Kitab peşəkarlar üçün nəzərdə tutulduğundan bir çox iqtibasları, şeirləri olduğu kimi saxladıq.

Ayrı-ayrı məqalələr toplusu olduğundan bəzən eyni fikir bir necə dəfə təkrarlanmışdır. Təkrarları aradan qaldırıqda isə məqalədəki fikir ardıcılığı pozulur, əlaqə qırılır. Buna görə də onlara toxunmadıq.

İndiyədək bu mövzuda geniş araşdırmalar aparılmadığından, əldə lazımi qaynaqlar olmadığından biz bu formanı seçdik. Necə deyərlər, əldə edə bildiyimiz qaynaqlardan öyrəndiklərimizi ortaya qoyduq. Yəqin ki, gələcək araşdırıcılar bu işi daha da təkmilləşdirərək, ensiklopediyalar, dərsliklər, monoqrafiyalar, publisistik kitablar, toplular yaradacaqlar.

Kitabın hazırlanmasında mənə yaxından kömək etmiş insanlar da var ki, onların zəhmətini unutmaq olmaz. Doğu Türkünstanla sıx əlaqəsi olan iş adamı Qənimət Səfərov qaynaqların gətirilməsində mənə olduqca dəyərli yardım etmişdir. Bilgилərdən noqay Şaqidat Suyunova-Kurmanqulova, qaracaylardan Tatyana Xapca-

yeva, Həmid Malkonduyev, Hasan Halkoç, malkarlardan Boris Tetuyev, Burxan Berberov, Ariuka Qelayeva, qumuqlardan şair Şeyit Xanım Alişeva, araşdırıcı İmperyat Xalipayeva, uyğurlardan jurnalist Rukiye Hacı, Sincan Universitetinin professoru Murad Əziz, Türkiyədə təhsil almış, hazırda xaricdə işləyən türkoloq-araşdırıcı Abdurəşit Jelil Qarluq, qaqauzlardan araşdırıcı-şair Todur Zanet və Tudora Arnaut mənə ədəbiyyat göndərməklə yanaşı, məqalələri oxuyaraq yanlışlıqları aradan qaldırmışlar. Özləri ingilis dilinə hazırda İsveçdə yaşayan Türkay Arif qızı, rus dilinə Afaq Ramazanova və Nailə Əbilova tərcümə etmişlər. Türkiyə türkcəsində yazdığım məqalələri Azərbaycan türkcəsinə Elmira Fikrət qızı çevirmiş və redaktə etmişdir. Kitabın ilkin variantını Safruh və Əli Kərimbəyli oxuyub redaktə edərək dəyərli məsləhətlər vermişlər. Bu insanlara və unuduqlarıma dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

Onların zəhmətlərini yalnız mənə hörmət əlaməti kimi deyil, ümumtürk mədəniyyətinə xidmət kimi qiymətləndirirəm.

Əli ŞAMİL

UYĞUR TÜRK LƏRİNDƏ FOLKLOR VƏ ƏDƏBİYYATIN İNKİŞAFI

Özət: Çin Xalq Respublikasının Sintszyan-Uyğur Muxtar Rayonunu (Şincan Uyğur Avtonom Rayonluk) Azərbaycandan təxminən dörd min kilometrlik bir məsafə ayırır. Eyni soydan olduğumuza görəmi, yoxsa tarixin gedişindənmi oxşar taleyi yaşayırıq. Əlaqələrimiz zamanın sürətiylə ayaqlaşmasa da, qan yaddaşı sayəsində hələ də ədəbi əsərlərimizin adlarında, mövzularında bir oxşarlıq var. Toponim və şəxs adlarımızın da böyük bir hissəsi eynidir.

Bu gün Çində yaşayan soydaşlarımız *Uyğur*, biz isə *Azərbaycanlı* adlanırıq. Hər birimizin də ayrıca (az qala bir-birindən təcrid olunmuş) tarixi, ədəbiyyat tarixi, dil tarixi və s. yaradılıb. Əslində, 20-ci yüzildək Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı Osmanlı türklərinin ədəbiyyatından nə qədər fərqlənirdisə, uyğurların yaratdığı ədəbi əsərlər də özbəklərindən bir o qədər fərqlənirdi. Ona görə də bunlar daha çox oğuz və cığatay adıyla adlandırılırdılar. Bu iki qrup arasında elə ciddi fərq də yox idi. Hətta 19-cu yüzildə yaşamış şairlərimizin əsərləri arasında cığatay türkcəsində yazılmış nümunələrə rast gəldiyi kimi, Özbəkistanda yaşamış şairlər də 20-ci yüzildək oğuz türkcəsində də qələmlərini sınımaşlar.

Dünyada baş verən siyasi hadisələr, bizləri təsir altına alan dövlətlərin strateqlərinin hazırladığı çoxsaylı planlar isə bu fərqi artırmağa xidmət edirdi. Beləliklə, uyğur folkloru, ədəbiyyatı, uyğur nəsr, uyğur poeziyası, uyğur dramçılığı və s. terminlər meydana gəldi. Uyğur ədibləri rus təsiri altında qalan qardaşları aracılığı ilə və ya bizzat Rusiya vasitəsilə dünyanın inkişafını izləyərək Avropa ədəbiyyatından gəlmə janrları da

mənimsədilər. Çağdaş uyğur dramçılığı, uyğur teatri beləcə formalaşdı və şöhrət qazandı. Hazırda uyğur dili və ədəbiyyatı Çinin Sintszyan-Uyğur Muxtar Rayonunda, Qazaxıstanda və Özbəkistanda inkişaf edir. Çinin quzeyində bizimlə eyni dil ailəsinə mənsub olan xalqlardan uyğur, qazax, qırğız, tatar, özbək, salur və sarı uyğur türkləri yaşayırlar.

Məqalədə uyğur folklorundan və yazılı ədəbiyyatından danışılacaq. Bu ədəbiyyatın Abdurehim Nizarinin (1776-1849), Sadır Pəlvani (1798-1871), Turduş Axun Qəribi (19-cu yüzil), Noruz Axun Ziyai (19-cu yüzil), Bilal Nazım (1824-99), Abduxaliq Uyğur (1901-33), Molla Şakir (1825-98), Armiya Nımşehit (1906-72), Zunun Qədiri (1911-89), Ahmed Ziyati (1913-89), Lutpulla Mutəllip (1922-45), Xevir Tömür (1922-91), Abdurihim Ötkür (1923), Turqun Almas (1924), Abdulkərim Xoca (1928-88), Teyupcan Əliyop (1930-89), Muhəmmətcan Sadiq (1934), Abduşükür Muhəmmətimin (1934-95), Qəyyum Turdi (1937-97), Zordun Sabir (1937-98), Qurban Barat (1939), Muhəmmətəli Zunun (1939), Muhəmmətcan Raşidin (1940), Əxət Turdi (1940), Boğda Abdulla (1941), Calalidin Bəhram (1942), Tursun Yünüs (1942), Ruzi Sayit (1943-2001), İmin Əxmədi (1944), Məmtimin Hoşur (1944), Tursuncan Litip (1945), Toxti Ayup (1945), Muhəmmət Osmancan Savut (1946), Nurmuhəmmət Toxti (1949), Abdulla Savut (1950), Əxmət İmin (1950) İbaydulla İbrahim (1951), Muhəmmət Bağraş (1952), Xalidə İsrail (1952), Əxtəm Ömər (1963) və b. nümayəndələri uyğur dilinin zənginləşməsi və ictimai fikrin formalaşması üçün az iş görməmişlər.

Açar sözlər: *Sintszyan-Uyğur, ədəbiyyat, folklor, çağdaş dramçılıq, teatr, opera*

GİRİŞ

Pekinin 90 kilometrliyindəki Çin səddindən ta Xəzər dənizindək olan bölgə yüzillər boyu coğrafi məkan kimi Türkünstan adlandırılmışdır. Türkünstanı Sibir, Çin, Monqolustan, Əfqanıstan, Pakistan, Hindistan, İran və s. ərazilər çevrələyir. Türkünstan Doğu və Batı Türkünstana, onlar da, öz növbəsində, daha kiçik bölmələrə ayrılır. Bu bölmələrin də hər birinin öz adı var. Tarixin müxtəlif çağlarında burada neçə-neçə dövlətlər, imperiyalar yaranmış, inkişaf etmiş və çökmüşdür. Bölgədə aparıcı və hakim xalq türklər olduğundan yaradılmış zəngin ədəbiyyata da ortaq türk ədəbiyyatının bir parçası kimi baxılmalıdır.

Bu da təsadüfi deyildi. Türklərin hərbi, siyasi, mədəni çöküşü güclənən qonşu xalqların yüksəlişi ilə eyni illərə təsadüf edir. Miladi XII yüzildə Çingizxanın yaratdığı qüdrətli imperiyanın əsarətinə düşən Çin Minq sülaləsini hakimiyyətə gətirməklə (1368-1644) müstəqilliyini bərpa etmiş oldu. XVII yüzildə ölkəni bürümüş kəndli üsyanları mərkəzi hakimiyyəti laxlatdı və dövləti dağılmaq təhlükəsi qarşısında qoydu. Üsyanları yatırmaq üçün dəvət olunmuş mancur hakimləri Çində Qinq (Çinq oxunur) sülaləsinin hakimiyyətini (1644-1911) qura bildilər.

1759-cı ildə Çin-Mançu hökuməti Doğu Türkünstan torpaqlarını işğal edərək İli bölgəsində minlərlə uşağı, qocanı, qadını, bir sözlə, savaşa iştirak edə bilməyən insanı öldürmüş, yüz minlərlə insanın isə malını-mülkünü müsadirə edib sürgünə göndərmişdi. 1840-cı ildə də Böyük Britaniyanın Çinə qoşun yeritməsi mərkəzi hakimiyyəti zəiflətməmişdir. İngilislərə məğlub olmasına baxmayaraq Çin-Mançu hökuməti yalnız Doğu Türkünstanı deyil, işğal etdiyi başqa dövlətləri və xalqları əsarətdən azad etmədi (**Dünya dövlətləri, 1999:203**).

1864-ci ildə Çin əsarətindən qurtulmağa can atan Doğu Türküstanlılar Yakup bəyin öndərliyi ilə “Sərqi Türküstan İslam Dövləti”ni qura bildilər. Lakin bu dövlətin də ömrü o qədər də uzun olmadı. 1877-ci ildə Yakup bəyin qəflətən ölümündən sonra taxt-tac uğrunda gedən savaqlar ölkənin parçalanmasına və yenidən işğal altına düşməsinə səbəb oldu.

Çin imperatorunun 1884-ci il noyabrın 18-də verdiyi əmrlə Doğu Türküstana Çinin 19-cu vilayəti –Sincianq, Şincanq və ya Xinjianq adı verilmişdir ki, bu da hakim çinlilərin dilində “yeni sərhəd”, “yeni xətt”, “yeni qazanılan yer” anlamındadır. **(ASE, 1984:452, 9-cu cild, Cengiz, 1997:1405)**. Azərbaycanda isə bölgənin adı rus dili vasitəsilə aldığımızdan Sintzsyan şəklində yazılmağa başlanmışdır.

1819-1826-cı illərdə Doğu Türküstanda Cahangir xanın başçılığı ilə xalq mançur mənşəli Çinq sülaləsinin hakimiyyətinə qarşı üsyan qaldıranda Qarabağda, İrəvanda, Gəncədə Abbas Mirzənin başçılıq etdiyi hərbi hissələr də rus ordusuna qarşı vuruşurdu. 1830, 1831-ci ildə Car-Balakəni, 1831-ci ildə Lənkəranı, 1837-1838-ci illərdə Şəki və Qubanı, 1829-1861-ci illərdə Şeyx Şamilin başçılığı ilə Qafqazı bürümüş üsyanlar ilə Doğu Türküstanda 1830-cu ildə Yusup Xocanın, 1846-cı ildə Muhəmmətimin Xocanın, 1855-ci ildə Vəli Xan Törənin başçılıq etdiyi üsyanlar bir-birlərinə çox bənzəyir **(Türklük, 1991:21)**. 1864-1872-ci illərdəki Qansu üsyanı, 1895-ci ildə Şansidəki salurların üsyanları 19-cu yüzillikdə də Çin müstəmləkəçilərinə qarşı mübarizənin davam etdiyindən xəbər verir.

1894-cü ildə Yaponiya Çinə savaqla elan etdi. Bu savaqla nəinki Yaponiya Çinin bir sıra əyalətlərini öz təsir dairəsinə saldı, hətta Almaniya, Fransa, B.Britaniya və çar Rusiyası Çinin bir sıra ərazilərini “icra” adı altında ələ keçirmişdilər. **(ASE, 1984:352, 10-cu cild)**.

1911-1913-cü illərdəki Şin-xay inqilabı Çin sülaləsini devirdi və Çin imperatorluğuna son qoydu. 1912-ci ildə Çində respublika elan olundu. Doğu Türkünstan yenə də Çinin müstəmləkəsi olaraq qaldı. İkinci Mançu istilasını adlandırılan bu hadisələrdən sonra bölgənin hakimiyyətini vali ələ keçirdi. Lakin xalq heç də çinli valinin hakimiyyətilə razılaşmır.

İki süper gücün - Rusiya və Böyük Britaniyanın ustalıqla qurduğu diplomatik əlaqələr və güclü siyasət nəticəsində Kaşqar xanlığı 1914-cü ilə qədər yaşamış, ən önəmlisi isə Kaşqar dövləti Osmanlı sultanı Əbdülhəmid adına xütbələr oxutmaqla birlikdə onun adına sikkələr kəsdirmişdir.

1917-ci ildə II çar Nikolayın taxtdan salınması Doğu Türkünstanlıların hakimiyyət əleyhinə təşkilatlanmasını sürətləndirir. Yeni yaranmış Sovet hökuməti də bölgəni təsir dairəsinə salmaq üçün gizli planlar hazırlayır.

1925-1927-ci illər inqilabı Çankayşi (Canq-Cie-Şi) başda olmaqla Quomindanq (Çin dilində siyasi partiya deməkdir - Ə.Ş.) Çin Milli Partiyasının hakimiyyətə gəlməsilə başa çatdı. 1931-ci ildə isə Yaponiya Çinin quzey-doğusunu, Mancuriyanı, Daxili Monqolustanın və Quzey Çinin bəzi rayonlarını işğal etmişdi. 1938-ci ildə isə yapon qoşunları Çinin quzeyini bütövlükdə, Mərkəzi Çinin xeyli hissəsini və Güney Çinin mühüm rayonlarını ələ keçirmişdi.

Bolşeviklər isə hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra güneyə və doğuya doğru yürüş edib türklərin yaşadıkları bölgələri işğal edərək keçmiş Rusiya imperiyasının sərhədlərini bərpa etməyə çalışırdılar. Onlar hələ zəif olmalarına baxmayaraq Yaponiyanın Doğu Türkünstanı, Çini işğal edərək güclənməsini istəmir-dilər. Var gücləri ilə Çinə yardım edirdilər. SSRİ Çinə silah, hərbi texnika, döyüş sursatı və b. materiallar verir, ora özünün hərbi və mülki mütəxəssislərini göndərirdi. Yapon işğalçılarına

qarşı təslimçilik mövqeyi tutan qomindanqçılar Doğu Türküstanlıların haqlı tələblərini qəddarlıqla qarşılayır, silah gücünə xalq hərəkatını yatırırırdılar.

Bir-birindən çox-çox uzaqda olan iki dövlət eyni vaxtda türk bölgələrinə basqın edir, yeni torpaqlar ələ keçirirdilər. Türküstanda basmaçı hərəkatı sovetlərə ağır zərbələr vurur, Doğu Türküstanlılar isə müstəqil dövlətlərini qurmağa can atırdılar. 1931-ci ilin fevral ayında Qumul vilayətində Xoca Niyaz Hacı və Salih Dorğanın öndərliyi ilə xalq Çin-Şu-Jenin (1928-1933) hakimiyyətinə qarşı üsyan qaldırdılar. Üsyan dalğası sürətlə ölkəni бүürüdü. 1933-cü ilin noyabrın 12-də Kaşqarda Doğu Türküstan İslam Cümhuriyyəti elan edildi (**Kaşqarlı, 1992:19**).

Lakin qurulan bu dövlətin ömrü uzun olmadı. 1934–1944-cü illər arasında Sovetlər Doğu Türküstanı öz təsir dairəsində saxlamaq, ondan Yaponiyaya və Çinin bəzi dairələrinə təsir vasitəsi kimi istifadə etmək üçün diplomatik vasitələrdən və silahlı qüvvələrdən istifadə edirdi.

1937-ci ildə SSRİ ilə Çin arasında bağlanmış andlaşma Doğu Türküstan İslam Cümhuriyyətinin ləğv edilməsilə nəticələnir. Xalq kütlələri isə bu müqavilənin şərtləri ilə razılaşmır. Ölkənin müxtəlif bölgələrində itaətsizlik, silahlı üsyanlar davam edir.

1938-ci ilin sonlarında müqavimət hərəkatı daha da güclənir. Xalqın iradəsini qırmaq üçün olmazın qəddarlığına əl atıldı. Baymirza Hayit yazır ki, Kaşqarda polis idarəsinə rəhbərlik edən sovet vətəndaşı Mavlanov bir gündə 6.000 nəfəri güllələtməmiş, 300 000-dən çox Doğu Türküstanlını həbs etdirmiş və 10 000-dən çox ailənin malını müsadirə etmişdir (**Hayit B., 1995:322-330**).

Zorakılığa, kütləvi həbslərə, sürgünlərə, bölgəyə çinlilərin yerləşdirilməsinə baxmayaraq xalqın narazılığı səngimək bil-

məmişdi. Sovetlər də xalqın bu narazılığından istifadə edərək ölkədə qarışıqlığı daha da dərinləşdirir, Çini öz təsir dairəsinə salmaq istəyirdi. Dağlarda və mağaralarda gizlənərək silahlı qüvvələrini formalaşdıran, hökumətə qarşı partizan savaşı təşkil edən Çin kommunistləri Doğu Türküstandakı hakimiyyətdən narazı qüvvələri dəstəkləyir, onlardan öz xeyirlərinə istifadə etməyə çalışırdılar.

1944-cü ilin iyulunda İli bölgəsində-Qulcada Əli xan Törənin başçılığı ilə çinlilərə qarşı yenidən üsyan baş qaldırdı və qələbə ilə başa çatdı. 1944-ci ilin avqustun 7-də “*Doğu Türküstan Cümhuriyyəti*”nin qurulduğu elan edildi və hökumət başçısı Əli xan Törə seçildi. Lakin beynəlxalq güclər yeni hökuməti tanımaq istəmədilər.

SSRİ müttəfiqlərinin razılığını aldı ki, faşist Almaniyası üzərində qələbədən sonra qoşunlarını Mancuriyadan keçirib Yaponiyaya qarşı savaşa göndərsin. Bu, əslində, sovetlərin Çini təsir dairəsinə salması demək idi. Sovet qoşunları Almaniyanın müttəfiqi Yaponiya üzərinə hərəkət edəndə Çin kommunistləri də silah gücünə hakimiyyəti ələ aldılar.

Sovetlər ilə yeni qurulmuş Çin hökuməti arasında sıx əməkdaşlıq yarandı, hərbi və iqtisadi, siyasi müqavilələr bağlandı. Sovetlərin daha Doğu Türküstan hökumətinə və bir zaman dəstəklədiyi demokratik qüvvələrə ehtiyacı qalmadı. Çin kommunistləri də SSRİ kimi hərbi qüdrətli, ikinci dünya savaşından qalib çıxmış bir dövlətə arxalandığından Doğu Türküstanın müstəqilliyini istəyən kommunistlərlə əməkdaşlığı düşmənçiliyə çevirdi.

Hər iki dövlətin təzyiqi altında 1945-ci ilin oktyabrın 22-də Urumçidə danışıqlar aparıldı. Zor durumunda qalan gənc Doğu Türküstan hökumətinin rəhbərləri hakimiyyəti Çinlilərlə bölüşməyə razılaşırdılar. Beləcə, 1946-cı ildə çinlilərdən və Doğu

Türküstanlılardan qurulan şərikli hökumətin başına Çanq Çih-Çunq gətirilir.

Lakin bu hökumət də ölkədə stabilliyə nail ola bilmir. Çünki çinli əsgər və zabitlər xalqa olmazın zülm edir, çinli məmurlar isə müsəlmanların müstəqilliyə can atmasının qarşısını zor gücünə almaq, bölgəni müstəmləkə kimi idarə etmək istəyirdilər.

1941-ci ilin avqustunda Sovet qoşunlarının İrana daxil olması ilə Güney Azərbaycanda milli hərəkət güclənir və nəticədə 1945-ci ildə S.C.Pişəvərinin başçılığı ilə yeni hökumət təşkil edilir.

“Doğu Türkistan Cumhuriyetinin Cumhurbaşkanlığına Əli xan Törə, Cumhurbaşkanı yardımcılığına Hakim bəy Hoca, Genel Sekreterliğine Abdulrauf Mahsum getirildi. Doğu Türkistan Cumhuriyeti Devlet Konseyinin 17 kişilik üyesi seçildi. Bakanlıklar tesis edildi və bakanların tayini yapıldı... Bu tarixi toplantıda yine günlük “Şarki Türkistan Gazetesi”ni neşretmek karara alındı” **(Kaşqarlı, 1993:32)**.

Gördüyümüz kimi, Doğu Türküstanda da hər şey Güney Azərbaycandakına oxşar şəkildə cərəyan etdiyindən təfsilata varmağa ehtiyac duymuruq. Çünki ssenari eyni idi. Hər iki bölgədə Rusiya strateqləri türklərin milli hisslərindən məharətlə faydalanırdılar.

1946-cı ilin dekabrında şah orduları Güney Azərbaycanda qurulmuş dövlətin varlığına son qoyur və rəhbərləri, fəalları Sovetlər Birliyinə gətirilir. Güney Azərbaycanda qurulmuş, milli hökumətin rəhbəri S.C.Pişəvəri 1947-ci ildə Quzey Azərbaycanda avtomobil qəzası adı ilə öldürüldüyü kimi, “Doğu Türkistan Cumhuriyetinin esaslı liderlərindən reis Ahmetcan Kasimi, Milli Kurtuluş Ordusunun Komutanı general İshak bey, Komutan Yardımcısı general Delil Kan, Milli Kurtuluş Ordusunun Siyasi Komiseri Abdükərim Abbas gibi kişilerin

Pekine vardıkdan sonra Mao-Ze-Dong ve Çin Kommünistlərinin Doğu Türkistan meselesindəki fikirlərinə “evet” deməsini istədilər. Ama Ahmetcan Kasimi, İshak bey, Delil Kanlar Stalinin təvsiyelerini nazik bir üslupla redd edərək, Pekində Çin Kommünist liderlərindən Doğu Türkistana dövlət statusu və bağımsızlıq isteyeceklerini bildirdilər. Sonunda Stalin ilə Mao-Ze-Dong gizli anlaşaraq «uçak kazası» süsü verərək onları yok ettilər...

Sovetlər Birliđinin dəstəđiylə Kızıl Çin Ordusu Doğu Türkistanı Ekim 1949 tarixində işğal etdi” **(Kasqarlı, 1993:36)**.

Doğu Türkistanın son yüzilliklərinə qısa bir nəzər salmamızın səbəbi xalqın azadlıđı və müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparən ictimai-siyasi xadimlərin millətinin maariflənməsi üçün folklorlardan, ədəbiyyatdan istifadə etdiklərini, bədii yaradıcılıqla məşğul olduqlarını, pyeslər yazdıqlarını diqqətə çatdırmaqdır.

Avropanın uyğurlara marađı 1878-ci ildə Regel heyətinin səfərindən sonra başladı. Təkləməkən çölündəki xaraba şəhərlər tarixçilərin də, etnoqrafların da, kulturoloqların da, folklorçuların da diqqətini özünə çəkdi. İngilis zabiti Boverin 1890-cı ildə Kuça xarabalıqlarından tapılmış miladi 4-cü yüzilliyə aid əlyazmaları satın alaraq Avropaya aparması dünyanın məşhur araşdırıcılarının diqqətinin bölgəyə yönəlməsinə səbəb oldu.

Almanlardan Qrünvedeldin 1902–1903, 1905–1907-ci illərdəki, V.Le Cokun 1904–1906, 1913–1914-cü illərdəki, ingilislərdən Aurel Steinin 1900–1901, 1906–1908, 1913–1916-cı illərdəki üç səfəri, fransızlardan Pelliotun 1906–1909-cu illərdəki səfəri bölgəyə marađı daha da artırdı. Yaponlardan Otanif və Hedinin coğrafi araşdırmaları üzündən ruslardan Kozlovorovski, Oldenburkun yazıları 20-ci yüzildə dünya elmini sanki silkələdi. Bölgədən aparılan fresklər, yazılar, heykəllər dünya muzeylərini bəzədi.

Azərbaycanda isə uyğur folkloruna maraq sovet hakimiyyəti illərində başlamışdır. Senzura folklorun, ədəbiyyatın, tarixin ümumtürk kontekstində öyrənilməsinə icazə verməsə də Azərbaycan folklorunun tarixindən söz açan araşdırıcılardan Vaqif Vəliyev “Azərbaycan folkloru”(1985), Kamil Vəliyev “Dastan poetikası” (1989), Pənah Xəlilov “Türk xalqlarının və şərqi slavyanların ədəbiyyatı” (1994), Nizami Cəfərov “Eposdan kitabə” (1999), Azad Nəbiyev “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” (2002) kitablarında, eləcə də Qətibə Vaqif qızı, Vüqar Ömər oğlu öz məqalələrində uyğur folklorundan və mədəniyyətindən geniş bəhs etmişlər.

1. Uyğur folkloru

Uyğurların folkloru zəngin olmaqla yanaşı janr əlvanlığı ilə də seçilir. Ona görə də qonşu xalqların folkloruna, ədəbiyyatına, təfəkkürünə də güclü təsir göstərmişdir. Ümumtürk folkloruna aid edilən bir sıra nümunələrin qədim Çin və fars qaynaqlarında qorunub saxlanması da dediklərimizə ən bariz nümunə ola bilər. Xalqlarımızın minilliklərin arxasındakı dünyagörüşünü öyrənmək baxımından miflər olduqca dəyərli informasiyaları özündə qoruyub saxlaya bilmişdir.

1.1. Miflər

Dini-mifoloji sistemin, inancların, əski dövr dünyagörüşlərinin günümüzədək gəlib çatmasında dastanların, əfsanələrin, nağılların və xalq şeirinin xüsusi yeri var. Bu janrlara türk xalqlarının folklorunda kifayət qədər rast gəlmək olur. Uyğurların toplayıb çap etdirdiyi miflərin əksəriyyətinin başqa türk xalqlarından toplanmış miflərlə oxşarlığı, bəzən də eyniyyəti vardır. Bunlar da bir daha eyni kökdən şaxələndiyimizdən xəbər verir.

Uyğur miflərində qadın qəhrəmanlardan biri Umay Anadır. Umay türk mifoloji sistemində yer alan önəmli tanrılardan biridir. Türk mifologiyasında “tanrı” göylə yerin birliyi şəklində düşünülən ilahi düzənlə və bu düzəni yaradıb yaşadan ulu güclə bağlı olan güc kimi təsvir edilir. Uyğurlardakı “Yer və ilahi öküz”, qazaxlardakı “Göy necə yüksəldi”, salurlardakı “Xudanın Göy və Yeri üfürərək yaratması”, tuyqunlardakı “Göy ilə Yer in yaranışı”, moqollardakı “Göy ilə Yer in yaranışı” və b. yer ilə göyün bir olduğu, onların sonradan ayrıldığı ilə bağlı miflərdir.

Mişer tatarları “əqrəba” (tuqankay), “qardaş” (qarindeşkey) kimi çox yaxın qohumlara “amıy” deyirlər. Bu söz Azərbaycanda atanın qardaşı - əmi kimi işlədilir. Bunun Umayla (İmay, Amıy) bağlılığı haqqında bir sıra maraqlı araşdırmalar vardır. Tatar alimi N. İsenbet “ama”, “eme”, “imi”, emeci”, “emecek”, “imçək” kəlimələrinin kökündə də “analıq” anlamının olduğunu və onların hamısının da əski matriaxat dövrünün izlərini özündə yaşatdığını yazır (**Tatar Mifləri, 1996: 25-26**).

Alimcan İnayət və Adem Öger “Uyğur türklərinin mitoloji, dinî və tarixi qadın kahramanları üzərində” məqaləsində uyğurların “Əsma Pəri” mifidən söz açarkən yazırlar: “*Göy üzü mələklərinin padısağı bütün mələklərdən gözəl imiş və göy üzünün yeddinci katında yaşayırmış. Təbiətdə baş verənlər bu mələyin əhvalındakı dəyişmələrdən asılıymış. Yəni bu mələk gözünü açanda gün doğar, bütün dünya işıqlanar, gözünü yumanda, yəni yatanda bütün dünya qaranlığa bürünər, ağlayanda yağış yağar, güləndə qar yağar, ağızını açanda tufan qopar, nəfəs alanda yel əsər, qaşını çatsa hava pozulur, hirsələndə zəlzələ olar, qaşını oynatsa göy quşağı meydana gəlirmiş. Buna görə ona Əsma Pəri deyirlərmış.*” Buradakı “Əsma Pəri”, yəni “göylərin pərisi” Göy Tanrıdan basqa bir şey deyildir.

Əsma Pəri ilə mifoloji Ana arasındakı bağlılıq açıq-aşkardır. Əgər yer ilə göyün başlanğıcda bir olduğu haqqındakı görüş doğru isə, göy ilə yerin ayrılması ilə, əslində, tək olan Ulu Ana və ya mifoloji Ana Göy Tanrı və Yer-Su Tanrısı olaraq ikiye ayrılmış olmalıdır. O zaman Göy Tanrı və Yer-Su Tanrısının Ulu Ana / mifoloji Ana (Ana Yayaçı) kimi həm yaradıcı, həm yoxedici, həm həyatverici, həm öldürücü, həm verici, həm alıcı xüsusiyyətləri ortaq kökə dayanır. Yaradıcı Göy Tanrıdan Günəş Tanrı, Ay Tanrı, Uldız Tanrısı, Ülgen, Kayraxan; Yer-Su Tanrısından Umay/May Ene/Payana/Bayana/Ayısıt, dağ, çay və meşə əyələri ortaya çıxmışdır. Yoxedici Göy Tanrıdan İldırım Tanrısı, Simsek Tanrısı, Əjdəha, Erlik; Yer-Su Tanrısından Albastı /Al Qarısı / Yalmavuz / Celbegen / Mestan Kempir / Qara Umay ortaya çıxmışdır. Bütün bu tanrılar, ilahlar və əyələr, Ulu Ana / mifoloji Ananın həm yaradıcı həm yoxedici, həm yaşamverici, həm öldürücü, həm erkək, həm dişi xüsusiyyətlərini daşıyır. Yer-Su Tanrısından biri olan Umay da həm qoruyucu (Ağ Umay), həm yoxedici ölüm mələyi (Qara Umay) funksiyasına sahibdir. Umay türk mifoloji sistemində yalnız qadın və uşaqların qoruyucusu deyil, eyni zamanda heyvanların, qəbilənin də qoruyucusudur. Onun bu qoruyuculuq funksiyası, eyni zamanda, onun qəhrəman, savaşıçı yönünə də isarət edir.

Uyğur türklərinin Umay sevgi ilahı, hamilə qadınların tapındıqları ilah və kiçik uşaqları qoruyan ilah olaraq anlaşılmaktadır: *“Aləmin üzəri yaradıcı Tanrının yasadığı yer olub, nurlu və parlaq bir məkanmış. Üstdəki parlaq məkan ilə altdakı qaranlıq yer arasında Umay varmış. O, övladlarına torpaq və su verən “baxt ilahı” olaraq bilinirmiş. “Umay İlahə”, eyni zamanda sevgi ilahı, hamilə qadınların tapındıqları ilah və kiçik uşaqları qoruyan ilah olaraq da qəbul edilirmiş.”*

Dini-mifoloji varlıq olan Umayın qoruyucu və bu vəzifənin qarşılığı olan qəhrəmanlıq və döyüşçülük funksiyası xalq ədəbiyyatının müxtəlif janrlarında fərqli səkillərdə işlənmiş, şaxələnmiş və zənginləşdirilmişdir. Uyğurlar arasında müxtəlif kəramətləri ilə xatırlanan qadın qəhrəmanlardan Əmçək Xocam haqqındakı əfsanədə onun izlərini görmək olar. Əmçək Xocamın Turfanın Toksun qəsəbəsində qəbri var. Buraya insanlar, xüsusən də döşündə xəstəliyi olan, südü az və ya heç olmayan qadınlar ziyarətə gəlirlər. Araşdırıcıların fikrincə, bu ziyarətin kökündə tarixi qəhrəmana sayğıdan çox uyğurlarda Umay Anaya inancın yaşaması durur.

Uyğurlar arasında yadelli işğalçılara müqavimət göstərən qadınlar haqqında da maraqlı əfsanələr vardır ki, araşdırıcılar onlarda da Umayın izlərinin olduğunu yazırlar. Xalq arasında geniş yayılmış “Büvi Rabia haqqında” əfsanəni və “Ana qovuq haqqında” əfsanəni buna misal göstərmək olar.

Uyğurlarda “Ana kovuk hakkıdə” adlı əfsanəsindəki Kızılçı xanım Umay Ananı xatırlatmaqdadır. Kızılçı xanım “günəş ilə yarışan”, “aydan geri qalmayan gözəlliyi”, “savaşa kişi kimi geyinməsi”, “cəsur”, “çevik”, “bahadır”, “igid” özəlliyi, “qılıç” və “mızraq” işlətməsi, duasının qəbul olub “yerin yarılması” və “onu qoynuna alması” kimi epitetlərlə təqdim edilir ki, bunların da çoxu Umay Anada var.

Müsəlman uyğurların buddistlərlə apardıqları döyüşdən bəhs edən əfsanələrdə də qadın qəhrəmanların təsvirində Umay Ananın izləri görünür.

1.2. Dastanlar

Araşdırıcılar uyğurları türk xalqları arasında ilk oturaq həyata keçənlərdən sayırlar. Türk soyunun ən qədim abidələri hesab edilən “Törəyiş” və “Köç” dastanları uyğurların qədim

inanc və təsəvvürlərini, bu etnosun yaranma tarixini poetik dillə ifadə edən mifik dastanlar sayılır. “Koç” demək olar ki, “Törəyiş”dən sonrakı hadisələri özündə əks etdirir. Bəzi araşdırıcılar isə hər iki mətni böyük bir uyğur dastanının parçaları hesab edirlər. Hər iki dastanın türkcə mətnləri günümüzədək gəlib çatmamışdır. Dastanların mətnləri Çin və İran mənbələrindən alınmışdır. 13-14-cü yüzillərdə yaranan “Çingiznamə” (Çingiz xan) dastanında da “Törəyiş” və “Köç” dastanları ilə oxşar motivlər vardır.

Uyğurların toplayıb çap etdirdikləri dastanların əksəriyyəti türk xalqlarının, xüsusən də oğuz türklərinin arasında da geniş yayılmışdır. Onların “Qərib ilə Şahsənəm”, “Tahir ilə Zöhrə”, “Yusup ilə Əxmət”, “Məsud ilə Dilaram”, “Sənevbər”, “Qəmərşah ilə Şəmsi Canan” və b. dastanları, mövzusu Qurani-Kərimdən, Doğu ədəbiyyatından alınmış “Yusup ilə Zileyxa”, “Pərhad ilə Şirin” və b. dastanlarla istər Azərbaycandan, istər İran türklərindən, istər Türkiyədən toplanaraq nəşr edilmiş dastanlar arasında oxşarlıq çoxdur.

Bir sıra dastanlar da vardır ki, bunlar uyğurların 19-20-ci yüzillərdə yaşamı və mübarizəsilə bağlıdır. Bu dastanlarda uyğurların yadelli işğalçılara qarşı mübarizəsi təsvir edilmişdir. “Abdulrehman xan Qoca” dastanı “Tümür Xəlpə” üsyanının təsiri ilə yaranmışdır. Üsyan isə 1911-ci ildə Qumulda baş vermişdir.

İşğalçılara qarşı müqavimət yalnız dastanların deyil, əfsanə, rəvayət və xalq mahnılarının da yaranmasına səbəb olmuşdur. Döyüş, müqavimət, etiraz, sevgi, məhəbbət, sədaqət kimi mövzular epik əsərlərin yaranmasına geniş imkanlar açdığından uyğurlar arasında son yüzilliklərdə maraqlı bölgəsəl dastanlar yaranmışdır. Bu dastanlar arasında “Naziqim” (Nazuqum-Nuzuqum) dastanı daha geniş yayılmış və dillər əzbərinə çevrilmişdir. Dastanda Kaşqar xalqının 1826-ci ildə Çin hökumətinə

qarşı başladığı milli azadlıq hərəkatı və bu üsyanın zor gücünə yatırılmasından sonra baş verən hadisələr təsvir edilmişdir. Beləliklə, Naziqim uyğurların milli azadlıq mübarizəsinin və müstəqillik uğrunda savaşının simvoluna çevrilmişdir.

Uyğur folklorunda qəhrəman kimi tanıtılan qadınlardan biri də İparxandır. İparxanın əsil adı Nur Əlanurdur. Apağ Xoca (Hidayitullah) tərəfindən Üçturfana sürgün edilən Saidiyə xanlığının hökmdarı Əmir Muhammədin nəvəsi olan Nur Əlanurxanın gözəlliyi dillər əzbəri olduğuna görə ona xalq arasında İparxan deyilmişdir. “Kitabi Dədə Qorqud”dakı Banuçiçək kimi at minib ox atmaqda mahir olan, savaşlarda qəhrəmanlıq göstərən İparxan Mançu xanlarından İsinqunun əsgərləri ilə döyüşdə əsir düşür. Onun gözəlliyinə və döyüşlərdə göstərdiyi hünərə heyran qalan İsinqnu xan bu qəhrəman qadınla evlənmək sevdasına düşür. Lakin İparxan əsir olsa da İsinqnu xanın təklifini qəbul etmir. Bütün hiylələr və təzyiqlərə müqavimət göstərməyi bacarır.

Hər iki qadın qəhrəmanın haqqında dastanla yanaşı əfsanə, rəvayət və mahnılar da yaradılmışdır.

1864-1871-ci illərdə Mançu istilasına və onun yerlərdəki əlallıqlarına qarşı bir neçə dəfə üsyan baş qaldırmışdır. Bu üsyanlarda qəhrəmanlıq göstərən qadınlardan biri də Mayimxan olmuşdur. Mançu hakimiyyətinə qarşı üsyanda göstərdiyi igidliyə görə xalqın sevimlisinə çevrilən Mayimxanı həbs edərək dar ağacından asmışlar. Ona həsr edilmiş xalq mahnılarının birində deyilir:

Zindan tami igiz tam - Zindan damı yüksək dam,
Unin içi gorustan - Onun içi görustan (qəbristan).
Erkinlikke bel bağlap - Azadlığa bel bağlayıb,
Şehit ölgen Mayimhan - Şəhid olan Mayimxan.

Mayimhan özi obdan - Mayimxan çox yaxşı,
Bezide huyi yaman - Bəzən də xuyu yaman.

Unin canini aldı - Onun canını aldı,

Qan içər qara zaman - Qan içən qara zaman.

Doğu Türkünstanda 1944-1945-ci illərdə baş verən milli azadlıq hərəkatını çox vaxt “Üç vilayət inqilabı” adlandırırlar. Çin (Quomindanq) əsgərlərinə qarşı vuruşmalarda igidlik göstərən insanlardan biri də Rizvangül olmuşdur. Rizvangül 1944-cü ildə Qulcanın Hərəmbağ bölgəsində yadellilərə qarşı savaşıda şəhid olmuşdur. Bu cəsur və qəhrəman qızın şərəfinə də mahnılar qoşulmuş, hünərini öyən şeirlər yazılmışdır. Xalqın sevimlisinə çevrilən Rizvangül haqqında qoşulan mahnıların birində deyilir:

Xəvər kəldi goya bir -Xəbər gəldi guya bir,

Suldi digən qızıl gül -Soldu deyə qızıl gül.

Vətən uçun can pida -Vətən üçün can fəda,

Emesmidu Rizvangül - Deyilmiydi Rizvangül?

Bunlar onu göstərir ki, minillikləri keçib gələn dastançılıq ənənəsi günümüzdə də yaşamaqdadır.

1.3. Koşak, mani-bayatılar

Uyğur folklorunda və yazılı ədəbiyyatında xalq koşaklarının xüsusu yeri var. Koşaklar istər mövzu, istərsə də forma baxımından rəngarəngdir. Zəngin tarixi keçmişə və ənənəyə dayanan koşaklar haqqında çox yazılmışdır və bu janr Azərbaycanda qoşma, bayatı, türkmənlərdə dörtlənə, qazaxlarda şüvmək türü, qırğızlarda tört sap, özbəklərdə koşık, başqırd və tatarlarda dürtüüllük (şığır), çuvaşlarda takmak adlandırılan şeir növü ilə demək olar eyni olduğunu söyləmişlər.

“Divanü lüğət-it-Türk”də “koşuğ - şeir, qəsidə” kimi izah edilir. Əmin Abid də 1920-ci illərdə yazdığı bir sıra məqalələrində bu mövzuya toxunmuşdur. Koşak- koşmak, koşuk, koşaş kimi şifahi danışıda və ədəbi dildə müxtəlif deyiliş və yazılış

şekli olan düzgün, qafiyəli sözlərin müəyyən bir ölçü və ahəng içində bir araya gəlməsi şəklində izah edilir.

Uyğur koşakları Azərbaycan qoşmaları ilə eyniyyət təşkil etsə də, uyğurlarda koşak daha geniş anlamda işlədilir. Onlar koşak dedikdə az qala şifahi xalq ədəbiyyatına aid etdiyimiz şeirlərin əksəriyyətini başa düşürlər.

Uyğurların “Xaliq eğız icabiyiti” adlandırdıqları ədəbiyyatda koşaklar ən çox dördlülər şəklindədir. İki, beş və altı misralı koşaklar olduğu kimi misralardakı hecalar da fərqlidir. Misraları 4 ilə 6 arasında dəyişən qəliblər olsa da, ən geniş yayılanı 7 və 8 hecalılardır. Onların qafiyə sistemi də bizlərdə və əksər türk xalqlarında olduğu kimi dördlülər *aaaa*, *aaba*, *abab*, *aaab* və *abcb* şəklindədir.

Bizlərdə olduğu kimi uyğurlarda da araşdırıcılar koşaqları bölgülərə ayıranda bir-birindən fərqlilik ortaya çıxır. Məsələn, “Uyğur xaliq eğız icabiyiti” kitabında koşaklar aşağıdakı kimi təsnif edilir:

1. Emgek koşakları (əmək koşakları),
2. Mevsim-mərasim koşakları (mövsüm-mərasim koşakları),
3. İşki-mühəbbət koşakları (eşq-məhəbbət koşakları),
4. Tarixi-qəhrəmanlıq koşakları (tarixi-qəhrəmanlıq koşakları),
5. 16-cı il koşakları (1916-cı ilin hadisələrini əks etdirən koşaklar)

Muhəmmət Zunun və Abdulkərim Rehmanın təsnifi isə belədir:

1. Emgek koşakları (əmək koşakları),
2. Siyasiy koşaklar (siyasi koşaklar),
3. Turmuş koşakları (gündəlik həyatla bağlı koşaklar),
4. Muhəbbət koşakları (məhəbbət koşakları),
5. Balılar koşakları (uşaq koşakları)

Araşdırıcı Osman İsmail isə koşakları bu şəkildə təsnif etmişdir:

1. Emgek koşakları (əmək koşakları) , 2. Örp-adət koşakları (adət-ənənə koşakları), 3. Siyasiy koşaklar (siyasi koşaklar), 4. Turmuş koşakları (gündəlik həyatla bağlı koşaklar), 5. Muhəbbət koşakları (məhəbbət koşakları), 6. Balılar koşakları (uşaq koşakları)

Uyğur xalq koşakları içərisində bizlərin bayatı dediyimiz janr ağırlıq təşkil etməkdədir. Araşdırıcılar onları aşağıdakı kimi bölgülərə ayırırlar:

1. Düğün, nişan gibi ortamlarda sevgi ve aşkı ifade etmek için söylenen koşaklar.

2. Kızlarla oğlanlar veya aşıklar arasında atışma amacıyla söylenen koşaklar.

3. İşte çalışırken söylenen koşaklar.

4. Ramazanda yardım toplanırken söylenen koşaklar.

5. Dünürlükte kız isteme sırasında söylenen koşaklar.

7. Çocuk oyunlarında, eğlence amaçlı söylenen koşaklar.

8. Nevruz, bahçe, kavun bayramı gibi şenliklerde söylenen koşaklar.

9. Kış aylarında, sazlı-sözlü ortamlarda eğlenmek amacıyla söylenen koşaklar. (**Adem Öger, Mani Tarzındaki Uyğur Halk Koşakları Üzerine Bir Değerlendirme**)

Bizim bayatılarla demək olar ki, eyni olduğundan, hətta oxşar bölgülərə ayırdıqlarından üzərində geniş durmadan bir neçə nümunə verməklə kifayətlənirik.

Yarımın leven sözi - Yarımın gözəl sözü

Oynap turidu közi - Oynayıp durur gözü

Aymikin kuyaşmikin - Aymıdı, günəşmidi

Yarımın güzəl üzi - Yarımın güzəl üzü

Su bolsa suzuk bolsa - Su olsa, təmiz olsa

Erikta ekip tursa – Ərkdə əkib dursa

Aşik bilen meşuklar - Aşiq ilə məşuqlar
Yan xoşna yakin bolsa - Bir birinə yaxın olsa

Yagliğimni yudurdum –Yaylığımı yudurdum
Bağka alma yaydurdum - Bağa alma yaydırdım
Aran tapkan yarimni - Çətin tapdığım yarımı
Karakçiğa aldurum -Quldura aldirdım

Karliğaç kara bolur –Qaranquş qara olur
Kaniti ala bolur - Qanadı ala olur
Yarin bivapa bolsa - Yarın vəfasız olarsa
Beşiğa bala bolur - Başına bəla olur

Yar boyini körsətti - Yar boyunu görsətdi
İçim ot tolup ketti - İçim od dolub getdi
İşik oti yamanken - Eşq odu yamanmış
Yürekni kavap etti – Ürəyimi kabab etdi

Aymidu, aylarmidu - Aymıdır aylar mıdır?
Ayğa bulut daldimidu - Aya bulud gəldimi
Yar yiraktim kəlgüçə - Yar uzaqdan gəlincə
Akkan yeşim deryamidu - Axan yaşım dəryamıdır?

Əksər türk xalqları mani-bayatılarını, uyğurlar da koşakları toylarda, bayramlarda, qış gecələrində təşkil etdikləri əyləncələrdə, tarlalarda, dağlarda dincələrkən, uşaqlarını oynadarkən, eləcə də uşaqlar bir-birlərilə oynayarkən oxuyurlar.

1.4. Uyğurların 12 mukamı

Uyğur ağzında mukam olaraq tələffüz edilən termini Türkiyədə makam, Azərbaycanda muğam kimi tələffüz edirlər. Əslində, muğamların sayı müxtəlif dövrlərdə çoxalıb-azalsa da on

iki mukam şəklində günümüzədək gəlib çatmışdır. Musiqi folklorunun əvəzsiz nümunəsi olan 12 mukam həm yazılı, həm şifahi ədəbiyyatın gözəl nümunələrini qoruyub saxlamışdır.

Uyğurlarda on iki mukam rak-rəhab, çebbayat-hüseyni, müsəvirək-rast, çargah-hicaz, pencigah-büzürg, özhal-köşək, əcəm, üşşaq, bayat, nəva, segah, iraqdan ibarətdir. Muğamların da hər biri “Çonq nəğmə” (böyük nəğmə), “Dastan” “Meşrep” olmaq üzrə üç yerə bölünür. “Çonq nəğmə” (böyük nəğmə) 9-10 lirik mahnıdan təşkil olunur. “Dastan” qismində 3 ilə 6 arasında dəyişən sayda nəğmə vardır. Bu nəğmələrdə təhkiyə aparıcıdır. Yəni “Pərhad ilə Şirin”, “Qərip ilə Sənəm”, “Tahir ilə Zöhrə” kimi xalq dastanlarından alınan parçalar oxunur. Hər nəğmədən sonra bir vergül gəlir. Mergül muğamda bir şöbədən o birinə keçərkən çalınan keçid melodiyasıdır.

“Meşrep” qismində 3 ilə 6 arasında dəyişən sayda nəğmə olur. Bunlar əvvəlcə yavaş başlayan, getdikcə coşğunlaşan ritmik mahnılardır.

“Çonq nəğmə” (böyük nəğmə) öz içərisində yenə “təzə”, “səlikə”, “təkit”, “nushə”, “cula”, “sənəm”, “peşru” kimi bölmələrə ayrılır.

Uyğur muğamlarından bəhs edən araşdırıcılar onların kökünün miladdan öncə 5-6-cı yüzilliklərdən əvvələ gedib çıxdığını yazırlar.

Musiqi folklorunun ən qədim və olduqca zəngin qolunu təşkil edən muğamlar həm də yazılı və şifahi ədəbiyyatın əvəzsiz nümunələrinin qorunub saxlanmasında böyük rol oynamışdır. Prof. Abdulkərim Rehmanın araşdırmasına görə, uyğurların on iki mukamında 28 şairin 1945 misrası, xalq ədəbiyyatından 931 misra şeir oxunur.

Uyğur xalq mahnılarında əsasən “koşak” və “beyt”lər oxunur. Bunlardan başqa, “takmak”(çaçma) adıyla bilinən bir şəkli

də vardır. Bu da rəqs və musiqinin müşayiətilə oxunan duetlərdir. Onlardan bir nümunə belədir:

Bu tağlar igiz tağlar - Bu dağlar uca dağlar,
Qərip yolini bağlar – Qəribin yolunu bağlar.
Qərip ölsə kim yığla - Qərib ölsə kim ağlar,
Qəripka qərip yığlar – Qəribə qərib ağlar.

Uyğurlarda da bir çox mahnılar tarixi hadisələrlə bağlıdır. Tarixi şəxsiyyət olan Nazqumun, Sadır Pəlivanın və Mayımxanın həyatlarından, onların faciəli ölümlərindən bəhs edən “Nazuqum mahnısı”, “Sadır Pəlvan mahnısı”, “Mayımxan mahnısı” bunlardandır.

Diqqəti çəkən odur ki, uyğur muğamlarında Kaşqarlı Mahmudun “Divanü lüğət-it-Türk”ündən alınmış şeirlər də oxunur. Amma şeirlər Divanda olduğu kimi oxunmur. Divanın ayrı-ayrı yerlərindəki şeirlər birləşdirilərək yeni bir mahnı mətni yaradılır.

Uyğurlar on iki mukamda dastanlardan da geniş istifadə edirlər. Belə ki, iraqda 24 misra, segahda 56 misra, əcəmdə 8 misra “Yusup ilə Əxmət” dastanından alınmış oxunduğu kimi, rak mukamının dastan şöbəsində “Məsu ilə Dilaram” dastanından 8 misra, qalan misralar isə “Qərip ilə Sənəm” dastanından alınaraq oxunur.

Ümumiyyətlə, uyğurların on iki mukamında “Qərip ilə Sənəm”, “Bəhram ilə Dilaram”, “Sənevbər”, “Yusup ilə Əxmət”, “Kəmərsah ilə Şəmsi Canan”, “Hörlükə ilə Həmracan”, “Şahzadə Nizamidin ilə Məlikə Rəna”, “Pərhad ilə Şirin”, “Şahzadə Dildar ilə Məlikə Mihirlikə”, “Şahzadə Fərrux ilə Məlikə Gülrux”, “Yusup ilə Zileyxa” dastanlarından seçilmiş şeir parçaları oxunur.

Çebbəyat muğamının üçüncü dastan şöbəsində “Qərip ilə Sənəm” dastanından belə bir şeir parçası oxunur:

Başvan bolup başın içrə - Bağban olub bağça içində,
Tərsəm taza güllərindən - Dərsəm təzə güllərindən.

*İgəm səni xoş yaratmış - Mövlam səni xoş yaratmış,
Egsəm nazuk bellərindən - Tutsam nazik bellərindən.
Məni sorisan uşbu halda - Məni sorsan işbu halda,
Rəngim serik, közüm yolda - Üzüm sarı, gözüm yolda.
Başrım daşı çahar başda -Bağrımın daşı çahar başda,
Şipa tapsa qollarından – Şəfa tapsa qollarından.
Mənzinnin əsli lalədur - Bənzinin əsli lalədir,
Qarışın canı aladur - Baxışın canı alandır,
Ağzın altun piyalədur - Ağzın altın piyalədir,
Kuyup içsəm çaylarından - Koyup içsəm çaylarından.*

İraq muğamında da qəhrəmanlıq dastanı olan “Yusup ilə Əxmət”dən bəzi mahnılar oxunur. (**İnayet Alimcan,**)

1.5.Uyğur tapmacaları

Nəzm və nəsr şəklində olan tapmacalar türk xalqlarının hamısında olduğu kimi uyğurlar arasında da geniş yayılmışdır. Şifahi xalq ədəbiyyatının janrlarından biri olan tapmacalar “Divanü lüğət-it-Türk”də “*tabuzğu, tabuzğuk, tabzuq, tabızmak, tabuzmak, tapuz, tapzuk nenq*” şəklində ilk dəfə yazıya alınmışdır.

Tapmaca terminini Azərbaycan türklərində *bilməcə, tapmaca*, Abakan tatarlarında *tabcan*, Altay türklərində *tabıskak, tabışkak, tabkak, taptıruv, taptırgış, tabıska, tabısak, tapkış, tavısak, tavusak, tavuskak, tapkır, takpır, tabışkak*; başqırd türklərində *tabışmak, yomak, yomatgar*; xakas türklərində *tapçan numah, tapçan umak, sespak numak*; qaraçay türklərində *yumak*, qaraqalpaq türklərində *jumbak*, karaim türklərində *tapmaca*; qazax türklərində *jumbak*, Kıbrıs türklərində *mesel*; qırğız türklərində *tabışmak, tabcang- numah*; noqay türklərində *tapmacak*, özbək türklərində *tapişmak cumak, çöpçak, matal, tapar, tapmaca*, tatar türklərində *başvatkiç, sir, tabışmak*; tuva türklərində

tıvızık, türkmən türklərində *matal*, *tapmaca*; saka (yakut) türklərində *taabırın*, uyğur türklərində *tepişmak* termini işlədilir.

Uyğur tapmacaları istər forma, istərsə məzmun baxımından qohum olduğu başqa türk xalqlarının tapmacaları ilə demək olar ki, eynidir.

Onlardan bir neçə nümunə verməklə mövzunu yekunlaşdırırıq.

1. Bir dövidə yette töşük?- *Bir tərədə yeddi deşik?* (İnsanın başında olan iki burun, iki göz, iki qulaq və bir ağız dəliyi nəzərdə tutulur).

2. Qizil kala yatıp qaptu, *Qızıl inək yatıb durur,*

Qara kala ketip qaptu? - *Qara inək gedib durur?*

(Od ilə his, tüstü)

3. Qara atni qanturup qoydum, - *Qara atın yəhərini çəkdim,*

Qara cuvini böktürüp qoydum? - *Qara kürkünü çiyinə qoydum?*

(Qazan ilə odun tüstüsü)

4. On beş keçə körsətsə yaruk üzünü,- *On beş gecə göstərsə parlaq üzünü,*

On beş keçə körsətməs sizgə özünü?- *On beş gecə göstərməz sizə özünü?*(Ay)

5. Mindin köptür çəçigi, - *Mindən çoxdur çiçəyi,*

İkki talla yopurmigi? - *İki dənə yaprağı?*

(Ulduz, gün, ay) (Öger Adem, 2011)

1.6. Uyğur folklorunun başqa janrları

Uyğur folklorunda istər Azərbaycan, istərsə də başqa türk xalqlarının folklorundan fərqli janrlara rast gəlinmir. Mövzu baxımından da oxşarlıq çoxdur. Fərqlilik son yüzillərdə yaranan folklor nümunələrinin mövzusunda. Onlarda da əski dönəmin folklor nümunələrinin izləri görünməkdədir.

Ona görə də uyğur folklorunun janrlarının hamısı haqqında söhbət açmağa ehtiyac duymadıq. 19-20-ci yüzillərdə sosial ədalətsizliyi, haqsızlığı, istismarı, müstəmləkəçiliyi kəskin tənqid edən xalq şairlərinin şeirləri sürətlə yayılırdı. Seyid Noçı, Tümmür Xəlpə və başqaları xalq arasında daha populyar olmuşdur. Onlar çox vaxt SSRİ-də baş verənlərin əsil mahiyyətini anlamadan orada zülmə, haqsızlığa son qoyulduğunu, hamının bərabər yaşadığını düşünmüşlər. Seyid Noçının “Dihkannin ahi” (Dehqanın-əkinçini ahi), “Cən kilayli xalayik” (Cəng edəli xalqım), “Lenin hikməti” (Lenin hökuməti), “Şura biznin dostumuz” (Sovet bizim dostumuz) kimi şeirləri dediklərimizə nümunə ola bilər.

Çin Milli Partiyası Qomindanın yeritdiyi siyasət əleyhinə xalqın qoşduğu mahnılar da geniş yayılmışdır. Xotənlilər arasında geniş yayılmış “Abdulrehman xan Qoca” dastanında da xalqın etirazı öz əksini tapmışdır. Bütün bunlar da yazılı ədəbiyyatın inkişafına güclü təsir göstərmişdir.

2. Uyğur ədəbiyyat tarixindən

Qədim dövr türk dili və ədəbiyyatı tarixindən yazan elə bir araşdırıcı yoxdur ki, bu və ya başqa şəkildə Orxon-Yenisey abidələrindən, Yusif Balasaqunlunun (Yusuf Xas Hacib) “Qutadğu bilig”, Kaşqarlı Mahmudun “Divanü lüğat-it-Türk”, Əhməd Yüknəginin “Hibət əl-həqaiq” əsərlərindən bəhs etməsin. Özbək də, qazax da, qırğız da, tatar da, qaqauz da, başqaları da türk kökənli olduqları ilə qürur duysalar da, bu gün hər biri özünü ayrı bir millət sayır. Amma hamısı ədəbiyyat tarixlərini yazanda ümumtürk qaynaqlarına söykənir.

Uyğur ədəbiyyatının araşdırıcıları miladi 8-ci yüzillikdən başlayaraq yaranan dini mətnləri də ədəbi nümunələr kimi öyrənirlər. Bu dua mətnləri ilk poetik nümunələrdir. Sonralar uyğurlar islam

dinini qəbul etsələr də, ondan əvvəlki inanclar zamanı istifadə etdikləri dua mətnlərini də qoruyub saxlaya bildilər.

Kaşqarlı Mahmud zamanında türklər yaşayan bölgənin güncixanından günbatanına atla doqquz aylıq bir yol idi. İnsanların əksəriyyəti ölənədək doğulduqları kənddə və ya şəhərdə yaşayırdı. Çox az insan ticarət və döyüşlərlə əlaqədar başqa ölkələrə gedərdi. Yəni indiki kimi əlaqələr qurmağa və davam etdirməyə şərait yox idi. Ancaq bununla belə türklər öz dahi şəxsiyyətlərinin yaratdıqları əsərlərə yiyə durur və onu yayırdılar.

Bu gün isə bilgisayar arxasında əyləşməklə dünyanın hər hansı bir guşəsi ilə bağlantı qura bildiyimiz bir zamanda Mahmud Kaşqarlının yerliləri ilə normal əlaqələr yarada bilmirik. Yalnız Mahmud Kaşqarlının nəvələri uğurlarlamı? Xeyr! Colan türkləri ilə də, Mosul - Kərkük - Ərbil türkləri ilə də, Balkan türkləri ilə də... Az qala Əlcəzairdə yaşayan oğuzları tamam unutmuşuq. Onlar haqqında tarix kimi danışırıq. Bu gün onların varlığından, yoxluğundan xəbərsizik.

Əslində, Orxon-Yenisey abidələrini, Mahmud Kaşqarlının “Divanü lüğət-it-Türk” əsərini ədəbiyyat tariximizə daxil ediriksə, həmin bölgədə bu gün də yaşayan soydaşlarımızın ədəbiyyatını öyrənil təbliğ etməliyik. Bununla uyğun ədəbiyyatının araşdırıcısı kimi görünmək iddiasında deyiləm. Sadəcə olaraq nüfuzlu araşdırıcılarımızın diqqətini Çindən Balkanadək uzanan məkandakı türk ədəbiyyatına yönəltmək istəyindəyəm.

Uğurların 19-cu yüzilədək olan ədəbiyyatları ümumtürk ədəbiyyatı, cığatay ədəbiyyatıdır. Buna görə bu gün də bəzi şairləri uğurlar da, özbəklər də öz klassikləri sayır, ədəbiyyat tarixlərinə daxil edir, öyrənirlər.

Qəribə burasıdır ki, son illər Azərbaycan, özbək, qazax, qırğız, türkmən tarixçiləri ah-vayla Rusiya işğalından danışirlar. Balkan türklərinin, uyğur tarixçilərinin həmin dövrə dair əsər-

lərində də eyni sözlərlə rastlaşırıq. Sadəcə Rusiya sözü Çin, serb, bolqar, yunan, ərəb, fars və s. sözləri ilə əvəzlənir. Əslində isə miladi 18-ci yüzillikdən türklərin bir millət kimi sürətlə qocaldığına, çökdüyünə, tarix səhnəsindən geri çəkildiyinə şahidi oluruq.

Təfəkkür tərzimiz eyni olduğundan, eyni taleyi yaşamış, eyni cür düşünülmüş, oxşar ədəbiyyat yaratmışıq. Türk dünyasının ayrı-ayrı bölgələrində baş verənləri bütövlükdə qarşılaşdırmaq geniş araşdırma istəyir. Burada yalnız Azərbaycanla ondan az qala 4 min kilometr uzaqda olan Doğu Türkünstanı müqayisə edəcəyik. 19-cu yüzillikdə Azərbaycanda A.Bakıxanov, M.F.Axundov, H.B.Zərdabi və başqaları Azərbaycan ədəbiyyatını, mədəniyyətini avropasayaq tərzdə inkişaf etdirməyə çalışırdılar. “Gülüstan-İrəm”, “Dərbəndnamə”, “Qarabağnamə”lər, Şəki xanlığının, Quba xanlığının tarixləri kimi əsərlər yaranırdı.

Kaşqarda isə Abdurehim Nizari, Turduş Axun Qəribi, Noruz Axun Ziyai, Bilal Nazım, Sadır Pəlvən, Molla Şakir və b. ədəbiyyatda yeniləşdirmə işləri aparırdılar. Onlardan biri, şair Muhəmmət Sadıq Kaşqarlı “Zübdətül-məsail”, “Təzkireyi-əshabi-Kəhf” adlı tarixi əsərləri yazır və ərəb tarixçisi Təbərinin əsərini uyğur türkcəsinə çevirir. 1830-cu ildə Molla Xocamniyaz Muhəmmətniyaz Kaşqarlı Fəxrəddin Əttar Nişapurlunun “Təzkireyi-övliya” əsərinin üzünü köçürüb çoxaldır. Muhəmmət Abduləli Kaşqarlı “Təzkireyi-Mevlana Fakie imam Zeynalabidin Kağıraki”, İsmail bəy Binişan “Pəndnamə” adlı təsəvvüfə aid on min misralıq didaktik fəlsəfi əsərini və “Təzkere-i Buğraxan” dastanını yazırlar. Qafur Kaşqarlı Mirzə Heydərin “Tarixi-raşidın” əsərini tərcümə edir.

Uyğur ədəbiyyatşünasları ədəbiyyat tarixlərini üç mərhələyə bölürlər: birinci mərhələni “Klassik dövr ədəbiyyatı” adlandırırlar. Buraya 1500 ilə yaxın bir dövrün ədəbi-bədii əsərlərini

daxil edirlər. Burada türk xalqlarının abidələri, xüsusən də bizlərin özbək ədəbiyyatı klassikləri kimi tanıdığımız ədiblərin əksəriyyətinin irsi öyrənilir. İkinci mərhələ “Müasir dövr ədəbiyyatı” adlandırılır və buraya 20-ci yüzilliyin başlanğıcından 1949-cu ilədək, yəni Doğu Türkünstanın Çin tərəfindən son işğalınadək olan dövrdə yaradılmış ədəbi-bədii əsərlər daxil edilir. Üçüncü mərhələ “Bugünkü zamanın ədəbiyyatı” adlandırılır. Buraya son Çin işğalından sonra yaradılmış ideoloji yönü, təbliğat xarakterli, sosializmi və müstəmləkəçiliyi tərənnüm edən ədəbi nümunələr daxil edilir (**Uyğur bugünkü zaman ədəbiyyat tarixi, 2002:1**).

3. Ədəbiyyatda yeniləşmə

Yakup bəyin ölümündən sonra Çin hakimlərinin əsarəti altında otuz üç il (1878-1911) qalan uyğur xalqı 19-20-ci yüzildə dünyada meydana gələn dəyişikliklərin təsiri ilə təkrar milli azadlıq savaşına atılır. Xalq bu mübarizədə ilham qaynağını ədəbiyyatdan alır. Beləcə, uyğur ədəbiyyatında da bir yeniləşmə baş verir. Türkiyədə, Avropada, Rusiyada və Misirdə oxuyub vətənə dönmən uyğurlar bir dəyişiklikliyə, yeniliyə can atırlar. Bu hərəkət də Türkünstanda “Cədidçilik hərəkəti” kimi məşhurlaşır.

“Cədidçilik hərəkəti”nin təsiri ilə Doğu Türkünstanda da ziyalılar, yazıçı və dramaturqlar, yeni janrlarda şeirlər yazan şairlər yetişir, qəzet və jurnallar yaranırdı. Çinin hökumət məmurları, xüsusən senzorları bu dəyişimə əngəl olsalar da, qarşısını tam ala bilmirdilər.

Azərbaycanda, Kırımında, Tatarıstanda olduğu kimi, Doğu Türkünstanda da bəzi yazıçı və şairlər əsərlərini türk dünyasının hər yerində oxuna biləcək bir dildə yazmağa çalışırdılar. Xüsusən İstanbulda təhsil alan, İsmayıl bəy Qasıralı, Əli bəy Hüseyinzadə, Yusif Akçuralı və b. türkçülərin yolunu davam etdi-

rən uyğur gənclərinin əsərlərində bunu daha aydın müşahidə etmək olur. “Tərcüman” qəzetinin təsiri açıq-aydın hiss olunurdu.

19-cu yüzilliyin başlarından yeni istiqamətdə formalaşan ədəbiyyatın aparıcı şəxsiyyətləri Abdurehim Nizari, Turduş Axun Qəribi, Noruz Axun Ziyai, Bilal Nazım, Sadır Pəlvan, Molla Şakir, Seyid Muhəmmət Kaşi və başqaları olmuşdur. Bunlardan Abdurehim Nizari, Turduş Axun Qəribi, Noruz Axun Ziyainin dünyagörüşləri, yazı üslubları yaxın olduğu üçün onların əsərlərindən bəziləri 19-cu yüzilliyin birinci yarısında, yəni 1841-1842-ci illərdə “Ədiblər hekayəsi” adı altında toplanaraq əlyazma şəklində xalq arasında sürətlə yayılmışdır. 30 min misradan çox olan bu kitaba bir çox dastanlar, qəzəl və müxəmməslər daxildir.

Başqa bir əlyazma kitaba Abdurehim Nizarinin (1776-1849) “Pərhad ilə Şirin”, “Leyli ilə Məcnun”, “Məhsun ilə Gülnisa”, “Rəbiyə ilə Seyiddin” lirik dastan-poemaları, “Çahar dərviş” kimi didaktik dastan-poemaları, Əlişir Nəvainin qəzəllərinə yazdığı təxmislər daxildir. Şair mövzularının əksəriyyətini ənənəvi Şərq süjetlərindən götürsə də, “Rəbiyə ilə Seyiddin” mövzusunu yaşadığı zamanda baş verən hadisələrdən almışdır. Ona görə də real hadisələrdən bəhs edən bu əsər sosial ədalətsizliyə, zülmə, haqsızlığa qarşı güclü etiraz notları ilə seçildiyindən xalq tərəfindən sevilə-sevilə oxunmuşdur.

“Ədiblər hekayəsi”ndə **Turduş Axun Qəribin** uyğur ədəbiyyatının yeniləşməsinə güclü təsir göstərən yeni fikirli qəzəlləri və dastan-poemaları, **Noruz Axun Ziyainin** “Vamik-Üzra”, “Məsud ilə Dilara” adlı vəfa və vəfasızlıqdan, eşqə sədaqətdən bəhs edən məhəbbət dastan-poemaları da vardır.

Yuxarıda adıçəkilən şairlərin müasiri olan **Mir Həsən Saburu** qəzəllərini və bir çox şeirlərini Sedai təxəllüsü ilə yazmışdır. 1804-cü ildə Əlişir Nəvainin “Səddi-İskəndər” əsəri

üzərində işləmiş şairin şeirlərində vətən həsrəti özünü daha qabarıq göstərir. Qezəllərinin əsas mövzusu məhəbbət, sədaqət, ədalətdir.

Həmin dövrdə **İsmayıl bəy Bınışan** da ciddi bədii yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Təsəvvüf ədəbiyyatının öncüllərindən olan sənətkarın 10 min misralıq “Pəndnamə” əsəri insanları mənəvi saflığa, doğruluğa, düzlüyə, ədalətə çağırdığına görə zülmün baş alıb getdiyi bir zamanda oxucuların sevə-sevə mütaliə etdiyi kitaba çevrilmişdir.

Bədii yaradıcılıqla məşğul olan sənətkarlar tərcüməyə də diqqəti artırmışdılar. **Kaşqarlı Muhəmmətniyaz bin Qafur** tarixçi Mirzə Heydər in farsca yazılmış “Tarixi-Rəşidi” əsərinin bir hissəsini, **Şah Muhəmmət bin Nizami** Əbulqasım Firdovsinin “Şahnamə”sini tərcümə etmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi, uyğur ədəbiyyatında da ciddi yeniləşmə 19-cu yüzilliyin ikinci yarısından başlamışdır. Bu, şifahi xalq ədəbiyyatında da, yazılı ədəbiyyatda da ictimai mövzulara diqqətin artması, real həyat hadisələrindən bəhs edən əsərlərin çoxalması ilə özünü biruzə verir.

Bundan sonra milli azadlıq hərəkatından bəhs edən əsərlər yaranmağa başladı. Bilal Nazım, Molla Şakir, Seyid Muhəmmət Kaşqari kimi ədiblər milli azadlıq hərəkatına daha çox diqqət yetirirdilər. Bilal Nazım “Qazavat der mülki-Çin (Çin mülkünə qarşı qazavat)”, “Çangmoza Yusupxan” dastan-poemalarında və başqa şeirlərində uyğur xalqının mübarizəsini tərənnüm etməklə yanaşı, millətini oyanmağa, azadlığa səsləyirdi. 61 yaşlı Molla Şakir “Zəfərnəmə” əsərində Kuçada baş vermiş üsyanı böyük ilhamla tərənnüm etmişdir. Şair ahıl yaşlarında böyük həcmli əsər yazmasına baxmayaraq, onu beş aya bitirmişdir. 1886-cı ildə tamamlanmış əsər bir növ həmin günlərin tarixi salnaməsi rolunu oynamışdır.

Diqqəti çəkən odur ki, milli azadlıq mübarizəsini qələmə alan sənətkarların əksəriyyəti yaşlı nəslin nümayəndələri olmuşdur. Onlar sanki yaşları çox olduğuna görə döyüş meydanına atıla bilmədiklərindən qələmləri ilə bu mübarizədə iştirak etmişlər. Yaşı 60-ı keçmiş **Kaşqarlı Seyid Muhəmmət** 1882-ci ildə tamamladığı “Şərhi-şikəstə” əsərində İli üsyançılarının Yeddisuya köçməzdən əvvəl işğalçılara qarşı apardıqları döyüşlərdən, xalqın müqavimət hərəkatından, müstəmləkəçilərin və onların əlaltılarının qəddarlığından geniş söhbət açır. Bu, müəllifin günümüzədək gəlib çatan yeganə əsəri olsa da, bədii cəhətdən o qədər bitkindir ki, sənətkarın başqa əsərlərinin də mövcudluğu qənaətinə gəlmək olur. Bu əsər 1909-cu ildə Kazanda rusca və uyğur türkcəsində çap olunmuşdur.

Milli azadlıq hərəkatından bəhs edən əsərlər sırasına **Muhəmmət Sadiq Yarkəntlinin** “Risaleyi-məktub”, **Aşur Axun Qəribinin** “Əmir Əli” əsərlərini də daxil edirlər. İkinci əsər 1864-1867-ci illərdə Xotəndə Çin işğalçılarına qarşı baş vermiş üsyandan, Yaqub bəyin tunqanlara (döngənlərə) qarşı apardığı müharibələrdən, milli dövlət qurma cəhdlərindən bəhs edir. Müəllif hadisələrin şahidi olduğuna görə “Əmir Əli” dastan-poeması həm də tarixi əhəmiyyətinə görə qiymətlidir.

Çin zülmünə qarşı xalqı mübarizəyə səsləyən şairlərdən söz açarkən **Sadır Pəlvani (1798-1871)** unutmaz. 1864-1867-ci il üsyanında üç oğlu ilə birgə iştirak edən xalq nəğməkarının heca vəznində qoşduğu şeirlər dillər əzbəri olmuşdur. Yalnız üsyan günlərində deyil, sonralar da el sənətkarı xalqını azadlığa səsləyən nəğmələr, şeirlər yazmışdır. Onun şeirləri mahnı kimi xeyir-şər məclislərində oxunmuşdur.

20-ci yüzilliyi uyğur ədəbiyyatının ən qarışıq və ən zəngin dövrü adlandırmaq olar. Divan ədəbiyyatını davam etdirənlərlə heca vəznində xalq şeiri yazanlar ədəbiyyatı ənənəvi qaydada

davam etdirib yaşadırdılar. Ədəbiyyata yeni gəlmiş bir qrup isə Avropa ədəbiyyatının təsirilə nəsr, dramçılığı inkişaf etdirməyə çalışırdı. Poeziyada janr baxımından da dəyişikliklər baş verirdi. Avropanın təsirilə sərbəst şeir yazarlar meydana atılsalar da, klassik Çin, yapon şeir qəliblərindən yararlananlar da vardı.

Mövzu baxımından da ədəbiyyatda bir rəngarənglik, çoxçalarlılıq meydana gəlmişdi. Bir qrup şair ənənəvi olan mövzuları (Fərhad-Şirin, Leyli-Məcnun və s.) yenidən və yerli şəraitə, xalqın adət-ənənəsinə uyğunlaşdırıb qələmə alırdılar, o biri tərəfdə isə realist ədəbiyyat inkişaf edirdi. Bir tərəfdən Çin işğalçılarına qarşı xalqın mübarizəsindən bəhs edən dəyərli əsərlər meydana çıxırdısa, o biri tərəfdən hakim təbəqəni tərifiylən tərənnüm ədəbiyyatı yaranırdı. Bir tərəfdən sosialist-realizmi adlandırılan metodun təsiri ilə sosial ədalətdən, kommunizmin işıqlı gələcəyindən, sosializmin qələbəsi uğrunda həyatlarından keçən insan obrazlarından bəhs edən ədəbi nümunələr ortaya çıxır, o biri tərəfdən milli azadlıq mübarizəsi bədii əsərlərin əsas mövzusunə çevrilirdi.

Milli azadlıq hərəkatının əsas ağırlığını heca vəznindən istifadə edərək, xalq şeiri ənənəsini yaşadan sənətkarlar daşıyırdılar. Uyğurlar “koşaqçı”, biz isə “aşiq” adlandırdığımız bu sənətkarlar kənd-kənd gəzərək milli ruhlu, mübariz əhval-ruhiyyəli mahnılar oxuyur, dastanlar danışdırdılar. “Qeni Batur” dastanı, Muhmedemin Buğranın ölümünə **Əxmət Tohti Hacı Ucatının** qoşduğu dastan, eləcə də 1911-ci ildə Tümr Xəlifənin (Xalipə) Qumulda başlatdığı üsyana həsr edilmiş “Tümr Xəlifə” dastanı milli şüurun yüksəlməsində böyük rol oynamışdır. Xalqın anlayacağı sadə bir dildə şeirlər yazaraq millətini mübarizəyə səsləyən şairlərindən **Sadır Pəlvanın, Abdulrəhman Paşanın, Seyid Noçinin** və başqalarının adı bu gün də xalq arasında hörmətlə çəkilir.

Mançu-Qinq hökuməti xalqın xarici ölkələrlə əlaqəsini kəsməyə çalışsa da uyğur bölgəsinin qərbində - keçmiş Rusiyada və onun davamı olan Sovetlər Birliyində çap olunan qəzet və jurnallar, kitablar gizli olaraq uyğurlar arasında yayılırdı. Gənc uyğur ədibləri türk ədəbi dilindən bir çox kəlmələr və cümlə şəklini alaraq işlədirdilər.

Xaricdə təhsil alan və yaşayaraq vətənə dönənlər cədidçilik hərəkatını genişləndirirlər. Mədrəsələri Avropa tipli məktəblərlə əvəz edirlər. 1885-ci ildə Bavdun Musabay Kaşqarın Artuş bölgəsinin İksak kəndində Avropa tipli ibtidai məktəb açır. Osmanlıda yaşayan uyğurlardan olan Əbubəkir məktəbdə müəllim işləməyə gətirilir. 1907-cü ildə Həbibizadə Darülmüəllimi açılır. Burada dərs deməyə Osmanlı dövlətindən yeddi nəfər gətirilir ki, onlardan biri də bir müddət Bakıda müəllimlik etmiş, qəzet redaktoru olmuş, Mirzə Ələkbər Sabiri özünə stenoqrafçı götürmüş Əhməd Kamal olmuşdur.

1899-cü ildə “Matbaayı-xurşid”, 1910-cü ildə Kaşqarda Yenihisarlı Nurhacının “Matbaayı-nur” adlı bir daş mətbəəsi açması, 1905-ci ildə yenə Kaşqarda “Şivit”mətbəəsinin, 1920-ci ildə Qulca Kürədə bir daş mətbəəsinin qurulması kitab və qəzet nəşrinə təkan verir. “Şivit”mətbəəsində “Sultan Saltuk Boğraxan” və “Dünya coğrafiyası” adlı kitablar çap olunur.

1911-ci ildə Kaşqar şəhərində Kutluk Şevki açdığı “An” (Fikir), 1922-ci ildə nəşrə başlayan “İli dihkanlırı” (İli dehqanları-əkinçiləri), bu qəzetin davamı olan “İli Şincan” qəzeti, 1934-cü ildə Urumçidəki Uyğur Mədəniyyət Akartış Uyuşmisi (Uyğur Mədəniyyətini İnkişaf Etdirmə Birliyi) tərəfindən nəşr edilən “Şincan uyğurları” qəzeti və “Keşker Şincan” (Kaşqar Şincan) qəzeti, “Şincan” qəzeti, “Aksu uçurliri” (Aksu xəbərləri) və b. qəzetlər, “Cahangirliyə qarşı birlik sep” (İmperializmə qarşı birlik), “Xalq birlik sepi” (Xalq birliyi), “Cənubtin avaz” (Cə-

nubdan səs), “Şincan mədəniyyəti”, “Küreş” (Savaş) jurnalları və başqa nəşrlər yalnız içtimai fikrin formalaşmasına deyil, ədəbiyyatın inkişafına da güclü təsir göstərmişdir.

1936-cı ildə İsa Yusif Alptəkinin rəhbərliyi ilə qurulmuş olan Altay nəşriyyatında işıq üzü görən kitabları uyğur ədəbiyyatının ən qiymətli əsərlərindən sayırlar. Bu nəşriyyatda Məsud Sabri Beykozun çap etdirdiyi kitablar xüsusilə seçilir. Çünki bu kitabların dili orta q türkçəyə yaxınlaşdı.

1930-cu illərdə Çin və Sovet hökuməti arasında gizli danışıqlar nəticəsində Doğu Türküstanda cədidçilərə qarşı təzyiqlər artırıldı. Nəticədə xalq hərəkatı gücləndi. Çağdaş uyğur ədəbiyyatında **Rozi Muhməd** (Turpandan), **Merup Seyidi**, **Xəlil Sattari**, **Nəzər Xoca** (İlidən), **Abduxaliq Uyğur** və başqaları milli ruhlu əsərlər yaratmağa başladılar.

Ümumiyyətlə, 20-ci yüzillik uyğur ədəbiyyatının ən qarışıq və ən zəngin dövrü adlandırılır. Çünki bu dövrdə divan ədəbiyyatının nümayəndələri ilə heca vəznində, yəni xalq şeiri ruhunda yazanlar ənənəyə sədaqət nümayiş etdirirdilər. Avropa mədəniyyətinin təsiri altında ədəbiyyata gəlmiş bir qrup gənc isə nərsi, dramçılığı inkişaf etdirməyə çalışır, poeziyada da janr baxımından dəyişikliklər edir, sərbəst şeir yazırdılar. Onlar bir tərəfdən də klassik Çin, yapon şeir qəliblərini uyğur şeirinə tətbiq edirdilər.

Uyğur teatr sənətçiləri Avropa teatr məktəbi ilə çinlilərin szinsilərini uyğunlaşdırmaq və sintezini yaratmaq üçün cəhd göstərirdilər. Çin aktyor sənətinin başlıca xüsusiyyəti sayılan təsəvvür olunan əşyalarla oynamaq, şərti ifadə vasitələri, üsulları, simvollaşdırılmış əl-qol hərəkətlərini uyğur teatrına gətirirdilər. Beləliklə uyğur ədəbiyyatı və mədəniyyəti bir axtarış dövrünü yaşayırdı.

Abduxaliq Uyğur (09.02.1901, Turpan - 13.03.1933, Turpan). Qərribə taleli bir şair olan Abduxaliq Uyğur mətbuatın,

nəşriyyatların geniş yayıldığı bir dövrdə yaşasa da, şeirləri sağlığında çap olunmamış, yaddaşlarda yaşayaraq günümüzədək gəlib çatmışdır. Yaddaşlardan toplanmış şeirləri 1988-ci ildə ayrıca kitab kimi çap olunmuşdur. Prof. Dr. Alimcan İnayət tərəfindən hazırlanmış olan Abduxaliq Uyğur “Şeirləri” adlı əsər 2008-ci ildə Türk Dil Kurumu tərəfindən yayınlanmış və şairin indiyə qədər bilinən şeirlərinin tamamı uyğur və Türkiyə türkçəsində verilmişdir.

Tacir ailəsində doğulan, evdə dini təhsil almaqla yanaşı, ərəb və fars dillərini də öyrənən Abdulxaliq sonra Turpan şəhərində Çin dilində təhsil verən məktəbdə oxumuşdur. Çin ədəbiyyatının klassik əsərlərindən “Su Boyida” (Su vadisi boyunda) və “Kizil ravaktiki çüş” (Qızıl çadırdakı yuxu) kimi romanları oxuyur, Sun-Cun-Şen və Lu-Şun kimi çinli yazıçıların əsərləri ilə tanış olur. 8 yaşından etibarən şeir yazmağa başlayan Abdulxaliq 1923-cü ildə bir neçə yaşdı ilə SSRİ-yə gələrək burada üç il təhsil alır. Rus yazıçı və şairlərindən A.S.Puşkinin, L.Tolstoyun, M.Qorkinin, M.Lermontovun və b. əsərlərini oxuyur. Onlardan güclü təsirlənir. Bolşeviklərin sosial ədalət, bərabərlik, sinfi mübarizə şüarları ona olduqca xoş gəlir. Necə deyərlər, bolşevik inqilabını ölkəsinə daşımaq istəyir. 1926-cı ildə vətənə dönərək cahillik, savadsızlıq əleyhinə mübarizəyə başlayır.

1927-ci ildə “Akartış birləşməsi” (Mədəniyyət birləşməsi) adı altında təlim-tərbiyə dərniyi quraraq, məktəb açır, oranı bitirənlərin bir çoxunu SSRİ-də oxumağa göndərir.

Xalqını maarifləndirməklə yanaşı, hakimiyyətə qarşı mübarizəyə də səfərbər etməyə çalışır. Onun mübarizəsi yalnız işğalçılara qarşı deyildi, həm də öz millətindən olan varlılara qarşı idi. İnsanlar arasındakı bərabərsizliyi aradan qaldırmaq istəyi ilə kasıbları varlılara qarşı üsyana səsləyirdi. Onun fəaliyyətində sovetlərdən aldığı təlimin təsiri açıq-aydın görünür.

Turfandakı milli azadlıq mübarizəsi zamanı gənc şair də döyüşçülər sırasında olur. 1933-cü ildə Çin Qomından Partiyasının rəhbəri Şenq-Şi-Şey Turpan şəhərinə gələrək şairi və dostlarını həbs etdirir. 1933-cü ilin martın 13-də Abduxaliq Uyğur edam edilir. Onu ölümə apararkən şair mübarizəsində haqlı olduğunu bildirmək üçün “Yaşasın azadlıq”, “Yaşasın azadlıq” deyə qışqırmışdır. Şair ölümü ilə də uyğur ədəbiyyatına qəhrəmanlıq mövzusu vermişdir.

Vətəninin və xalqının azad nəfəs ala bilməsi və müasir mədəniyyətlərə yiyələnməsi üçün ömrü boyu mübarizə apararaq “Oyan”, “Zulumga qarşı” (Zülümə qarşı), “Körüngən tağ yirak emes” (Görünən dağ uzaq deyil), “Könül xahişi” və b. şeirlərini yazır. Qadağalara, yasaqlara görə şairin şeirləri sağlığında çap olunmasa belə xalqı onun əsərlərini yaddaşında yaşatmışdır.

Xotən üsyanı zamanı döyüşə atılan uyğurlar onun “Sən kimin oğlusan, oylısanğçı” şeirini marş kimi oxuyurmuşlar. Bundan başqa, bir çox şeirləri də 1947-1949-cu illərdə milli hökumət zamanı məktəblərdə nəğmə kimi söylənirmiş.

Armiya Ali Sayram Nimşehit (1906 - 22.08.1972). 1906-cı ildə anadan olan Armiya Nimşehit yaradıcılığa klassik şeir ənənəsini davam etdirməklə başlamışdır. Dünyada baş verən dəyişikliklər, xaricə gəzməyə və oxumağa gedən uyğur şairlərinin yeni janrlarda və yeni formalarda şeirlər yazması Nimşehitə də təsirini göstərir.

O uyğur ədəbiyyatında klassik şeirlə müasir şeir arasında körpü yaradan bir şair kimi tanınmışdır. Onun şeirlərindəki vətənsəvərlik, yeni bədii ifadə vasitələri, üslub əlvanlığı yeni uyğur şeirinə güclü təsir göstərmişdir. Şairin “Vatan muhəbbəti”, “Yürək sözü” adlı şeir kitabları və “Pərhad ilə Şirin” adlı dastanı vardır.

Doğu Türkünstanda “Hannin tesnip kilgan yeni işləri” (Xanın gördüyü yeni işlər) adı ilə çıxan qəzet 1924-cü ildən “Şincan

qəziti”, daha sonra, yəni 1935-ci ildən Daniş Damollam tərəfindən “Aksu uçurliri” (Aksu xəbərləri) çap olunur. “Aksu uçurliri” (Aksu xəbərləri) qəzetinə 1939-cı ilə qədər Nimşehit redaktorluq etmişdir.

Şairə 1956-cı ildə Həcc ziyarətinə getmək nəsb olur. Həcc ziyarəti zamanı vətən həsrəti ilə “Səşindim” (Darıxdım) adlı şeirini yazır:

Səşindim mən, səşindim mən, səşindim
- Darıxdım mən darıxdım mən, darıxladım,
Vətən səni təşna bolup səşindim
-Vətən sənə təşnə olub darıxdım.
Mihriz tolşan yürəkimdən səşindim
- Sevginin dolduğu ürəkdən darıxdım.
Dolkunlişan kökrekimdən səşindim
- Coşan bağırdan darıxdım.

Onun şeirlərinin əsas mövzusunun vətən və millət sevgisi təşkil edir.

* * *

Klassik uyğur şeir ənənəsini yaşatmaqla onu yeniləşdirməyə çalışan, şeirlərinin əsas mövzusunun millətsevərlik və vətənsəvərlik təşkil edən şairlər sırasında 1899-cı ildə Kaşqarın Artušta kəndində doğulmuş və 1982-ci ildə dünyasını dəyişmiş **Abdulaziz Mehsum**, 1913-cü ildə Kaşqarda doğulmuş “Qara günlər”, “Rabiyə ilə Seyiddin” adında pyeslərin və “Zəfər xatirəsi”, “Tan faciəsi”, “Ladah yolunda karvan”, “Tuzimas çiçəklər” kimi kitabların müəllifi **Ahmed Ziyati** (1913-1989) və b. vardır.

Xalq həmişə milli azadlıq mübarizəsinə qalxanda şair oğlunu da öndə görmək istəyir. Onun sözünün bədii dəyərindən çox mübarizəyə səfərbəredici gücünə əhəmiyyət verir.

Bu dövrdə cədidçi aydınlardan **Abdulqadir Damollam, Muhmədəli Əpəndi, Qutluqhaci Şevqiləri** də yada salmaq gərəkdir. Bu böyük aydınlar Buxara, Kazan, Kırım, Bakı, İstanbul, Qahirə və b. şəhərlərdə illərcə oxumuş və sonunda vətənlərinə dönərək böyük əsərlər yaratmışlar. Onlar millətinin yaddaşında izlər buraxsalar da, nə yazıq ki, zalımların qurbanına çevrilmişlər.

* * *

Zunun Qədiri (1911, Tarbaqatay vilayətinin Dörbilcin qəsəbəsi - 24.09.1989, Almatı şəhəri). Kasıb bir ailədə dünyaya gələn Zunun Qədiri yeni uyğur ədəbiyyatında, xüsusən də nəsr və dramçılığın inkişafında böyük əməyi olan ədiblərdəndir. 1937-ci ildə yazdığı “Cəhalətin cəfası” (Cəhalətin cəfası) adlı pyesi ilə ədəbi mühitə atılan Zunun Qədiri “Uçraşkanda” (Görüşüncə), “Partizanlar etriti” (Partizanlar dəstəsi), “Hər işnin yoli bar” (Hər işin bir yolu vardır), “Qunçəm” (Qönçəm), “Gülnisa” dramları ilə uyğur ədəbiyyatını zənginləşdirmişdir.

Yeni uyğur nəsrində yeni bir cığır açan Zunun Qədiri 1940-ci ilin ortalarından etibarən hekayə yazmağa başlayaraq 1945-ci ildə “Muəllimin xəti” (Müəllimin məktubu) və “Rodipay”, 1946-cı ildə “Küçükkə hucum” (Küçüyə hücum) və “İkki barmikim bilən” (İki barmağımla), 1947-cü ildə “Güman” və 1948-ci ildə “Mağdur ketkəndə” (Məğdur gedərkən), 1950-ci ildə “Toy” dramını, daha sonra isə əkinçilərin həyatından bəhs edən “Çin qış” (Çətin qış), “Rəhmət” (Təşəkkür), “Esləş” (Xatırla), “Qızıl gül” hekayələrini yazır.

1950-1960-cı illərdə uyğur nəsrinə və dramçılığına ən dəyərli əsərlərini verən Zunun Qədiri Qazaxıstana gələrək orada yaşamış və orada da ölmüşdür. Qazaxıstanda daha çox milli ruhlu əsərlər yaratdığına, Çində gördüklərini tənqid etdiyinə

görə son illər o, Çinin hakim dairələri tərəfindən sevilməyən insana çevrilmişdir.

Lutpulla Mutəllip (16.10.1922, Qazaxıstan Respublikası, Almatı yaxınlığındakı Uyğur rayonu kimi tanınan Nilki qəsəbəsinin Çunçi kəndinin Sayboyu məhəlləsi -18.09.1945, Aksu).

Millətini azad və xoşbəxt görmək arzusu ilə yaşayan və bu yolda həyatını qurban verən ədiblərdən biri də Lutpulla Həzim Axun oğlu Mutəllipdir. Haqqında çox yazılsa da, doğum və ölüm tarixləri fərqli-fərqli göstərilmişdir. Əsasən də Şincanın Qulca şəhərində doğulduğu fikri üzərində dururdular. Uyğur araşdırıcısı Tursun Erşidin 1998-ci ildə Urumçidə çap etdirdiyi “Lutpulla Mütəllip və unin keçürmüşləri” kitabı şairin doğum ili, yeri və ölüm günü ilə bağlı yanlışlıqlara son qoydu. O, şairin atası Həzim Axunda məxsus “Min bir hədis” adlı kitabın qapağına yazılmış tarixi əsas götürərək 1922-ci ilin noyabrın 16-da anadan olduğunu yazmışdır. Ailədəki müqəddəs kitabların qapağına mühüm tarixi hadisələr və uşaqların doğum günlərinin yazılmasının az qala bir ənənəyə çevrildiyi məlumdur. Həzim Axund da kitabın qapağına oğlunun doğulduğu günü yazıbsa, demək, ən doğru sənəd bu hesablanmalıdır.

Kiçik yaşlarından fitri istedadı ilə ətrafındakıların diqqətini cəlb edən, ilk təhsilini evdə atasından alan Lutpulla Qulca şəhərindəki tatar ibtidai məktəbinə oxumağa göndərilir. Üsulicədid məktəbi kimi tanınan bu məktəbdə 1936-cı ilədək oxuyaraq tatar və rus dillərini də öyrənmiş olur. Sonra təhsilini rus gimnaziyasında davam etdirir. İki il də burada oxuyur. 15 yaşında ikən “Mənim xalqım” adlı şeirini “İli qəziti”ndə çap etdirir.

Yeniyyətlik və gənclik illərində yazdığı üsyankar şeirlərinə görə onu “od yürəkli şair” adlandırırlar.

Lutpulla imtahan verərək Urumçi şəhərindəki Darülmüəlliminə qəbul olunsa da, maddi sıxıntı üzündən təhsilini davam

etdirə bilmir. 1941-ci ildə sovet mühəndislərinin tərcüməçisi kimi Güney Şincana gedir. Faşist Almaniyasının SSRİ-yə hücumundan sonra sovet mühəndisləri axtarış-kəşfiyyat işlərini yarıda buraxıb geri döndüklərindən Lutpulla Mütəllip işsiz qalır və yenidən Urumçiyə geri dönür.

Təhsilini davam etdirməklə yanaşı “Şincan” qəzetində də işləyir və qəzetdə “Ədəbiyyat gülzarı” adlı səhifə hazırlayır.

İstedadlı şair, publisist və dramçı Lutpulla Mütəllip 1942-ci ildə, yəni 20 yaşında yazdığı, elə həmin il də səhnələşdirilən «Gerçək moden» pyesi Çin valisi Şenq-Şi-Şey tərəfindən yasaqlanmış və ona qarşı təqiblər başlanmışdır.

Təqib və təzyiqlərə baxmayaraq o, bədii yaradıcılığını və siyasi mübarizəsini dayandırmır. Rus dilində təhsil alması, bu dilin vastəsilə inqilabi ədəbiyyatla tanışlığı, Marksın, Engelsin, Leninin, Stalinin əsərlərini oxuması təsirsiz qalmamışdı. Lutpulla yeniyetməliyindən dünyada kabus kimi doluşan kommunizm ideologiyasının təsiri altına düşmüşdür. O, bu ideologiya vasitəsilə xalqının azad və firavan yaşayacağına inanırdı.

O, ənənəvi əruz və heca vəznində şeirlər yazmaqla yanaşı, sərbəst vəznə də qələmini sınaıyır, bu janrın çılğın təbliğatçısına çevrilir. Həm də “Borandan sonrakı aydınlıq”, “Samsaq ağa hirsələndi” kimi pyeslər yazmaqla oxuma və yazma bilməyən insanlara səhnədən müraciət etməyə, xalqını cəhalətdən qurtarmağa çalışır. Pyeslər yazarkən və onları səhnələşdirərkən rus rejissor və aktyorlarının təcrübəsindən bəhrələnir.

1943-cü ildə Şincanın siyasi həyatında dəyişmələr baş verir. Liberal, demokratik görünməyə can atan vali Şenq Şi-Şey Qomindən Çin Milli Partiyasına daxil olur. Bu, bölgədə tarazlığın pozulmasından, çinlilərin müstəmləkəçilik siyasətinin getdikcə şiddətlənəcəyindən xəbər verirdi. Şincanda yanvar ayında partiyasının vilayət şöbəsi təşkil edilir və iyun ayında partiyasının

ən mühafizəkar üzvlərindən Fen Qun-Bini “Şincan” qəzetinə redaktor təyin edilir.

Qomından Çin Milli Partiyasının hakimiyyətə gəlməsi Şincanda Lutpulla Mütəllip və onun kimi inqilabi əhval-ruhiyyəli, yenilik tərəfdarı vətənsəvərlərin vəziyyətini ağırlaşdırır. Bir çox kitablar yığışdırılır, inqilabi ruhlu, vətənsəvər kitablar çap edən nəşriyyatlar bağlanılır. Həbs edilmək və ya sürgünə göndərilməklə üzləşən Lutpulla Mütəllip 1943-cü ilin sonunda işdən çıxarılır. Onu Aksudakı “Şincan” qəzetinə redaktor müavini göndərirlər.

Lutpullanın gəlişi Aksu şəhərində vətənsəvərlər tərəfindən sevinclə qarşılır. Qəzətdə “Cənub şamili” adlı səhifə hazırlayır və buraya şair Nimşehit, Bilal Əzizi kimi gəncləri cəlb edir. Gənc şair elm öyrənməklə, bədii yaradıcılıqla yanaşı ictimai-siyasi işlərdə fəal iştirak etdir.

Aksu Vilayətlik Uyğur Mədəniyyət Akartış Uyuşmisi (Aksu Vilayət Uyğur Mədəniyyətinin İnkişafı Birliyi) ilə “Aksu Şincan” qəzetinin birgə çıxartdığı “Cənubtin avaz” (Cənubdan səs) jurnalına məsul katiblik edən Lutpulla Mütəllip “Təsiratım” (Duyğularım), “Hoş” (Əlvida), “Yillarka cavap” (İllərə cavab), “Pəryat” (Fəryad), “Hiyalçan tilək” (Xəyallı diləklər), “Küreş ilhami” (Mübarizə ilhamı), “Şair toğrusida Muveşşeh” (Şair hakkında müvəşşəh), “Muhəbbət həm neprət” (Məhəbbət və nifrət), “Oğlum hekkidə mərsiyə” (Oğlum haqqında mərsiyə), “Vətən ala, xəlik ala (Vətən ala, xalq ala), “Büyük mayak” (Böyük mayak) və b. şeirlərini, eləcə də “Əcəl hudukuşida” (Əcəl anında), “Padişah samuraylari ağır halsiraydu” (Padişah samurayları böyük yorğunluq içində), “Uniz kəlgüsü zor həm parlak” (Onun gələcəyi güclü və aydın) satirik məqalələrini və “Samsak akan kaynaydı” (Sarımsaq ağa əsəbləşir), “Küreş kizi” (Mübarizə qızı), “Borandin keyinki aptap” (Borandan

sonrakı günəş), “Çin moden”, “Çiməngül” adlı səhnə əsərlərinin, “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, “Sənətkə muhəbbət” (Sənətə məhəbbət), “Tiyatımız kelip çikişi və ravaclanış tarixi” (Teatrimızın yaranması və inkişafı tarixi) adlı məqalələrini yazır.

Bir çox səhnə əsərlərinə rejissorluq edən, özü baş rolları oynayan gənc şair “Tahir ilə Zöhrə” və “Qərip ilə Sənəm” operalarının librettosunu da yazmışdır.

1945-ci ildə İli, Altay, Tarbaqatay bölgələrində yaşayan uyğurların Çin hökumətinə qarşı başladıkları etiraz hərəkatı tarixə “Üç vilayət inkilabı” kimi daxil oldu. “Üç vilayət inkilabı” təşkilatının liderlərinin Aksu şəhrinə göndərdiyi nümayəndələrlə görüşən, onların istəklərini öyrənən Lutpulla Mütəllip onlarla birgə bölgədə hakimiyyəti devirmək uğrunda mübarizə aparacağını vəd edir. Bundan sonra böyük bir eşq və ilhamla “Uçkunlar ittipakı”(Qığılımlar ittifaqı) təşkilatını qurur. Tam adı “Şərqi Türkistan Uçkunlar İttipakı” (Şərqi Türkistan qığılımlar ittifaqı) olan təşkilata millətini sevən Nimşehit, Bilal Əzizi, Muniridin Hoca, Abdulla Davutop, Yusupcan kimi vətənsəvərlər daxil olur. Təşkilatın parolu “Biz cümə namaziga teret elip koyduk. Cümə namazini silər bilən billə okumakçimiz” (Biz cümə namazını qılmaq üçün abdəst aldıq. Cümə namazını sizinlə bərabər qılmək istəyirik) olur.

“Üç vilayət inkilabı” ordusu Çin hökumət qüvvələrinə qarşı silahlı mübarizəyə başlayır. Lutpulla Mütəllip qurmuş olduğu “Uçkunlar ittipakı”nın üzvləri də döyüşə hazırlıq işlərini sürətləndirir, Qomından partiyasının tabeliyində olan əsgəri birliyin silah anbarına girmək, oradakı silahları alaraq öz düyüşçülərinə paylamaq üçün gizlicə anbar qapılarının açarlarını hazırladılar.

Satın aldığı xainlərin yardımını ilə Qomından Partiyasının məmurları Lutpulla Mütəllipi və silahdaşları Bilal Əzizi, Müniridin Xocanı, Abla Mevlanjan, Rozi Turdiyof və 30 yaxın məs-

ləkdəşini həbs edirlər. Xalqının azadlığı və xoşbəxtliyi uğrunda Qomından ordularına qarşı cəsarətlə vuruşan “Üç vilayət inqilabı” əsgəri birlikləri 1945-ci ilin payızında qarlı dağları aşaraq Güney Şincana keçib Aksu şəhrinə doğru irəliləyir. Qomındançılar həbsdə olanların üsyan qaldıracağından, xalqın da onlara qoşulacağından qorxuya düşərək 1945-ci ilin sentyabrın 18-də Lutpulla Mütəllipi və məsləkdaşlarını güllələyirlər. “Uçkunlar ittifaqı”nın (Qılgıncılar ittifaqı) üzvlərinin güllələndiyini eşidən xalq kütlələri həbsxanaya hücum edib oranı dağıdırlar. Aksu şəhəri qomındançılardan azad olur. Həbsxanada Lutpulla Mütəllipin divarla qanıyla aşağıdakı misraları yazdığını görürlər:

Bu kən dünya mən üçün boldi duzəx - Bu geniş dünyü mənim üçün oldu cəhənnəm,

Yaş gülümni şazaz kildi kanhor əbləh... - Gənc gülümü xazan qıldı qanıçən əbləh...

Lutpulla vətənin azadlığı uğrunda mübarizədə şəhid olsa da, onun ideyaları reallaşır. Doğu Türküstan hökuməti qurulur. Sovetlərin yardımı ilə Çində kommunistlər hakimiyyətə gətirilir. Lakin onlar vədlərini tez unudaraq, dünənki silahdaşlarına və əməkdaşlıq etdikləri insanlara divan tuturlar. Xalqlara azadlıq vəd etsələr də, müstəmləkəçilik siyasətini davam etdirirlər. İki imperialist dövlət, Çin və SSRİ gizli plan quraraq 1947-ci ildə Doğu Türküstanlıların liderlərini təyyarə qəzasında öldürür, hökumətin fəallarını və müstəmləkəçilərə müqavimət göstərənləri də məhv edirlər.

Lutpulla Mütəllip və dostlarının vəhşicəsinə edam edilməsindən beş il sonra xalq ayağa qalxaraq yenidən həbsxanaya basqın edir. Həmin vaxt həbsxanada işləmiş nəzarətcilərə təzyiq göstərərək Mütəllip və məsləkdaşlarının cənazələrinin harada gizlədildiyini tələb edirlər. Həbsxana işçiləri canlarının qorxusundan həqiqəti deyirlər. Məlum olur ki, vətənpərvərlər

həbsxana ərazisindəki donuz damında güllələnmiş, sonra da ora ayaqyoluna çevrilmişdir.

Həmin yeri qazarq şairin və əqidə yoldaşlarının param-parça edilmiş cəsədlərinin qalıqlarını tapırlar. Aksu və ətrafından gələn xalq kütlələri bu vətən övladlarının param-parça edilmiş cəsədlərini islam qaydaları və uyğur adət-ənənəsiylə dəfn edirlər.

Çin cəlladları Lutpulla Mütəllipin 18 yaşlı xanımı Sopiya Baiz qızını təqib edir, nəticədə Lutpullanın yeganə övladı aclıqdan ölür.

Son illərdə Urumçidə baş verənlər onu göstərir ki, Lutpulla Mütəllipin ideyaları yaşayır, bu ideya uğrunda ölümə gedən uyğur gəncliyi var.

Abdurəhim Teleşov Ötkür (?06.1923, Qumulda kəndi). Onun 1940-cı illərdə yazmış olduğu “Muzulqan şəhər” (Donan şəhər), “Bahar çillaymən” (Baharı çağırıram), “Cənubka xət” (Güneyə məktub), “Tan zibasi yokmidur” (Dan gözəli yoxmudur) adlı şeirləri, “Yeni Çunqo Gülistanına” (Yeni Çin Gülistanına), “Keşker keçəsi” (Kaşqar gecəsi) dastanlarını, “Tamçə kandin miliyonlaran çeçəklər” (Damla qandan milyonlarca çiçək), “Çin moden” dramlarını, “Dənizdin sada” (Dənizdən sada), “Baş egim” (Baş geyim) kimi hekayələri vardır.

1946-cı ildə “Yürək munliri” (Ürək fəryadları), 1948-cı ildə “Tarim boyliri” (Tarım boyları) şeirlər kitabları çap olunub. 1950-1970-ci illərə qədər “Vicdan boyliri” (Vicdan boyları), “Səcdiqahımqa” (Səcdəgahıma), “Tova dep tuttum yaka” (Tövbə deyərək yaxa cırmaq), “Küz keçisi” (Payız gecəsi), “Nəvai gözəliyə muxəmməs” (Nəvainin qəzəlinə muxəmməs), “Ak emes saçimdiki” (Ağ deyil saçımdaki), “İz”, 1970-ci ildən sonra isə “Yaxşı”, “Sərlevhisiz şeirlər”, “Ömür hekkidə muxəmməs” (Ömür haqqında muxəmməs), “Keşker güzəliyə”

(Kaşqar gözəlinə), “Mən ağ bayraq emes” (Mən ağ bayraq deyiləm) kimi lirik şeirlər yazıb.

“Uluq ana hekkidə çöçək”, (Ulu ana haqqında çiçək), “Gül və azqan” (Gül və yabanı gül), “Şeir və şair”, “Kaştişiqa mədhiyə” (Süs daşına mədhiyə) kimi əsərləri, “İz” və “Oyqanqan zəmin” adlı romanları yazmış ədib 1995-ci ilin oktyabrın 5-də Urumçidə dünyasını dəyişmişdir.

Turqun Almas (?..10.1924, Kaşqar şəhəri). Şair və tarixçi kimi tanınmışdır. İlk təhsilini doğulduğu şəhərdə alan şair sonra Qulca şəhərinə gedərək orada oxuyur.

Urumçi şəhərindəki Darülmüəllimini bitirən Almas Qaraşəhərə müəllim işləməyə göndərilir. 1947-ci ilin mayında Turqun Almas və dostları Kaşqarda mitinq təşkil edirlər. Mitinqin təşkilatçılarını həbs edirlər. 1948-ci ilin aprelin 8-də xalqın təzyiqi altında Turqun Almas və yoldaşlarını həbsdən buraxmaq məcburiyyətində qalırlar. Həbsdən çıxan şair həmin il Qulca şəhərinə gedərək orada “Alma” qəzetində işə girir. Sonra da isə Urumçi şəhərindəki “Tarım” jurnalında əmək fəaliyyətini davam etdirir.

Turqun Almas “Pıçaq” dramını yazmış, “Tarım şamalları” (Tarım yelləri), “Tan səhər” (Dan səhəri) kimi şeir kitablarını və “Hun tarixi”, “Uyğurlar” adlı tarix kitablarını çap etdirmişdir.

1922-ci ilin avqustun 22-də Qulca şəhərinin Xudayar Yüzi kəndində doğulan **Elkem Ehtəm** 1930-cu ildə Korqas qəsəbəsində doğulan **Tayıpcam Ali** və başqaları da yeni uyğur ədəbiyyatının seçilən nümayəndələrindən sayılır. Elkem Ehtem “Tan” (Dan), “Tanq atti” (Dan attı), “Tan atkanda” (Dan atarkən), “Könüllər güldi” (Gönüllər güldü), “Ümid dolkunliri” (Ümid dalğaları), “Küreş dolkunliri” (Savaş dalğaları), “Yeniş dolkunliri” (Zəfər dalğaları) kimi şeirləriylə yanaşı “Saadet-xan”, “Alvasti” kimi lirik dastanları, Tayıpcam Ali isə “Şark

nahşısı” (Şərq mahnısı), “Tıçlık nahşısı” (Sülh mahnısı), “Tüqümes nahşa” (Bitməz mahnı), “Vətənimni köyləymən” (Vətənim üçün yanırım), “Zepmu çıraylık gəldi bahar” (Nə qədər xoş gəldi bahar) adlı şeir kitabları ilə tanınır. Tayıpcan Ali 1989-cu ildə dünyasını dəyişmişdir.

1950-1980-ci illər uyğur ədəbiyyatının tanınmış yazıçı və şairləri sırasında **Erşiddin Tatlık, Turdi Samsak, Abdulkərim Xoca (1928-1988), Zordun Sabir, Sultan Mahmut (Kaşqarlı), Muhəmmətcan Sadiq, Cebbar Əxmət, Muhəmmət Ali Zunun, Ehad Turdi, Boğda Abdulla, Abdulhamid Sabir, Mırzayit Kərim, Mamut Zayit, Tursunay Hüseyn, Dilbər Keyum** və b. adı çəkilir.

3.1. Uyğur ədəbiyyatında sosializmin tərənnümü

1949-cu ildə Çinin yenidən Doğu Türküstanı işğal etməsi, sosializm quruculuğu adı altında aparılan kütləvi həbslər və təqiblər ədəbiyyatdan milli məsələni demək olar tamam çıxardı. Sosializmi, kommunisti, Mao-Ze-Donqu, Çin işğalını tərənnüm edən bədii yazılara geniş meydan açıldı. Yaşlı nəslin bir çox nümayəndələri də hakimiyyət orqanlarının təzyiqlərinə tab gətirməyərək sifariş ədəbiyyatı nümunələri yaratdılar.

Uyğur ədəbiyyatının üçüncü mərhələsinə tərənnüm və mədhiyyə ədəbiyyatının nümayəndələri daxil edilirlər. Onlarda da bizdəki kimi sosializm realizmi adı altında keçmişin tənqidi, real əsasları olmayan xoşbəxt gələcəyin tərənnümü, fəhlə və kəndlilərin firavan həyatı əsas yer tutur. Xalqın gerçək fikir və duyğularını, görüşlərini əks etdirən əsərlərə mətbuatda yer verilməz, vətən haqqında, millət haqqında tarixi həqiqətləri yazanları “millətçilikdə”, “türkçülükdə”, “əksinqilabçılıqda” suçlayıb cəzalandırırdılar. Hətta şeirlərdə “Tanrı dağı”, “Tarım çayı” kimi kəlimələrin işlədilməsi də qadağan edilmişdir.

Maonun ölümündən sonra Çində bir yumşalma hiss edilir. Uyğur ədəbiyyatı üzərindəki sərt sensor nəzarəti yumşalır. Ana dilində kitabların nəşri üçün böyük şəhərlərin əksəriyyətində nəşriyyatlar açılır. Ədəbi nəşrlərin də sayısı çoxalır. “Tarım”, “Köprük” (Göstəri), “Şincan sənəti”, “Miras”, “Bulaq”, “Çolpan” (Dan ulduzu), “Kaşqar ədəbiyyatı və sənəti”, “Turpan”, “Qumul ədəbiyyatı”, “Aksu ədəbiyyatı və sənəti”, “İli dərəsi”, “Bostan”, “Tenri Tağ” (Tanrı dağı) və b. jurnalları nəşr olunmağa başlayır. Bu jurnallarda milli dəyərli bədii, elmi əsərlər də çap olunur.

Beləcə, Uyğur şair və yazıçıları əsərlərini rahat nəşr etmək imkanına qazanırlar. Uyğur ədəbiyyatında bir irəliləmə hiss edilməyə başlayır. Şair və yazıçılar tarixi hadisələrdən bəhs edən bədii və elmi əsərlər yaradırlar. Bu əsərlərin içində Abdulla Talıbın 1981-ci ildə Lutpulla Mütəllipin həyatından bəhs edən “Kaynam örküşü”, Abdurihim Ötkürün 1980-ci ildə çap etdirdiyi “Kaşqar kecesi” (Kaşqar gecəsi) dastanı və 1985-ci ildə çap etdirdiyi “İz”, Xevir Tömürün 1980-ci ildə çap etdirdiyi “Molla Zeydin qissəsi”, “Əli” adlı tarixi romanı və Abduxaliq Uyğurun həyat mübarəzəsindən bəhs edən “Baldur oyanan adam” (İlk oyanan adam), Turdi Samsakın 1986-cı ildə çap etdirdiyi “Axi-rətin gəlgənlər” (Axirətdən gələnələr), Qayrət Abdullahun 1983-cü ildə çap etdirdiyi “Taş abidə” romanları, Teyipcan Hadinin Mançu-Çin hökumdarlarının zülmünə qarşı 1864-1867-ci illərdə uyuqların İli vilayətindəki üsyana rəhbərlik etmiş Sadır Pəlvanın fəaliyyətindən bəhs edən “Pəlvan gəldi” (Pəhlivan gəldi) hekayəsi, Muhməd Ali Zununun 1981-ci ildə Rabia Seyiddin, Ahmet Ziyatinin sevgi və azadlıq yolunda mübarizə apararaq sonunda qurban olan iki gəncin hekayəsini anladan, on mindən artıq misradan ibarət olan “Rabiyə ilə Sayddin” dastanları daha çox diqqətiçəkəndir. Lakin bu o qədər də uzun sürmür.

1990-cu ildə Aktu rayonunun Barın kəndində baş verən silahlı toqquşmalardan sonra sensor nəzarəti artır və yazıçı, şair, jurnalistlər və sənət adamlarına qarşı təqiblər başlayır. 1991-ci ilin fevralından sonra tanınmış uyğur alimi, yazıçı Turqun Almasın “Uyğurlar”, “Hun tarihi”, “Əski uyğur ədəbiyyatı” kitabları tənqid hədəfinə çevrilir, oradakı faktların təftişinə başlanılır. Turqun Almas və digər nüfuzlu uyğur ədibləri “pantürkist”, “Uyğur şovinisti”, “separatçı” deyə suçlanır, təqib və tənqidlərə məruz qalırlar. Beləliklə, Uyğur ədəbiyyatının inkişafı ləngidilir, təkrar durğunluq dövrünə dönülür.

Bütün bunlara baxmayaraq Teyupcan Əliyop (1930-1989), Qəyyum Turdi (1937-1997), Muhəmmətcan Sadiq (1934), Boğda Abdulla (1941), Qurban Barat (1939), Osmancan Savut (1946), İmin Əxmədi (1944), Muhəmmətcan Raşidin (1940), Ruzi Sayit (1943-2001), Zordun Sabir (1937-1998), Xevir Tömür (1922-1991), Əxət Turdi (1940), Calalidin Bəhram (1942), Məmtimin Hoşur (1944), Muhəmmət Bağraş (1952), Xalidə İsrail (1952), Əxtəm Ömər (1963), Toxti Ayup (1945), İbaydulla İbrahim (1951), Nurmuhəmmət Toxti (1949), Abdulla Savut (1950), Abduşükür Muhəmmətimin (1934-1995), Əxmət İmin (1950) və b. üçüncü dövr uyğur ədəbiyyatının aparıcı ədiblərindən sayılırlar (**Baran Lokman, 2007, 42**).

Azərbaycan araşdırıcılarından Güllü Yoloğlu, Vüqar Mustafa, Qətibə Vaqifqızı və başqaları uyğur mədəniyyəti, folkloru, tarixi və ədəbiyyatı ilə bağlı qəzet və jurnallarda bir sıra maraqlı məqalələr dərc etdirmişlər.

3.2.Dramçılığın tarixindən

Doğu Türkünstanda ənənəvi janrlarda əsərlər çox yazılrsa da, 1930-cu illərdə Avropa metodları ilə yazılmış pyeslərə rast gəlinmir.

1934-40-cı illərdə uyğur teatrlarında yerli müəlliflərin əsərləri ilə yanaşı, Ü.Hacıbəylinin “Arşın mal alan” operettası və özbək şairi Həmzə Həkimzadə Niyazinin 1918-ci ildə yazmış olduğu “Bay və muzdur” pyesi tamaşaya qoyulur. Bu əsərlər səhnədə həmişə alqışlarla qarşılanır.

Tamaşalarda aktyorluq, rejissorluq, bəstəkarlıq da edən gənc Lutpulla Mütəllib xalq dastanları əsasında hazırladığı “Qərip ilə Sənəm”, “Tahir ilə Zöhrə” operalarını da xalqın mühakiməsinə verir.

Ümumiyyətlə, Çin imperiyasının zəiflədiyi 20-ci yüzilliyin birinci yarısını uyğurlarda milli şüurun yüksəlişi, 30-40-cı illəri isə uyğur dramçılığının “altun dövrü” adlandırmaq olar. Çünki bu dövrdə Lutpulla Mütəlliblə yanaşı Zunun Qədiri, Hamit Hakim, Ziya Səmidi, Qasimcan Qəmbəri kimi sənətkarlar “Cəhalətin cəfası”, “Qönçəm”, “Gülnisa”, “Samsak ağa hirsələndi”, “Kürəş qızı”, “Gerçək modern”, “Borandan sonrakı aydınlıq”, “Qanlı dağ”, “Zülümə zaval”, “Pirixun”, “Əmət ilə Sərrap” və s. dram əsərlərini yazmışlar.

Uyğur araşdırıcılarına görə, bölgədə teatrın mənşəyi çox qədimlərə gedib çıxır. Refik Ahmet Sevengil “Türk tiyatrosu Tarihi. Eski Türklərdə Dram Sanatı” kitabında yazır: “Çində hökumdar olan ilk üç sülalənin kurucuları da Türktür. Bunlar miladdan əvvəl 2202 yılından başlayaraq miladdan əvvəl 250 yılına qədər höküm sürmüşlərdir. Görülür ki, Çində ilk dəfə tiyatrodan bəhs edilməsi -yani 1150 - türklərin idarəsi zamanına aittir... Çində dram sənətini himayə edən və ilərləyən Türklər olduğu kimi, orada bu sənəti kurmuş olanlar da Türklərdir” (Sevengül, 1969: 17-20).

Araşdırıcı Əli Əziz isə m.ö. 139-cu ildə Türkünə gələn ilk Çin elçisi Canq Çienin: “Uyğurlar kəndi dil və yazısına sahib olmaqla kəlməyib, kəndilərinə özgü müzik, dans, tiyatro, rəssamlıq və heykəltəraşlıq alanında da çox zəngin ürənlərə sahiptirlər”

(Əziz, 1989:) fikrinə dayanaraq uyğur teatrının 2000 ildən çox yaşı olduğunu söyləyir. Bu fikirləri davam etdirən Bilge Tigin “Uyğur tiyatrosu” məqaləsində yazır: “Gerek M.S. 629-da Türküstana gelen Budda rahibi Şuan Zangın hatıralarında, gerekse M.S. 981-de Turfana gelen Çin elçisi Vanq Yendenin raporunda ve diğer birçok Çin yıllıklarında benzer kayıtlar bulunmaktadır. Doğru Türküstanda “Kızıl ming öy” diye bilinen Budda tapınaklarındaki dans ve orkestro resimleri, 8-9. yüzyıla ait 27 ülüşlük tiyatro eseri “Maytrisimit”in Uyğur türkcesinde çevrilip sahnelerde oynanması, Uyğur Türklerinin zengin tiyatroculuk geleneğine sahip olduğunu göstermektedir”. Alman türkoloqu A.v.Gabian bu mövzuda daha irəli gedərək yazır: “...O dönem iç bölgelerdeki Çinlilere nazaran, eski Sincanın (Doğru Türküstan) bedii sanatı, sessiz tiyatrosu, danslı tiyatrosu, orkestrası ve ilkel tiyatrosu büyük celbetme gücüne sahiptir. Elde bulunan elyazmalara göre Türk Uyğur alfabesinde yazılan sahne eserlerinin konusu Çince sahne eserlerinkinden üstünlük göstermektedir” **(Tigin, 1992:94, sayı 346).**

Doğru Türküstanda teatrın geriləməsinə səbəb kimi islamın yayılmasını göstərilir. Əslində, teatr zəifləməmiş, sadəcə formasını dəyişmişdi. Belə ki, bölgədə islam yayıldıqca “dans, darbazlık (cambazlık), serik, konçak (kukla) oyunları, meşrep (toplu dans)lar, meddahlık, düğün oyunları, semalar gibi tiyatro unsurları günümüzədəki ulaşabilmiş ve çağdaş uyğur tiyatrosunun temelini oluşturmuştur” **(Tigin, 1992:94, sayı 346).**

Avropa tipli teatrın yaranması və inkişafı dolayısı ilə də olsa Çin işğalçılara qarşı xalq üsyanları ilə bağlıdır. Xalq üsyana qalxanda qısa müddətli də olsa, müstəqillik, muxtariyyət əldə edəndə ədəbiyyatın da gücləndiyini görürük. Ən sanballı milli və bədii dəyərli əsərlər də həmin vaxtlarda yaranır.

Çin işğalçılara qarşı döyüşmüş Xoca Cihanın dul qadını Dilşad Sultan Pekinə aparılaraq zorla Çin imperatoruna arvad edil-

məyə çalışılmışdır. O, buna etiraz etdikdə zəhərlənərək öldürülmüşdür. “Bu, asil türk kadını Çində və Doğu Türküstanda iffet və namus simvolu sayıldı. Öldürülen kocası Hoca Cihanla birlikdə savaşa katılmış, yararlıklar göstərmiş olan Dilşad Sultan adına Çində və Avropada edebi eserlər yazıldı.” (**Türklük, 1991:19**)

Uyğurlarda Çin işğalçılara boyun əyməyən qadın yalnız Dilşad Sultan olmamışdır. Onların sayı yüzlərlə olsa da, təəssüf ki, çox az hissəsi simvola, ədəbi qəhrəmana çevrilmişdir. Belə ədəbi qəhrəmanlardan biri də Nazıqum xanımdır. “1827-ci il mücadiləsinə katılan Nazıqum idi. Nazıqum Kaşqardan İli vadisinə sürgün edilən kadınlardan biri olub Çinlilərə boyun eğmedi. Gayrimüslüm biri ilə evlendirilmək üçün yapılan baskılara tekbaşına qarşı qoydu. Onun ismi uyğur halkının milli tarixində unutulmaz iz bıraktı. Çinliləri yerdiyi qoşmalar uyğur halkının kalbində davamlı yaşadı” (**Turan, 1992:769**).

Nazıqum sürgün öncəsində və sürgündə bir çox cəngavər “koşakları”(mübariz, döyüşə çağırış ruhlu şeirlər) söyləmiş və onu xalqı arasında yaymışdır. Uyğur xalq ağız ədəbiyyatının önəmli əsərləri sayılmış bu “koşaklar” günümüzdə qədər gəlmişdir. Yeni uyğur ədəbiyyatının öndərlərindən olan, ”Müsəlmanların çinlilərə qarşı cihadı”, ”Çanmoza Yusupxan” və b. mübariz poemaların müəllifi **Bilal Nazım** (1824-99) bu qəhrəman qadın və həmin dövrdə xalqına tutulan divan haqqında “Nazıqum” povestində böyük sənətkarlıqla bəhs etmişdir. (**Kartkaya, 1972:756**) Qazaxıstan SSR xalq artisti K.Kojamiyarov 1956-cı ildə “Nazıqum” operasını yazmışdır.

“Doğu Türkistanda yaşamakda olan türklərin sayı (uyğur türkləri çoğunlukta olmaq üzere kazak, kırgız, özbək, tatar) yaklaşık 30 milyon civarındadır. Bunların içinde Uyğur türklərinin sayı 20 milyona yakındır” (**Kaşqarlı, 1992:18**). Buna baxmayaraq “Edebiyat ve sanat işlerinde Doğu Türkiстан

Türkləri real həyatı eks etdirən eserlər yazma imkanına sahib deyillər” (**Dış işlərində, 1999:5**). Onu da etiraf etməliyik ki, Doğu Türkünstanda Çin işğalçılarına qarşı xalqın müqavimətinə həsr edilən əsərlərin sayı Azərbaycan ədiblərinin Rusiya işğalçılarına qarşı yazdıqları əsərlərdən qat-qat çoxdur.

5.1.Çağdaş dramçılığın yaranması və inkişafı

Uyğurlar arasında səhnə əsərlərinin yaranmasında, formalaşmasında və inkişafında Sovetlər Birliyində yaşamış və burada təhsil almış teatr xadimlərinin rolu böyükdür. «Bu sənətçilərdən **Mümin Efendi 1932-də arkadaşlarıyla birlikdə kendi yazdığı “Perixun” adlı** tiyatro eserini Urumçide sahnelemiş ve böylece Çağdaş Uyğur tiyatrosu 1932-den itibaren başlamış olur. 1934`te kurulan “Sincan ölkilik Medeni Akartış Uyuşmisi (Doğu Türkünistan Kültür Yayım Birliğı) ve buna bağılı olarak Doğu Türkünistanın mühtelif bölgelerinde tesis edilen “Sana-i Nefise” (20-ci yüzilliyin başlanğıc illərində Azərbaycanda bu adda mədəni-maarif təşkilatları vardı - Ə.Ş.) adındaki sənət heyetlərinin büyük çabalarıyla kısa bir süre içinde Urumçi, Turfan, Qulca başta olmak üzere Doğu Türkünistanın her yerinde tiyatro faaliyetleri canlanmış ve halk arasında ilgiyle izlenmiştir” (**Tigin, 1992:94, sayı 346**).

Uyğur teatr sənətçiləri Avropa teatr məktəbi ilə Çinlilərin szinsilərinə uyğunlaşdırmaq və sintezini yaratmaq üçün cəhd göstərirdilər. Çin aktyor sənətinin başlıca xüsusiyyəti sayılan təsəvvür olunan əşyalarla oynamaq, şərti ifadə vasitələri, üsulları, simvollaşdırılmış əl-qol hərəkətləri uyğur teatr tamaşalarını bizim alışdığımız tamaşalardan xeyli fərqləndirir.

1934-40-cı illərdə uyğur teatrlarında yerli müəlliflərin ope-rettaları və özbək şairi Həmzə Həkimzadə Niyazinin 1918-ci ildə yazmış olduğu “Bay və muzdur” pyesi də böyük müvəf-

fəqiyyətlə səhnələşdirilmişdir. Həmin illərdə uyğur teatrının repertuarında “Anarhan”, “Şərməndələr” (Rəzillər), “Qərip ilə Sənəm”, “Pərhad ilə Şirin”, “Qönçəm”, “Kanlıq tağ”, “Şanq xai keçisi” (Şanxay gecəsi) pyesləri aparıcı yer tutur.

Ü.Hacıbəyovun “Arşın mal alan” operettası xalq arasında o qədər geniş rəğbət qazanmışdır ki, bu günkü nəsil belə operettanın mahnılarını zümzümə edir.

“Bu yıllarda Zunun Gediri, Şükür Yalkın, Armiya Ali Sayram (Nimşehit), Ziya Semidi, Abdulla Rozi gibi yazar ve bestecilerin “Perhad ilə Şirin”, “Cahaletin cəfası”, “Leyli ilə Mecnun”, “Garip ilə Sanem”, “Ğunçəm”, “Şanq xai keçisi” (Şanxay gecəsi), “Ögey ana” adlı tiyatro eserleri yıllarca sehnelərdən inmemiştir (**Tigin, 1992:95, sayı 346**).

Milli azadlıq mübarizəsi nəticəsində 1944-cü ildə uyğur öndərlərindən İsa Yusuf Alptekin, Muhammedemin Buğra, Məsud Səbri Beyköz çinlilərlə birgə qurulmuş hökumətdə yer aldı. Senzura daha onların yazılarına əngəl ola bilmirdi. Ölkədə bir milli oyanış vardı. 1947-ci ildə yeni hökumətin baş katibi İsa Yusuf Alptekin 80 nəfərlik “Sen min cu yi” (üç ölkə) gəncələr teatrını qurur. Urumçi səhnəsində Məsud Səbri Beyközün yazdığı “Niyaz qız” pyesi ilə Muhammedemin Buğranın yazdığı “Kutluk Türkan” operasının səhnəyə çıxması uyğur dramçılığının inkişafına güclü təkan verir (**Turan, 1992:778**).

Ümumiyyətlə, milli şüurun oyandığı, Çin imperiyasının zəiflədiyi 20-ci yüzilliyin 30-40-cı illərini uyğur dramçılığının “altın dövrü” adlandırırlar. Çünki bu dövrdə Zunun Qədri, Lutpulla Mütəllip, Hamit Hakim, Ziya Səmidi, Qasımcan Qəmbəri kimi sənətkarlar “Cəhalətin cəfası”, “Qönçəm”, “Gül-nisa”, “Samsak akang kaynadı”, “Kürəş qızı”, “Çin moden”, “Borandın keyinki aptap”, “Kanlıq tağ”, “Zülümğa zaval”,

“Pirixun”, “Əmət ilə Sərrap” və s. dram əsərlərini yazırlar (**Uyğur bugünkü zaman ədəbiyyat tarixi, 2001: 294**).

Çox təəssüf ki, bu yüksəliş uzun sürmür. Sovet-Çin rəhbərlərinin birgə planı əsasında uyğur öndərləri 1949-cu ildə Moskvadan - sovet hökumət rəhbərləri ilə danışıqlardan geri qayıdarkən SSRİ ərazisində təyyarə qəzasına salınaraq öldürülür. Doğu Türküstan tamamilə Çin kommunist rejiminə tabe edilir. Bu ağır itki uyğur ədəbiyyatının da, ictimai fikrinin də böyük itkisinə çevrilir.

Təyyarə qəzasında həlak olanlar arasında dövlət adamı, siyasi xadim və dramçı Muhammedemin Buğra da vardı. Onun ölümü ilə dramçılıq sahəsində bir durğunluq yaranır. Buna baxmayaraq, səhnə boş qalmır. Dünya və Çin dramçılarının əsərlərindən tərcümələr edilərək səhnələşdirilməyə başlanır. Uyğur dramçıları sosialist realizmi adlandırılan metoda uyğunlaşaraq sinfi mübarizəni önə çəkən əsərlər yaradırlar. Bütün sahələrdə olduğu kimi, dramçılıqda da kommunist ideologiyası hakim olur. Əsərlərin əsas mövzusunun sinfi mübarizə, keçmişdə kasıbların varlılar tərəfindən istismar və təhqir edilməsi, kommunistlərin hakimiyyət uğrunda mübarizədə qazandıqları qələbələr, proletar diktaturasının dünyanı xilas edəcəyi ideyasının təbliği və s. təşkil edir.

Bu dövrdə “Toy”, “Yeni yer”, “Aşlıq” (gida, ərzaq), “Ağust boranliri” (Avqust boranları), “Toy marşı”, “Tamğini tartiveliş” (Möhürü əldə etmə) kimi səhnə əsərləri meydana gəlir. Diqqəti çəkən odur ki, yollar kəsilsə, əlaqələr qırılsa da, ayrı-ayrı imperiyaların tərkibində yaşasaq da, yaradıcı insanlarımız eyni mövzu üzərində işləmişlər. Azərbaycanda Səməd Vurğun “Fərhad və Şirin” (1941) əsərini qələmə alıb, Çinin Sintzsyan-Uyğur Avtonom (Muxtar) Rayonunda da Armiya Ali Sayram Nımşehit “Pərhat ilə Şirin” adlı əsər yazmışdır. Azərbaycanda

Sabit Rəhman “Toy” komediyasını (1937), uyğurlarda isə Zunun Qədri “Toy içində toy” (1954) pyesini (Bu pyes “Toy” adı altında səhnələşdirilib - Ə.Ş.) yazmışdır (**Uyğur bugünkü zaman ədəbiyyat tarixi, 2001:295**). Zunun Qədirinin sosialist inqilabının qələbəsindən bəhs edən “Toy” pyesi 1956-cı ildə Çində azsaylı xalqların dram əsərlərinin müsabiqəsində birinci yer tutmuşdur. Həmin dövrün ən yadda qalan mədəniyyət hadisələrindən biri də Ahmet Ziyatinin “Rəbiyə ilə Seyiddin” operasının tamaşaya qoyulmasıdır.

Sosializm quruculuğuna yeni alışan ədiblər ölkəni bürüyən “mədəni inqilab”la (Küljanr ixtilalı) üzləşirlər. “60-cı illərin ikinci yarısında Çində “mədəni inqilabi” adı altında aparılan siyasi kampaniyada milyonlarla adam cəzalandırılmış, bütün vəzifələr ordunun əlinə keçmiş, ölkənin iqtisadiyyatına böyük zərbələr dəymişdi. Bu kampaniya gedişində ziyalılar təqiblərə məruz qalmış, mədəni nihilizm təbliğ edilmişdir. Çin Elmlər Akademiyası, ali məktəblər bağlanmış, bir sıra mədəniyyət abidələri məhv edilmiş, bir çox kitab və nəşrlər qadağan olunmuşdu” (**ASE, 1987:362, 10-cu cild**).

“Mədəni inqilab” illərində uyğur səhnəsində sanballı bir əsər görünür. Ötən illərdə yazılmış pyeslər, hətta xalq mahnıları belə “burjuaziya dövrünün ədəbiyyatı”, “sarı əsərlər” kimi adlar altında yasaqlanır. Yerini “Kızıl çirək”, “Ak saçlı qız” (Ağ saçlı qız), “Kızılbayrak ləpildəməktə” (Kızılbayrak dalğalanmaqda), “Küreş yolu” (Mücadilə yolu) gibi çoxu çincədən çevrilmiş teatr əsərləri oynanır (**Tigin, 1992:96 sayı, 346**). Əsas mövzusu yapon və Çin millətçilərinə qarşı kommunistlərin mübarizəsinə, bu mübarizədə göstərdikləri qəhrəmanlıqlara, sinfi mübarizənin dünyanı xilas edəcəyinə həsr olunmuş bədii və sənətkarlıq baxımından sönük, yalnız təbliğat məqsədi daşıyan bu pyeslər özünə tamaşaçı cəlb edə bilmir.

“Mədəni inqilab” 1976-cı ildə başa çatır və bundan sonra Çin kommunist partiyası “Mədəni inqilab”ı tənqid edən qərar (1978) qəbul edir, zərər çəkənlərə bəraət verilir, lakin yaradıcı insanlar asanlıqla xofdan xilas ola bilmirlər. Buna baxmayaraq, əvvəllər yazılıb səhnələşdirilmiş əsərlər yenidən tamaşaya qoyulur, yeni əsərlər yazılmağa başlanır. Zunun Qədri, Seypidin Əzizi, Əli Əziz, Əxtəm Ömər kimi dramçılar səhnəni canlandırırlar. Məmteli Zunun, Tursun Yünüs, Tursuncan Litip klassik irsdən yararlanaraq günün tələblərinə cavab verən əsərlər yazırlar. Zordun Sabir, Toxti Ayup, Səmət Duqaylı, Əxtəm Ömər, Turdi Samsaq, Hacı Əxmət kimi sənətkarlar psixoloji pyeslər yazmağa üstünlük verirlər.

Bu dövrdə dramçılığa Cappar Qasım, Əblət Qəyum, Pərhat Abdurehim, Nurnisa Osman kimi gənclər gəlirlər (**Uyğur bugünkü zaman ədəbiyyat tarixi, 2001:297**). Uyğur dramçılığında tarixi dramları və zamanları bir - birinə qatan pyeslərin sayı artır. Bu da təsadüfi deyildi. Sözüünü sərbəst demək imkanı tapmayan sənətkarlar tarixə üz tutmaqla təsvir etdikləri olayların baş verdiyi ölkəni və zamanı dəyişməklə fikirlərini çatdırmaq məcburiyyətində qalırlar. Başqa sözlə, milli şüuru oyatmaq üçün bu üslub onların əlində bir vasitəyə çevrilir. Xalqa doğma olan, yüzilliklərdən keçib gələn süjetlər əsasında söz deməkdə mahir olan uyğur dramçılarının yazdıqları “Qərip ilə Sənəm”, “Pərhad ilə Şirin”, “Tahir ilə Zöhrə” dramları uzun müddət səhnədən düşmüşür. Zunun Qədirinin “Gülnisa”, Seypidin Əzizinin “Amannisa” tarixi dramı aktuallığına görə bu gün də tamaşaçı marağından uzaq deyildir.

Muhammətəli Zunun “Məslihet çeyi”, “Rabiyə ilə Seyiddin”, “Muqam ustazi”, “Cənubtiki cəng marşı”, Tursun Yünüsün “Qanlıq yıllar”, “Muqam əcdatları”, “Dunyavı tilsimat”, Tursuncan Litipin “Siz bizgə işinəmsiz” (Siz bizə inanırmı-sı-

nız), “Qeri yigitnin toyı” (Yaşı kecmiş dəliqanlının toyu), Cappar Qasımın “Cüləmxan”, İmin Əxmədiylə birgə yazdığı “Mölçərtağ boranları” (müəlliflər bu əsərin mövzusunun Mançur sülaləsinə qarşı uyğur türklərinin məşhur Üçturpan üsyanından almışlar-Ə.Ş.), Ablet Keyumin “Vətən qurbanları”, Tursuncan Litip və Şahidin Göhərinin birgə yazdıqları “Çin moden”, Səmət Duqaylının “Sarı ölməydu”, “Rabiyə ilə Seyiddin”, Cappar Qasımın “Vicdan suti aldıda”, Tuxti Əyupun “Qisas”, Zurddim Sabirın “Tuman”, Əxtəm Ömərın “Sırıtmaq”, “Səpəqəci”, Pərhat Abdurehimin “Örkəşlə”, “Sayqü dəryası”, Hacı Əxmət Költiqin “Yürügim” əsərləri daha çox səhnələşdirilmişdir.

“Qərip ilə Sənəm”, “Qanlıq yıllar”, “Mölçərtağ boranları”, “Çin moden”, “Qeri yigitnin toyı” pyesləri dəfələrlə ölkədə keçirilən dram teatr müsabiqələrinin mükafatlarını alır. Cumlidin “Qulam xan” operası isə “Beş min quruluş” dram mükafatına layiq görülür (Sultan, 1997:298).

Uyğur teatrşünasları son dövr dramçılığından bəhs edərkən **Muhammətəli Zunun, Tursuncan Litip və Tursun Yünüsə** xüsusi diqqət yetirirlər.

Muhammətəli Zunun (1939, Kaşqar şəhərinin Saqiyə məhəlləsi) xırda alverlə məşğul olan bir ailədə doğulmuşdur. 1955-1958-ci illərdə sabiq Şincanq İnstitutunun dil-ədəbiyyat fakültəsində oxumuş, ali məktəbi bitirdikdən sonra uzun illər müxtəlif kəndlərdə ədəbiyyat müəllimi işləmişdir. İlk yaradıcılığa şeirlə başlayan Muhammətəli klassik irsdən səmərəli bəhrələnərək ahəngdar lirik poeziya nümunələri yaradıb. “Vüsəl səhəri”, “Gülmihri”, “Qucaqla, o, sənın dədən” şeirlər kitabını oxucuların mühakiməsinə vermişdir.

Onun 80-ci illərdə çap etdirdiyi “İki oxuğucum”, “Quş məscid”, “Münapiqin ölümü” və başqa kitablarındakı nəsr nü-

munələri uyğurlar arasında ən çox oxunan və ən çox sevilən əsərlər sayılır. Muhəmmətəli Zunun ədəbi yaradıcılığa vicdanla yanaşan uyğur ədiblərindəndir. Hansı janrda yazmasından asılı olmayaraq əsərləri həmişə diqqət mərkəzində olur. Onun “Gömülməz izlər” faciəsi daha məşhurdur. Abdurihim Ötkürün 1910-cu illərin hadisələrini əks etdirən “İz” tarixi romanı əsasında yazılmış faciə milli qəhrəman Tümr Xəlpinin zülmkar şaha qarşı mübarizəsindən bəhs edir.

Tursun Yünüs (1942, Yerkən bölgəsi) 1958-ci ildə orta məktəbi, 1964-cü ildə Teatr İnstitutunun aktyorluq fakültəsini bitirmiş, Şincanq Opera Teatrında işləmişdir. İlk yaradıcılığa şeirlə başlayan Tursun 1988-dən Tenqritağ kinostudiyasında çalışmış və 80-ci illərdə dramçılıqda gücünü sınıamışdır. “Qanlı illər”, “Muğam əcdadları” silsilə dramlarını, ”Kötülmigən toy”, “Karamət bir gün”, ”Altun böşük”, “Həsən və Hüsən” və s. əsərləri yazaraq səhnələşdirmişdir.

Uyğurlar arasında məşhur olan 12 muğam əsasında yazdığı “Muğam əcdadları” silsilə dramlarını xalqın taleyinin bədii dillə əksi adlandırmaq olar. Diqqəti çəkən odur ki, Azərbaycanın tanınmış şair və dramaturqu Bəxtiyar Vahabzadənin yazdığı ”Muğam” poeması yalnız ad oxşarlığı ilə deyil, mövzuda da “Muğam əcdadları”na yaxındır. B.Vahabzadənin poeması əsasında da televiziya və teatr tamaşaları hazırlanmışdır.

Tursuncan Litip (1945, Urumçi) 1982-cı ildə Şincanqda Uyğur Ədəbiyyatçılar və Sənətçilər Birliyinə daxil olmuş, “Şincanq sənəti” jurnalında redaktor işləmişdir. 1983-cü ildə birpərdəlik “İzitku”, 1984-cü ildə “Toxtang toxtimat”ı komediyasını, 1986-cı ildə “Bizgə işinəmsiz”, 1990-cı ildə “Qeri yigitnin toy” pyeslərini yazan ədibin bizə məlum olan son əsərləri ”Tangsikəş tümr xutunlar” və ”Kəçküzdiki qeribliq” adlı bir pərdəlik lirik dramlarıdır. 1990-cı ildə yazdığı “Qeri

yigitnin toyı” dramında ənənəvi toy mövzusunı seçmiş, 1988-ci ildə operada fəaliyyətə başlamışdır.

Uyğur teatrının araşdırıcılarından Tigin Bilgə yazır: “Çağdaş Uyğur tiyatrosunun meydana gelişi və gelişip bugünkü hale gelişmesinde, Kemberhanım, Zikri Elpetta, Hüsencan Cami, Reyhan Abliz, Aytilla Ela, Helçem Sidik, Abdulkərim Baki ve Ablimit Sadık gibi bir çok sanatçıların büyük emeği vardır. Özellikle, Kemberhanım ve Aytilla Elanın Uyğur folklorunu, sanatını dünyaya tanıtmada oynadığı rolü kaydetmeye değer... Uyğur tiyatro nazariyeçisi Tursun Yünüs şunu yazır: «Uyğur tiyatrosu Uyğur halkının destançılık sanatından doğmuştur ki, biz onu geliştirmede yine aynı yolu takib etmeliyiz, sakın bu yoldan çıkır da Avrupanın drama ve operacılık yoluna gitmemeliyiz. Bunun için her şeyden önce Uyğur halk destanlarının ifade kalıplarını, abartma yollarını ve ondaki genel felsefi fikirleri kavrayarak kendimize özgü bağımsız icabiyet üslubunu yaratmamız lazım” (Tigin, 1992:94, sayı 346).

İstər azərbaycanlı, istərsə də türkiyəli oxucu və ədəbiyyatşünasın Doğu Türkünstandakı soydaşlarımızın yaratdıqları ədəbi əsərlər haqqında geniş bilgiləri olmadığına görə Sekür Turan “Uyğur türk ədəbiyyatı” məqaləsini bu sözlərlə tamamlayır: «1950-ci ildən sonra ədəbi qaynaqlar kifayət etmədiyi üçün uyğur ədəbiyyatının bu dönməndəki inkişafından danışmaq çətindir; çünki Doğu Türkünstandan çox ağır şərtlərlə gələn kitablarda Çin idarəçiliyinin güclənən siyasi və mədəni basqıları açıq bir şəkildə görsənməkdədir. Bu da geniş bir araşdırma aparmaq üçün əngəl törədir”(Turan, 1992:778).

Sekür Turanın bu fikirlərini, mənəcə, Azərbaycanca şamil etmək olmaz. Çünki Azərbaycanla Doğu Türkünstan uzun illər eyni ideoloji cəbhədə, həm də sosialist düşərgəsi ölkələrində olduğundan gediş-gəliş, kitab mübadiləsi o qədər də çətin

olmamışdır. Bu gün də çətin deyil. Sintzsyen-Uyğurda bu gün yüzlərlə azərbaycanlı var. Onlar ticarət, iş üçün gediblər. Əlaqələri də çox sıxdır. Kaş onların yüzdə biri qədər də araşdırıcımız gedəydi. Hələlik onları əngəlləyən yoxdur.

Çində yaşayan soydaşlarımızın sayları haqqında əlimizdə doğru bilgi yoxdur. Rəsmi qaynaqlar isə yalnız Sincang Uyğur Muxtar Rayonunun ərazisinin 1,6 milyon kvadrat kilometr olduğunu yazır. Bu, Türkiyə Cümhuriyyətindən 2 dəfə, Azərbaycan Respublikasından isə 20 dəfə böyük bir ərazidir. Bəzi qaynaqlarda isə Doğu Türkünstanın ərazisi bir milyon 828 min kvadrat kilometr göstərilir. **(Kaşqarlı, 1992:18, Türklük, 1991:11)**. İlk baxışda diqqəti cəlb etməyən bu fərqdəki rəqəmə nəzər salsaq görərik ki, Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan respublikalarının ərazisindən xeyli böyükdür.

Sonuc

Tarixçi Eberhardın yazdığına görə, Çinin 1875-ci ildə yenedən Doğu Türkünstanı işğal etməsi 10 milyon insanın məhvinə səbəb oldu. Onlar arasında çoxlu istedadlı gənc şairlər, yazıçılar, sənətçilər də vardı. Ümumiyyətlə, Doğu Türkünstanda daha çox şair və yazıçının gənc ikən dünyasını dəyişdiyi müşahidə olunur ki, bu da ölkədəki irticanın hökm sürdüyünü göstərir. Türk memarlığına uyğun tikilən binalar sökülüb yerində Çin üslubunda binalar tikildi. Türkcə olan yer adları dəyişdirilib çiniləşdirildi. Əhali çincə oxumağa və çinlilərlə evlənməyə təhrik edildi. Milli əxlaqı pozmaq üçün qumarxanalar, meyxanalar, fahişəxanalar və s. yaradıldı. Doğu Türkünstan, türk və Türkünstan sözlərini işlətmək, qəzet, jurnal nəşr etmək, Türkiyədən və müsəlman ölkələrindən kitab və s. gətirmək yasaqlandı. Bu da ədəbiyyatın, sənətin, mədəniyyətin inkişafında bir durğunluq yaratsa da, milli şüuru da oyatdı. Çin strateqləri əhalini assimilə etmək üçün mü-

səlman, türk qızlarını zorla çinli kişilərə verməyi planlaşdırdılar. Bu plana qarşı çıxanlar xalq qəhrəmanına çevrilmiş, həyatları bədii əsərlərin mövzusu olmuşdur.

Beləliklə, ədəbiyyatı ümumbəşəri mövzulardan uzaqlaşdırıb xalqın gündəlik problemlərini əks etdirmək səviyyəsinə gətirmişlər.

1911-1933-cü illəri Doğu Türküstanda “Müstəqil çinli baş valilər dönəmi” adlandırırlar. Valilərin bütün təqib və təzyiqlərə baxmayaraq, həmin illərdə ədəbiyyatda bir dirçəliş, oyanış hiss edilir.

Sovetlər Birliyinin təsiri altında (1933-1944) olduğu dövrdə kommünizm ideologiyasının təbliğinə geniş yer verilmişdi. Aşağı təbəqədən olanların savadsızlığının aradan qaldırılmasına imkan yaradılmışdı. Bundan yararlanan ədiblər milli şüuru oyadan əsərlər yazmağa çalışırdılar.

1944-cü ildə qurulmuş hökumətdə baş nazir olan Dr. Məsut Sabir Bayquzunun “Niyaz qız” pyesi, hökumət konseyinin üzvü olan Muhammetemin Buğranın “Kutluk Türkan” operası səhnəyə qoyulmuşdu. Bu da siyasi xadimlərin, dövlət adamlarının səhnə əsərlərinə yüksək qiymət verdiklərini göstərir.

Kommünist ideologiyasına xidmət edən, kommünizm quruluşunu təbliğ edən səhnə əsərlərinin bir çoxunda sətiraltı, eyhamlı, amma milli hiss oyadacaq fikirlərə rast gəlinir.

Çindəki “mədəni inqilab” Uyğur dramçılığına, teatrlarına ağır zərbə vursa da, onun inkişafını tam dayandıra bilmədi.

Son dövnlərdə belə təqib və təzyiqlər azalmasa da, Çin hökumətinin ədəbiyyat üzərindəki nəzarəti zəifləməyə doğru gedir. Xüsusən səhnə əsərləri tamaşaya qoyulanda aktyorlar nəzarətin zəif olduğunu hiss edən kimi mətndən kənara çıxıb öz fikirlərini bir-iki ifadə ilə də olsa, deyə bilirlər. Bu da milli ruhun yüksəlməsinə kömək edir.

РАЗВИТИЕ ЛИТЕРАТУРЫ И ФОЛЬКЛОРА УЙГУРСКИХ ТЮРКОВ

Резюме: Около 4000 км расстояния разделяют – Уйгурскую автономную область (Китайская Народная Республика) от Азербайджана. Но, видимо, единые корни предопределили и схожесть наших судеб. И сегодня, несмотря на отсутствие в прошлом должных взаимосвязей, мы видим как близки и схожи названия наших литературных произведений, их сюжеты, наши имена и пр. Также топонимические и антропонимические названия восходят к единому корню.

Сегодня наших сородичей в Китае называют уйгурами, а нас азербайджанцами. И каждый из нас создал свою отдельную (чуть ли не изолированную друг от друга) историю, историю литературы, историю языка и т.д. До 20-го века литература азербайджанских тюрок несколько отличалась от литературы турков-Османов настолько и литература уйгурских тюрок отличалась от литературы узбекских тюрок. Поэтому они больше именовались огузскими и джигатайскими именами. Между этими группами не было серьезных различий. Поэты, жившие в 20-ом веке в Узбекистане, писали на огузском наречии. Как в XIX веке встречались стихи поэтов, писавшие на джигатайском наречии, так и в XX столетии поэты, жившие в Узбекистане пробовали, свое перо на огузском наречии.

Политические события, происходящие в мире, а также планы стратегов стран под чьим игом мы находились, способствовали увеличению этих различий. Таким образом, появились такие термины, как уйгурская литература, уйгурское издание, уйгурская поэзия, уйгурская драматургия и т.д. Уйгурские писатели усвоили и жанры европейской литературы. Сегодня существуют уйгурский театр и уйгурская драматургия, которая известна своими молодыми авторами. В настоящее время уйгурский язык

и литература продолжают развиваться в Синцзянь-Уйгурской автономной области Китайской Народной Республики и в Казахстане и в Узбекистане. В Восточном Туркестане живут, говорящие с нами на одном и том же языке уйгуры, казахи, киргизы, татары, узбеки, сахиры и другие народы.

В статье говорится о творчестве Абдуррагим Низари (1776-1849), Садир Пехливан (1798-1871), Турди Гариби (19 в.), Норузахим Зияи, (19 в.), Билал Назим (1824-99), Молла Шакир (1825-98), Сеит Мухаммет Каши, Нимшехит (1906-72), Зунун Гадири (1911-89), Ахмед Зияти (1913-89), Лутпулла Муталлип (1922-45), Хывир Томур (1922-91), Абдулкарим Ходжа (1928-88), Теюпджан Алиоп (1930-89), Мухаммеджан Садик (1934), Абдушюкюр Магамматамин (1934-95), Абдуррагим Откюр (1937-97), Геюм Турди (1937-97), Зордун Сабир (1937-98), Курбан Барат (1939), Мухаммеджан Рашидин (1940), Ахад Турди (1940), Бугда Абдуллах (1941), Джалалиддин Бахрам (1942), Рузи Саит (1943-2001), Имин Ахмади (1944), Маметамин Хушур (1944), Тохти Аюб (1945), Усманджан Савут (1946), Нурмухаммат Тохти (1949), Убайдулла Ибрагим (1951), Мухаммат Баграш (1952), Халида Исраиль (1952), Абдулла Савут (1950), Ахмет Эмин (1950), Ахтам Омар (1963) и др. поэтах и писателях, которые также внесли немалый вклад в развитие уйгурского языкознания, формирование национального самосознания и т.д..

Ключевые слова: Синцзянь-Уйгур, литература, фольклор, современная драматургия, театр, опера

DEVELOPMENT OF LITERATURE AND FOLKLORE BY UYGHUR TURKS

Abstract: A distance of 4 thousand kilometers separates Xinjaing-Uyghur Autonomous Region of China People's Republic (Xinjaing Uyghur Autonomous region) from Azerbaijan. Probably, either our unique origin or historical processes determined similarities in our fates. Although our relations do not catch up with today's world speed, titles of our literary works and their contents resemble based on the fact that we have blood-memory. Most of our toponyms and special names are the same.

Today our compatriots living in China are called *Uyghurs*, while we are called *Azerbaijanis*. Seperate (almost isolated from each other) history, history of literature, history of language was created for each of us. In fact until the twentieth century the difference between the Uyghur and the Uzbek literature was as bigger as the difference between the literature of Azerbaijani Turks and the Ottoman Turks. For this reason they were mostly called Oghuz and Jighatay. These two groups had minor differences. It is possible to encounter works written in Jighatay Turkic by our poets from the nineteenth century whereas Uzbek poets created several works in Oghuz Turkic until the twentieth century.

Political events in the world, plans of ruling strategists which kept us under influence served to deepen the differences we had. Thus, such terms as Uyghur literature, Uyghur prose, Uyghur poetry, Uyghur drama, etc. emerged. The Uyghur writers mastered genres of European literature by observing the world development either with the help of their brothers who were under Russian influence or directly through Russia. As a result modern Uyghur drama and Uyghur theatre emerged leading to the fame of Uyghur dramaturgy. Nowadays Uyghur language and literature develops in Xinjiang Uyghur Autonomous Region, Kazakhstan and Uzbekistan.

Uyghurs, Kazakhs, Kirgizs, Tatars, Uzbeks, Salurs and Sari Uyghur Turks belonging to the same language family along with us live in the north of China.

The article focuses on Uyghur folklore and written literature. The writers such as Abdurehim Nizari (1776-1849), Sadir Palvan (1798-1871), Turdush Akhun Gheribi (XIX), Noruz Akhun Ziyati (XIX), Bilal Nazim (1824-99), Molla Shakir (1825-98), Abdukhalik Uyğur (1901-33), Nimshehit (1906-72), Zunun Gadiri (1911-89), Ahmet Ziyati (1913-89), Khevir Tomur (1922-91), Lutpulla Mutallip (1922-45), Abdurrehim Otkur (1923), Abdushukur Muhammadimin (1934-95), Abdukerim Khoja (1928-88), Teyupjan Aliyop (1930-89), Muhammadcan Sadik (1934), Geyum Turdi (1937-97), Zordun Sabir (1937-98), Gurban Barat (1939), Muhəmmətcən Rashidin (1940), Akhet Turdi (1940), Boghda Abdulla (1941), Jalalidin Bahram (1942), Tursun Yunus (1942), Ruzi Sayit (1943-2001), Imin Akhmedi (1944), Mamtimin Hoshur (1944), Tursuncan Litip (1945), Tokhti Ayup (1945), Osmanjan Savut (1946), Nurmuhamet Tokhti (1949), Abdulla Savut (1950), Akhmet Imin (1950), Ebaydulla Ibrahim (1951), Khalida Israil (1952), Muhammet Baghrash (1952), Akhtem Omar (1963) who represent this literature struggled hard for the development of Uyghur language and for the formation of public opinion.

Key Words: Xinjiang-Uyghur, literature, folklore, modern dramaturgy, theatre, opera.

ƏN GƏNC ƏDƏBİYYATLARDAN BİRİ – QAQAUZ TÜRKLƏRİNİN ƏDƏBİYYATI

Özət: Qaqauzların yazılı ədəbiyyatı türk xalqları arasında gec-19-cu yüzildən formalaşmağa başlamışdır. Azərbaycanda da qaqauzların tanıtılmasına 20-ci yüzildən başlansa da orta çağ qaynaqlarında burada Qaqauz kəndinin olduğu göstərilir.

İndiki Moldova Respublikasının bir hissəsi olan Qaqauz Yeri Muxtar Respublikasının başkəndi Komratdır. Bölgə bu gün də xalq arasında və coğrafi vahidlərdə Bucaq adlanır. Azərbaycanın Qəbələ rayonunda da Komrat adlı dağ və pir, ocaq var. Həmin bölgədə 20-ci yüzilin başlarında 7 Bucaq kəndi olmuşdur. İndi onların sayı 3-ə ensə də, bucaq adını yaşadan başqa toponimlər də qeydə alınmışdır. Bunlar heç də təsadüfi oxşarlığa bənzəmir.

Qaqauz türklərinin ədəbi dilinin inkişafında 20-ci yüzilin ilk onilliklərində yaşamış nüfuzlu din xadimi Mixail Çakırın yazdığı və tərcümə etdiyi dini duaların, tarixi və etnoqrafik məqalələrin rolu olsa da əsaslı dəyişiklik 1957-ci ildə kiril qrafikası əsasında əlifbanın yaradılmasından sonra baş vermişdir. Belə ki, orta məktəblərdə ana dilində dərslər keçirilməyə başlamış, qəzetlərdə qaqauz türkcəsində səhifələr hazırlanmış, dərslər kitabları basılmışdır.

Qaqauz türklərinin yazılı ədəbiyyatının formalaşmasında Mixail Çakırdan (1861-1938) sonra Nikolay Arabacı (1893-1960), Nikolay Tanasoğlu (1895-1979), Dionis (Dəniz) Tanasoğlu (1922-2006), Nikolay Baboğlu (1928-2008), Mina Kösə (1933-99), Dmitri Karaçoban (1933-86), Qavril Qaydarçı (1937-98), Stepan Kuroğlu (1940-2011), Qeorgi Taşoğlu (1948), Vasi Filioğlu (1949), Petr Moysa (1951), Mariya Mercanka (1951), Stepan Bulqar (1953), Todur Marinoğlu (1955), Petr Çebotar-

Qaqauz (1957), Dmitri Ayoğlu (Novak) (1957), Todur Zanet (1958), Andrey Koçancı (1953), Qenov Georgiy (1959), Lyubov Çimpoeş (1958), Petr Yalancı (1964-2004), Tanas Karaçoban (1965), Tina Sürma (1965), Tudora Arnaut (1970), Güllü (Valentin) Karanfil (1972) və b. böyük əməyi olmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qaqauz Yeri, Komrat, Bucaq, mani və bayatılar

Giriş

Çağdaş statistik qaynaqlarda dünya xalqları sırasında qaqauzların da adı çəkilir. Onlar haqqında ensiklopedik soraqçalarda verilən bilgilər bir-birindən o qədər də fərqlənmir. Əksəriyyətində yazılır ki, türk xalqı olan qaqauzlar əsasən Moldova, Ukrayna, Qazaxıstan Respublikalarında, Quzey Qafqazda, eləcə də Bolqarıstan, Rumıniya, Yunanıstan, Türkiyə və Amerikada yaşayırlar. Dindarları xristianlığın ortodoks (pravoslav) təriqətinə inanan qaqauzların sayı 200 min nəfərdən çoxdur. Moldova Respublikasındakı Qaqauz Yeri Muxtar Vilayətinin 26 kəndində və Komrat, Çadır-Lunqa, Vulkanеş rayonlarında toplu, Bessarabka rayonunda bolqar, ukraynalı, moldav xalqları ilə qarışıq yaşayırlar. Qaqauzlar 1994-cü il dekabrın 23-də Qaqauz Yeri Muxtar Vilayətini qurmuşlar və türk dilinin güney-batı (oğuz) ləhcəsində danışırlar. 1957-ci ildən 1993-cü ilədək kiril əlifbası əsasında yaradılmış əlifbadan istifadə etmişlər. Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra bir çox türk xalqları kimi onlar da 1996-cı ildən latın qrafikalı əlifbaya keçmişlər (**Dünya xalqları, 1998:89**).

1.1. Azərbaycan qaynaqlarında Qaqauz kəndi

Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra əsarətdə olan xalqlar azadlıq əldə etmələrindən yararlanaraq tarixlərinə, mədəniy-

yətlərinə dair olduqca dəyərli araşdırmalar aparmaqla yanaşı, qaynaqları da nəşr etməyə başladılar. Bu da ərəb, fars dillərini, əski əlifbanı bilməyən, arxivlərə getmək imkanı olmayan araşdırıcıların da işini asanlaşdırdı. Akademik Ziya Bünyadov və tarix elmləri namizədi Hüsaməddin Məmmədov (Qaramanlı) İstanbulda Başbakanlık arxivində saxlanan, Azərbaycan tarixinə aid qaynaqlardan bir qismini 1996-cı ildə Bakıda «Elm» nəşriyyatında kiril əlifbası ilə çap etdirdilər (**İrəvan, 1996**).

Bu qaynaq bir vergi dəftəridir. 16-cı yüzilin sonlarında Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında doqquz il sürən savaşa son verilmiş, 1590-cı ildə anlaşma imzalanmış, Səfəvilərin quzeybatı bölgələri Osmanlı dövlətinin tərkibinə qatılmışdır. Yeni bölgədə vergi toplanmasını nizama salmaq üçün Osmanlı məmurları siyahıyaalma keçirmişlər. Bu siyahıyaalma dəftərlərindən biri «İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri» adlanır. Dəftərin 210-cu səhifəsində İrəvan əyalətinin Karni nahiyəsində *Qaqauz* adında bir kənd olduğu göstərilir (**İrəvan, 1996:171**). Daha sonrakı dövrlərdə isə bu bölgə Səfəvi və Osmanlı savaqlarında əldən-ələ keçir. Osmanlılar bu bölgəni təkrar zəbt etdikdə, yəni 1728-ci ildə vergi dəftərini yeniləşdirirlər.

Bölgənin tarixini öyrənən araşdırıcı Əziz Ələkbərli yazır: “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə (1590) Karni nahiyəsinin Qaqauz kəndi, “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə (1728) isə həmin nahiyənin Kafavus kəndi kimi qeydə alınmışdır, lakin dəftəri çapa hazırlayanlar kəndin adını düzgün oxuya bilmədiklərindən Kafavus adından sonra sual (?) işarəsi qoymuşlar. Kənddə Həsən adlı şəxsin timarından dövlətin müxtəlif vergilər şəklində ildə 3.000 ağca gəlir götürdüyü də həmin bəlgədə göstərilmişdir.

İ.Şopen (1832) isə Kakavus adını Gərnibasar mahalının kəndləri siyahısında vermişdir ki, bu da onun 1826-1829-cu illərdə

Rusiya-İran, Rusiya-Osmanlı savaşları zamanı böyük dağıntılara məruz qalmasından irəli gəlirdi” (Ələkbərli Ə., 2002:449).

Əziz Ələkbərli Budaq Budaqov və Qiyasəddin Qeybullayevin Qaqauz toponimini Orta Asiya türklərinin dillərindəki “qala xarabalığı” anlamında “kaka” sözündən və yunan dilindəki “us” şəkilçisindən ibarət olması fikri ilə razılaşmır. Onun fikrincə, adın hər iki komponenti türk dilindədir. Fikrini də belə izah edir: “...burada söhbət Qaqauz (Qaqa-uz, yəni “ata uz”, “böyük uz”) türklərinin adından gedə bilər və getməlidir. Qərbi Azərbaycan ərazisində uz tayfasının adı ilə bağlı toponimlərə nə qədər tez-tez rast gəlinməsi barədə bu kitabın I cildində, Vedibasar mahalı ərazisindəki bəzi kəndlərdən (Kotuz, Kūsüs, Heyranus, Hakıs və s.) danışarkən ətraflı bəhs etmişik. Bununla belə, bir daha xatırlatmaq istəyirik ki, toponimlərdəki uz komponenti bir necə anlam daşıya bilər: 1. əski türk tayfalarından olan uz tayfasının adını; 2. tərəf, yan anlamını; 3. türk dillərindəki “dərə” anlamını; 4. cəm şəkilçisi kimi.

Son olaraq xatırladıyıq ki, “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə (1590) Kavis adlı kəndi, İ.Şopendə (1832) isə Kavusdar (Gavuslar –Ə.Ə.) adlı monastır da qeydə alınmışdır ki, biz bütün bu toponimləri eyniköklü hesab edirik” (Ələkbərli Ə., 2002:449).

Bu bölgədən XX yüzildə türklər qovulmuş, yerində Rusiyanın yardımı ilə Ermənistan Respublikası qurulmuşdur. İndi orada Qaqauz adında kəndə rast gəlinmir. Bolqarıstanın başkəndi Sofiyada Kiril və Mefodi kitabxanasında «Dəftəri-sicilivayi-İrəvan» adlı bir vergi dəftəri də mövcuddur. Bu bəlgəni görmədiyimiz üçün orada Qaqauz adında kəndin olub-olmadığından xəbərsizik.

1.2. Əmin Abid qaqaüz maniləri haqqında

Əmin Abid 1928-ci ilin oktyabrında tamamladığı “Türk xalq ədəbiyyatında mani nevi və Azərbaycan bayatılarının xüsusyyəti” məqaləsində beş min bayatı-mani üzərində araşdırma aparmışdır (Abid Əmin, 1930, 4-5(9-10):9-42). O, Türkiyə, İraq türkmənləri, özbək, qazax, tatar və digər türk xalqları arasında geniş yayılmış olan dördlülklərin tarixini incələmiş, müqayisələr aparmış və nəticədə fərqli coğrafiyalarda yaşayan və fərqli adlar daşıyan dördlülklərin köklərinin eyni nöqtədən gəldiyi və eyni kökə dayandığı qənaətinə gəlmişdir (Şamilov Ə., 1986: 26-27, sayı 11).

Məqələdə iki dəfə də qaqauzlardan bəhs edilmişdir. “Mani” sözünün anlamını açıqlayarkən Əmin Abid yazmışdır: “Bizim əldə etdiyimiz nəticəyə görə, bayatı təbiri gibi öləng, cır, türkü, eşulə adları da mənaca şərqi demək olduğundan bunlarda digər türk xalqlarında maninin bəstəsinə verilmiş ad gibi sayılmalıdır. Hələ bir az aşağıda tədqiq edəcəyimiz üzrə bundan doqquz yüz sənə əvvələ aid “Kudatku bilik”də mənəi adı ilə dördlülklərdən bəhs etməsini də düşünəcək olursaq və burada türk xalqlarının nəşət etdiyi ölkələrdə “Kudatku bilik”in yayıldığı sahələr olduğunu xatırlasaq, o vəkt musiqi yüzündən müxtəlif adlar alan bu nevin - güftə etibarilə - ümumi və müştərək adını mani olaraq qəbul etmək icab edər. Zaman keçdikcə bəzi türk qəbilələrində mani adı unudulmuş, yerinə musiqi adı kayım olmuşdur.

Mani təbirinin mənası bəzi müstəşrikləri əlakədar etmişdir. İlk dəfə olaraq akademik A.Samoyloviç Nəvainin tuyuqları haqqında nəşr etdiyi qiymətli tətəbönamədə (“Müsülman dünyası”, Petroqrada, 1917) bir vəsilə ilə mənəi kəlməsindən bəhs edərəkən “Çağdaş Osmanlı və Azərbaycanlılar mani deyə yazarlar” qeydini əlavə edir.

Kovalski də maninin məadan gəldiginə qətiyyətlə qanedir. Daha sonra mani haqqında nəşr etdiyi məqalədə mani kəlməsinin əslini türkcədə zənn etməyən Köprülüzadə dəxi ərəb-cənin məni, məə kəlməsindən gəldiginə inanır.

Halbuki bu müstəşriklərdən yüzlərcə sənə əvvəl yetişən Evliya Çələbi bu xüsusu qəti bir şəkildə göstərməkdədir. On yeddinci əsr adamlarından olan bu səyyahın səyahətnaməsində bulduğumuz bir fəqərə onun zamanında maninin Anadolu köylərində aldığı adı, mənacə çıplak bir şəkildə meydana qoyur. Evliya Çələbi manılardan göstərdiyi nümunələrin adını doğrudan-doğruya məni şəklində qeyd edir ki, səyyahın ifadəsini eynilə buraya nəql etdik:

“...Sahibi Pərhiz, şəhbaz bir yigit kalkmış, üryan atına bəsmələ ilə timar ediyor yedərkən bir savti-həzin ilə makamla şu beyti söylədi:

Öyləmi halım fələk,
Dil bilməz zalım fələk.
Qəsdin can bağçasından,
İki nihalim fələk.

Bu tərz ilə mütəsəvvüfanə, fələkdən şikayət eləyirdi. Həqir həyrətdə qalaraq bu beytdən təfəül qəsd etdim. Yenə məniyə ağaz edərək şunu söylədi:

Baba kitab ilə sən,
Uğraşma nafilə sən.
Bundan bir iş eylə,
Anda yana biləsən.

Digər mani:

Lalanın dünyası nə,
Aldanma dünyasınə.
Dünya bənim diyənin,
Dün getdik dün yasinə.

Bunları öylə qərribanə və cigər-suz bir səda ilə okuyub ağladı (Evliya Çələbi Səyahətnaməsi, cild 1, səhifə 211). Evliya Çələbinin göstərdiyi nümunələrin bugün belə Azərbaycan bayatıları içində yaşadığını yuxarıdakı izahata əlavə edəcək olursaq, artıq bu nevin Kırım, qaqauz türklərində olduğu gibi cənub türklərində də adının mani və bunun da ərəbcə mənindən gəldiyi haqqında ortaya sürülən fikir haqqında heç bir şübhə qalmamış olur. Məni kəlməsinin mani halına keçməsi isə eyn hərfinin türk ağzına görə dəyişməsindən başqa bir şey deyildir.

Manilər məlum olduğu üzrə heca vəzninin yeddililə yazılır. Bu şəkildə türk ədəbiyyatının çox əski dövrlərinə aid məhsulları arasında da təsadüf edirik. Türk ədəbiyyatının elmə məlum olan ilk vəsiqəsi Orxon abidələrinin mənsur kitabələri içində mənzum parçaların da olduğu ilk dəfə akademik F.E.Korş xəbər verdi.

Bilgə kağan bitigin
Yollug tikin bitigin
Bunca barkag badızın
Özi kağan atısı
Yolug tikin mən ayı
Artığı tort gün türup
Bitidim, badızıtım...

(“Bilgə kağan” abidəsi, qərbi-cənub tərəfi).

Yeddi hecalı ibtidai bir vəzni havi olan bu parça, şəkildən məhrumdur. Bu dövrlərdə Orxon sahəsində yaşamış əsərlərdən başqa nümunələr bulunmuş olsaydı, abidələrin diyilişi tarixindən sonra ümum nəzmiyə bərabər yeddi hecalılar da hasil olan dəyişikliyi qolaylıqla təqib etmək olacaqdı.

Abidələrdən sonra əlimizdə olan “Divanü lüğət-it-Türk”dəki mənzumələr arasında da yeddi hecalı bir çox mənzum parçalar vardır”.

Əmin Abid Qaqauz manilərindən söz açarkən xalq haqqında da bilgi verir. V.Radlova istinadən yazır: “Qaqauzların mənşəi haqqında tətkikat yaran Radlov izahatını bu sətirlərlə xülasə ediyor: “Тагаузы потомки тюрков или узов (Огузов) кочевавших когда-то в южно-русских степях», Образцы народной литературы тюркских племен, часть X, стр. XIX, С.-Петербург, 1904 г.” (Abid Əmin, 1930, 4-5(9-10): 14).

Əmin Abid fikirlərini isbatlamaq üçün An. Lininin “К вопросам формального изучения поэзии турецких народов”, M.F.Köprülüzadənin “Türk ədəbiyyatında qoşma tərzi”, F.E.Korşun “Записки восточного отделения императ. Русского археологического общества” (Bu əsər Kovalskidən ruscaya xülasə halında tərcümə olunmuşdur), Kaşqarlı Mahmudun “Divanü lüğat-it-Türk” (XI əsr) əsərlərindən, hətta özünün “Maarif işçisi” jurnalının 1927-ci il 3, 4 və 6 saylarında çap olunmuş “Heca vəzninin tarixi” məqaləsindən sitat gətirir. Əmin Abid ikinci dəfə mani janrı haqqında bilgi verərkən yazır: “Manı şəkli qərb-şimali sahəsində də özünə geniş bir mevki bulmaqdadır. Bessarabiyada sakin qaqauzların xalq ədəbiyyatında mani böyük bir mevkeyə malikdir. Qaqauz manilərində diqqətə layiq olan bir cəhət var ki, o da onların bir çoxunun bizim bayatılarını eyni olmasıdır. Bizdə işlədilən bayatıların bir çoxu onlarda da vardır və mani adıyla tanınmaqdadır. Radlovun göstərdiyi nümunələrdən buraya yalnız bir neçəsini nəql edirik:

Tüfəngim atılmayı,
Bahalı satılmayı.
Bu uzun gecələrdə,
Yalnız yatılmayı.

Gögdə yıldız əllidir,
Əllisi də bəllidir.

Səvişən qızların,
Tomballarından bəllidir.

Kala böyür saz olur,
Saz açılıb yaz olur.
Bən yarım gül deməm,
Gülün ömrü az olur.

Qaqauzların mani şəkillərində qafiyə, göstərilən nümunələrdə olduğu kimi, müəyyən bir tərz göstərməz. Radlovun nəql etdiyi nümunələrin də birinci ilə üçüncü, ikinci ilə dördüncü misraları qafiyədar olan şəkilləri də vardır.

Akademik İqnats Kunoşun nəşr etdiyi risalələrlə Anadolu türklərinin vake olan nəşriyyatları da mani növünün Rumeli və Anadolu xalq ədəbiyyatının çox bol məhsullarından olduğunu göstərir. Bu sahələrdə bu növ yalnız mani adı altında yad edilir. Bunlar texnikaca Azərbaycanın cinas saz bayatılarından fərqli olmaqla bərabər qaqauz manilərinə daha yaxındırlar. Kunoş məcmuəsinə bunlardan 400 dənə toplaya bilmişdir. Buraya aldığımız nümunələr bu məcmuədəndir:

Bu gün pazar ertəsi,
Yandı yürək ortası.
Əyil bir kəz öpəyim,
Ayrılıqdır ötəsi.

Qarşıda tikili daş,
Cift gəzər iki kardaş.
Böyüyü almaz tiraş,
Kiçigi pırlanta taş.

Dəniz içində sarayım,
Səni kimə sorayım.

Sənsiz keçən ömrümü,
Bən ömürümü sayayım?

Əlin əlimdə degil,
Kılınc belimdə degil.
Yara getmək istərəm,
Höküm əlimdə degil.”

(**Abid Əmin, 1930:22, sayı 4-5(9-10).**)

Ə.Abid qaqaüz manilərini Azərbaycanca olan qarşılığınə nümünə olaraq aşağıdakıları verir:

Göydə yıldız əllidi,
Əllisi də bəllidi.
Yeddi igit içində,
Mənim yarım bəllidi.

Mən aşiqəm yaz olur,
Bülbül gülə saz olur.
Sənə gülüm demərəm,
Gülün ömrü az olur.

Araşdırıcı Tudora Arnaut mövzuya diqqət çəkərkən bu qənaətə gəlir ki, Əmin Abidin məqaləsində verilən qaqaüz örnəkləri Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmış və sözlər o şəkildə yazılmışdır. Belə ki, qaqaüzlar arasında “tüfengim” deyil, “tüfeyim”, “atılmayır” deyil, “atılmıyor”, “bahalı” deyil, “paalı”, “satılmayır” deyil, “satılmıyor”, “tombalarından” deyil, “tonbaların” və b. söylənilir. (**Şamil Ə., Arnaut T., 1998:59**).

Əmin Abidin haqqında söhbət gedən məqaləsinin əlyazmasını görmədiyimizdən yanlışlığın araşdırıcıdanmı, yoxsa məqaləni çap edən jurnaldanmı gəldiyini müəyyənləşdirə bilmədik. Sovetlər Birliyində 1937-ci ilin repressiyası adı ilə tarixə düşən

kütləvi həbslərdən sonra türkçülük mövzusunda araşdırmalar demək olar ki, durdurulmuş və başqa istiqamətə yönəldilmişdir.

1960-cı illərdən başlayaraq türkçülük mövzusunda məqalələr yazılmağa başlandığı kimi, güllələnmiş, həbs edilmiş araşdırıcıların adlarının çəkilməsinə, əsərlərindən istifadəyə icazə verilmişdir. Sovetlər Birliyinin çöküşü isə mövzu üzərindəki qadağanın aradan qalxmasına səbəb oldu. Türk xalqlarının tarixini, mədəniyyətini, dilini, ədəbiyyatını müqayisəli araşdırıcıların sayı da artdı. Belə araşdırıcılardan biri də qaqauz şairi Tudora Arnautdur.

Tudora Arnaut maninin manixeizmdən gəldiyi qənaətindədir. O yazır: “Manı, yeni bir inanc sistemi geliştiren ve giderek “manehaizm” adıyla bir din oluşturan, ruhani kişidir. “732 tarixli Karabalasağın yazıtında İmparatorluk devrinde Uyğurların Mani dinine girdiği ve eski dini tasvirleri yaptığı, 762’de Böğü Kağan’ın bunu devlet dini haline getirdiği belirtilir” (Uyğur sanatı. Türk ansiklopedisi. C. XXXII, s.226). Manihaist Uyğur Türkleri 36 harften oluşan ve sağdan sola doğru yazılan bir de Mani alfabesi oluşturmuşlardır (Türk alfabeleri. Türk ansiklopedisi. C. XXXII, s. 64). Türklerin bu alfabeyi kullandıklarından ve burada varolan metinlerin dördlüklerden oluşan dini konuları ağırlıklı olmak kaydıyla, 7 heceden oluşan dördlükleri hesaba alacak olursak bu metinlerin daha sonra konusu sevda ağırlıklı olup ve kalıp ise çoğunlukla aynı kalmakla beraber ismin de Maniden geldiği görüşü daha fazla ağırlık bırakmaktadır”.

1.3. Azərbaycanca qaqauzlar haqqında

Əmin Abidin yuxarıda bəhs etdiyimiz məqaləsindən sonra qaqauzlar haqqında Azərbaycan mətbuatında ciddi bir yazıya rast gəlinmir. 1937-ci ildə milli düşüncəli insanların həbs edilməsi, güllələnməsi və sürgünə göndərilməsi Azərbaycan ay-

dinləri arasında qorxu, xof yaratmışdı. Həbs və təqiblərdən qurtara bilən qələm sahiblərinin heç biri təkrar bu mövzuya qayıdaraq həyatını təhlükəyə atmaq istəmirdi.

Azərbaycanda qaqaular haqqında yazılara bir də 1960-cı illərdən sonra rast gəlinir. Sovet dövründə respublikalar arasında əlaqələr mərkəzi hökumət tərəfindən tənzimlənirdi. Ölkədə baş verənləri nəzarət altında saxlamaq üçün respublikalar arasında sosializm yarışı şərtlərinin yoxlanılması, mədəniyyət, incəsənət, ədəbiyyat həftələri, kino festivallar keçirilirdi.

1965-ci ildə Kommunist Partiyası funksionerlərinin rəhbərliyi ilə Moldova Respublikasının bir qrup ədəbiyyat və incəsənət xadimi Azərbaycanda dostluq həftəsi keçirməyə gəlirlər. Onların arasında qaqauz şairi Dionis Tanasoğlu da olur. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti həmin günlərin hadisələrini işıqlandırarkən Moldova ədəbləri ilə yanaşı, qaqauz şairinin də “Duyğum” adlı şeirini verir.

Bu, Azərbaycan mətbuatında rast gəldiyimiz yazarı bəlli ilk qaqauz şeiridir. Həmin şeirdən bir bənd veririk:

Hanı sənin gəlişin, ey duyğum!
Göstər bana atəşin, ey duyğum!
Alıb yenə üfləyim,
Yoxsa yanar ürəyim, ey duyğum!

(“Ədəbiyyat və incəsənət”, 1965, 4 sentyabr)

Yeddi il keçdikdən sonra “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti yenə də Dionis (Dəniz) Tanasoğlunun bir şeirini çap edir. “Sənsizəm” adlı bu şeir də sadəliyi ilə seçilir. Şair deyir:

...Sənsizəm sanki
Bülbül nəğməsiz
Yetim vətənsiz.
...Sənsizəm sanki
Gündüz günəşsiz

Anam vətənsiz.

Kalmışam sənsiz.

(“Ədəbiyyat və incəsənət”, 1972, 8 iyul)

Bundan sonra Azərbaycan mətbuatında qaqauz mövzusu getdikcə aktuallaşır. Qaqauz şairlərinin şeirləri, ədəbiyyatları, tarixləri, yaşam tərzləri haqqında yazıların sayı artmaqla yanaşı elmi və bədii səviyyəsi də yüksəlir. Onların içərisində Allahverdi Məmmədovun S.Kuroğlu ilə müsahibə əsasında hazırladığı “Neredesen, Göy Oğuz?” (məqalənin sonunda jurnal şairin “Acı sevda duası” və “Əllərin alovu” şeirlərini də vermişdir) (**“Ulduz”, 1982, dekabr**), Əhməd Nəhmətovun “Uzun karvan. Bizim karvan” (**“Ədəbiyyat və incəsənət”, 1985, 27 dekabr**) məqalələri elmi və bədii dəyərinə, insanlara təsir etmək, qaqauz xalqına maraq oyatmaq baxımından seçilir.

Azərbaycanda qaqauzların tanıtılmasında **Güllü Yoloğlunun** xidməti böyükdür. 1980-ci ilin sonlarında “Azərbaycan-Moldova ədəbi əlaqələri” mövzusunda namizədlik dissertasiyası yazmağa başlayan gənc araşdırıcı qaqauzlar haqqında ardıcıl məqalələr yazmaqla yanaşı, radio-televiziyada, toplantılarda bu mövzuda olduqca diqqətçəkən çıxışlar da etmişdir. Tədqiqatçı 1992-ci ildə filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi aldıqdan sonra da qaqauzlar mövzusunda uzaqlaşmamışdır.

Güllü Yoloğlunun təmənnasız şəkildə, özünə mənəvi borc bilərək girişdiyi mövzusu az zamanda onu yalnız Azərbaycanda deyil, bütün türk dünyasında qaqauzşünas kimi tanıtmışdır. O, Azərbaycanda, eləcə də keçmiş sovet respublikalarında, Türkiyədə, Rumıniyada, Moldovada, Quzey Kıbrısdə keçirilən elmi simpoziumlarda qaqauzlarla bağlı dəyərli məruzələri ilə yadda qalmışdır. Güllü xanımın elm aləminə gəlişi ilə respublikamızda qaqauz ədəbiyyatının və mədəniyyətinin ardıcıl öyrənilməsinin yeni mərhələsi başlanır. Mövzu ilə bağlı Azər-

baycanda çap etdirdiyi məqalə və tərcümələrinin sayı 30-u keçmişdir. Radio-televiziya, toplantılardakı çıxışları, verdiyi konfransların mətnləri toplansaydı, yəqin ki, bir neçə cildlik kitab alınardı. Qaqauz mətbuatında çap olunan məqalələrinin də sayı Azərbaycandakından az deyildir.

O, Azərbaycan televiziyasında “Ana sözü” qəzetinin redaktoru Todur Zanelə, Bakıda tələbə olan Tudora Arnautla apardığı müsahibələrdə qəzetə abunə yazılmağı da təbliğ etmiş, həmvətənlərimizi bu qəzetə yazılmağa çağırmış, bunun da sayəsində qəzetin tirajı yüksəlmişdir.

Azərbaycan 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini elan etdikdən sonra Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı türk xalqlarını və toplumlarını tanımaq üçün dünya türkləri haqqında silsilə kitablar çap etdirməyi planlaşdırdı. Amma “Axısqa Türkləri”, “Uyğurlar”, “Qaqauzlar” adında broşürlər işıq üzü gördükdən sonra nəşriyyatın iqtisadi sıxıntısından bu iş dayandı. Həmin seriyadan olan “Qaqauzlar” kitabını Güllü Yoloğlu hazırlamışdı (**Yoloğlu G., 1996**). Elə həmin il “Yazıçı” nəşriyyatının çap etdiyi “Qaqauz folkloru” kitabının da tərtibçisi və ön sözün yazarı Güllü Yoloğludur.

Güllü Yoloğlu 1999-cu ildə Türkiyədə Atatürk Kültür Mərkəzi tərəfindən çap olunan “Türklərin ailə mərasimləri” kitabında ailə mərasimləri müqayisəli araşdırılan dörd türk boyundan biri də qaqauzlardır.

Onun qaqauz sözünün mənşəyindən bəhs edən «Qaqauz», yoxsa “qaqouz?” (“Novruz”, 1991, 16 iyul), “Çağdaş qaqauz ədəbiyyatı” (“Ədəbiyyat və incəsənət”, 1989, 21 aprel), “Bucaqdan səslər” (“Ulduz”, 1989, 57-60, sayı 1), “Qaqauz yazıçılarının hekayələri” (“Xəzər”, 1991, 124-129, sayı 4) “M. Kö-sə-60” (“Ədəbiyyat qəzeti”, 1993, 5 mart), “Qardaş qaqauzlar” (“Ədəbiyyat qəzeti”, 1996, 4 oktyabr) və “İstər Azərbaycan,

istərsə də qaqauz ziyalıları arasında qısqanclıq var” (T.Zanetlə müsahibə) (“Dövrən”, 1999, 30 noyabr-6 dekabr) və başqa yazıları mövzu ilə maraqlananlara geniş bilgi verir. Özəlliklə Kişinyovda çıxan “Ana sözü” qəzetində çap olunan 10-a qədər məqaləsi aktuallığı ilə seçilir. Dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan soydaşlarımız da qaqauzları tanısin, onların tarixindən, ədəbiyyatından xəbərdar olsun deyər G.Yoloğlu “Xudafərin” (Polşa) (“Xudafərin”, 1996, 75-79, sayı 1 (2)), “Araz” (İsveç) (“Araz”, 1996, 49-53, sayı 2) və başqa jurnallarda da maraqlı məqalələrlə çıxış etməklə yanaşı, internet saytlarında, eləcə də internetdə yaradılmış diskussiya otaqlarında da mövzu ilə maraqlananların suallarını cavablandırır.

Bakı Slavyan Universitetinin professoru **Nizami Tağısoy** (Məmmədov) elmi konfranslarda oxuduğu məruzələri, universitetdəki mühazirələri, qəzet-jurnallarda çap etdirdiyi “Qaqauzlar: keçmişdən bu günə”, “Qaqauzların tarixindən səhifələr”, “Qaqauzların toy-düyün mərasimləri”, “Qaqauz ədəbiyyatı” məqalələri elmi səviyyəsini, yüksəkliyi ilə seçilir. O həmin məqalə və məruzələrini 2010-cu ildə Bakıdakı “Mütərcim” nəşriyyatında çap etdirdiyi “Etnos və epos: keçmişdən bu günə” kitabına daxil etmişdir.

Azərbaycanlı araşdırıcılardan **Cəlil Nağıyevin (Qəriboğlu), Tamella Əliyevanın, Əli Şamilin, Qalibə Hacıyevanın** və b. da uluslararası simpoziumlardakı çıxışlarında və məqalələrində qaqauz ədəbiyyatı və mədəniyyət ilə bağlı maraqlı fikirlər vardır.

Azərbaycanda qaqauzların tanınmasında **Ağası Hunun (Məmmədovun)** da əməyi az olmamışdır. İstər qaqauzlar haqqında Azərbaycan mətbuatında yazdıqları, istərsə də televiziya və radioda hazırladığı verilişlər, “Ana sözü” qəzetinin Azərbaycanda tanınması, yayılması və qəzetə abunə kampaniyasının təşkilindəki xidmətləri Azərbaycan-qaqauz əlaqələrinin in-

kişafına təkən vermişdir. 1980-ci illərin sonlarında Azərbaycanda fəaliyyət göstərən “Ana dili” cəmiyyəti (Bu cəmiyyətin fəallarından biri də Ağası Hundur. Onun qaqauzlara böyük məhəbbəti şəxsi həyatına da təsir etdi. Qaqauzla ailə qurdu. Dörd övlad atasıdır. Xanımı filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, şair Güllü Qərənfil də Azərbaycan-qaqauz əlaqələrinin möhkəmlənməsində yorulmadan çalışır) qaqauz ziyalılarının Azərbaycana səfərlərinə xüsusi diqqət yetirir, onların görüşlərini təşkil edir, rəssamların sərgilərini açır və folklor ansambllarının Azərbaycanda konsert vermələrinə nail olurdu.

Araşdırıcı **Səid Sədiyev** filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün 2005-ci ildə AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutuna təqdim etdiyi “Balkan türklərinin ədəbiyyatı” dissertasiyasının bir fəslə də qaqauz ədəbiyyatına həsr edilmişdir.

Azərbaycanda qaqauzlara yalnız mətbuatda geniş yer ayrılmamışdır. Milli kadrlar hazırlanmasında da onlara daha çox yardım göstərilmişdir. Belə ki, Dionis (Dəniz) Tanasoğlu 1965-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda akademik Məmmədəğa Şirəliyev rəhbərliyi ilə “Çağdaş qaqauz türkcəsində tabeli mürəkkəb cümlə” (**Şamil Ə., 2006: 177**), Fedora (Tudora) Arnaut 1999-cu ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda professor Qara Namazovun rəhbərliyi ilə “Qaqauz folklorunda mani nevi (Türkiyə və Azərbaycan mani-bayatı örnəkləriylə qarşılaşdırma) (**Arnaut T., 1999**) və Valentina (Güllü) Qərənfil 2005-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda professor Həsən Quliyev və professor Dionis Tanasoğlunun rəhbərliyi ilə “Qaqauz dilinin məişət leksikası” (**Qərənfil G., 2004**) mövzularında elmi iş yazaraq filologiya üzrə fəlsəfə doktoru almışlar. 60-a yaxın qaqauz gənci isə ali məktəblərimizdə oxumuşlar. Onların böyük

əksəriyyəti 1988-1996-cı illərdə Bakı Dövlət Universitetini bitirmişdir.

Bir sözlə, Azərbaycanda türk xalqları haqqında yazılanları qarşılaşdırsaq sayca az olan qaqauzlara daha çox yer ayrıldığını görürük.

1.4. Bucaq kəndləri və bucaq tayfası

İlk baxışda elə təsir yaranır ki, Azərbaycanda qaqauzlar haqqında xeyli araşdırma aparılmış və qaqauzların tanınması da yetərincədir. Amma bir az dərinliklərə getdikdə öyrənilməmiş, qaranlıq qalmış çox mövzuların olduğunu görürük.

Dayım qızı Ülvyyə Qarayeva qonşu kənddə-Böyük Məzrədə yaşayan qohumumuz İsgəndər İbrahim oğlu ilə ailə qurduqdan sonra ərinin təyinat yeri – Şəki rayonunun Turan qəsəbəsinə köçmüşdü. İsgəndər Gəncədə Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun baytarlıq fakültəsini bitirmişdi. Mən də Turan qəsəbəsinə gedəndə adamların əhval-ruhiyyəsini öyrənmək üçün onunla çayxanaya gedər, söhbətlərə qulaq asar, müzakirələrə qoşular, folklor örnəkləri toplayardım. Çayxanada bəzən kimlərəsə “qaqauz”, “türkman” deyər zarafat etdiklərini eşitsəm də, buna o qədər əhəmiyyət verməmişdim.

Qəbələ rayonundakı Komrat baba piri haqqında oxuyanda yadıma qaqauzların yığcam yaşadıkları Moldova Respublikasındakı Komrat şəhəri düşdü. Bizimlə eyni illərdə jurnalistika fakültəsində qiyabi oxuyan, Qəbələnün Çarxana kəndində doğulmuş Akif Hacıyev rayonlarındakı Zizik və Dizax kəndlərində yaşayanlara “türkman” deyildiyini, “türkmanlar” evlə-nərkən öz tayfalarından qız aldıqlarını, hətta münasib qız tapmayanda qonşu kəndlərdən deyil, Bərdədəki “türkmanlar”dan qız aldıqlarını eşitdikdə bölgəyə marağım artdı. Turan qəsəbəsində eşitdiklərim yenidən diqqətimi çəkdi.

Turan qəsəbəsindəki çayxanada Oğuz rayonunun Baş Daşağıl kəndində yaşayanlara qaqauzlar deyildiyini qeydə almışdım. Məsələnı aydınlaşdırmaq üçün Baş Daşağıl kəndinə getdim. Kəndin çevrəsindəki qəbiristanlıqlarda başdaşlarının çoxu torpağa batıb. Kənddən aşağıda isə xristian məbədinin xarabalıqları qalır. Burada araşdırma aparılmayıb.

Kəndin indiki sakinlərinin əksəriyyəti Qafqazda Rusiya müstəmləkəçiliyinə qarşı Şeyx Şamilin başçılığı ilə 30 il davam edən müridizm hərəkatı məğlub olduqdan sonra, yəni son 100-150 ildə burada məskunlaşmışlar. Hətta elə ailələr var ikinci dünya savaşıdan sonra buraya köçmüşlər.

Rayon mərkəzindən Baş Daşağıla gedən yolun sağında Bucaq adlı kənd var. Bu kənd haqqında “Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət” kitabında yazılmışdır: “Bucaq-Oğuz rayonunda kənd. Baş Qafqaz silsiləsinin ətəyindədir. Əsil adı Bucaq Daşağıl. 19-cu yüzildə kənd ərazisində Güllü Bucaqlı adlı icma vardı. Bölündükdən sonra bir hissəsi Daşağıl kəndi yaxınlığında yerləşdiyinə görə Bucaq Daşağıl, digər hissəsi isə Muxas kəndi yaxınlığında olduğuna görə Muxas Bucaq adlandırılmışdır. Kənd Qozluçayın sahilində yerləşdiyinə görə, “Qozlu Bucaq” da adlanırdı.

Toponim bucaq tayfasının adı ilə əlaqədardır. Keçmişdə Azərbaycanda Bucaq adlı 7 kənd vardı. Bucaq etnonimi ilə bağlı toponimlər Qafqazda geniş yayılmışdır. 13-cü yüzildə moğollar qıpçaqları Şimali Qafqazda sıxışdırdıqdan sonra bir hissəsi, o cümlədən bucaqlar Azərbaycana gəlib məskunlaşmışlar. Bucaqlar qədim türkdilli bulqarların bir hissəsi idilər. Dnepr-Dunay çayları ilə Qara dəniz arasında Bucaq adlı yerdə məskunlaşdıqlarından qədim bulqarların bir hissəsi bu adı qəbul etmişlər. Həmin ərazi yunan qaynaqlarında Oqloss (künc, bucaq) adlandırılırdı. Toponimin yayılma arealı genişdir. Mol-

dova ərazisindəki cənub-şərqi Bessarabiya düzü Bucaq düzü adlanır. Türkiyədə eyni adlı yaşayış məntəqəsi, rayon ərazisində Bucaq çayı, İlisu kəndində (Qax rayonu) tabun tirəsi var” **(Azərbaycan toponimləri, 1999: 101).**

Baş Daşağıl kəndi yaxınlığında indi də Qoca Bucaq bulağı və Qoca Bucaq çəməni var. XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycanda yeddi Bucaq kəndi vardisa, indi onların sayı üçdür, bunlardan biri Oğuz, ikisi Yevlax rayonundadır.

1.5. Komrat dağı və Komrat baba piri

Baş Daşağıl kəndində xristianlıq abidələrinin olması, buranı müsəlmanların da ziyarət etmələri, qışlağının Bucaq adlanması ilə yanaşı, Qəbələ rayonunda Komrat baba adlı dağın və bu dağda eyniadlı ocaq-pirin varlığı da diqqətçəkəndir. Sovetlər Birliyi dönməində dini yerləri ziyarət etmə yasağı olduğundan, Komrat baba piri üzərindəki bina da uçmuşdur. Son illərdə orada təmir işləri görülmüşdür. Təmir zamanı binanın əski memarlığı qorunmamışdır. Səbəb-bu işi mütəxəssislərin deyil, həvəskarların görməsidir. Onlar təmiri öz bildikləri kimi aparmışlar.

Komrat baba pirinə, əsasən, uşağı olmayan qadınlar ziyarətə gəlirlər **(Azərbaycan folklor antalogiyası, 2005, 13:502).** Araşdırıcı Mətanət Abdullayeva Qəbələ rayonunun Mirzəbəyli kəndindəki 70 yaşlı Anaxanım Ağayevadan “Komrat” əfsanəsini toplamışdır **(Azərbaycan folklor antalogiyası, 2005, 13: 517).** Əfsanədə Hz. Əlinin (Dördüncü xəlifə Əli Əbu Talib - Ə.Ş.) bölgədə savaştığından, burada bir xanımla evləndiyindən, doğulacaq övladına qolbağı yadigar qoyub getdiyindən söz açılır. Yeddi il sonra geri dönən Hz. Əli Murad adlı bir uşaqla qarşılaşır. Uşağın dikbaşlığı onun xoşuna gəlmir və hirsənərək “Ko-Murat” deyib ona sağ ayağı ilə bir təpik vurur. Uşaq gedib dağın başına düşür və orada böyük bir çuxur

meydana gəlir. Hz. Əli oğlunu öldürdüyünü bilib peşman olur. O gündən bəri həmin yer pır olaraq ziyarət edilir.

Bu əfsanədən bəlli olur ki, adamlar Komrat sözünün mənasını unutduqlarından onu belə yozmuşlar. Kırımı, Türküstanda, xüsusən də qaraqalpaqların yaşadığı bölgədə də Komrad toponimi geniş yayılmışdır. Bu mövzuda özbək və qaraqalpaq araşdırıcılarının maraqlı məqalələri çap olunmuşdur.

Baş Daşağıl kəndi yaxınlığındakı və *bölgədəki xristian abidələri dağıldığından* yazılı qaynaqlar, qəbir daşları tapa bilmədik. Buradakı əski xristian qəbir daşlarında adlar xristian adları, soyadlar türk adları olsa, qaquzlarla bağlılıq artardı. Bölgənin yaşlı sakinləri isə 20-ci yüzilin başlarında Otmannı kəndində və başqa kəndlərdə yaşayan xristianların qonşu xristian kəndlərdən fərqli olaraq, türkcə danışdıqlarını xatırlayırlar.

Bölgədə xristian türklərinin yaşadığı haqda qaynaqlarda da maraqlı bilgilər var. Nə yazıq ki, bunlar geniş araşdırmaya cəlb edilməmişdir. Əmir Teymurun Qafqaza yürüşündən bəhs edən bir qaynaqdan parçaları Aydın Məmmədov dilimizə çevirmişdir. Ərəbcə yazılmış və farscaya çevrilmiş bu qaynağın yazarı İbn Ərəbşahdır. Aydın Məmmədova görə, Əmir Teymur Şamı aldıqda özü ilə Səmərqəndə apardığı adamlar arasında yeni-yetmə İbn Ərəbşah da olub və o, Əmir Teymurun ordusu ilə birlikdə Şəkiyə gəlib. Salnaməsində də gördüyü hadisələri təsvir edib. Bir neçə qaynağı qarşılaşdıran Aydın Məmmədov “Əcaibül-məqdur fi nəvaib Timur” əsərindəki Şəkiyə dair nəməlum bəhslər (Gələsən-Görəsən qalasında və ətrafında 1403-cü ildə baş vermiş hadisələr barədə məlumatlar)” məqaləsində yazır: “Şirvanşah Şeyx İbrahimin dililə yerli əhali gürcü yox, tatar adlanır. Bu zaman bizim üçün aydınlaşır ki, hekayələrdəki (İbn Ərəbşahın salnaməsindəki hadisələrin təsviri nəzərdə tutulur-Ə.Ş.) gürcü sözləri millət yox, hümmət və məzhəb,

yəni xristian-pravoslav mənasında işlənir”(Məmmədov Aydın, 2007:7, 30 Oktyabr).

Tarixçi Sevda Süleymanovanın “Albaniyanın şimal-qərb sərhəd bölgəsi liniya-ereti” məqaləsi də (Süleymanova S.Ə., 2007:56-74) mövzuya aydınlıq gətirə biləcək faktlarla zəngindir.

Nəinki orta yüzillərdə, hətta 19-cu yüzildə, 20-ci yüzilin əvvəllərində milliyyətlə dini inancın eyni mənada işləndiyini müşahidə edirik. Çox vaxt isə dini inancın milliyyəti üstələdiyinə şahidi oluruq. Adamlar mənsub olduqları millətin adı ilə deyil, dininə görə adlandırılırdılar.

Bölgədə folklor toplayarkən Baş Daşağıllı 79 yaşlı Mehralı Səmədov Göybulaxlı Aşıq Donu, Çalılı Aşıq Əvək və başqalarından da söz açdı. Erməni kimi tanıdıqları bu aşıqların əsasən türkcə oxuduqlarını söylədi. Araşdırıcılar isə 300-dən çox erməni aşığının türkcə çalıb-oxuduğunu, şeir yazdığını göstərirlər. Çox təəssüf ki, bu günədək onlardan hansının hay-yəni bu gün erməni adlandırılan xalqdan olduğuna, hansının xristian türkü olduğuna aydınlıq gətirilməmişdir. Son zamanlar bu mövzuda yazan araşdırıcıların fikrincə, qriqorian təriqətinə inanan bütün xalqlar erməni adlandırılmış, bugünkü erməni adlandırılan xalqın soykökünü təşkil edənlər hay adlandırılmışlar.

Xristian türklər haqqında ciddi araşdırmalara rast gəlinmir. Buna görə də xristianlığın qriqorian təriqətinə inanan türklər ermənilərlə, pravoslav təriqətinə inanan türklərin böyük bir qismi isə yunanlarla (qrek) və gürcülərlə eyniləşdirilmişdir. Pravoslav inanlı qaquazların, çuvaşların, bəzi tatar toplumlarının türk kökənli olmaları, dillərini, mədəniyyətlərini qoruyub saxlamaları göz önündədir. Demək, xristianlığın başqa təriqətlərinə inanan türklərin də tarixinin öyrənilməsinə yenidən nəzər salmaq lazımdır. Onda görəcəyik ki, türkcə çalıb-oxuyan erməni aşıqları siyahısına saldıığımız aşıqların bir çoxu qriqo-

rian inanlı türklər, yunan (qrek, urumlu) adlandırdıqlarımızın böyük bir qismi isə pravoslav inanlı türklərdir.

Bölgədəki toponimlərin qaqauzların yaşadıkları yerin adı ilə uyarlığı, burada yaşayanlara zarafatla da olsa, “qaqauz” deyilməsi 20-ci yüzilin əvvəllərində də burada xristian türklərin yaşamasından xəbər verir. Bu da yeni araşdırmalar üçün ipucu ola bilər.

2.1. Qaqauz ədəbiyyatının yaranmasını formalaşdıran ictimai-siyasi şərait

Günümüzdə ədəbiyyat ideoloji işin bir parçası olduğundan, onu dünyada baş verən siyasi hadisələrdən kənarında öyrənmək mümkün deyildir. Qaqauz ədəbiyyatı 20-ci yüzildə zəngin türk folkloru və SSRİ-də yaşayan xalqların yazılı ədəbiyyatı əsasında formalaşmışdır. Oğuz türklərinin yaşadıkları bölgələrdə toplanan folklor nümunələrinin əksəriyyətini qaqauzlar arasından da toplamaq mümkün idi. Təəssüflər olsun ki, kədr çatışmadığından, bu iş peşəkarlar tərəfindən vaxtında və yüksək səviyyədə yerinə yetirilməmişdir.

Qaqauz folklorunu ilk dəfə V.Moşkov toplamışdır. Varşavadakı Rus ordusunun həkimi V.Moşkov kənd-kənd gələrək folklor və etnoqrafiyaya aid materiallar toplayaraq onu 1904-cü ildə çap etdirmişdir (**Moşkov, 1904**). Atanas Manov da, V.Moşkov kimi qaqauzları fərqli bir millət kimi öyrənməyə çalışmışdır (**Manov 1939:107**). Bütün bunların arxasında Rusiya strateqlərinin ayrımcılıq siyasətinin durduğu aydın görünür.

Lyubov Çimpoyeşin dastanlar, Mariya Durbaylonun ballada türküləri (xalq mahnıları), Nikolay Baboğlunun ata sözləri, deyimlər, Vitaliy Sırfin nağıllar və Tudora Arnautun mani - bayatılar üzərində apardıqları araşdırmalar, eləcə də qaqauz araşdırıcılarının toplayıb çap etdirdikləri folklor nümunələri də onu göstərir ki, Türkiyə, Azərbaycan, İraq, Suriya, Rumıniya,

Bolqarıstan, Makedoniya və b. ölkələrdə yaşayan türklərdən toplanmış folklor örnəkləri ilə qaqauz türklərindən toplanmış nümunələr arasında elə bir ciddi fərq yoxdur. Mövcud fərqlər də məhəlli xarakter daşıyır. 19-cu yüzildən sonra yaradılan folklor nümunələrinin mövzusunda, xüsusən ballada və xalq mahnılarında isə siyasi təsirlər nəticəsində fərq artmışdır.

Sovet dövründə hər vasitə ilə qaqauz ədəbiyyatını ümum-türk ədəbiyyatından ayırmağa çalışırdılar. Səbəb yenə də siyasilərin qarşılıqlarına qoyduqları məqsəddən doğurdu. Qaqauzları soyköklərindən ayırmaq üçün hər vəchlə onların türk olmadığı, Osmanlı dövlətinin təsiri ilə dilləri türkləşdirilmiş bolqar olduğu vurğulanırdı. Bu siyasət I Pyotr zamanından başlasa da, *1812-ci ildə Bessarabiyada yaşayan qaqauz türklərinə xüsusi imtiyaz verilməsi ilə daha da sürətləndirildi.*

Qaqauzların çoxu bu siyasətlə razılaşmamışlar. 1860-cı ildə qaqauz nümayəndə heyəti İstanbula gedərək Sultan Əbdüləzizə diləkcə (ərizə) verirlər. Onlara Osmanlı dövlətinin tərkibində muxtariyyət verilməsini istəyirlər. Lakin gündən-günə güclənən və yeni torpaqlar işğal edən Rusiyanın qarşısında qocalmış və zəifləmiş Osmanlı dövlətinin qaqauzların arzusunu gerçəkləşdirməsi mümkünsüz idi.

Buna baxmayaraq, qaqauzlar öz haqlarına nail olmaq üçün mübarizəni davam etdirdilər. **Dionis Tanas oğlunun yazdığına görə** 1906-cı il yanvarın 6-da qaqauz xalqı ayağa qalxaraq Atmaca Pavloğlu və Andrey Qalatanın rəhbərliyində Komrat Cümhuriyyətini qurur. Tarixi şərait yetişmədiyindən, yeni elan edilən qaqauz dövlətinin ömrü cəmi 15 gün olur (**Bulgar S, 1999:75**).

Komrat Cümhuriyyətinin qurucularından biri kimi Rusiya hökuməti tərəfindən həbs edilmiş Pavel Nikolayev, çar II Nikolayın hakimiyyətdən getməsindən və yaranmış qarışıqlıqdan

istifadə edərək, 1917-ci ilin dekabrında Kiyevə gedir. Komrat və ya Qaqauz Cümhuriyyəti qurmaq haqqında siyasi xadim və hökumət rəhbərləri ilə danışıqlar aparır. Bu həmin vaxt idi ki, Bucak bölgəsini də üsyan bürümüşdü. 1918-ci il noyabrın 27-də Bessarabiya Milli Məclisinin Rumıniya ilə birləşmək haqqında qərar verməsi, İkinci Dünya Savaşı, bu savaştan SSRİ-nin qalib çıxması, Sovetlərin yaratdığı totalitar rejim qaqauzlara arzularını gerçəkləşdirməyə imkan verməmişdir.

Qaqauz yazılı ədəbiyyatının yaranması və formalaşmasından söz açarkən 1931-1944-cü illərdə Türkiyənin Rumıniyada səfiri işləmiş Həmdullah Süphi Tanrıöverin xidmətlərini də unutmaq olmaz. Bir zaman Türk Ocaqları başqanı olmuş bu millətsevər insan diplomatik vəzifəsini yerinə yetirməklə yanaşı, ölkədəki müsəlman və xristian türklərin yaşadıkları kəndləri gəzərək qaqauzlar yaşayan kənd və qəsəbələrdə 26 məktəb açılmasına nail olmuşdur. Məktəblərdə dərslər ana dilində-türkcə keçilirdi. Dobruca türklərindən və Rumıniyanın Məciyyə şəhərindəki Müsəlman Seminariyası məzunlarından, Türkiyədən öyrətmənlər və kitablar gətirdərək soydaşları arasında milli şüurun inkişafına təsir göstərməyə çalışırdı. Türkiyədən gələn aydınlar vətənə döndükdən sonra qaqauzlardan topladıqları folklor nümunələrini, orada gördüklərini qəzet-jurnallara, ensiklopediyalara yazmaqla mövzunu gündəmdə saxlamışlar (**Türkiyə dışındakı...**, 1999:191, 12-ci cild).

Həmdullah Süphi Tanrıöver hətta qaqauzları assimiledən qorumaq üçün Türkiyənin Mərmərə bölgəsinə köçürülməsi barədə bir layihə də hazırlayaraq İsmət İnönü hökumətinə təqdim etmişdi.

Onun Rumıniyadan seçib Türkiyəyə oxumağa göndərdiyi qaqauz gənclərin çoxu İkinci Dünya Savaşından sonra SSRİ-nin “qapılarını möhkəm bağladığından” geri dönə bilməsələr də,

Türkiyədə qaqauz məsələsinin gündəmdə saxlamağa çalışmışlar. Bu gənclərdən biri – qaqauz Doğan Dan “Akınçılar köyü” romanını o dövrün ən çox oxunan jurnallarından “Varlıq”ın 1938-ci il noyabr – 1939-cu il yanvar aylarında çap etdirmişdi. Təəssüf ki, qaqauzların etnoqrafiyasına və folkloruna dair zəngin məlumatı yaşadan bu roman və onun yazarı uzun illər diqqətdən kənar qalmışdır (**Argunşah Hülya, 2001:142**).

Türkiyəyə oxumağa gedən gənclərdən söz açan S.Bulgar yazır ki, Həmdullah Süphi Tanrıöverin yardımını ilə Bucak bölgəsindən də 20-yə yaxın öyrənci göndərilmiş və onların hamısı Türkiyədə qalmış, vətəndaşlığı qəbul etmiş, əsgəri xidmətdə olmuşlar. Amma heç vaxt qaqauzları unutmamışlar. Qaqauzların folklorunu, ədəbiyyatını, adət-ənənələrini öyrənərək Türkiyədə təbliğ etmişlər. Belə aydınlardan birisi Veysel Arsevendir (Vasiliy Öküzcü). Bu şəxs Türkiyədə bacarıqlı pedaqoq, musiqişünas, elm adamı kimi tanınmışdır. Qaqauzların folkloru, nəğmələrinin musiqi düzümü və s. haqqında yazdığı elmi, publisistik məqalələrini Türkiyə mətbuatında çap etdirmişdi (**Bulgar S., 2004**).

Qaqauzlar milli azadlıq mübarizəsini açıq və gizli şəkildə davam etdirsələr də, istəklərinə yalnız SSRİ dağıldıqdan sonra çatmışlar. Onlar 1989-cu il fevralın 11-də Moldova Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin binası qarşısında mitinq keçirərək, Qaqauz Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının yaradılmasını tələb etmişlər. Lakin onların bu tələbinə əhəmiyyət verilməmişdi. 1989-cu il mayın 21-də Komratda toplanan Birinci Qaqauz Xalq Qurultayı Qaqauz Muxtar Respublikasını qurmağı qərara alır. Həmin il noyabrın 12-də onlar bu işi gerçəkləşdirərək Qaqauz Muxtar Sovet Sosialist Respublikasını elan edir və hökumət yaradırlar.

Lakin Moldova hökuməti bununla razılaşmasa da, Sovet hökumətinin basqılarını, yaranmış ağır iqtisadi-siyasi durumu, ölkənin bir hissəsində Moskvanın əli ilə rusların Dnestryanı Respublika yaratmalarını nəzərə alaraq qaqauzlarla münaqişəyə girmək istəmir. Qaqauzlar Moskvanın Moldovanın müstəqilliyinə qısqançılıqla yanaşaraq ölkəni iqtisadi böhran və milli münaqişələr burulğanına salmaq istəyini, beynəlxalq aləmdə baş verənləri nəzərə almadan 1990-cı ildə Qaqauz Respublikası yaratdıqlarını elan edirlər. Rusiyanın xüsusi xidmət orqanları Moldovanı münaqişə bölgəsinə çevirmək üçün millətçi gəncələrin narazılığından istifadə etmək istəyir. Həmin il noyabr ayının 25-də bir qrup milliyətçi moldovan gənci könüllü dəstələr təşkil edərək qaqauzların üzərinə yeridilir. Moldovanlarla qaqauzlar arasında baş verə biləcək silahlı toqquşmanın qarşısı vaxtında alınır. Amma müstəqilliyini elan etmiş Qaqauz Yeri Respublikası, bütün cəhdlərə baxmayaraq, heç bir ölkə tərəfindən tanınmır. Hətta Türkiyə və Azərbaycan kimi qaqauzlara hər cür yardım etməyə hazır olan ölkələr də! Bu da səbəbsiz deyildi. Yaranmış qurum özünün iqtisadi, siyasi və coğrafi durumunu, beynəlxalq vəziyyəti nəzərə almırdı.

Moldova hökumətinin susması 23.12.1994-cü ilədək davam etdi. Həmin ilin noyabrında Moldova Məclisi Qaqauz Yeri Muxtar Vilayəti yaradılması haqqında qanun qəbul etdi. Bu qanun qaqauzların Moldova tərkibində milli haqlarını qoruyaraq yaşamalarını tənzimlədi (**Bulgar S., 1999:75**).

2.2. Qaqauz türkcəsinin ilk yazılı qaynaqları

Rusiya uzun illər Osmanlı dövlətinin tərkibində olmuş, Osmanlılarla eyni dildə danışan və eyni mədəniyyətin daşıyıcısı olan qaqauzları yeni işğal etdiyi bölgəyə köçürdükdən sonra onları keçmişindən qoparmaq üçün dini inanclarının möhkəmlənməsinə

və xristian dininə dair mətnlərin ana dillərinə çevrilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Bu işi görə biləcək kadrlar isə yox dərəcəsində idi. Rusiya qaqauzlar arasında xristian dininin möhkəmlənməsi üçün anadilli kadrlar hazırlamasına da şərait yaratdı.

1810-cu illərdə Vyanada çap olunmuş “Psaltıra”(Zəbur) və Yunanıstanlı şair Aristofanın (M.Ö.455-385) komediyalarından parçalar, Nikolay və İvan Fazlı qardaşlarının Aleksandr Puşkinin “Qış yolları”, “Kahırsız quşcuğaz” (Zavallı quşcuğaz) və “Qış gecələri” şeirlərinin tərcümələri qaqauz türkcəsinin ilk ədəbi məhsulları sayılır (**Arnaut T., 2001**).

Qaqauz yazılı dilinin formalaşması, tarixinin yazılması isə Mixail Çakırın adı ilə bağlıdır.

Mixail Çakır (27.04.1861, Çadır qəsəbəsi- 08.10.1938, Kişinyov şəhəri). 1812-ci ildə qaqauzlar Bucaq bölgəsinə köçürüləndə Mixail Çakırın ata-babası da Çadır (indi Çadır–Lunqa adlanır. Lunqa sözü də moldavca çadır deməkdir) yerləşdirilir. İlk təhsilini doğulduğu Bender Tihin qəsəbəsidəki dördsinfli ibtidai məktəbdə alır. Sonra ailəsinin istəyi ilə Kişinyov şəhərindəki ilahiyat məktəbinə daxil olur. Oranı bitirib Kiyevə gedərək, üç il də orada dini təhsilini davam etdirir. 1881-ci ildə onu Kişinyovda öyrətmən işləməyə göndərirlər. Qısa bir zamanda din xadimi və öyrətmən kimi böyük nüfuz qazanır. Dini məktəbdə riyaziyyatdan, təbiət elmlərindən dərs deməklə yanaşı, keşiş vəzifəsini də yerinə yetirir. Mixail Çakır protoiyerey (dini rütbə, keşiş - Ə.Ş.) rütbəsinə yüksəlir.

1884-cü ildə onu dini işlər üzrə məhəllə müvəkkili və rusca və moldovca dini mətnlərin nəşri şurasına üzv seçirlər. O, qazandığı nüfuzdan istifadə edərək kilsədə duaların milli dillərdə oxunmasına razılıq ala bilir (**Türkiye dışındakı..., 1999:351, 12-ci cild**).

Xalqının dini anlayaraq sitayiş etməsi üçün “İncil”dən və başqa din kitablarından çox istifadə olunan duaları ana dilinə və moldovcaya çevirib çap etdirir və kilsələrdə oxuyur. O, xristian dininin müqəddəs kitabı olan “Evangeliya” (İncil), “Psaltır” (dini nəğmələr), “Liturqiya” (kilsə duası), “Çasoslov”, “Kilsənin qısa tarixi”, “Yeni müqəddəslərin tarixi”, “Keçmiş müqəddəslərin tarixi” və s. əsərlər tərcümə etmiş və yazmışdır(**Çebotar,7**). Hətta 1907-ci ildə qaqauz türkcəsində bir səhifəlik dini qəzet də çıxarmağa nail olmuşdur.

O, qaqauzların keçmişini, adət-ənənəsini, xalq ədəbiyyatını araşdırıb “Гагаузы Бендерского уезда” (“Bender vilayətinin qaqauzları”) adlı irihəcmli bir əsər və “Qaqauzca-Romence laflık” kimi sözlük də yazmışdır. Latın hərfləri ilə və rumın (romen) əlifbasında qaqauz türkcəsi ilə yazılan bu əsərlər yüksək bədii dəyəərə malik olmasa da, qaqauz türkcəsinin söz ehtiyatından yararlanmaq baxımından bugün də diqqətçəkəndir. Araşdırıcıların verdiyi bilgiyə görə, M.Çakırın 34 kitabı nəşr olunmuşdur. Əsasən xristian dininin yayılmasına xidmət etməsi planlaşdırılmış bu əsərlər milli şüurun oyanmasına da səbəb olurdu. Yazar öz xalqının tarixini, soykökünü öyrəndikcə özünün də milli duyğuları güclənirdi. Onun yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü Bessarabiyanın Rumıniya hökumətinin tərkibində qaldığı dövrdür.

M.Çakır bu dövrdə Türkiyənin Rumıniyadakı səfiri, böyük millətsevər və maarifçi Həmdullah Süphi ilə tanış olur. O, M.Çakıra güclü təsir göstərir, elmi araşdırmalar aparmasına münbit şərait yaradır, onu hakimiyyət orqanlarının basqılarından qoruyur.

Qaqauzlar 1918-ci ildə Rumıniyanın tərkibində deyil SSRİ-də yaşasaydılar, yəqin ki, bolşeviklər din adamı kimi M.Çakırı da ya gülləyəcək, ya da ən yaxşı halda Sibirə sürgün edəcəkdilər.

SSRİ-nin Bessarabiyanı işğalından sonra çox kilsələr qapandıqından, ibadətlər yasaqlandıqından, dini məktəblər buraxıldıqından qaqauz türkcəsinin inkişafında bir durğunluq yaranıdı. Din xadimləri də unutturulmağa çalışılır. Bunun nəticəsində Mixail Çakırın da qəbrini ziyarət edənlər olmur. 1980-ci illərin ikinci yarısından, milli oyanışdan sonra qaqauz ziyalıları uzun müddət Mixail Çakırın qəbirini axtarsalar da, tapa bilmirlər.

2000-ci illərdə qəbirüstü abidələrdəki qiymətli metalları oğurlayıb satanların sayəsində Mixail Çakırın da qəbrinin yeri müəyyənləşir. Qəbirüstü başdaşı öncəki şəklinə salınır. İndi qaqauz aydınları buranı tez-tez ziyarət etməklə yanaşı, gələnlər qonaqları da oraya aparırlar.

* * *

Sovetlər Birliyi dağıldıqda qaqauzlar da tarixi keçmişlərinə, mədəniyyətlərinə üz tutmağa başladılar. Var səsləri ilə ümumtürk tarixinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin varisləri olduqlarını bildirdilər. Ədəbiyyat tarixlərinin Orxon-Yenisey abidələri ilə, “Divan-i lüğət it-Türk”lə, “Kutadqu biliq”lə, “Kitabi-Dədə Qorqud”la və b. əsərlərlə başladığını yazdılar.

Stalinin ölümündən sonra keçirilən Sov.İKP-nin XX qurultayında quruluşun nöqsanlarının böyük qismi ölkənin rəhbərinin adına yazıldı. Stalin şəxsiyyətə pərəstişdə suçlandı. Bu təkə SSRİ-də deyil, sosialist ölkələrində də bir yumşalma yaratdı. Vəziyyətdən istifadə edən qaqauz ziyalıları 1957-ci ildə kiril əlifbası əsasında yeni qaqauz əlifbasının yaradılmasına, məktəblərdə ana dilində dərslərin keçilməsinə, dərslərlərin hazırlanmasına, rayon qəzetlərində qaqauz türkcəsində səhifələrin hazırlanmasına razılıq ala bildilər. Bu da yazılı qaqauz ədəbiyyatının formalaşmasına şərait yaratdı. Rus, ukrayna və moldov dillərində təhsil alan qaqauzlar bundan sonra

toplular yaşadıqları kənd və qəsəbələrin əksəriyyətində ibtidai siniflərdə ana dilində oxumağa başlayırlar. Yuxarı siniflərdə isə qaqauz türkcəsi və ədəbiyyatı tədris olundu.

1957-1960-cı illərdə “Moldaviya Sotsialiste” qəzeti həftədə bir dəfə qaqauz türkcəsində səhifə çap etməyə başladı. Dionis Tanasoğlunun və Nikolay Baboğlunun hazırladığı bu səhifələr qaqauz yazılı ədəbiyyatının inkişafına təkan verdi. Burada Nikolay Baboğlu (Baboqlu), Vasili Duloğlu, Aleksey Tukan, Filip Topaz, Mina Kösə, Stepan Kuroğlu, Savel Ekonomov kimi yazarların ədəbi yaradıcılıq nümunələrinin çapına, bununla da onların qələminin püxtələşməsinə şərait yarandı. 1959-cu ildə Kişinyovda “Bucakdan seslər – Literatura yazıları” adlı toplu çap olundu. Topluya folklor nümunələri ilə yanaşı, qaqauz şairlərinin də əsərləri daxil edildi. Qəzet-jurnal olmadan günümüzdə ədəbi əsərlərin yayılması, yaranması və formalaşması çox çətinidir. Qaqauzların qəzet-jurnalları ardıcıl çıxmıdığı zamanlarda yazıçı və şairlər əsərlərini dərs kitabları nəşr etdirməklə ana dilini zənginləşdirir, yetişməkdə olan nəslə təsir göstərirdilər.

1960-cı ildən sonra “Moldaviya Sotsialiste” qəzetinin qaqauz türkcəsindəki əlavəsi və ana dilində tədris dayandırıldı. Lakin qaqauzlar bununla razılaşmadı, ana dilində nəşrlərə nail olmaq üçün müxtəlif təşkilatlara müraciətlər edirdilər.

Sovet dövründə müttəfiq respublikaların hamısında və bir çox muxtar respublikalarda da yazıçılar ittifaqlarının ədəbi-bədii jurnalları, qəzetləri buraxılırdı. Moldova Yazıçılar İttifaqının orqanı “Literatura iş arta” qəzeti də 1986-cı ildə qaqauz türkcəsində səhifə verməyə başladı. Bu səhifənin materiallarını Nikolay Baboğlu hazırlayırdı.

1988-ci il avqustun 14-də isə “Sovetskaya Moldaviya” qəzetinin əlavəsi kimi qaqauz türkcəsində, gənc şair Todur Zanetin redaktorluğu ilə “Ana sözü” adlı qəzet nəşrə başladı. Ki-

çik formatda (A3 formatında) 4 səhifəlik, ayda iki dəfə çap olunan bu qəzet qısa müddətdə böyük nüfuz qazandı. Azərbaycanlı oxucular, qəzet bağlanmasın deyə ona abunəçi olmağa, oraya məqalələr göndərməyə başladılar. Az müddətdə qəzetin tirajı 80 minə yaxınlaşdı. Kommunist partiyasının göstərişi olmadan 200 min əhalisi olan bir xalqın 80 min tirajla qəzetinin çap olunması görünməmiş hadisə kimi qarşılandı. Bundan narahat olan sovet məmurları “Ana sözü” qəzetinin adını ümumittifaq abunə kataloqundan çıxardılar.

1988-ci ilin noyabr ayında Azərbaycanda qaqauz ədəbiyyatı günləri keçirilməsi planlaşdırılmışdı. Lakin Moskvanın Qarabağ problemini ortaya atması bu cür tədbirlərin keçirilməsini, Azərbaycanın türk respublikaları və toplumları ilə birbaşa əlaqəsini əngəllədi.

SSRİ-nin dağılması respublikalar arasında rabitə xidmətini pozdu. Beləliklə “Ana sözü” qəzetinin abunəçiləri azaldı və qəzet maliyyə çətinliyi ilə üzləşdi. “Ana sözü” qəzeti səhifələrində ədəbi-bədii yazılara, folklor nümunələrinə geniş yer verirdi.

Qaqauz Yeri muxtariyyat əldə etdikdən sonra yeni qəbul edilmiş latın əlifbası ilə “Gagauz sesi” qəzeti, 1996-cı ildən Stepan Bulqarın redaktorluğu ilə “Sabaa yıldızı” ədəbi-bədii, publisistik, etnoqrafik jurnal, jurnalın əlavəsi kimi uşaqlar üçün “Güneşçik” və “Ana sözü” qəzetinin əlavəsi kimi uşaqlar üçün “Kırlangaç” jurnalı buraxılmağa başladı. Bu nəşrlər ardıcıl çap olunmasa da, qaqauz ədəbiyyatını istiqamətləndirir.

3. Qaqauz ədəbiyyatının öyrənilmə tarixi

Qaqauz türkcəsini iki şivəyə-güney Vulkanəş və mərkəz Çadır-Komrat şivələrinə bölürlər. Ukrayna qaqauzlarının danışığı da mərkəz şivəsinə aid edilir. Say baxımından mərkəz

şivəsində danışanlar çoxluq təşkil etdiyindən yazılı ədəbi dil də bu şivə əsasında formalaşır.

Qaqauz ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsindən söz açan Tudora Arnaut yazır: “Gagauz edebiyatının incelenmesi, edebiyat tarixinin yazılması son zamanlarda hız kazanmıştır. İlk ciddi ilmi çalışma Petr Çebotar – Gagauz yapmıştır. Rus dilinde yazılan kitap 1950-1980 yılları arasında yaratılan eserleri ele almakta ve edebiyat kuramları çerçevesinde irdelenmektedir. Gagauz dilinde edebiyatın incelenmesi makale şeklinde Olga Radova, Stepan Kuroglu, Tudora Arnaut tarafından “Sabaa yıldızı” dergisinde yayımlanmış, İvan Topal, Nikolay Baboğlunun ve b. aydınların tarafından makale, ve ya tanıtma niteliği taşıyan yazıları “İlkyaz Türküsü” kitabında ve “Ana Sözü” gazetesinde yer almış, ayrıca Komrat Devlet Üniversitesi ve Krange adına Kişinev Pedagoji Üniversitesinde okuyan öğrencilerin mezuniyet tezlerinde kaleme alınmıştır. Gagauz edebiyatının oluşması ve gelişmesi, yazar ve şairlerin bir arada hizmet vermesi amacıyla sekseninci yıllarda Moldova Yazarlar Birliğinde Gagauz Yazarlar Birliği Bölümü kurulmuş, 11 Şubat 2001 tarihinde ise Gagauz Yerinde Gagauz Yazarlar Birliği oluşturulmuştur.

Yazılı edebiyata hizmet etmiş bazı şahısların eserleri ise çeşitli ilmi ulusal və uluslararası konferans və sempozyumlarda yabancı ve yerli bilim adamları, araştırmacılar tarafından bildiri olarak sunulmuştur. Gagauz edebiyatı ile Türkiyede Mustafa Argunşah, Hülya Argunşah, Harun Güngör, Nevzat Özkan ve b., Azerbaycanda Güllü Yoloğlu, Ali Şamil gibi bilim adamları ilgilenmiş ve bu edebiyatın kendi ülkelerinde tanıtılmasına önemli katkılarda bulunmuşlardır” (Arnaut T., 2005:29).

Onu da xatırlatmağa dəyər ki, Qavril Qaydarcı və Yelena Koltsanın da bir sıra məqalələrində qaqauz ədəbiyyatı ilə bağlı maraqlı bilgilər vardır.

Qaqauz ədəbiyyatı çoxjanrlı və uzun dövrlü olmadığından onun haqqında janrlara görə deyil, yazarlara görə bilgi verməyə çalışacağıq.

Tudora Arnaut qaqauzların yazılı ədəbiyyatlarını beş dövrə bölmür və birinci dövrə Nikolay Arabacı və Nikolay Tanasoğlunun yaradıcılığını daxil edir. Əslində bu bölgü o qədər şərtidir ki, istənilən vaxt mübahisə mövzusunə çevrilə bilər. Çünki yazarların çoxu yaxın zaman kəsində yaşamışlar, yaradıcılıqları da istər mövzu, istərsə də bədii dəyər baxımından birbirinə çox yaxındır. Buna baxmayaraq, biz də həmin bölgünü saxlayaraq əldə edə bildiyimiz qaynaqlar səviyyəsində qaqauz ədibləri haqqında bilgi verməyə çalışacağıq.

3.1. Birinci dövr: Nikolay Arabacı və Nikolay Tanasoğlu

Nikolay Petrov oğlu Arabacı (20.09.1893, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri MV Çadır rayonunun Kiriyet kəndi -1960, Moskva). İlk təhsilini doğulduğu kənddə alıb Komratdakı liseyi bitirdikdən sonra Moskvaya gedərək Güney Doğu Xalqlarının Dilləri İnstitutuna daxil olan N.Arabacını 1930-cu illərdə SSRİ-nin İstanbuldakı Ticarət Nümayəndəliyində işləməyə göndərirlər.

İstanbul mühiti, Türkiyədə yaşayan qaqauz kökənli insanlarla ünsiyyət onun dünyagörüşünün formalaşmasına böyük təsir göstərir. Xalqın tarixi və ədəbiyyatını öyrənməyə çalışan vətənpərvər fikrini xalqına çatdırmaq üçün ədəbi yaradıcılığa başlayır. İlk yazılarını da Kırımın tatarca çap olunan qəzet-jurnallara göndərir.

SSRİ-i Almaniyaya üzərində qələbədən sonra Bessarabiyanı yenidən öz ərazisinə qatır. Beləliklə Bucakda toplaşan qaqauzlar yenidən Rusiyanın-Sovetlər Birliyinin tərkibində yaşamalı olurlar. Bu dəyişiklik yüzlərlə qaqauzun ölümü-

nə, həbsinə, sürgününə və aclıqdan doğma yerləri tərk etməsinə səbəb olur. Çünki Sovetlər Birliyinə daxil edilənədək hər bir qaçaqzun fərdi təsərrüfatı, əkin sahəsi, iş yeri vardı. Sovetlər Birliyinin tərkibinə qatıldıqdan sonra onların torpaqları, iş alətləri, mülkləri əllərindən alınaraq kollektiv təsərrüfatlar yaradıldı. İnsanlar da buna alışa bilmir, malının-mülkünün əlindən alınmasına etiraz edir, qorxusundan etiraz etməyənlər belə kollektiv təsərrüfatlarda ürəkdən çalışmırdılar. Bu da məhsul qıtlığına, bölgəni aclıq dalğasının bürüməsinə səbəb olur.

Vətəninin belə ağır günlərində N.Arabacı uzaqlarda-Moskvada yaşayırdı. Uzun zaman vətəninə uzaqda olması onun şeirlərində həsrət mövzusu gücləndirmişdir. Şeirlərinin əsas mövzusu ata ocağına sevgi, xalqın çəkdiyi sıxıntılar, bir də lirik düşüncələr təşkil edir. Şair yazır:

Orda baba evimiz,
Annam ihtiar orda.
Düşlərim orda canımda.
Bunnar için yok nasıl,
Ki, dönmesin şu vaktlar-
Güneş açsın ki, asıl,
Daalışsın o bulutlar.

Şair başqa bir şeirində yazır:

Ömür beni sıbıttı,
Irak ana topraamdan-
Fena eceller sıktı
Xalqımızın buvazında...
Ah, da ne yapar insan,
Girgin hem de verilmez?!
Miskin düşmana, te sen
Kaldın ki nice düşmez.
Orada baba evimiz,

Annam ihtiar orada
Düşlerim orada semiz,
Kaldı sende canım da...

Ömrünün ən məhsuldar illərini Moskvada yaşayan şair qa-qauz ədəbiyyatının inkişafı, ana dilində məktəblər açılması üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Ana dilində tarixi-etnoqrafik “Qaqauzlar” romanını yazmağa başlasa da, onu bitirə bilməmişdir.

Şairin “Bizim Drumi” adında dörd hissədən ibarət olan dastan-poeması Dionis Tanasoğlu tərəfindən hazırlanaraq 1959-cu ildə Kişinyovda çap olunmuş “Bucaktan səslər” toplusuna daxil edilmişdir. Mənzum dastan-poemada İkinci Dünya Savaşında qaqauzların Rumıniya ordusu tərəfindən incidilməsi təsvir edilmişdir. Dastanda üç məsələ önə çəkilmişdir: 1. doğruluq, dürüstlük (baş qəhrəman Drumi həqiqəti sübuta yetirmək üçün Doftan zindanından qaçıb kəndə gəlir və buradakı qəddarlıq timsalı olan rumın jandarm nəfərinin cəzalandırır. 2. dostluğa sədaqət (dar gündə Manolun Druminin yanında olması). 3. ana torpağa, kəndinə həsrət.

N.Arabacı kəndlisi Druminin taleyindən bəhs edən “Bizim Drumi” poemanı sadə bir təhkiyə, şirin bir dillə belə başlayır:

Çoktan yaamur bulutlan,
Gökü, ayı heptän örtmüştü.
Gecä yarısı xoruzlar
Şindän bizim küüyüdə ötmüştü.
Raat uyeer yorgun insan...
Bu geç vakıt salt uyumaz
Küüyüdə sin-sin gezän bir can:
O saklanır, o açılmaz.
O, dolaya bakınarak,
Bir aula girdi deyneklän.

Köpek ona pek salarak,
Sustu, çüüdü büyük sevinməklən.
Bu köpek salmasından
Manol amca uyanmıştı
Pençerä urmasından
Birdän-bira kâr şaşırmıştı.

Kənddə gecənin səssizliyini pozan qonağın gizli gəlişi ilə başlanan mövzu getdikcə ciddiləşir. Bir kəndin deyil, bir millətin taleyində baş verən faciələr təsvir edilir. Sonra da bu ümumiləşdirilərək müstəmləkə altına düşən bütün xalqın taleyi kimi təqdim edilir. Nikolay Arabacının əsərləri bütövlükdə çap olunmamışdır. Buna görə də onun bədii yaradıcılığı haqqında ələ dolğun bilgi vermək olmur. Qaqauz araşdırıcıların belə Nikolay Arabacının arxivi, arxivdə nələrin olduğuna dair geniş bilgiləri yoxdur.

Nikolay Qeorq oğlu Tanasoğlu (01.02.1895, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri MV Çadır rayonunun Kiriyet kəndi – 22.02.1970, Kişinev). Qaqauz yazılı bədii ədəbiyyatının əsasını qoyan bu iki şəxsiyyətin ömür yollarında bir oxşarlıq vardır. Hər ikisi eyni kənddə doğulmuş, Çadır qəsəbəsindəki eyni məktəbdə oxumuşdur. İlk yaradıcılığa şeirlə başlamışdır.

N.Tanasoğlu uzun illər kəndlərdə öyrətmən, məktəb direktoru işləmiş, qaqauzlar üçün əlifba yaradılmasında, dərslik yazılmasında fəal iştirak etmişdir. Yeni yaradılmalı olan dərsliklərə oxu mətnləri salınması üçün Lev Tolstoyun “İlk gənclik”, Nikolay Qoqolun “Taras Bulba”, Mixail Lermontovun “Borodino” əsərlərindən parçalar tərcümə etmişdir. Onun şeirləri folklor nümunələri ilə o qədər qaynayıb qarışmışdır ki, çox vaxt hansı şeirin N.Tanasoğluna, hansı şeirin xalq yaradıcılığına məxsus olduğunu seçmək çətinlik törədir.

1940-cı illərdən yaradıcılığa başlayan şairin əsərləri dilinin sadəliyi ilə seçilir. “Quşlar bey seçər” adlı poemasında fikrini nağıllardan götürdüyü süjetlə oxucuya çatdırmağa çalışır. Şairin şeirlərində quş təsvirlərinə, quşların dililə fikirlərinin verilməsinə tez-tez rast gəlinir. Onun şeir şəkli isə qaqauz manilərindəki qafiyə quruluşuna (aabb) uyğundur.

Başçada bir genç kızçaz,

İşində nicäl kuşçaz.

Mari kız, sän bak bana,

Bir kaç laf deim sana (**Çadır maaneleri**)

N.Tanasoğlu “Sofi” adlı hekayəsi ilə qaqauz yazılı ədəbiyyatında nəsr janrının əsasını qoymuş olur. Hekayə belə başlayır: “Sandıqçı İvançunun kızı, Sofi, orta boyda bir kız, tuyan, siması kula, maavi gözlü, suratı tombarlak. Nicə da olsa gözəl bir kız. Lafına sıkı, kızlarla pek şımarmeer. Küüdä yedi klass bitirdiydi.

Onun bobası ellibeş yaşında, ilerdan fukaraydı, çuval koltuunda imeelik aarardı, zera imeelii kışın ortasında bitardı. Şkolada üç yıl sade üürenmişdi, ama kafalıydı. Esapta üurediciylän tutunurdu. Ama, biraz çokça içardı. Kimar gün, bir sotka rakı içtiynan, şkolaya gelirdi. Urok aralığında uşakların ortalanna girirdi da onnara aklincak türlü zor zadaçılar verirdi.

– Ha bakalım, studentlar, bu zadaçiyi yapabileceniz mi, – uzun, san kaşlann altından gülümseyrək deyərdi.

Sofi yedi klass bitirdiktän sora kır brigadasına işləməə girdi. İşində çalışkandı hem kantarcı diildi, nicə başkaları bulunurdu. Ne iş tā ona verselär, o küsüş yapmazdı. Kolxozun pedsedatilis görüdü, ani Sofi işi sever, hem becerikli, onu inek saamaa koydu. Sofi burada da ii üstünlüklär gösterdi. Birdän bira saamaa pek becerämäzdi, ama birkaç aftadan sora ii esap aldı, nicə eski saacıykalar saayardılar da tez kolayını aldı da başladı

onnardan üstün çıkmay. Burada da Sofi çok vakit işləmedi. Bir yıldan sora onu süt fermasına zavedyüşçiy koydular, zerä o isleecä kiyat bilirdi. Sofi işini sevärdi, hem savaşırdı sotalist yarışında başka kolxozların saacıykalannndan üstün çıksın...” **(Türkiye dışındakı..., 1999:359, 12-ci cild).**

“Sofi” hekayəsi Sovet dövründə oxuduğumuz əmək qəhrəmanından bəhs edən onlarla hekayələrdən biridir.

N.Tanasoğlunun “Şu yolunda”, “Pahalı Çadırım”, “Maneler”, “Geç güz”, “İlk yaz geldi”, “Yaz”, “Yaz yağmuru”, “Okula”, “Pek islä” və b. şeirləri ilə yanaşı, poema, ballada və hekayələrindən “Güme kuşları”, “Tudoranın düğünü”, “Sofi”, “Yuvan oğlular”, “Beşqa Qaqauzlar” adlı əsərləri oxucular arasında daha məşhurdur.

Şair ana dilini zənginləşdirmək, soydaşlarının dünya klassiklərinin əsərlərini doğma dillərində oxumaları üçün tərcüməyə də xüsusi diqqət yetirmişdir. Belə ki, “Müfəttiş”, “Taras Bulba” (N.Qoqol), “Borodino” (M.Lermontov), “Uşaqılığım-dan” (İ.Karnege), “Qış axşamı” (A.Puşkin), “Boran” (L.Tolstoy), “Cırcırma və qarışqa” (İ.Krılov), “Aslan və milçək” (La Fonten) və b. əsərləri ana dilinə tərcümə etmişdir.

Nikolay Tanasoglu Deniz (Dionis) Tanasoğlunun atasıdır.

T.Arnaut yazır: “Bu iki şair (N.Arabacı və N.Tanasoğlu – Ə.Ş.) Bucağın ecelini, halkın o zamanki durumlara görə sızıntılarını dile getirmiş Gagauz edebiyatın temel atılmasında böyük çabalar göstərmişlərdir” **(Arnaut T., 2005: 30).**

Əslində hər iki ədib Sovet sisteminin icazə verdiyi qədər xalqın taleyindən bəhs edən əsərlər yaratmışdır.

3.2. İkinci dövr

Bu dövrə Dionis Tanasoğlu (1922-2006), Nikolay Baboğlu (1928- 2008), Mina Köse (1933-1999), Dmitri Karaçoban

(1933-1986), Qavril Qaydarcı (1937-1998), Stepan Kuroğlu (1940-2011) və b. daxil edilir.

Dionis (Dəniz) Nikolay oğlu Tanasoğlu (07.07.1922, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri MV Çadır rayonunun Kiriyet kəndi - 23.8.2006, Kişinyovda ölmüş və oradakı Aydınlar məzarlığında dəfn edilmişdir). Qaqauz şairi və yazıçısı Nikolay Tanasoğlunun oğludur. İlk yaradıcılığa şeirlə başlasa da, sonralar onun adı qarşısında nasir, müğənni, bəstəçi, rejissor, aktyor, bilgin, ictimai-siyasi xadim sözləri yazılmışdır. Zaman və xalqının düşünyü vəziyyət onu bu işləri görməyə məcbur etmişdir.

Qaqauz mədəniyyətinin elə sahəsi olmamışdır ki, D.Tanasoğlu oraya baş vurmasın. Bunun bir səbəbi onun maraq dairəsinin genişliyi olmuşdursa, başqa bir səbəbi də kadr çatışmazlığı idi. Ardıcıl olaraq elmi-pedaqoji sahədə çalışan, milli kadrların yetişməsində böyük əməyi olan şair Azərbaycanla da sıx bağlı olmuşdur. Buraya bir türkoloji mərkəz kimi baxmış və qaqauz bilim və sənət adamlarını Azərbaycanla sıx bağlılığa yönəltdirmişdir (**Şamil Ə., 2006, 4:177**).

1957-ci ildə Z.A.Pokrovskaya ilə birlikdə kiril əlifbası əsasında qaqauz əlifbasını yaratmışdır. İlk qaqauz romanını yazan, qaqauzların ilk peşəkar rejissoru və dramçısı Dionis Tanasoğlu olmuşdur.

Kişinyov Pedaqoji İnstitutunun tarix-ədəbiyyat, Leninqrad Teatr İnstitutunun aktyorluq fakültəsini bitirən Dionis Tanasoğlu Bakıda filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdır. “Çal türküm” (Səslən, nəğmə) və “Adamın işləri” (1969), “Xoşluk”(Səadət) (1970), “Gənclik türkülləri” (1975) kitablarını nəşr etdirən şair yeni qaqauz ədəbiyyatının inkişafına güclü təsir göstərmişdir. “Ana dilim” adlı şeirində dilini şirin bala, salxım çiçəyinin qoxusuna, gözəl səsə bənzədir və onun qorunmasının vacibliyini belə təsvir edir:

Dili l  zım bilelim
Biz ona inan evladız,
Dili hi kaybetmeyelim,
Salt onunnan biz insanız!

(“Ana sözü”)

Tanasoğlunun lirik  eirleri də, vətənpərvərlik və siyasi məzmunlu  eirleri də nəğmə mətnlərini xatırladır:

Ana tarafım,
Sevgili topraam!
Bucak vatanım,
Gagauzstanım!

(“Qaqauzstanım”)

D.Tanasoğlunun 1906-cı ildə qaqauzların  z haqları uğrun-da mübarizəyə qalxmasından bəhs edən “Bucakda yalın” pyesi 1978-ci ildə Komrat  h rində özfəaliyyət kollektivi t r f nd n g st rilmiŐdir. Bununla da qaqauz ədəbiyyatında dramılığın əsası qoyulur. İstedadlı dramı kimi tanınan D.Tanasoğlu “Oğlan, həm L nka”, “Bucakta yalın”, “Keykavus” pyeslərini yazmaqla yanaŐı, dünya ədəbiyyatı klassiklərinin də bir sıra əsərlərini ana dilinə evirmiŐdir. Onun poeziya sahəsində də t rc m ilik fəaliyyəti uğurlu olmuŐdur. Belə ki, A.S.PuŐkin, M.Y.Lermontov, A.Krılov, A.A.Nekrasov, V.V.Mayakovski, A.T.Tvardovski, M.Eminesku, E.Bukov, Səməd Vurğun, AŐıq Ələsgər və b.  airl rin əsərlərini qaqauz t rksin  evirdiyi kimi,  z əsərlərini də rus, moldovan dillərinə, eləcə də Azər-baycan, türkmən və tatar t rksin  evirtirmiŐdir.

Qaqauz t rksində d rslıkl rin hazırlanmasında böyük əməyi olan şair uŐaqların baŐa d Ő c yi tərzdə vətənpərvərlik  eirleri yazmıŐ v  Türk dünyasının ədəbi örnəklərini də ilk dəfə dərs kitablarına qoymuŐdur. Qaqauzların muxtariyyat əldə

etmək uğrunda mübarizəsinə sözü və səsi ilə qatılan D.Tanasoğlu “Qaqauzstan” adlı iki şeirin də yazarıdır.

Onun “Uzun karvan” romanı qaqauz ədəbiyyatında hadisə kimi qarşılanmışdır. Q.Q.Markesin “Yüz il tənhalıqda” romanından sonra Çingiz Aytmatovun “Ağ gəmi”, “Dəniz kənarıyla qaçan Alabaş”, “Əsrə bərabər gün”, “Edam kötüyü”, Azərbaycanca Mövlud Süleymanlının “Köç”, Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” və b. romanları meydana çıxmışdır. “Uzun karvan” romanında da həmin əsərlərdə olduğu kimi, xalqın keçmişdən bu günə gəldiyi yol miflərin dili ilə oxucuya çatdırılmışdır.

“Uzun karvan” romanı bir uşağın qocadan öz xalqının tarixi, dədə-babalarının keçib gəldikləri yol barədə soruşması ilə başlayır və sual-cavab şəklində davam etdirilir. Yazar bəzən roman üslubundan uzaqlaşaraq tarixi faktları bir araşdırıcı kimi versə də, oxucusunu yormur. Əksinə, oxucuya türk xalqlarının tarixi, oğuzların keçdiyi yol, tarixin müxtəlif dövrlərində oğuzların bir qolu olan qaqauzların oynadıqları rol haqqında maraqlı bilgiləri bədii şəkildə təqdim edir.

SSRİ Yazarlar İttifaqının üzvü olan Tanasoğlu kiril əlifbası əsasında yaradılmış yeni qaqauz əlifbası ilə çap olunan ilk kitabın-“Bucaktan seslər” toplusunun tərtibçisidir.

Nikolay İqnat oğlu Baboğlu (02.05.1928, indiki Moldova Respublikası, Qaqauz Yeri MV Taraklı rayonunun Kırçak kəndi - 2008). Bir çox soydaşları kimi ədəbiyyata şeir yazmaq və folklor toplamaqla gəlmişdir. Mövcud duruma görə, o da əsərlərini qəzet, jurnal və dərsliklərdə çap etdirmişdir. “Bucaktan seslər” toplusunda çap olunan şeirləri əsasən siyasi məzmunludur. Yenidənqurma onun yaradıcılığına da öz təsirini göstərmişdir. O, şeirlərində təbiət, xalqın əməksevərliyi və torpağa bağlılığı, doğma yurdu Bucağın taleyi, vətən, dostluq haqqında duyğularını əks etdirib adət-ənənələrin təsvirinə çalışmışdır.

Onun qaqaуз türkçəsində iki şeir kitabı “Bucak ecelle-ri”(1979), “Taraфının piyetleri”, (1988), rusca “Dunay pojaluy v dom” (“Dunay, gir içəri”, 1984), “Qvozdiki rastsveli vnov” (“Qərənfillər yenidən açıldı”, 1986) “Bucaan tarafında” (kitabın ikinci adı “Gani”) və bundan başqa “Qaqaуз folkloru” (1969), ”Masallar” (1991), qardaşı İ.Baboğlu ilə birlikdə “Qaqaуз türkçəsi sintaksisi IX-X klaslar için” (1988), “Literatura okumaları” (1988), Türkiyədə ”Bir öykümüz var” (1994) və b. kitabları çap olunmuşdur.

“Taraфının piyetleri” adlı poemanın süjeti xalq arasında geniş yayılmış bir əfsanədən alınmışdır. Poemanın qəhrəmanı Oğlan Tuna boyunda düşmənlə savaşıda ölür. Bu ağır itkiyə dözə bilməyən sevgilisi Lanka özünü Tunaya-Dunay çayına atır. Şair bunu Lankanın müqəddəs sulu Dunay ilə evlənməsi və qaqauzların qədim adətləri kimi qiymətləndirir.

Şair əsərlərində xalqını Bucağın bir çox yerlərindəki iskit, peçeneq, tatar kurqanlarını qorumağa, onları ata-babaların mirası kimi dəyərləndirməyə çağırır. Milli duyğuları da bu cür mövzularda özünü daha qabarıq göstərir. Nikolay Baboğlu yazır:

Yakardı vakıtlar tepelərdə atəş yalınlarını
Da savaşırdılar şilatsın bizə tepə altında insannarını.
Oğuz gölgeleri çıkardılar ordan avşam –avşam,
Tepə dolayında bakıp gezardilər ulam-ulam.
Hazar, hem skif milletleri, peçeneqlər,
Kimnər taa zamandan bu toprakta gezmiştilər...
Sorardı gölgələr «ani bükünü senselemiz?
Ani onnar, kimi çoxtan görməə isteeriz biz?

Baboğlunun lirik şeirlərindəki hisslər da diqqətçəkəndir:

Göka diidim, diidim ellän yıldız
Gönül koydum, cannan düştüm bir kıza.
Sevdam taştı güüdeciimdän döküldü,

En baş peetim ona, ona düzüldü.
Yerä diidim, bastım ana topraama,
Yarım, senin dökülerim kucaana.

Bugünkü qaqauz nəsrinin ağır yükünü çəkən yazıçılar sırasında öndə gedənlərdən biri N.Baboğludur. Onun yaradıcılığında söz açan İvan Topal yazır ki, “əgər N.Baboğlunun əsərləri heç bir ədəbi özəllik daşmamış olsaydı belə, xalqın kultür tarixinə bu əsərlər zəngin folklor terminləri ilə dolğun ədəbi bir abidə kimi daxil ediləcəkdı” (**Bankova Emilya, 2005:148**).

Bir mum o sofraya olsam,
İmək-içki sana dolsam,
Sana bir şafk edeyim
Benim Bucaam, benim ecelim.

Dərsliklər hazırlamaqda böyük əməyi olan Nikolay Baboğlu 1957-1960-cı illərdə Moldovanın başkəndi Kişinyovda çıxan “Moldova Sotsialiste” qəzetinin “Qaqauz türkcəsi” səhifəsinə, səkkiz il “Komrat” qəzetinə, Moldova Dövlət Televiziyasının qaqauz türkcəsində proqramına, Moldova Yazarlar Birliyinin Qaqauz Yazarları Bölməsinə başçılıq etmiş, bir müddət Moldova Təhsil Nazirinin müavini olmuş, “Aynımda düşlər” pyesini və “Mumnar saalık için” ssenarisini yazmışdır.

Nikolay Baboğlu əsərlərində tez-tez folklor nümunələrindən istifadə etməklə yanaşı, şifahi xalq ədəbiyyatının toplanması, nəşri və araşdırılmasında da böyük işlər görmüşdür.

Dmitri Nikolay oğlu Karaçoban (27.03.1933, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri MV Komrat rayonunun Beşalma kəndi-08.10.1986, Beşalma). Qaqauz ədəbiyyatşünasları onu ilk peşəkar ədib kimi tanıtsalar da, yaradıcılığı çoxsahəlidir. Ömrünü xalqın mədəniyyətinin inkişafına həsr edən şair qaqauz xalqı üçün ilk bədii və sənədli filmlər çəkmişdir. Kənddə, köhnə dəyirmanda yaratdığı tarix-etnoqrafiya, diyar-

şünaslıq muzeyi YUNESKO tərəfindən qorunur. 1988-ci ildən sonra Dmitri Karaçoban adına Beşalma Qaqauz Tarix və Etnoqrafiya Muzeyi adlandırılmışdır (**Verbitski S., 1980: 96.**).

Şairin ilk şeirləri 1957-ci ildə “Moldaviya Sotsialiste” qəzetinin həftəlik əlavəsində çap olunmuşdur (**Çebotar, 1993**). Bədii cəhətdən o qədər də yüksək dəyəri olmayan bu şeirlər təbiət təsvirlərinin tərənnümü ilə seçilir. Qaqauz yazıçıları arasında M.Qorki adına Moskva Ədəbiyyat İnstitutunda ilk təhsil alan və ilk kitab çap etdirən Dmitri Karaçobandır (**Karaçoban D., 1963**).

Qaqauz folklorunu dərindən bilən və ona ürəkdən bağlı olan şair yaradıcılığında ondan həmişə məharətlə istifadə etmişdir. “Ça-heys”, “Lak-tık”, “Yortu oyunu” şeirlərində folklorun təsiri açıq duyulmaqdadır. Arabacıya həsr etdiyi şeirdə sadə əmək adamının timsalında xalqının çətin günlər yaşadığı zamanda belə nikbinliyini itirmədiyini göstərmişdir. Maddi və mənəvi sıxıntı içərisində olan Arabacı öküzlərini səsləyəndə bütün ağrılarını unudaraq “ça-heys” deyə musiqili bir səslə əzizləməsi heyvanların iş qabiliyyətini artırır, onlara sanki yeni güc verir:

Salkımın ardından
Sabaa şılêr,
Ça-heys, Ça-heys.
Bir erken taliga
Din tıngırdêr,
Ça-heys,Ça-heys.
Gücülä seçilär
İleridä yol,
Ça-heys, Ça-heys.
Ön diptä oturêr
Bobaylan ool....
Ça-heys, Ça-heys.

Zengin in boodayı
Daa pek yırak,
Ça-heys, Ça-heys.
Biz dâ ool bobaylan-
İki çırak
Ça-heys, Ça-heys.

Araşdırıcı Tudora Arnaut Dmitri Karaçobanın yaradıcılığın-
dan söz açarkən yazır: “Gagauz halkına “Bän isterim ki, benim
kiyatlarım (kitaplarım) insannara taa islää, pak candan, cömert
olmaa yardım etsinnär” sözleri ile hitap eden şair kendi arzu-
suna erişmiştir, çünkü onun işlediği aşk, tabiyat, sosyal hayat,
yüksek felsefe, tarih, halk bilimi, yüksek edebiyat, romantizm
vb. gibi konular sadeliği ve derinliği ile halkın tüm kitlelerine
büyük bir özentiyle ve profesyonelizmle duyurulmuştur.

Herbir insan onun şiirlerinde kendinden bir parça bulmaktadır.
Oğluna duygularını mektupla ulaştırmaya çalışan valideynin:

Oolum, oolum, yalnız uşaa,
Yazayım bir kiyat, kalayım aşaa
Olsa sendä, evlad, bir can
Beni kolay sän annaycan.
Zoor il oldu, sıra geldi,
Da bukamı sana böldüm
Korku çektim senin üçün,
Korkulardan acıyer içim... -

sözlerini bir anlayış beklentisi taşıırken anne-babaya hatırlar
güt-
mek, onlara saygı göstermek yine onların evlatlarına karşı yap-
tıkları adımlarla “Geldim yoldan” şiirinde dile getirilmektedir.

Geldim yoldan digin bän,
Yufka hem diil zengin dâ
Da tä küüyä girdiynän,
Selämımı vər diynän

Küüdä insan bakardı,
Herkez bişey sorardı
Dostum sordu: “Hep dostmusun?”
Ahmak sordu: “Hep prostmusun?”
Sıkı: “Borcu vәrecän mi?”
Sarfoş: “İkram edecän mi?”
Kardaş: “Kazanç hiç var mı?
Bana da pay olar mı?”
Karım sordu: “Geldin mi?”
Bobam sordu: “Dindin mi?”
Anam sordu: “İdin mi?”

(Arnaut T., 2005: 33-34)

D.Karaçobanın “İlk laf” (İlk söz, 1963), “Yanıklılık” (Arzu, 1968), “Baylmak” (İlham, 1969), “Persenqeler” (Variatsuyalar, 1970), “Zelennoye plamyä” (Yaşıl alov, 1970), “Stixlar” (1984), “Azbuca otkrıtiy” (1989) şeir kitabları, “Alçak saçak altında” (Alçaq dam altında, 1966) hekayələr kitabı çap olunmuşdur (**Qaqauz folkloru, 1996:3**). Onun şirin hekayələri və kinossenariləri qaqauz ədəbiyyatının inkişafına öz təsirini göstərmişdir. Daim ana dilinin təmizliyi uğrunda mübarizə aparan ədib naturaçılığa meyilli olmuşdur. Hekayə yazarkən günlərlə kəndliləri danışdırar, onların söhbətlərini dəftərində qeyd edər, sonra da bu söhbətləri bədiiləşdirərək hekayəyə çevirərmiş. Buna görə də əsərlərində ümumiləşdirmələr, psixoloji dərinlik əvəzinə insanların gündəlik yaşam tərzini üstünlük təşkil edir.

Ömrünü mübarizələrdə, qovğalarda keçirən şairin vaxtsız ölümü xalq arasında müxtəlif söz-söhbətin yaranmasına səbəb olmuşdur. Özünü qatarın altına ataraq intihar etməsi haqqında rəsmi dairələrin verdiyi bilgiyə bu gün də inanmayanlar var.

Mina Vasili oğlu Kösə (19.08.1933, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri MV Komrat rayonunun Beşalma kən-

di,-25.11.1999, Beşalma). Qaqauz ədəbiyyatında didaktik şeirləri ilə tanınmışdır. Ömrünün çoxunu doğulub boya-başa çatdığı kənddəki məktəbdə öyrətmənliklə keçirən şair, bir ara məktəb direktorluğu, kolxoz-sovxozlarda partiya təşkilat katibi, Karaçoban adına Beşalma Tarix-Etnoqrafiya Muzeyinin direktoru da işləmişdir. Kişinyov Dövlət Universitetinin tarix fakültəsini bitirən Mina Kösənin ilk şeirləri 1959-cu ildə “Bucaktan seslər” toplusunda çap edilmişdir. 1973 ildə isə şairin “Kismet” (Xoşbəxtlik) adlı ilk kitabı işıq üzü görmüşdür.

Sovet təbliğatına ürəkdən inanan və xalqların xoşbəxtliyini kommunizmin dünyada qalib gələcəyinə, Sovet dövlətinin xalqları əsarətdən qurtaracağına ümid bəsləyən şair ömrünün sonundak bu mövzuya sadıq qalmışdır. Moldova Yazıçılar Birliyinin üzvü olmuş Mina Kösə “Kardaşlıq” (1975), “Zapax zemli” (1979), “Topraan yrek düülmesi” (Torpağın ürək döyünməsi, 1983), “Xazır ol” (Hazır ol, 1986), “Umutlar” (1988), “Dattım ömürden” (1991), “Sabansaarın gün” (1993) kitablarını çap etdirmişdir.

Şair vətən sevgisini, ana yurda sevgisini belə təsvir edir:

Sıcak mı dışarda,
Ayaz mı orada-
Bu benim topraam,
Bu benim Bucaam!

Vətən qızlarının qara qaşını, uzun saçını meyvə bağlarının cərgələrinə bənzədir və insanların çalışqan olduqlarını dilə gətirir, cənnətdə yaşadıklarını təsvir edir:

Tarafımın güzeli
Kamaştırdı gözlermi-
Üstün-üstün çiçekler,
Kara kaşlı da kızlar.
Baalar uzun pelikli,
Başça onda büyük çiiizli,

Köşä-bucak tertipli,
Käämil topraam ray kimi...

(“Tarafımın güzelli”)

Beşalma kəndinə həsr etdiyi şeiri də sosializmin tərənnümü mahiyyətindədir:

Aklımda, aklımda-
Başladı doorulmaa
Yaşaman, Beşalma,
Ellinci illerdä.
Vardı hem, Beşalma,
Tut onu aklında
Çorbacı bir adam-
O Simondu Bogdan!
Kolxozundu başı
Becerän bobası
Otuz yıl içində
İnsanın iiliinä

(Hep sana sarmaştım)

Ana dilində danışmaqla, onu zənginləşdirməklə, duyğularını və düşüncələrini bu dildə anlatmaqla qaqauz türkcəsinin inkişafına xidmət göstərmiş şair ömrünün son illərində yazdığı “Şeirlerimdə” adlı əsərində sanki xalqın qarşısında hesabat verir, ideyalarından dönmədiyini qürurla bildirir:

Şiirlerimdä xalqıma
Verdim emin ool kalmaa,
Hem də ana dilimi
Korudum, nicä can yerimi.
Şeirlerimdä Bucaamı
Dön-dönä açıkladım,
Zerä odur baş hoşluum,
İlk hem da bitki soluum.

Şair savaşa nifrətini dörd misralı “Məzarlıq” şeirində belə təsvir edir:

Ardına vatan cengi
Bastırdı aclıq çirkin.
Kurşumsuz düştü insan
Can aldı o sıradan.

Qaqauz xalqının iç dünyasına yaxından bələd olan şair millətinin hüquqları uğrunda mübarizəsində də ön sıralarda olmuşdur.

Mina Kösənin yaradıcılığında vətəni Bucağın tərənnümünə həsr etdiyi və uşaqlar üçün yazdığı tərbiyəvi şeirlər də çoxdur. Bu da onun yaşam tərzilə bağlıdır. Onun hekayə və satirik şeirləri sağlığında çap olunmuş, əsərləri Azərbaycan, tatar türkcəsinə, ukrayna, moldovan, rus dillərinə çevrilmişdir.

Nikolay Trifon oğlu Tufar (1936, indiki Moldova Respublikası, Qaqauz Yeri MV Vulkanəş qəsəbəsi). Kəndli ailəsində böyüyən ədib Kişinyov Dövlət Universitetinin tarix fakültəsini bitirmişdir. Məktəb illərindən bədii yaradıcılığa meyl göstərmiş, öncə kiçik pyeslər yazmış, uğur qazandığını görüb nəsrə keçmişdir. Politexnik İnstitutunda və Elmlər Akademiyasının Qaqauzologiya şöbəsində işləmişdir. Tarixi mövzuda araşdırmalar aparmış, qaqauzların ilk müstəqillik mübarizəsini tarixçi bilgin kimi araşdırmışdır. Bununla xalqında qürur duyğusu aşılamağa çalışmışdır.

N.Tufar yalnız elmi əsərlərində deyil, bədii yazılarında-hekayə və povestlərində də tarixi mövzuya geniş yer ayırmışdır. Sovet təbliğat maşını qaqauzları qorxaq, cəsərsiz, döyüşlərdən qaçan kimi tanıtməyə çalışdığı bir vaxtda ədib Birinci və İkinci Dünya Savaşlarında qəhrəmanlıqlar göstərmiş soydaşları haqqında sənədli hekayələr və tarixi oçerklər yazmışdır.

Onun “Saklı cenkçüler”(Savaşçılar) adlı bir əsəri də vardır. “Bir gecə istoriyası” hekayəsi qaqauzlar arasında məşhurdur.

Ədibin qaqauz folklorunun toplanması və araşdırılmasında xidməti böyükdür.

Qavril Arkadi oğlu Qaydarçı (02.09.1937, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri MV Kaul rayonunun Kırbaalı kəndi, - 14.02.1998, Kırbaalı). Ədəbiyyata şeirlə gələn Qavril Qaydarçının ilk kitabı 1972-ci ildə çap olunmuşdur. “Ana tarafım” adlandırdığı kitabı şair lirik və ictimai-siyasi məzmunlu şeirlərini toplamışdır. Onun poetik yaradıcılığında söz açanlar ruminin şairi Mixay Emineskydan (1850-1989) təsirləndiyini yazırlar. Şair “Kaaviysin can” şeirində yazır:

Ateş, kızgın Bucak yolu,
Yaker-yok kurtuluş...
Daa boyunda meşə boylu,
Bir sık gölgə sermiş....
Kaaviysin sən, kaviyim bən,-
Zor kırmaa bizi,
Küvedimiz bak toprakdan,
Ana topraan teri.....

Qavril Qaydarçı insanları barışa, əmin-amanlığa, dincliyə, qardaşlığa çağıran misraları ilə daha çox yadda qalmışdır. Onun savaşa nifrət aşılaman “Eski okoplar” şeiri qaqauz məktəblilərinin toplantılarda, bayramlarda çox söylədikləri şeirlərdəndir.

Dunay çayına müraciətlə yazdığı “Tuna, Tuna..” şeirində deyir:

Türkülü düzlükça Kara denizə
Tuna durmamayca aktarer dalga.
...Kardaş halklar, mutlak Tuna boyundan
Katlayarlar, ortak, şanı eveldän!...

Şairin əsərlərində torpaq, ana vətən mövzusu aparıcıdır. Xalqının 20-ci yüzildə çəkdiyi əziyyətləri, məhrumiyyətləri poetik dillə qələmə almaqla gələcək nəsilləri bu acıları unut-mamağa çağırır. “Ay Bucaam, Bucaam” şeirində yazır:

Ay Bucaam, Bucaam,

Zavallı Bucaam.

Ne pek suuk tenin,

Ne pek kıt kucaan!

Evellär haksız

Sän emärdin ter

Dedelär susuz

Aktarardı yer.

Evellär engin

Meralarında

Bilmäzdin rengi,

Pelindän karä.

Ay Bucaam, Bucaam

Türkülü cömert!

Ne dolmuş kucaan

Çok renkli demet!.....

(Gagauz dili hem literatura 8 klas, 2003:228)

Şair daha çox elmi yaradıcılıqla məşğul olduğundan şeirləri azdır. Bir də onun əsərlərinə 1981-ci ildə çap olunan “Çık, çık günəş” adlı topluda rast gəlirik.

1953-cü ildə Tiraspol şəhərindəki A.S.Makarenko adına Pedaqoji Məktəbə qəbul olunan Qavril oranı bitirdikdən sonra 1957-ci ildə Kişinyov Dövlət Universitetinin tarix-filologiya fakültəsində təhsilini davam etdirir. Rus dili və ədəbiyyatı ixtisasına yiyələnməyə çalışan Q.Qaydarcını diplom işini bitirmək üçün M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin

şərqşünaslıq fakültəsinə göndərilər. Burada o, aspirantlar üçün təşkil olunmuş kurslarda iştirak edir.

“Qaqauz dilində zamanın ifadə üsulları” mövzusunda yazdığı diplom işi yüksək qiymətləndirilir. 1962-ci ildə “Müasir qaqauz dilində zaman budaq cümləsi” kitabı nəşr olunur.

1963-cü ildən Moldovanın Beltse şəhərindəki “İskra” qəzetində korrektor, ədəbi işçi, məsul katib işləyir. Beltsədəki Pedaqoji institutun müsabiqəsi onun həyat yolunu dəyişir. Müsabiqədən keçərək rus dili kafedrasında müəllim işləməyə başlayır. 1969-cu ildə SSRİ EA Dilçilik İnstitutunun türk dilləri üzrə aspiranturasına qəbul olunur. 1972-ci ildə “Müasir qaqauz dilində budaq cümlə tipləri” mövzusunda yazdığı dissertasiyanı müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsinə alır.

Dissertasiyasının mövzusunda istifadə edilən Q.Qaydarcı 1973-1981-ci illərdə iki monoqrafiya çap etdirir (**Tağısoy N., 2010:185**). Əsasən lüğətçilik sahəsində çalışan Q.Qaydarcı E.K.Koltsa, L.A.Pokrovskaya və B.P.Tukan ilə birlikdə “Qaqauz türkcəsində-rusca-moldovca” sözlüyü hazırlayaraq 1973-cü ildə Moskvada çap etdirmişdir. Sonralar onu Türkiyəyə - TİKA-nın hazırladığı “Karşılaştırmalı Türk lehceleri sözlüğü” kitabını hazırlamağa dəvət etmişlər. Orada qaqauz türkcəsində “a” hərfi ilə başlayan sözlərin lüğətini hazırlamışdır.

1987-ci ilədək Beltsi Pedaqoji İnstitutunda çalışan Q.Qaydarcı sonralar Moldova Elmlər Akademiyasına dəyişilərək oradakı Azsayılı Xalqlar İnstitutunda direktor müavini, 1996-cı ildən ömrünün sonunadək həmin İnstitutda Qaqauzşünaslıq şöbəsinin müdiri işləmişdir.

SSRİ Türkologiya Komitəsinə üzv seçilmiş, Moldova Orfoqrafiya Komitəsinə sədrlik etmiş, qaqauz dili və ədəbiyyatı kitablarını, dərslik və proqramlarını hazırlamış, Kişinyov Dövlət Universitetində, İ.Krenqa adına Pedaqoji Universitetdə,

Komrat Dövlət Universitetində mühazirələr oxumuş Q.Qaydarcı qaqauzların muxtariyyat əldə etməsi uğrundakı mübarizəsində də fəal iştirak etmişdir.

Şairin “Ana tarafım” şeirinə bəstəkar Mixail Koltsa mahnı yazmışdır.

Konstantin Konstantin oğlu Vasilioğlu (27.02.1938, indiki Ukrayna Respublikası, Odessa vilayəti, Bolqrad rayonunun Aleksandrovka (Satılık Hacı) kəndi). Şair ilk təhsilini doğulduğu kənddə almışdır. Sonra Ali Pedaqoji Məktəbdə oxumuşdur. Öyrətmənliyi özünə ixtisas seçən şair 1990-cı ildən bu yana Pedaqoji və Psixoloji Elmlər İnstitutunda işləməkdədir. Bədii irsi poeziya və nəsrədən ibarət olan şairin “Sevgilim” adlı şeir kitabı vardır.

Bununla yanaşı, Vasilioğlu qaqauz dərslər kitablarının hazırlanmasında da iştirak etmişdir. T.Arnaut yazır: “Gagauz ədəbiyyatına bir yetenekli şair sıfatı ilə giren Vasilioğlu eserlərində sevgi konusunun yanısıra, Bucağın ecelini, halkın çektığı sıkıntıları vb. konuları büyük bir ustalılıqla və incelikle işləyir. Gagauz şiirine bir de tıpkı D.Karaçoban gibi cümbüşlü tarzı ile okurların dikkatini çekmiştir. Onun duyguları yalın ve herbir insana yakın. Çiftiçile çiftçi, bilgiçle bilgiç, köylü ile köylü olmayı bilen Vasilioğlu tıpkı bir öğretmen gibi şiirlerinde de bu saygınlığı korumaktadır.

Avşam genä benim
Sän gellersin düşümä.
Genä sansın dünnä
Açıldı önümdä.
Kol-kola biz gittik
Pek uzak yerlerä.
Çok çayırlan bayır
Aşırdık bir kerä.

Pekçenä yoruldun
Bän aldım kucaama.
Ama sora kendin
Sarıldın boynuma.
Yıldızlar göklerden
Kıptılar gözlerini
Çiçeklär hem otlar
Uzattı ellerini...
Biz seninnen daldık
Eşillik içinä
Şennenärdi kuşlar
Hem çalardı dünnä.
Ama neçin düştä
Hep gellersin bana?
Taa ii diil mi dünür
Yollayım bän sana?!”

(Çağdaş Gagauz Şiiri Antologiyası, 2000:137).

Konstantin Vasilioğlu ədəbiyyata yenilik gətirən ədiblərdən deyil. O, ədəbi mühiti yaradan yazarlardandır. Buna görə də onun mövzuları bəzən özündən öncə yazılmış əsərlərlə səsləşir.

Stepan Stepan oğlu Kuroğlu (09.01.1940, indiki Ukrayna Respublikası, Odessa vilayəti, Bolqrad rayonunun Dmitrovka kəndi - 23.06.2011, Moldova Respublikası, Kişinyov şəhəri). Ədəbi mühitə şair kimi gəlsə də, bu gün o, folklorçu, tarixçi, etnoqraf və yazıçı kimi də tanınmışdır. Şeirlərində əsas mövzu təbiət təsvirləri, eşq və fəlsəfi düşüncələrdir. Folklor nümunələrini, xalq arasında geniş yayılmış deyimləri, ata sözlərini, alqış və qarğışları çağdaş poeziyaya gətirməklə daha çox diqqəti cəlb etmişdir. Məsələn, “Dik Tani” adlı şeirində şair xalq arasında danışılan bir söhbəti, bir gəncin həyat hekayəsini ədəbiyyata gətirməklə onu bədiiləşdirmişdir:

Sordum Tani hodula,
Neçin o kalmış dullaa?
Kurêr kendini, ki genç
O sêydı..salt bak da geç!
Bir kıza dünür yollamêr,
Bak küüdä dönğr bulamêr,
Ama kızlar hiç aalamêr.
Öbürü yakışmêr çoktur
İrmi üç yaş1.... hem doktor
Kırnaklınnan çok kusur
Üfkedän üünä urur.
Üçüncüsü –taa iisi,
Ama pek çok var çiiizi.
Yaşamak mı o? Titsi
Herbir gün yıkar giisi....
Büün gelärkän buyanı,
Gördüm Taniyi sansın,
Eki da adaşını:
Metedärdi yaşını.

(Üüsek kuşlar,1982:73-74)

Qaqauzlar arasında geniş yayılmış bir çox manı - bayatı nümunələrinin ilk iki misrasını saxlamaqla son iki misralarını özü yazmışdır. Bəzən də tamamilə yeni manı - bayatı növündə dördlüklər yazmışdır:

Yarimä gelip, geldim
Kendimä gelämedim
Sevgimi sevip sevdim
Elinä diiyamedim
Ne kasêrsın ayolum
Yıraa enseni?
Önündeyim “saa oolu”

Say canabini

(Üsek kuşlar, 1982:83-84)

Azərbaycanı candan sevən, dəfələrlə respublikamıza gələrək Sabir, Nizami günlərində iştirak edən, Nəsiminin yubiley tədbirlərinə qayıdan, geri döndükdən sonra gördüklərini şeirə çevirən S.Kuroğlu universitetlərimizdə müəllim və tələbələrlə görüşər, akademiyanın institutlarına gedərək yeni nəşrlərlə tanış olar, şeirlərini oxuyar, qəzet və jurnallarda, televiziya və radioda qaqauzlar haqqında bilgi verərdi. Bakının küçələrini gəzərək tanımadığı adamlarla belə şirin söhbət etməkdən ləzzət alar, sonra da onları həvəslə dost-tanışına danışardı.

Stepan SSRİ-nin Bessarabiyanı işğal edərək Ukraynanın tərkibinə qatandan az sonra doğulmuşdu. Onun uşaqlığı çox çətin və ağır illərə təsadüf etmişdir. Sovetlərdən sonra faşist Almaniyasının bu yerləri işğalı, Rumin polislərinin özbaşınalığı, yenidən SSRİ-nin oraya sahiblənməsi böyük qarışıqlıq yaratmış, əli silah tutanları savaşa cəlb etmişlər, iş qabiliyyəti olanları cəbhə xətti üçün işlətmişlər, beləliklə təsərrüfat dağılmış minlərlə insan acıdan ölmüşdür.

İndi həmin günləri qaqauzlar böyük acılıq deyə xatırlayır, acıdan ölənlərə xatirə abidəsi ucaldılır, kitablar yazılır, filmlər çəkilir. Sovetlər zamanı onu xatırlamaq belə yasaq olduğu halda, sonralar bu işin önündə gedən, xalqının məruz qaldığı zülməndən söz açarlardan biri də Stepan Stepanoviç Kuroğlu olmuşdur.

Yeniyyətə yaşlarından xalq mahnılarını təsiri ilə şeirlər yazan S.Kuroğlu orta məktəbi bitirib Kişinyov Pedaqoji Universitetinin tarix fakültəsinə qəbul olunur. Ali təhsil aldıqdan sonra kəndlərinə dönərək bir müddət müəllimlik edir. 1969-72-ci illər arasında Moldova Elmlər Akademiyasının aspiranturasında oxuyur. Etnoqrafiyadan elmi iş götürür. Vaxtında müdafiə edərək tarix elmləri namizədi adını alır.

Moldova Elmlər Akademiyasında elmi işçi kimi çalışmaqla kifayətlənmir, Qaqauzşünaslıq şöbəsini açılmasına nail olur və şöbəyə uzun illər rəhbərlik edir, kadrlar toplayır, yeni mütəxəssislər hazırlanması qayğısına qalır.

1977-ci ildə Moskvada çap etdirə bildiyi “Личные имена у гагаузов. Историческая ономастика” kitabı qaqauzların bolqar, yunan, hətta rumın kökənli olduğunu təbliğ edənlərə sərt bir cavab olur. Qaqauzların türk kökənli olduğunu sanballı faktlarla ortaya qoyduğuna görə onun elm aləmində nüfuzu daha da artır.

Ana dilində lirik və səmimi şeirlər yazmaqla qaqauz türkcəsinin yazılı ədəbi dilinin formalaşmasına təsir göstərir. Qaqauz dilində çap olunan ilk şeirlər toplusuna onun da şeirləri daxil edilir. Az sonra özünün şeirlər kitabını oxucuların mühakiməsinə verir. Onu SSRİ Yazıçılar İttifaqına üzv seçirlər. S.Kuroğlu Moldova Yazıçılar İttifaqının nəzdində qaqauz bölümünün yaradılması üçün də çox əmək sərf edən insanlardandır.

O, poeziyaya sadəcə bir sənət kimi baxmır, hiss və duyğulara təsir etməklə xalqını oyatmaq, maarifləndirmək, dünyanın inkişaf etmiş xalqları sırasına çıxarmaq vasitəsi kimi yanaşırdı. Dilini, tarixini, vətənini sevməyin vacibliyindən söz açanda Mixail Çakır nümünə göstərərək yazır:

Bir düş görmüsdü Mixail Çakır
Da okumayı istermiş kendisi.
Manasını düşün, çağrısını duy...
Duasında anlamış: Bu Allahdan izin.

Mixail Çakır XIX-XX yüzillərdə yaşamış nüfuzlu din adamı olmaqla yanaşı, xalqının tarixinə, etnoqrafiyasına dair sanballı əsərlər yazmış, qəzet nəşr etmiş, dini kitabları və çox oxunan duaları qaqauz dilinə çevirərək kilsələrdə oxutmuşdur. S.Kuroğlu da soydaşlarını hansı vəzifədə işləməsindən, harada ya-

şamasından asılı olmayaraq Mixail Çakır kimi vətənpərvər olmağa çağırır. S.Kuroğlu şeirlərində sadə və kiçik görünən mövzulara müraciət edərək onları ümumiləşdirə bilir. Yazda pəncərəsinə dayanan bir şaftalı ağacının çiçəkləməsindən təsirlənən şair “Şefteli” şeirini belə tamamlayır:

Elcääzinnän urma sırçaya,
Pencereyə dikmä çiçeeni,
Görüselim çarma başçaya,
Gelinä benzäär bir şefteli !

Yaxud “Tatlı ses” şeirində anasızlıqdan doğan acılarını şirin bir xatirə ilə belə başlayır:

Anacım işler yapaa
Hem bana masal söleer,
Bu eski masal bana
Nicä düş geleer.

İnsan üçün əbədi olan mövzulardan S.Kuroğlu da yan keçə bilmir. “Sənsiz” şeirində yazır:

Sensiz
Ak dünnää da – tersinä,
Raatlık – cendemdän beter,
Hem pişmansın kendinä,
Zeedesinnän zeet eder.
Sensiz
Nicä kör – kafadarsız,
Nicä kırlangaç – eşsiz,
Nicä zin gecä – şafksız,
Sensiz zor, nicä sensiz...

Həyatını qaqauz türklərini dünyaya tanıtmğa həsr etmiş bu insan ölkə daxilində və xaricində təşkil olunmuş çox sayda toplantılarda iştirak edərək qaqauz tarixi, dili, folkloru və baş-

qa bir çox mövzularda məruzələr oxumuş, bir çox qəzet və jurnallarda məqalələrlə çıxış etmişdir.

Dəfələrlə Azərbaycanda olan şair buradan aldığı təəssüratlarını “Nizaminin cavabı”, “Nizam –Nizam yıllar göçer...”, “Geminməz Sabir durer...” və b. şeirlərində əks etdirmişdir. “Nizamiyə cavab” şeirində yazda yaşıllığa bürünmüş Gəncə çöllərini, Nizami məqbərəsi önündə şeir oxuyan Azərbaycan şairlərini qaqaüz oxucusuna belə tanıdır:

Bayırlar -yeşil tınaz
Biri-biri ardına.
Göy Gölü almış Kəpəz
Taşlı avuçlarına.
... Te Cabir Novruz baarêr,
Mamed İsmail, Fikret
Peet incelerni aarêêr..
Te bir ses verdi Nüsret...

Şirvana səfərini, Şamaxıda M.Ə.Sabirin, S.Ə.Şirvaninin məzarlarını ziyarət etmələrini, Sabir günlərində iştirakını S.Kuroğlu belə xatırlayır:

Maalim Şirvani divan,
Mezardan kalkıp durêr,
Herbir peet sevân insan
Seslemää onu uurêêr.
..Çaar konaa, Fikret Sadık,
Şemahayı çok andık,
Sabiri görmää artık
Hepsiciimiz uyandık.

Sovetlər Birliyinin dağılmasından sonra qaqauzların müstəqilliyi uğrunda dayanmadan mübarizə aparan S.Kuroğlu bir müddət Moldova parlamentində, bir müddət isə Qaqauz Muxtar Vilayətinin Xalq Məclisində deputat kimi fəaliyyət göstər-

mişdir. Qaqauzların siyasi taleyini müəyyənləşdirən Moldaviya parlamentində kəskin, sərt və milli çıxışları moldav millətçilərinin narazılığına səbəb olmuşdur.

Stepan Kuroğlunun elmi əsərləri ilə yanaşı, ədəbi əsələri də milli yönümlü, təbliğ xarakterli olmuşdur. Şeirilərini toplayaraq “Bir kucak güneş” (Bir qucaq günəş, 1969) kitabını nəşr etdirmişdir. Amma onun nəsr əsərlərindən daha çox nəzm əsərləri diqqəti çəkmiş, o, şair kimi tanınmışdır. Onun “Bir kucak güneş” kitabı ilə yanaşı, həm də “Yollar” (1970), “Kızqın çiylər” (1974), “Kauş avaları” (1977), “Çık, çık güneş” (1981), “Üšek kuşları” (Yüksəklik quşları, 1982), “Rodoslovnoye derevo” (1988), “İlkyaz türküsü” (1969), “Maanelər” (1998), “Yol ildızı” (2000), “Lalelər” (2001) kimi bədii, 4 elmi kitabın yazarı olan, bir neçə kitaba redaktorluq edən şair romantizmi və fəlsəfəni poeziyada ən çox işlədən sənətkarlardandır. İncə bir lirizmə əsərlərində yer verən şair mistik düşüncələrini çeşidli idiomatik ifadələrlə anlatmaqdadır.

Şeirələrinin başlıca mövzusu təbiətin gözəlliyi, qaqauz xalqının taleyi, azadlıq uğrunda mübarizə, insanlar arasında dostluğun, sevginin geniş yayılması kimi mövzulardır. “Qoruyun günəşi” şeirində o, İkinci Dünya Savaşıнын nəticələrini göstərərək bunları unutmamağa və dünyada sülhü qoruyub saxlamağa çağırır.

“Samanyolu” şeirində hər insanın göydə bir ulduzunun olduğunu, insana həyatı boyunca o ulduzun işıq verdiyini və insanla birgə ulduzun da öldüyünü mistik bir tərzdə ifadə etmişdir. Bu şeirdə xalq inanclarına və anonim xalq ədəbiyyatının önəmli janrlarında nağıl və rəvayətlərə ağırlıq verən şair yenə Böyük Araba (Böyük Ayı) və Kiçik Araba (Kiçik Ayı) bürcləri ilə bağlı bir misal anlatmaqda, bu ulduzların göydə saman daşdıqları üçün Saman yolu adını aldıklarını oxucuya bildirməkdədir.

S.Kuroğlu savaşı mövzusunda tez-tez müraciət edən şairlərdən olmuşdur. İkinci Dünya Savaşında əmisi Fedor Kuroğlunu itirməsi şairi həmişə üzmüş, ona görə də qaqauz ədəbiyyatına vətənpərvərliyi təbliğ edən, savaşa nifrət oyadan bir neçə əsər bəxş etmişdir. O, bu əsərləri ilə insanları dostluğa, qardaşlığa, barışa səsləmişdir. “Uyer soldat”, “Mezar başında”, “Sus aalama”, “Mənevşa”, “Ana vətənim” və b. əsərləri bu mövzudadır. Məsələn:

Cenk etməä biz diil kayıl,
Onu kimsä istemez.
Dünnää cengä diil mail,
Birinä islää gelmez.
Onuştan, biz insannar,
Kol-kola tuttuk birlii.
Bizim dişli duşmannar
Görmezlär bizdan iilik.

(Ana Vətənim)

O, doğulduğu Dmitrovka kəndini gerçək yaşam hekayələrində və şeirlərində daim yad edir. Əsərlərinin qəhrəmanları kəndindəki insanlar, təbiət mənzərələri də gerçəkliklərdir.

Küüyümün kenarında,
Neredä çeşmä
Yolcazlar bayırlardan
Su iner içmää.
Kim ister türkü çalmaa,
Ko gelip gelsin,
Küyümün kenarında
Su serin içsin,
Bir türkü çalsın.

Bir müddət Moldova Elmlər Akademiyası Azsayılı Xalqlar İnstitutunda Qaqauz Etnoqrafiyası və Ədəbiyyatı şöbəsinə müdirlik edən Stepan Kuroğlu uzun müddət – 1970-ci ildən Mol-

dova Yazıçılar İttifaqı Qaqauz Ədəbiyyatı şöbəsinin də başçısı olmuşdur. Onun elmi araşdırmaları qaqauzşünaslığın inkişafına təkan vermişdir. O, ilk dəfə qaqauzların doğum, toy, ölüm adətləri haqqında sanballı araşdırmalar aparmış və maraqlı nəticələr əldə etmişdir. Topladığı etnoqrafik materiallardan bu qənaətə gəlmişdir ki, qaqauzlar yüz illər boyu xristian dininə inanmalarına, dinin qaydalarına əməl etmələrinə baxmayaraq xiristianlıqdan öncəki inanclarının izlərini də qoruyub saxlamışlar. Bu da qaqauzların əski çağlarda türklərlə eyni inanca sahib olduğunu göstərir.

1989-cu ildə Kişinyovda İ.V.Dronla birlikdə çap etdirdikləri “Современная гагаузская топонимия и антропонимия” kitabı təkcə qaqauzlar arasında deyil, bolqarlar, rumınlar, moldavlar, ukraynalılar arasında da böyük ək-səda doğurmuşdur. Faktlara dayanan müəlliflər elmi dəlillərlə göstərmişlər ki, qaqauzların soy adlarının böyük əksəriyyəti və bölgədəki toponimlərin əksəriyyəti türk kökənlidir. Maraqlı burası idi ki, bu fikri müdafiə edən müəlliflərdən biri- İ.V.Dron milliyyətcə qaqauz deyil.

S.Kuroğlu ilə Azərbaycanda da, Moldovada da görüşmüşdük. Maraqlı və mübahisəli söhbətlərimiz də olmuşdu. O, yalnız özünü düşünən, özünü təbliğ etməyi sevən birisi deyildi. Bir dəfə mənə zəng vuraraq Türkmənistanda keçiriləcək simpozyuma Qaqauz Yeri Muxtar Vilayətinin keçmiş prezidenti Dmitri Kroytorun da qonaq sifətilə dəvət edilməsinin lazım olduğunu söylədi.

Biz Aşqabatda simpozyum günlərində görüşdük. S.Kuroğlu məruzəsini oxumaq, gəzib dolanmaqla işini bitmiş hesab etmirdi. Dmitri Kroytorun Türkmənistan radio və televiziyasında çıxışına, qəzet və jurnallara müsahibə verməsinə, rəsmi şəxslərlər və iş adamları ilə görüşünə nail olmağa çalışırdı. Açıq aşkar görünürdü ki, elm adamı, şair olmaqla yanaşı, xalq dip-

lomatiyasından bacarıqla istifadə edərək Türkmənistanla Qaqauz Yeri Muxtar Vilayəti arasında birbaşa əlaqələrin yaranmasına nail olmağa çalışırdı.

Mariya Angel qızı Durbaylo (Kuyumcu) (1941, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri MV Çadır rayonunun Tomay kəndi). Kişinyov Universitetinin tarix fakültəsini bitirmişdir. Moldova Elmlər Akademiyasının Qaqauzologiya şöbəsində elmi işçi kimi çalışmışdır. Əsasən folklor nümunələrinin toplanması və araşdırılması ilə məşğul olmuşdur. Mətbuatda onun imzası çox gec-1987-ci ildən görünməyə başlamış, Moldova və Ukraynada yaşayan qaqauz türklərindən topladığı folklor nümunələrindən balladaları 1991-ci ildə Kişinyovda ayrıca kitab kimi çap etdirmişdir.

Ədib oxucuların mühakiməsinə folklor araşdırmaları ilə yanaşı, öz şeir və hekayələrini də vermişdir. “Toomsuz tarlada yaban gülləri” adlı kitabına 10 hekayəsi daxil edilmişdir. Bu kitabdakı hekayələrin bir çoxu avtobioqrafikdir. Psixoloji nəsr sahəsində qələmini sımayan yazıçı qaqauz adət-ənənələrini hekayələrində incəliyi ilə verməyə çalışmışdır.

3.3 Üçüncü dövr

Qaqauz ədəbiyyatının üçüncü dövrünə İkinci Dünya Savaşından sonra doğulub, ədəbi aləmə 1960-1970-ci illərdən gələnlər - Qeorgi Taşoğlu (1948), Vasi Filioğlu (1949), Petr Moysa (1951), Mariya Mercanka (1951), Stepan Bulqar (1953), Todur Marinoğlu (1955), Petr Çebotar-Qaqauz (1957), Dmitri Ayoğlu (Novak) (1957), Todur Zanet (1958) və b. daxil edilirlər. Onlar 1980-ci illərin sonlarından başlayaraq yaşlı nəsilədən daha çevik milli-vətənpərvərlik ruhlu əsərlər yaratmağa başlamış, qələmlərini milləti azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizəyə səfərbər etmişlər.

Vasi Qriqori oğlu Filioğlu (26.011949, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri MV Komrat rayonunun Beşalma kəndi). 1960-cı illərin sonlarında ədəbiyyata gələn şair Kişinyovda Əkinçilik İnstitutunu bitirib, doğulduğu kənddə aqronom işləmişdir. Mina Kösə və Dmitri Karaçobanın kəndlisi olan şair əsərlərində də onlardan təsirlənmişdir. V.Filioğlu sadə, hər kəsin anlaya biləcəyi bir dillə şeirlərində xalqa müraciət edir. Onun qəhrəmanları hər gün görüşdüyü kəndlilər, çılgın və dəliqanlı gənclər, müdrik və təmkinli ağsaqqallar, ağbirçəklərdir.

Doğulduğu kənddə yaşayan və orada işləyən şair təbiəti, həyatı və kənd mühitini təsvir etməyə daha çox diqqət yetirir.

1995-ci ildən Moldova Yazıçılar Birliyinin üzvü olan şairin şeirləri “İlkyaz türküsü” (1989), “Aydınnık” (1990) toplularında çap olunmuş və “Yıl kuşaan korafları” (1995), “Ha turalım qol-qola”(2004) kitabları da oxucuların mühakiməsinə verilmişdir. Şairin “Yıl kuşaan korafları” kitabına lirik bir ön söz yazan Mina Kösə V.Filioğlunu oxucuya belə təqdim edir: “Çiftçilik kanında, kaamil laflar dilində, sönməz çiçəklər canında, dinmecz şenniklen üzündə yaşeer Vasili Filioğlu Beşalmada. Ama ömür yolu bu türlü çıktı: büüdü çokuşaklı ay-lede, ta küçüklüündən girişdi aktarmaa-ne zaman bobasının aulunda, ne zaman da kolxozun yerlərində. Açıkgözlü şkolacıydı, sonra student oldu, izmet etti komsomolda, oldu briqada başı, becerekli işledi aqronom hem kolxoz başına yardımçı. Ta niçin diil boşuna onun yaratmasında var çok derin hem yüüsek duyğulu şiirlər çiftçilik için.” (**İlkyaz türküsü, 1989**).

Şairin şeirləri dərsləklərdə də özünə yer tapmışdır. Şeirlərini daha çox heca vəznində yazan V. Filioğlu lirik ovqata üstünlük verir. O yazır:

Çift-toprak pişer,
Buulanın gündä,

Tamazılar içər
Can şu suyundan.
Tä başleer tomuruk
Laaleya qonmaa,
Erken çin duruk
Diz çökün, iilmää.

(Filioğlu Vasi, 1995:31)

Göz atêrım: bu dolay
Ne gözäl, kıvrak giimni,
Yamaçlar, inip yola,
Karşılêêrlar geleni!

Soluêrım bol-bola,
Yutkunup damna-damna.
Güüs doymaz hiç bu solaa,
Tuz-taştan koparılma.....

(Baş düverim)

“Benim Beşalmam”, “Bucak”, “Kısmet”, “Sevda”, “Ax, Kara deniz!” , “İnsanın ustalı”, “Xoş gelmişin”, “Ko güller”, “Mamu” və b. şeirlərinin adları şairin mövzu və əhval-ruhiyyə-sindən xəbər verir.

Stepan Stepan oğlu Bulgar (10.06.1953, Ukrayna Respublikası, Odessa vilayəti, Bolqrad rayonunun Kurçu kəndi). Qaqauz ədəbiyyatına nasir və naşir kimi daxil olmuşdur. Onun rəhbərliyi ilə qaqauz türkcəsində ilk ədəbi-bədii, tarixi, etnoqrafik jurnal - “Sabaa İldızı” çıxır. Jurnalda çap olunan yazılar qaqauz ədəbiyyatının gəlişməsində (inkişafında) önəmli rol oynamaqdadır. Bu jurnalın sayəsində gənc istedadlar əsərlərini xalqa çatdırma bildiyi kimi, jurnal yeni nəslin ədəbiyyata gəlmə-

sinə də yardımçı olur. Stepan Bulgar bir ara Qaqauz Yazıçılar Birliyinin sədri işləmişdir.

Unudulmuş qaqauzların taleyini daim diqqət mərkəzində saxlayan nasir tarixi mövzuya daha çox diqqət yetirir. İkinci Dünya Savaşında Sovet dövləti tərəfindən mükafatlandırılan, lakin az təbliğ olunan insanlar haqqında yazmaqla onları ədəbi qəhrəmana çevirir. Hekayələrində ayrı-ayrı bölgələrdə yaşayan qaqauzların işlətdiyi, lakin ədəbi dilə keçməmiş şivə sözlərini gətirməklə ədəbi dili zənginləşdirir.

Yazıçı portret yaradarkən və personaj seçərkən xalq ənənələrindən – adamları ləqəblə, ayama ilə çağırmadan bacarıqla istifadə edir. Bu da elə ilk andaca oxucuda surətlərin xarakteri haqqında fikir formalaşdırır. Yazıçının əsərlərində xalqın gündəlik həyatından alınmış mövzular da çoxdur. Xəyanət, doğruluq, xəsislik, tənbellik, dostluq, çalışqanlıq və b. məsələlər istər tarixi, istərsə çağdaş mövzularda yazdığı hekayələrdə özünə geniş yer tapmışdır.

Qaqauzlar arasında geniş yayılmış nağılların üzərində işləməklə onları yazılı ədəbiyyat nümunəsinə çevirmişdir. “Dev adamın oolu”, “Trakalı Öküz” kimi nağılları ilə çağdaş qaqauz ədəbiyyatına yeni bir üslub gətirmişdir. “Kaurma” povesti də nağıl üslubunda və etnoqrafik cizgilərlə zəngindir. Yazarın “O insan”, “Annadılmadık istoriya”, “Kırmızı küpa taşı”, “Ekmek için”, “Utacak”, “Kendi başına”, “Joltay məzarlı” və başqa kiçik hekayələrinin dili sadə, mövzusu hər birimizin bildiyimiz hadisələrdən olsa da, daşdığı mənə yükü, təsir gücü böyükdür.

Todur (Fedor) İvan oğlu Marinoğlu (01.02.1955, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri MV Bessarabka rayonunun Avdarma kəndi). Kişinyov Universitetinin jurnalistika fakültəsini bitirmişdir. Bir zaman Komratda çıxan qəzetdə müxbir işlədikdən sonra kəndlərinə gedərək öyrətmənliyə başla-

mışdır. Ədəbiyyata publisistik yazıları ilə gəlmiş, 1980-ci illərdə şeirləri mətbuat səhifələrində görünmüş, ilk şeiri “Ana sözü” qəzetində çap olunmuşdur.

1989-cu ildə çap olunan “İlkyaz türküsü” toplusunda şairin 30-dan çox şeiri verilmişdir. Bu şeirlərə Stepan Kuroğlu təqdimat yazaraq onun yaradıcılığı haqqında oxucuya bilgi vermişdir. Rusca və moldovanca çıxan qəzetlər də onun şeirlərinə geniş yer ayırmışlar.

Qaqauz uşaq ədəbiyyatının öncüllərindən olan şair tərbiyəvi, nəsihətamiz şeirlərlə yanaşı satirik şeirlər də yazır. Onun tapmaca formalı dördlüklərini uşaqlar sevə-sevə oxuyurlar.

Şairin lirik şeirləri də yığcam və hisslərə təsir edəndir. O yazır:

Geldin də günəş çıktı,
Gözlerim də kamaştı.
Annadım şu neetin
Hem də xoş tabeetini.
Deyemedim: “Genə gel!”
Sölemedim: “Ax, afet!”
Gittin, sarınıp günəşlən,
Ayaz sıktı üreemi.

Marinoğlu başqa bir kiçik lirik parçada deyir:

Gözünün ardına
Üreeni saklamışın.
Dilinin ucuna
Aadımı çıxarmışın.

Qaqauz ədəbiyyatında sərbəst şeir janrına meylli olan şairin mənsur şeirləri də vardır. Onun “Ana” adlı mənsur şeirində deyilir: “Gezin, görün istersəniz bütün dünnäyi, kalmasın hiçbir köşesi də, giinin ölä güzäl, ölä gözäl, ölä kimse yoktur giinän, tadın en tatlı imeklərdän, ama ananın laflarından taa gözäl, taa

tatlı, taa merhem bişey yok bu dünnäda. Onun saçlarında, derin buruşuklarında, ürek sancılarında bizim küçüklümüz kaldı. Yoktur can doysun yerdä yaşamaa, yoktur insan doysun demää ‘mamu’ (ana)”. (**İlkyaz türküsü, 1989:24**).

Marinoğlu çoxyönlü bir yazıçıdır, indiyədək 4 kitabı çap olunmuşdur. Onun şeirləri dərs kitablarına da salınmışdır.

Petr Afanasi oğlu Qaqauz-Çebotar (06.10.1957, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri MV Çadır-Lunqa rayonunun Aydar kəndi). Kişinyov Universitetinin filologiya fakültəsini bitirmiş, Moldova Elmlər Akademiyası Azsaylı Xalqlar İnstitutunda Qaqauz Etnoqrafiyası və Ədəbiyyatı şöbəsində əmək fəaliyyətinə başlamışdır. Bədii yaradıcılığa rus dilində şeirlər yazmaqla qədam qoymuşdur. Ana dilində yazdığı ilk şeirlər 1989-cu ildə çap olunan “Cana yakın” kitabında toplanmışdır. “Delilik”, “Vasilka babunun kazları” hekayələri və bir çox xarici ölkə yazarlarından etdiyi tərcümələr onun həm də istedadlı bir nasir olduğunu göstərir.

Şairin Tük dünyasının hər yerində lətifələri sevilə-sevilə danışılan Molla (Xoca) Nəsrəddinə həsr etdiyi şeirində bir çağdaşlıq, günümüzlə bağlılıq var. Şair keçmişlərdən aldığı mövzuları belə çağdaşlaşdırır:

Yarım dünnää oldu eşeklän bän gezerim,
Bän diilim ne kayet korkak, ne da girgin.
Ama kahırları bän hepsini enseerim,
Benim adım boşamı Nasrettin?

Şair epitetlərdən, bədii təsvir vasitələrindən bacarıqla istifadə etdiyindən, şeirlərinin dili axıcı və anlaşılıqdır. Petr Qaqauz-Çebotarın şeirlərində ata ocağının həsrəti, ana məhəbbəti, adət-ənənəyə bağlılıq, böyüklərə sayğı motivləri özünə geniş yer tapmışdır. Şairlərin əksəriyyətində olduğu kimi, kənd həyatının gözəlliklərinin təsvirinə, şəhər mühitinin insan psixolo-

giyasına göstərdiyi mənfi təsirə həsr olunmuş şeirlərə onun da yaradıcılığında rast gəlinir.

Satirik şeirləri ilə cəmiyyətdə baş verən nöqsanları kəskin tənqid edir. Rus və Moldovan dillərindən ana dilinə çevirdiyi şeirlərlə qaqauz ədəbiyyatının söz ehtiyatının zənginliyini nümayiş etdirmiş olur. Qaqauz ədəbiyyatının ana xəttini təşkil edən vətən mövzusunda Petr Qaqauz-Çebotar da yan keçməmişdir. Vətən-Bucaq qaqauz ədiblərində eyni anlamda işlədilir. Odur ki, şair yazır:

...Darsıdım uzakta,
Ne sızler o canım.
Sansın dilim hasta,
Neredən bu acı?
...Uzakta-uzakta,
Nereye şindi çöktü duman,
Pelinin Bucakta
Bir evdä var iki insan.

(Uzaklıkta)

Qaqauz ədəbiyyatı tarixindən bəhs edən ilk kitabı da Petr Qaqauz-Çebotar yazmışdır.

Todur İvan oğlu Zanet (14.06.1958, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri MV Komrat rayonunun Konqaz kəndi). Kişinyov Politexnik İnstitutunu bitirsə də, yeniyetməlik illərindən ədəbi mühitdə olmuşdur. “Mali” adlı ilk şeirini 1977-ci ildə dərc etdirmişdir.

İnstitutu bitirib tikintidə iş icraçısı işləsə də ədəbiyyatdan uzaqlaşmamışdır. Millətinin hüquqlarının tapdandığını, assimilyasiyaya uğradıldığını görən Todur Zanet var gücü ilə bu haqsızlığa, müstəmləkəçiliyə qarşı çıxmışdır.

Moldaviya Dövlət Radio və Televiziyasında 1986-cı ildən onun yaxından iştirakı ilə qaqauz türkcəsində “Bucak dalğası”

proqramı efirə çıxmışdır. Bu proqram N.Baboğlunun rəhbərliyi ilə hazırlanırdı. Todur Zanet də bu proqramın hazırlanmasında yaxından iştirak edir. Onun millətini oyatmaq, vətəninə dirçəltmək üçün apardığı mübarizə televiziya baxan qaqauzların ürəyindən idi. Odur ki, qaqauz xalqının həyatında xüsusi yeri olan “Ana sözü” qəzeti 1988-ci ildə nəşrə başlayanda qaqauzlar arasında yaşlı və təcrübəli, ədiblər, qəzet işçiləri olsa da, onlar bu işin altına girməmiş, gənc Tudor Zaneti redaktor olmağa razı salmışlar.

Todur Zanetin cəsarəti, təşkilatçılıq bacarığı sayəsində “Ana sözü” qəzeti böyük nüfuz qazanmış, partiya funksionerləri, hökumət məmurları, respublikanın xüsusi xidmət orqanlarının əməkdaşları bu çılğın gənci ram edə bilməmişlər. Onun özü də, redaktoru olduğu qəzet də demokratiyanın, milli azadlıq hərəkatının öncüllərindən olmuşdur.

O, 1993-cü ildə daha bir cəsarətli addım ataraq, qəzeti latın əlifbası ilə çap etməyə başladı. Zaman da T. Zanetin nə qədər doğru olduğunu göstərdi.

Azərbaycan, Türkiyə və başqa türk respublikaları ilə sıx əlaqə qurmağa çalışan, oralara tez-tez səfər edən, milli ruhlu ziyalılarla, ictimai-siyasi xadimlərlə görüşən T.Zanet “Ana sözü”nü ümumtürk qəzeti etməyə çalışırdı.

Onun ilk şeirlər kitabı 1989-cu ildə işıq üzü görmüşdür. Elə həmin il çap olunan “İlkyaz türküsü” almanaxı da şairin şeirlərinə geniş yer ayırmışdır. Şeirlərində sosial məsələlər, dünya problemləri, insanların arasında sevgi və dostluq ön plana çəkilir və bütün bunlar qaqauz xalqının təmsalında verilir. Onun milli duyğularla yüklənmiş misraları qaqauz xalqının müstəqillik mübarizəsinə öncüllük etmiş və bu işə işıq salmışdır. T.Zanet “Zamanayersin, evim!”(1989, 1990), “Karımcılık” (1989), “Böccək” (1991), “Akardı Batıya Güneş” (1993), “Gıdırdeer ka-

famı çarkları” (1993), “Akar yıldız” (1998) “Dramçılıq” (2006) kitabları nəşr olunmuşdur. “Dramçılıq” kitabına görə o KIBATEK-in (Kıbrıs-Balkan-Avrasiya-Türkiyə Edebiyat Kurumu) 2007-ci ilin ədəbiyyat mükafatı təqdim olunmuşdur.

Şair həmişə millətinin gələcəyini düşünmüş, bunun üçün də uşaqların ana dilini yaxşı bilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Hətta ilk kitabını üç bölümə - “Can sesi”, “Sayılmaklar” və “Dilkırmak, yanıltmaşlar”a ayırmışdır. Şair hamımızın bildiyi bir uşaq oyununu vəzn və qafiyəsinə toxunmadan, ritminə xələl gətirmədən, hətta ilk misralarını saxlamaqla yeni məzmunlu gözəl bir uşaq şeirinə çevirmişdir:

Bir, iki-
Gəldi tilki.
Üç, dörd-
Qazı ört.
Beş, altı –
avcı kalkdı
Yedi, sekkiz-
ateş ikiz.
Dokuz, on-
Tilkidən kaldı salt don.

T.Zanet uşaqlar üçün şeirlər yazmaqla yetərlənməyib, 1990-1994-cü illərdə qaqauzların ilk uşaq jurnalı “Kırılanqac”ın baş redaktoru olmuşdur.

Daim vətən və millət haqqında düşünən, xalqını öz haqqı uğrunda mübarizəyə səsləyən T. Zanet “Kim kabaatlı?” şeirində yazır:

Bu dünndə
Ne biz diil mi insan?..
Neçin diliz hodul,
Ki uzak dedemiz

Devlet da kurmuş.
Duşman esnemiş,
“Memleket” şeirində də babalarına üz tutaraq deyir:
Memleket kaç dئیştirdin
Bu erda, dedäm benim,
Ne kadar kahır çekdin...

Todur Zanet də xalq yaradıcılığından əsərlərində geniş istifadə edir. Buna görə də onun şeirlərini oxuyanda adamın yadına bayatılarımız düşür. Məsələn:

...Şu yaldızlı duyğumu,
Yarım alsa uykumu.
Yıllar kıta dönmesä
Sevda-kısmat ölmesä.

Şair təbiətlə bir varlıq, insan kimi danışır, ona müraciət edir. Torpağa, suya, dağa, aya, ulduza, günə müraciət edən şair deyir:

Koy adımlı benim günəş,
Da çin sabaalan geleyim.
Dan yerindən seftä atəş
Suradına bän serpeyim.

SSRİ Bessarabiyanı tutduqdan sonra oranın kənd təsərrüfatını kollektivləşmə, kolxoz quruculuğu adı altında dağıtmışdır. Müqavimət göstərənlər isə güllələnmiş, həbs edilmiş və sürgünə göndərilmişdir. Bölgəni aclıq bürümüş, yüzlərlə insan acından ölmüşdür. Qaqauzların bir qismi 1947-1948-ci illərdə Azərbaycana sürgün edildilərsə, bir qismi də aclıqdan yaxa qurtarmaq üçün buraya özləri gəlmişdir.

Uzun illər xalqın bu böyük faciəsi haqqında danışmaq yasaq idi. İlk dəfə Todur Zanet nəinki bu mövzuda danışdı, hətta onu ədəbi mövzuya çevirdi. Onun “Açlıq kurbannarı” pyesi qaqauzların arasında böyük maraqla qarşılanmışdır. Yazıçı və

şairlər, ictimaiyyət məsələni gündəmdə saxlamış, nəticədə aclıq qurbanlarına abidə qoyulmuşdur.

Todur Zanet isə bu mövzunu soyqırım kimi dəyərləndirirdi. Şair “Aclıq” şeirində yazır:

Yaamur yaayardı nerdä sä,
Salt diyil Bucaamızda.
Toprak olmuştu kırımşa,
Bitmişti su punarlarda.
“Toum için kaldı tenä.
Oncaz da az afet.
Uşaam, istemä sän imää,
İnan hiç yoktu bereket”.-
Ana düüler bir kuş gibi.
Nedän bu takaza?
Uşak işitmeer:
“Ver imää... İmää ver, mamu... ver imää...”
Bitti tenä, bitti tozak,
Bitti kabuk fidannarda
Aman, çirkin bu iş kurak,
Sündü cannar doz dolayda.
Kim söleycek:
Kaç insanı
Öpemedi yalpak ana?
Kim söleycek:
Kaç insanı başka hiç görmedi tarla?
Aala canım, aala...

(Çağdaş Gagauz Şiiri Antologiyası, 217)

Şairin bir çox şeirləri moldav, rumın, rus dillərində və qardaş türk xalqlarının ləhcələrində səsləndirilmişdir. O, J.Rasinin “Baezid”, E.Gherghitanın “Qaynana iki gəlinnən”, M.Baciye-

vin “Cüme ertesi azşamneen...” pyeslərini və onlarla şeiri ana dilinə çevirmişdir.

Qaqauzların milli oyanışı zamanı T.Zanetin “Vatan” şeirinə bəstəçi M.Koltsa musiqi yazaraq onu qaqauzların milli himnə çevirmək istəmişdir.

Todur Zanet Azərbaycana sıx bağlı olan, buraya tez-tez gələn, hər gəlişində də radio-televiziyada, mətbuatda gen-bol çıxış edən, qaqauzlar haqqında daha çox bilgi verməyə çalışan şairlərdəndir. SSRİ Yazarlar Birliyinin üzvü olmuş, indi isə Moldova Yazarlar Birliyi və Türk Dünyası Yazarlar Birliyinin üzvüdür.

2010-cu ildə Bakıda Todur Zanetin “Ana dilim” adlı şeirlər kitabı (tərtib edən, qaqauzcadan uyğunlaşdıran və ön sözün müəllifi Ramiz Əskər) çapdan çıxmışdır.

Olqa Konstantin qızı Radova (Karanastas) (23.11.1958, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri MV Komrat rayonunun Konqaz kəndi). Kişinyov Dövlət Universitetinin iqtisadiyyat fakültəsini bitirən ədibin imzası mətbuatda 1987-ci ildə görünmüşdür.

“Güllər” şeirində O.Radova yazır:

Elimi qoydum ona
Ateş sarıldı bana:
Aucum çalı doldu,
Canıma sancı kondu... .

Bir kəndin kənarında “yapa yalnız” yaşayan qoca qarıya həsr etdiyi şeirində şair yazır:

O benzer yorqun aaca,
Karşı duran lüzqera.
Açıklı kırdı. Artık
Dalları onun kırık...

“İlkyaz türküsü” almanaxına ədibin yuxarıda haqqında söz açdığımız iki şeirindən əlavə “Çorbacıylan kedi”, “Kismetmi bu?”

şeyrləri və “Düüş” hekayəsi də daxil edilmişdir. Ədəbiyyata şeyir və kiçik hekayələrlə gələn O.Radova son dövrlər qaqauzların ədəbiyyatının, tarixinin, dialektlərinin öyrənilməsinə səy göstərir.

3.4 Dördüncü dövr

Bu dövrə 1980-ci illərin sonlarına doğru yetişən, bugün yaşları 40-ı keçsə də, hələ ədəbiyyatda gənc sayılan yazıçı və şeyirləri daxil edirlər. Əslində bu yaş insanın dünyagörüşünün formalaşmasının başa çatdığı, ən məhsuldar, yüksək enerji ilə işlədiyi bir yaş dövrüdür. Peyğəmbərimiz Məhəmməd Əleyhis-səlam bu yaş dövrünü insanın kamillik yaşına çatması kimi qiymətləndirir. Qaqauz ədəbiyyatşünasları dördüncü dövrə Andrey Koçancı (1953), Qenov Georgiy (1959), Lyubov Çimpoeş (1958), Petr Yalancı (1964-2004), Tanas Karaçoban (1965), Tina Sürma (1965) Tudora Arnaut (1970), Güllü Karanfil (1972) və b. yazıçıları daxil edirlər.

Lyubov Stepan qızı Çimpoeş (12.08.1958, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri MV Çadır-Lunqa rayonunun Tomay kəndi.) O, Kişinyov Dövlət Universitetini bitirdikdən sonra Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin aspiranturasında oxumuş, şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrasında qaqauz dastanlarının tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. Araşdırmalarını uğurla başa vuraraq filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almışdır.

1987-ci ildən Moldova Elmlər Akademiyasında işləyir, hazırda qaqauzologiya şöbəsinin müdürüdür. Ədəbiyyata şeyirlə gəlsə də, son dövrlər daha çox elmi araşdırmalarla məşğul olur. Onun qaqauz dastanlarını ümumtürk mədəniyyəti kontekstində öyrənmə cəhdi təqdirəlayiqdir. Bu yöndə bir kitabı (**Çimpoeş, 1997**) və bir neçə məqaləsi çap olunmuşdur. Uluslararası sempoziumlarda da bu mövzuda maraqlı məruzələr edir. Şeyirlərini bir yerə top-

layaraq, 2001-ci ildə “Duyğu başçesi” adı altında kitab kimi çap etdirmişdir. Aşağıda onun iki şeirindən parçalar veririk:

Var fasıl bir havezim,
Gül yapraa gibi olayım,
Soluu pakleer eşilik,
İsterim bän da faydalanayım,
Bu dünneyrin kahrını,
Olsa kalbimdän geçireyim,
Paklayıp diiştreyim,
Sevinmelää çevireyim,

Havazlik

Yamur, paalı musaafirim,
Sellamneerim günümü.
Uzun vakıt beklettin
Sana hasret insanını...
Yamur, palı musaafirim

(Çimpoeş L., 2005: 262-263)

Petr Trifon oğlu Yalancı (1964, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri MV Taraklı rayonunun Kıpçak kəndi-2002). Şeir-lərini yerli qəzetlərdə rusca və qaqauz türkcəsində çap etdirməklə ədəbiyyata gələn Petr Yalancı 1994-cü ildən çap olunan “Qaqau-zun səsi” qəzetinə redaktorluq etmişdir. İlk şeirlər kitabı “Süün-məz yıldızlar”ı 1995-ci ildə Kişinyovda latın qrafikalı yeni qa-qauz əlifbası ilə nəşr etdirmişdir. Nə yazıq ki, istedadına böyük ümidlər bəslənilən bu insanı əcəl vaxtsız aramızdan aparmışdır.

Şair “Ana dilim” şeirində yazır:

Paalı ana dilim
Girdi canıma sessiz
Urää verdi ilinnik,
Sevinçlää-bitkinsizlik.

Ana dilsiz diil insan
Onu lüzüm korumaa.
Ana dilnän biz tamanız,
Bunu olur annamaa!

“Türk halkına” şeirində isə deyir:

Türklüü severim-biz kardaşız:
Hepimizidä bir ecel,
Biz, bezbollahi, peydalanmışız
Bir amurdan hem bir gecä.
Halkıma geridä qalmışız
Yaşamakta, işit kardaş!
Kardaşsız necä yalnızız,
Ko ensesin birlää savaş!

Petr Yalancı lirik şeirləri ilə də qaçauz oxucularına özünü sevdirə bilmişdir. Onun şeirlərinə bəstəkarlar mahnı qoşmadan da gənclər nəğmə kimi oxuyurlar. Şair lirik şeirlərinin birində deyir:

Sana, yarım, türkü çalərem,
Kızğın ederem canını.
Tenini canıma dayerım,
Severim herbir saçını.

Şair böyük maraq və həvəslə Bakıya gəlmişdi. Burada rastlaşdığı nöqsanlar onu hövsələdən çıxarır, əsəbiləşdirirdi. Bunun səbəbini də belə izah edirdi: “Başqa yerlərdə də bu nöqsanlar, çatışmazlıqlar var. Amma Azərbaycanda bunların olmasını mən istəmirəm. Hamımız buraya ümid yerimiz, göz dikdiyimiz yer, sabahımıza yol göstərən mayak kimi baxırıq”.

Tina Petrov qızı Sürme (1965, indiki Ukrayna Respublikası Odessa vilayəti Bolqrad rayonunun Kurcu kəndi). Pedaqoji məktəbi bitirdikdən sonra Komrat Dövlət Universitetinə daxil olmuş, yeniyetməlik çağlarından şeir yazmağa başlamışdır. Yaradıcılığında lirik şeirlər və uşaqları təlim-tərbiyəyə, elmə

həvəsləndirən əsərlər çoxluq təşkil edir. Aldığı pedaqoji təhsil ona uşaq dünyasını anlamağa kömək etdiyi kimi, uşaqlara təsir göstərə bilmə yollarını tapmaqda da yardımçı olur. Əsərlərinin əksəriyyəti qaqauz türkcəsində nəşr edilən qəzet və jurnallarda çap olunmuşdur. İlk şeir kitabı 1996-cı ildə “Kır çiçeği” adı ilə çıxmışdır. Çapa hazırladığı iki şeir kitabı da vardır.

Çağdaş qaqauz şairləri arasında istedadı ilə seçilən Tina Sürmeli hansı mövzuda, hansı təbəqə üçün yazmasından asılı olmayaraq milli düşüncəni həmişə öndə saxlayır. “Türklər bizə qardaş” şeirində yazır:

Sölärdi dädular bizim –
Türklär bizä kardaş!
İnanmeenm, ani buluştuk-
Gözlerimdän aker yaş.
Sevinmeliktän Kurcu uçer havada,
En paalı musaafirlär
Onun topraanda.
Bizä siz nasıl saadıç,
Paalı dostlarımız,
Sizä oynaycez karşı,
-Hiç yorulmaycez.
Te neredä haliz yortu,
Birerdä kardaşlar toplu,
Kol-kola tutunuk
Oyneerlar horu büyük.

Bu misralar qaqauz şairlərinin əksəriyyətində olduğu kimi, Tina Sürmenin də böyük müstəmləkəçilərin millətini “əridəcəyi” qorxusunu ifadə edir. Onlar bundan qurtarmağın yolunu da soydaşları, qardaşları ilə yaxınlaşmaqda, eyni dilin və mədəniyyətin daşıyıcısı olduqları xalqlarla sıx birlikdə görürlər.

Tanas (Afanasi) Dmitri oğlu Karaçoban (21.08.1965, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri MV Komrat rayonunun Beşalma kəndi). Tanas Karaçobanın əsas işi heykəltəraşlıqdır. Görünür, bədii yazılarını az-az və gec-gec oxucu mühakiməsinə verdiyindən onun adını bu dövrün ədibləri ilə birgə çəkirlər.

İkinci dövr ədibləri qaqauz ədəbiyyatına fəlsəfə, mistik mövzular gətirdilər. Onlardan sonra gələnlər də həmin mövzuları daha da dərinləşdirdilər. Şairlər həyatdan aldıkları duyğuları içlərindəki ruhlar aləminin mühakiməsinə verməyə, oradan gəldikləri nəticələri oxucu ilə bölüşməyə başladılar. Bu, Tanas Karaçobanın da yaradıcılığında özünü göstərir. T.Karaçoban sərbəst şeirlərindən birində fikirlərini oxucuya belə çatdırır:

Te “sud” gider,
Te su serperlar
Bitti..
Yalın iki oldu...
Birisini, ya, bak
Gömerlər
İkincisi kendi sündü.

(“Sabaa yıldızı”, 2001:51)

Tudora (Fedora) İvan qızı Arnaut (6.09.1970, indiki Ukrayna Respublikası Odessa vilayəti Bolqrad rayonunun Dmitirovka kəndi). Doğulduğu kənddə orta məktəbdə oxuyarkən qaqauz araşdırıcılarla birgə ekspedisiyalara gedərək folklor və etnoqrafik materiallar toplaması onun dünyagörüşünün formalaşmasına güclü təsir göstərmişdir. İlk şeirlərini də orta məktəbdə oxuyarkən, yəni 1986-cı ildə “Lıteratura şı Arta”da çap etdirmişdir. 1988-ci ildə qaqauzlar arasından seçilib Azərbaycanda təhsil almağa göndərilən iki gəncdən biri olmuşdur. Bakı Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsinin Türk bölümündə oxuyarkən ictimai işlərdə fəallıq göstərməsi ilə yanaşı, qəzet

və jurnallarda, radio-televiziyada, toplantılarda etdiyi çıxışlarla qaqauzları yaxından tanıتماğa çalışmışdır. Qaqauz türkcəsində yeni çap olunan “Ana sözü” qəzetinə Azərbaycanda abunə yazılanların sayının qaqauzların sayından çox olmasında Tudora Arnautun kənd-kənd gəzərək abunə kampaniyası aparmasının da rolu az olmamışdır (**Şamilov, 1989: aprel**)

İlk şeirlərini vətəninə və Azərbaycanda çap etdirən şairə qaqauz ədəbiyyatına gətirdiyi yeniliklərlə də diqqəti özünə çəkmişdir. Qaqauz ədəbiyyatına hoyrat, qoşma, tapşırma, dodaqdəyməz və b. janr və şəkillərin gəlməsi onun adı ilə bağlıdır.

O, təqlidçilik yolunu tutmamış, hər bir yeniliyə yaradıcı yanaşmağa çalışmışdır. Onun yazmış olduğu “Çağrı”, “Can ses eder, o kız sana aşık” dodaqdəyməzi dediklərimizə gözəl nümunə ola bilər. Azərbaycanda dodaqdəyməz, adətən, təcnis janrında yazılır və mövzusu da dərin psixoloji, didaktik, fəlsəfi yönlü olur. Tudora Arnaut isə sentimental, incə yumorlu bir dodaqdəyməz yazmaqla janra da, mövzuya da yenilik gətirmiş oldu.

Senin canın yanêr ateş
Sizdə sensiz tek ses
Çiçeklərə sener kaşın
Neriye gitdi kızkardaşın?
Elde kaldı sarı çiçek
Ah-çekersin, gelecek
Gecenin yarısı, kışın
Nereye gitdi kızkardaşın?
Genä kış geçer, gelir yaz
Cancazısa sıktı ayaz,
Ak yayer kara saçın
Nereye gitdi kızkardaşın?
Karardı açık tenin
Kâr çalırlar yakêr seni

Kıskançlıktan aker yaşın
Nereye girdi kızkardaşın?
Al yanaanı serin çizer
Sancılar kanına dalêr
Ah, aldattı sanki acın
Gelin gider kızkardaşın.

(**Arnaut T., 1994:61-62**)

Universiteti Bakıda bitirdikdən sonra Türkiyəyə gedən, orada işləyən və təhsilini davam etdirən gənc şair elmi mühitə qatılır, simpoziumlarda fəal iştirak etməklə qaqauz ədəbiyyatını təbliğ etməyə, tanıtmağa çalışır. Onun ilk şeirlər kitabı da Türkiyədə çap olunur (**Arnaut, 1995**).

Azərbaycan, Türkiyə və İraqda yaşayan türklərin ədəbiyyatında var olan hoyrat janrına Tudoranın qələmində də rast gəlirik:

Kazayak
Çəsmə dolu Kazayak.
Yarimin sofrasında
Beni bekler kaz ayak.

M.H.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasının təsiri ilə T.Arnautun yazdığı misralar Azərbaycan oxucusu üçün də maraqlıdır:

Heyder baba,
uzakdayım bu saat
aktı yola gözlerim
peetin benimçin kanat.
...Heyder baba
duydum korku illeri,
çaardım halkı koruyalım-
biz koruduk evleri.
Affetmez gidenleri

Nasıl günə bakalım
Ah! Azərbaycan Türkləri?

Türk xalqlarının ilk ədəbi janrlarından olan dördlükləri bilgin kimi araşdıraraq namizədlik dissertasiyası yazan şair poeziyasında onların formasından yararlanmaqla qalmamış, yeni qəliblərdə mani-bayatı formasında da şeirlər yazmışdır. İlk dördlük-bayatı “abab”, sonrakılar isə bbba, ccca, ddda qafiyə quruluşuna malikdir. Bu janrı o, qaqaüz ədəbiyyatında “Sessiz dialog” şeirində işlətməmişdir.

Qaqauzlar sayca az olmalarına baxmayaraq, Türk dünyasında baş verənləri diqqətlə izləyir, buna öz münasibətlərini bildirirlər. Bu baxımdan T.Arnautun da Azərbaycanda gedən milli azadlıq hərəkatını özündə əks etdirən şeirləri çoxdur. Bakıda kükrəyən meydan, silahsız, əliyalın yaşlıdlarının özlərini Sovet tanklarının qarşısına atması, Rus-Sovet döyüşçülərinin qəddarlıqla insanları qan içində boğması, ucqar bir kənddən şəhərə gəlmiş, içərisində Sovet dövlətinə, kommunizm ideyalarına böyük sevgi olan gəncə sarsıdıcı təsir etmişdir.

O, Bakıda gözləri qarşısında baş verən 20 yanvar 1990-cı il hadisələrindən bir neçə gün sonra yazmışdır:

Unutmaa isterem o günü,
kan gölcük-gölcük,
karanfillerin kokusunu,
kimin betesine öldük.

Şair hələ 1990-cı ildə o qanlı hadisəni unutmaq istədiyini yazır. Lakin zaman keçir, o isə unuda bilmir. Sağalmaz yara kimi daim ürəyində qövr edir. Buna görə də illər ötsə də, dönə-dönə həmin mövzuya qayıdır. 20 yanvar hadisələrindən az qala 10 il sonra yazdığı “Azərbaycan deyəndə” şeiri dediklərimizə nümunə ola bilər:

Mualim, bän Azerbaijan dediyen
Yaş yerinä kan akêr, kan...
Bülbül aalêr aacın tepesindä
Derdini ondan başkası kimdir soran...

Mualim, bän Azerbaijan dediyen
Gözümün önündä diziler Nahçıvan,
Çayxana meclisi Nehrem küündä
O ixtär aksakal soruya tutan...

Mualim, bän Azerbaijan dediyen
“Yılan” dağının vatizli suları dolayanda
Cıvırlığa sesli uşaklar suda çırpınan
Yalnız içerdä diz çöküp Allayın önündä
Üç kerem gündə o ihtär karı duvasını yapan...

Mualim, bän Azerbaijan dediyen
Tanklar sürülärdi uşaan üstünä
Serbestlik uuruna devrilärdi meydan
Mezarlık anıt koyardı ölen gencinä...
Saa kalanlar'sa olardı duşman....

Mualim, bän Azerbaijan dediyen
Çok kiyatlar amana kaldı yazılmadan...
Ama haliz bu halkın canını doymasın metetmää
Yıllarca yazsan da kay-playamaz dastan....

T.Arnavut kiçik bir şeirlə olduqca gərgin keçən bir dövrün bədii təsvirini verməyə çalışır. Tanıdığı ictimai-siyasi xadim, milli azadlıq hərəkatının öndəri, özünü türklük davasının əsgəri sayan Əbülfəz Elçibəyə həsr etdiyi şeirdə isə yazır:

**Adêrım raametli, ama düşünmekleri bize şavk gösteren,
bana ornek olan Ebulfez Elçibeye!**

Çannar düver cannarda özgürlüü
Meydannar genä tıklım-tıklım,
İnsannar ister kaldırmaa bu kara örtüyü,
Te bän da yumruklarımı sıktım.

Bu avşam kervan yıldızı şıladı,
Yeter bu kadar dayanmak, acı,
Senin neetlerin uykumu kapladı,
çünkü buvardı beni kapannı sancı.

Bak, halkımın gözü karanfillerä doymuş,
Üsüz uşaklar sokakta büüdü,
Gelen geçen bizleri soymuş,
Genç evlatlar'sa hep küsülüydü.

Aldatıldı insanım gözäl laflarnan,
Satıldı topraklarım beşparasız,
Kasabam doldu “politik” kapannarnan,-
Atıldılar “uygunsuzlar” sölpet arası.

Ama sünmedi içimdeki koorlu ateş,
Gemii çevirmiştin bir kerä serbestlää
Şindi läüzüm birleşsin herkez
Te, sesirgen bu yemin seslerä!

Güüden gitti, ama izinnerin bizimnän,
Yolu açtılar onnar kapalı dünnäädän
Dolêrız meydannara kuvetli yeminnän
Gel da gör-uyandı Azerbaycanın derin uykudan!

Mövzularında fəlsəfi düşüncələrə üstünlük verən T.Arnaut həmyerlisi S.Kuroğlunun təsiri ilə mistik mövzulara da baş vurur.

Tudora Arnaut və onun timsalında qaqauz ədəbiyyatı haqqında İran İslam Respublikasında (**Şamil Ə,1378:112,1**), Azərbaycanda (**Hüseynoğlu Ə, 1995:10 yanvar, Göyçəli Ə, 1995:7 iyul, Qarapapaq Ə, 1995:2 mart, Şamil Ə, 1995, 15 fevral.**) bir sıra məqalələr yazılmışdır.

Güllü (Valentin) İvan qızı Karanfil (22.10.1972, indiki Moldova Respublikası Qaqauz Yeri MV Vulkanəş rayonunun Etuliya kəndi). Orta məktəbin doqquzuncu sinfində oxuyarkən rayon qəzetində çap etdirdiyi bir şeir onun həyatını ədəbiyyatla bağlayır.

Məktəbi bitirdikdən sonra Qaqauziyada ilk açılan Komrat Dövlət Universitetinə daxil olur. Gənc şair Azərbaycan milli azadlıq hərəkatı fəallarından biri olan Ağası Hunla ailə qurduqdan sonra Bakıya köçür. Təhsilini Bakı Dövlət Universitetində digər qaqauz tələbələrindən fərqli olaraq, rusca deyil, Azərbaycan türkcəsində davam etdirir. Universitetin Şərqsünəslıq fakültəsini bitirdikdən sonra Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda çalışır. Üç övlad böyütməklə yanaşı, elmi araşdırmalarla məşğul olur və 2005-ci ildə namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi alır. Elə həmin il şairin “Sanki yıldızlar aucumdaydı” adlı ilk kitabı çap olunur. Bu kitab həm də Bakıda qaqauz türkcəsində çap olunan ilk kitab olduğuna görə diqqət çəkir.

Hələ 12 yaşında yazdığı “Kendi dilimdə” adlı şeirində Güllü, artıq öz mövqeyini göstərir:

...Kim gülerdi, ko gülsün
Ama diil islä.
Kim azetmeer dilindän

O hiç diil insan.
Bän yazêrım canımdan
Kendi dilimdä.
Şiirim korkmêêr nacaandan
Sauş önümdän.

Güllü xanımın poeziyasında barış, Türk birliyi, Vətən, milli düşüncə aparıcı mövzulardan biridir.

Uzun müddət Azərbaycanda yaşaması onun da yaradıcılığına öz etkisini göstərmişdir. Mövzularının bir çoxu Azərbaycanda baş verən olaylarla bağlıdır. Azərbaycanda baş verən hadisələrə biganə qala bilməyən şair münasibətini belə bildirir:

Kara gözlü, kara kaşlı
Azerbaycan!
Üşek boylu hem can taşlı
Azerbaycan!...
Karanfiller kahir sürdü
Azerbaycan!
Gagauzda acı büüdü
Azerbycan!

Bununla yanaşı, şair Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinin həyatını öyrənir, yaradıcılığında da buna böyük önəm verir. Burada, Güllü Karanfilin Azərbaycan qürbət şairi Almaz Yıldırımına həsr etdiyi şeiri örnək göstərə bilərik:

Biz xəbər gətirdik Araldan, Mildən,
Al güllər gətirdik Cəmbərəkəntdən,
Tanıdı özgürlük şairini Vətən.
Vətən həsrətiylə alışan Almas,
Su septik acına, oduna, Almaz!

Xəzərdən Hazara salam gətirdik,
“Qara dastanını” dilə gətirdik,

Türkü, varız deyö sevindik.
Vətən həsrətiylə alışan Almas,
Su septik acına, oduna, Almaz!...

Xeyir və şərin, ağ və qara rənglərinin savaşı da şairin yaradıcılığında xüsusi yer tutur:

Ne kipersın gözünü karannık,
Bän hep okadar aydınkım.
Sän bütün Bucaamı sardın,
Ama bän sendän taa büküm...

“Zaman hayir olsun, Vatanım!” adı ilə yazdığı məktublar silsiləsində Vətənə məhəbbət, sayqı, özləm hissləri qabarıq şəkildə göstərilir.

Güllü Karanfil də Azərbaycanda geniş yayılmış şeir janrlarından bacarıqla yararlanaraq ana dilində yazıb-yaratmışdır. Bunlar da gənc qaqaüz ədəbiyyatının inkişafına və zənginləşməsinə xidmət edən amillərdəndir.

Şairin 1989-cu ildə “İlkyaz türküsü” toplusunda çap etdirdiyi “İsteyiş”, “Kendi dilimde” və “Turqay sesi” şeirləri 1999-cu ildə Türkiyədə çıxan “Başlanğıcdan Günümüze Kadar Türkiye Dışında Türk Ədəbiyyatı Antolojisi”nin Rumin və Qaqauz türk ədəbiyyatına həsr edilmiş 12-ci cildinə daxil edilmişdir.

T. Arnaut yazır: “Vatan konusu tüm şairlerin tarafından ele alınan bir konudur. Vatana özlem, onu koruma, sahip çıkma duygusu, gerektiğinde onun için hayatını ortaya koyma gibi istekler Lyubov Çimpoş, Petr Yalancı, Sona Adieva, Andrey Koçancı'nın şiirlerinde büyük bir ustalıkla dile getirilmiştir. Andrey Koçancı “Ana memleket” adlı şiirinde vatanının kendisini çağırmasını, düşmandan koruması için gideceğini ve pişman olmayacağını şu satırlarla dile getirmektedir:

...Canımı bän verecän-
Basmasın meret düşman

Çaar beni bän gidecäm
Lafsız olmyıcam pişman.”

3.5. Beşinci dövr

Beşinci dövrə daxil edilən ədiblər haqqında bilgimiz olduqca azdır. Onların əsərləri dağınıq halda qəzet və jurnallarda çap olunur. Bu da həmmən gənclər haqqında geniş fikir söylənilməsi üçün yetərsizdir. Qaqauz ədəbiyyatşünasları gələcəyin yazıçı və şairləri sırasında Marina Kol, İvanna Kol, Larisa Kulaksız, İvan Karapire, İqor Malaçlı, Sveta Kutsar, Ekaterina Qaneva və b.-ni görürlər. Çünki bu gənclərin çap olunan ədəbi məhsullarında yenilik, axtarış həvəsi güclüdür.

Sonuc

Qaqauz yazılı ədəbiyyatında xalq ədəbiyyatına dayanan şeir geniş inkişaf etmişdir. Sairlər Avropa, Rusiya və Türk dünyasının əsərlərindən bəhrələnərək, janr və mövzu baxımından ədəbiyyatlarını zənginləşdirmişlər. Qaqauz ədibləri hekayə və romanlar, pyes və dramlar yazsalar da, bölgədə bu janrlar poeziya qədər inkişaf etməmişdir.

Stepan Kelarin 1998-ci ildə ukrayna dilində çap etdirdiyi “Filosofiya jitta” (Həyat fəlsəfəsi) kitabına öz şeirləri ilə yanaşı, Nikolay Baboğlu, Tudora Arnaut, Sona Adıyeva, Vitaliy Boşkov, Petri Çebotar, Qeorgi Qenov, Todur Zanetdən etdiyi tərcümələri də daxil etmişdir (**Bankova Emilya, 2005:149**). Belə tərcümə toplularının qaqauz ədəbiyyatının təbliğində böyük rolu vardır. Türkiyədə 1999-cu ildə çap olunan “Başlanğıcdan Günümüze Kadar Türkiyə Dışında Türk Ədəbiyyatı Antolojisi”nin rumın və qaqauz türk ədəbiyyatına həsr edilmiş 12-ci cildi qaqauz ədəbiyyatının yalnız Türk dünyasında deyil, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində də tanınmasında böyük rol oynamışdır.

ОДНА ИЗ НОВЕЙШИХ ЛИТЕРАТУР - ЛИТЕРАТУРА ГАГАУЗСКИХ ТЮРКОВ

Резюме: Письменная литература гагаузов среди тюркских народов начала формироваться в конце 19-го столетия. Хотя в Азербайджане и признали гагаузов в 20 столетии, но средневековые источники указывают на наличие здесь деревень с Гагаузским населением.

В Гебелинском районе Азербайджана есть гора и святые места, идентичные с названием столицы Гагаузии – Комрат, находящееся на территории нынешней Молдовы. Существование селений с названием Буджак на этой же территории нам не кажется случайной схожестью с названием Буджак – региона, населенного гагаузами. В этой местности было 7 деревень Буджак. Теперь их численность уменьшилось до трех селений, но свое географическое название Буджак не утратило и это название сохранилось и отмечено в других топонимах. И это не похоже на случайность.

Письменная литература гагаузских тюрков начала формироваться ускоренными темпами в первой половине 20-го века трудами религиозного деятеля Михаилом Чакыр. Известный своими переводами религиозных книг, молитв, исторических и этнографических статей хоть и сыграли немаловажную роль, но основательное изменение в литературе началось в 1957-ом году после создания нового алфавита на основе кириллицы. Так, в гагаузских школах начали изучать родной язык, газеты печатались на гагаузском языке, издавались учебники.

Формирование письменной литературы гагаузских тюрков обязана таким ученым, как Михаил Чакыр (1861-1938), Николай Арабаджы (1893-1960), Николай Танасоглу (1895-

1979), Дионис Танасоглу (1922-2006), Николай Бабоглу (1928-2008), Мина Кёсе(1933-99), Дмитрий Карачобан (1933-86), Гавриил Гайдарджи (1937-98), Степан Короглу (1940-2011), Георгий Ташоглу (1948), Васи Филиоглу (1949), Петр Мойса (1951), Мария Мерджанка (1951), Степан Булгар (1953), Андрей Кочанджы (1953), Тодур Мариноглу (1955), Петр Чеботарь-Гагуз (1957), Дмитрий Айоглу (Новак) (1957), Тодур Занет (1958), Андрей Кочанчы (1953), Генов Георгий (1959), Любовь Чимпоешь (1958), Петир Яланчы (1964-2004), Танас Карачобан (1965), Тина Сюрьма (1965), Тудора Арнаут (1970), Гюллю (Валентин) Каранфил (1972) и др.

Ключевые слова: Азербайджан, Гагауз Ери, Комрат, Буджак, мани и баяты.

ONE OF THE YOUNGEST LITERATURES- LITERATURE BY GAGAUZ TURKS

Abstract: Of other Turkic people Gagauzians were late to form their written literature and started this process in the nineteenth century. Although Azerbaijan was introduced to Gagauzians in the twentieth century sources dating back to Middle Ages inform about the existence of Gagauz village here.

The capital of the Autonomous Republic of Gagauz Yeri situated in Moldovian Republic is Comrat. This region is still called Boujag by the people and geographic units nowadays. The holy place and mountain in Qebele in Azerbaijan bears the same name Comrat. That place had 7 Boujag villages at the beginning of the twentieth century. Though they decreased to 3, other toponyms bearing the name boujag were registered as well. It falsifies the chance coincidences.

Though the development of Gagauz written literature accelerated in the first decades of the twentieth century given the translations of religious books, prayers, historical and ethnographic articles by a man of religion, Michael Chakir, yet the most important change in the literature came in 1957 after the new alphabet was created on the basis of Cyrillic alphabet. As a result, lessons started to be held in mother tongue in secondary schools, newspapers were printed and text-books were published in Gagauz.

Besides Michael Chakir (1861-1938), it was Nikolay Arabaji (1893-1960), Nikolay Tanasoghlu (1895-1979), Dionis (Deniz) Tanasoghlu (1922-2006), Nikolay Baboghlu (1928-2008), Mina Kose (1933-99), Dmitri Karachoban (1933-86), Gavril Gaydarji (1937-98), Stepan Kuroghlu (1940-2011), Georgiy Tashoghlu (1948), Vasi Philioghlu (1949), Petr Moysa (1951), Maria Merjanka (1951), Stepan Boulgar (1953), Andrey Kochanji (1953), Todur Marinoghlu (1955), Petr Chebotar-Gagauz (1957), Dmitri

Ayoghlu (Novak) (1957), Todur Zanet (1958), Lyubov Chimpoyesh (1958), Petr Yalanji (1964-2004), Tanas Karachoban (1965), Tina Surma (1965), Tudora Arnaut (1970), Gullu (Valentin) Karanfil (1972) who played active role in the formation of written literature of Gagauz Turks.

Key words: Azerbaijan, Gagauz Region, Komrat, Boujag, manis and bayaties.

NOQAY TÜRKLƏRİNİN ƏDƏBİYYATI KEÇMİŞDƏ VƏ İNDİ

Özət: Son illərdə bir çox noqay araşdırıcıları ədəbiyyat tarixlərinin Orxon-Yenisey abidələrindən başladığını yazırlar. Orta yüzillərdə Noqay dövləti ərazisində yaranmış yazılı və şifahi ədəbi nümunələrdən söz açsalar da, əsas ağırlığı hələ də 20 yüzildə yaradılmış ədəbi nümunələrə verirlər.

Dastan söyləyənləri jırav, baxşı, mif və əfsanə söyləyənləri ertegişi, atalar sözü və yanıltnac söyləyənləri şeşen adlandıran noqaylar qıpçaqların yaratmış olduqları ədəbi əsərlərə yiyə çıxır, onu özlərininki sayırlar. “Ahmet Adil ulu”, “Yedigey”, “Koplanlı batır”, “Mamay”, “Şora batır”, “Edil Soltan”, “Kırk Noqay batırı” noqayların məşhur dastanlarından sayılır. “Yedigey” dastanını milliyətçə polyak (leh) olan Aleksandr Xodzko 1830-cu ildə Həştərxan noqaylarından olan Ali Şarapovdan toplayaraq 1842-ci ildə Londonda nəşr etdirmişdir.

Araşdırıcılar noqay folklorunun toplanmasının başlanğıcını XIX yüzildən hesab edirlər. Xalq şeiri üslubunda yazan Sıbra noqayların çağdaş yazılı ədəbiyyatının özülünü qoyanlardan sayılır. Sıbradan sonra XV-XVI yüzillərdə Parızdak Şaban ulu, Şal Kiyiz Tileniş ulu, Asan Kaygulu, Domambet Azaylı, Jirenşe Şeşen, Kazı Tuan Suyunişin Şaban, və b. şairlər yaşamışlar. Məcburi köçlərə, savaşlara, həbs və sürgünlərə baxmayaraq Faxreddin Abuşaxman ulu (1808-83), Sadıkbay Alkaydar (1811-76), Abdulxalıq Abdulaşid ulu (1858-1913), Aslan Şaban ulu (1858-1912), Baymırza Manap ulu (1888-1918), Ajı Molla Noğman ulu (1884-1930), Taram Qumuq ulu, Menkilişeyh İsmail ulu, Abdulkadır Bekbay ulu kimi ənənəvi poeziyanı davam etdirib yırlau (şeyir), destan (poema), tolkau (mono-

loq), maktau (oda), munklau (ağı) və başqa janrlarda yaradıcılıqlarını davam etdirən sənətkarlar yeni noqay ədəbiyyatının formalaşması üçün zəngin bir baza yaratmışlar.

Sovetlər dönəmində isə noqay ədəbiyyatı yeni bir yön almış, Avropa metodlarını mənimsəmək, yeniləşmək adı altında rus ədəbiyyatının təqlidinə başlamışdı. Bu, bir tərəfdən ədəbiyyatın siyasiləşməsinə, noqayların yazı dilinin qonşu türk xalqlarının dilindən uzaqlaşmasına xidmət etmişdirsə, o biri tərəfdən də ədəbi dilin inkişafına yardımçı olmuşdur. Ədəbiyyata yeni gələn Basir Abdullin (1892-1937), Musa Kurmanaliyev (1894-1972), və Zeit Kaybaliyev (1898-1979) kimi gənclər sinfi mübarizəni aparıcı mövzuya çevirməyə, ənənəvi poeziyanı yeniləşdirməyə çalışmışlar. Absulxamit Canıbekov (1879-1955) da onlarla ayaqlaşmağa çalışırdı. Asan(Xasan) Bulatıkov (1907-37) 1936-cı ildə yazdığı “Fatimat” pyesləri ilə noqay ədəbiyyatında dramçılığın əsasını qoymuşdur. Bununla yanaşı, Basir Abdullin 1932-ci ildə yazdığı “Düşmən yenildi”, “Batarak”, 1934-cü ildə yazdığı “Əməyin yendiyi zaman” əsərləri ilə noqay nəsrini formalaşdırmışdır. Abdulrehman Ömərov (Umarov) (1867-1933) ədəbi mühiti yönləndirməkdə böyük rol oynamışdır.

Noqayların ədəbi və elmi mərkəzləri Karaçay-Çərkəz Muxtar Vilayətində və Dağıstan Muxtar Respublikasında fəaliyyətə başlamışdır. Karaçay-Çərkəzdə Fazil Abdulcəlilov (1913-74), Salexjan Zalyand (1924-73), Söyün Kapayev (1927-2001), Maqomet Kirimov (1927), Canbolad Türkmənov (1935), Askerbiy Kireyev (1938), Qamzat Acıgeldiyev (1939-66), Gülcamal Mirzayeva (1940), Keldixan Kumratova (1944-2003), Dağıstanda isə Musa Kurmanaliyev (1894-1972), Zeit Kaybaliyev (1898-1979), Kuruptursun Orazbayev (1924-90), Anvarbek

Kultayev (1941), Kadriya Temurbulatova (1948-78) və b. yazıçı və şairlər yetişmişlər.

1970-90-cı illərin poeziyasının nümayəndələri olan Karaçay-Çərkəz xalq şairi Keldixan Kumratovanın, Nəsimi mükafatı laureatı Murat Avezov (1951), Kadriya Temirbulatova, Askarbiy Kireyev, Muharbiy Aubekigiyev, Yelena Bulatikova (1937), Ajdat Naymanov (1942), Farida Sidahmetova (1966), Salimat Maylibayeva, Maqamatali Asanov, Maqamat Kosayev, Argrntin Aybov, Srajdin Batırov (1951-92) və b. əsərlərində tarixi mövzulara daha duyarlı yanaşmış, epik və lirik dastan janrını mükəmməlləşdirmiş, ədəbiyyatı şüarçılıqdan və ideologiyanın əsarətindən çıxarmağa çalışmışlar. Noqay poeziyasında ənənəvi janrların və klassik poeziyadan gələn bədii ifadə vasitələrinin yenidən canlandırılmasını davam etdirmişlər.

Bekbiyke Kuluncaxova (1946), Valeri Kazakov (1948), İsa Kapayevi (1949) və b. ədəbiyyatı Kommunist partiyasının təbliğat vasitəsindən, şüarçılıqdan uzaqlaşdıraraq insanın daxili aləmini işıqlandıran sənətə çevirməyə çalışmışlar.

Açar sözlər: Noqaylar, Qıpçaq-Noqay ədəbiyyatı, folklor, “Yedigey” dastanı, çağdaş ədəbiyyat

Giriş

Noqaylar da öz ədəbiyyat tarixlərini miladi V-X yüzildə yazılmış Orxon-Yenisey qəbirüstü abidələrindən, Mahmud Kaşqarlının “Divan-i lüğət it-Türk”ündən (XI yüzil), Yusif Balasaqunlunun “Kutadqu biliq”indən, Hoca Əhməd Yəsəvinin “Hikmətlər”indən (XII yüzil), Süleyman Bakırkanlının (XII yüzil), Əhməd Yügnəkinin (XIII yüzil), Rabğuzinin (XIV yüzil) yaradıcılığından, “Nahsül feradis” kimi əsərlərdən başlayırlar. Hətta bəzi araşdırıcılar bu siyahını daha da genişləndirə-

rək Xarəzminin “Məhəbbətnamə”sini, Qütbünün “Husrevü Şirini”, “Kodeks kumanikus”u və b. əsərləri də noqay ədəbiyyatının nümunələri hesab edirlər (**Сикалиев А., 1994: 44**).

Miladi XIV yüzildən tarix səhnəsində “noqaylar” adı ilə görünən bir xalqın V-XIV yüzillərdə ədəbi əsərlər yaratması inandırıcı görünməyə bilər. Əslində bir xalq kimi onlar vardı və bölgədə aparıcı idilər. Lakin “noqaylar” adlandırılmırdılar. Bütün türk xalqları kimi, onlar da qaynaqlarda ayrı-ayrı adlarla qeyd edilirdilər. “Noqay” adının bir ulusa, elə verilməsi tarixi isə XIV yüzildən başlayır. Cəsur döyüşçü, bacarıqlı sərkərdə, uzaqgörən siyasətçi, mahir diplomat və güclü dövlət qurucusu olan Noqay xanın öz ətrafına topladığı türk tayfaları sonralar bir etnos kimi birləşərək qüdrətli dövlət qurmuş və rəhbərlərinin adını yaşatmışlar. Beləliklə, qüdrətli sərkərdə və bacarıqlı dövlət adamı olan Noqayın adı xalq, toplum adına çevrilmişdir.

Qaynaqların verdiyi bilgiyə görə, Noqayın babası Taval bəy XII yüzilin sonlarında Qıpçaq bozqırlarının Aksu-Buq çayı çevrəsində yaşayan bir peçeneq boyunun-tayfasının başçısı imiş (**Noqay Sami, 1997:20**). Atasından gələn bəylik haqqı ilə boyunun-tayfasının başına keçən Noqay Çingiz xanın nəvəsi Batı xanın (1236-1255) yürüşlərində iştirak etmiş, az bir zamanda cəsur döyüşçü, bacarıqlı sərkərdə kimi şöhrət qazanmışdı. Batı xanın ölümündən sonra hakimiyyətə gələn qardaşı Bərkə xan (1255-1266) qabiliyyət və bacarığını nəzərə alaraq, Noqayı ordu komandanı təyin etmişdi. Bərkə xan yeni torpaqlar əldə etmək, indiki Azərbaycan ərazilərini tutmaq üçün 1262 və 1265-ci illərdə Elxanilərlə savaşırdı. (**ASE, 1978,:148, 2-ci cild**). Ordu komandanı kimi Noqay Qafqaz dağlarını keçərək Hülakü xan və varisləri üzərinə yürüşlər edir. Döyüşlərdə qazandığı qələbələr onun şöhrətini daha da artırır. Beləliklə, o dövləti Bərkə xanla bərabər hüquqla idarə etməyə başlayır.

(Сафаргалиев М., 1949:58). Bərkə xanın ölümündən sonra Don və Dunay çayları arasındakı bölgə Noqay xanın nəzarəti altına keçir (ASE, 1983, 7:286). Bir çox tarixçilər Noqay xanın bu qələbəsini sərkərdəlik məharəti ilə yanaşı, islam amili ilə də bağlayırlar. Belə ki, Hülakü xan həmin vaxtlar buddist idi. Noqay xan və döyüşçülərinin əksəriyyəti islamı qəbul etmişdilər. Hülakü xanın işğal altına aldığı bölgədəki müsəlman əhali və xəlifə bu döyüşdə Noqay xanın tərəfini tutur. Qaynaqların verdiyi bilgiyə görə, Noqay xan islam amilindən bacarıqla yararlanmışdı.

Belə ki, o, daim Xorasandan və Anadoludan islamiyyəti yaymaq üçün qazilər gətirdirmiş. Şeyx Səfiyəddin Ərdəbili öz müridləri ilə birlikdə Qıpçaq çölündə (Dəşti Qıpçaq) və Kırımada islam dinini yaymışdı. 1263-cü ildə Sarı Saltuk Anadoludan on iki min türkmən ailəsi ilə birlikdə gələrək Kırım və Dobrucada – yəni Noqay xanın hakim olduğu bölgədə yerləşmişdi. Noqay xan Trakyadakı bir çox Bizans şəhər və qalalarını almış, Aynos qalasında olan Səlcuq sultanı II İzzəddin Keykavusu islam dinini qəbul etdiyinə görə əsirlikdən azad etmişdi (Noqay Sami, 1997:20). Noqay xanın əmri ilə Dobrucaya gedən Sarı Saltuk orada möhkəmləndikdən sonra 1280-ci ildə Varna yaxınlığında iki Bulqar qalasını tutmuş və ömrünün sonuna qədər də Macarıstana, Balkanlara yürüşlər etməklə Altınordanın (Qızıl Orda) sərhədlərini genişləndirmiş və nüfuzunu artırmışdır. Noqay xan isə həmin yerləri istədiyi kimi idarə etməklə yetərilmir, hətta Altınordada (Qızıl Orda) xanlar onun istəyi ilə hakimiyyətə gətirilir və taxtdan uzaqlaşdırılırdı. Buna görə də bir çox dövlətlər Altınordaya deyil, onun yanına elçilər göndərir, diplomatik əlaqələr qurmağa çalışırdılar. 1270-71-ci illərdə Məmlük sultanı Məlik Zahir (Baybars; 1260-1277) Noqay xanın yanına elçi göndərmiş və ona məktubla müraciət etmişdir.

Çingiz xan soyundan olmadığına görə Altınorda taxtını ələ keçirə bilməyəcəyini anlayan Noqay xan sarayla qohumluq əlaqələrini möhkəmləndirməklə yanaşı, xarici dövlətlərlə də sıx əlaqə qurur. O, 1273-cü ildə Bizans imperatoru Mixail Paleogusun ögey qızı Efrosiya ilə evlənir. Noqay xan rus knyazlarını da onunla birlikdə Polşa-Lehistan (Polonya), Macarıstan, Bolqarıstan, Serbiya üzərinə yürüşlərdə iştiraka məcbur edir. Quzeydəki rus knyazlarına elçilər göndərərək Litva dukalığına yürüşlər təşkil edərkən ona ərazilərində lazımi şərait yaratmalarını tələb edir. 1288-1291-ci illərdə Polşaya-Lehistana yürüş edərkən rus knyazları Mstislav ilə Danileviçi də özü ilə aparmışdı. Onun siyasi gücü Bolqarıstanda hökmdarların taxta çıxmasına belə təsir göstərirdi.

Sami Noqay “Noqay türkləri” kitabında yazır: “Əsgəri səfərlərdə tümənbaşı olan bir insana bacarığı, komandanlıq qabiliyyəti, sərt disiplini, təşkilatçılığı, güclü idarəçiliyi, hökmdar soyu ilə yaxınlığı... onu dövlətin yüksək məqamlarına çıxardı və geniş imkan qazandırdı. Bu imkan isə, digər tərəfdən, idarəsi altındakı torpaqlarda yeni boyların onun hakimiyyətini tanımasını təmin etdi. Beləcə qısa zamanda Noqay xanın çevrəsində yeni böyük bir etnik birlik (ulus, el) yarandı və inkişaf etdi”.

Belə böyük qüdrət və nüfuzu olmasına baxmayaraq, zaman öz işini görürdü. 1290-cı ildə Noqay xanın taxta oturduğu Toxta xan yerini möhkəmləndirdikdən sonra özünə tərəfdarlar toplayıb Noqay xanın fəaliyyətini məhdudlaşdırmağa çalışır. Uzun sürən bu gizli qarşıdurma 1298-ci ildə açıq toqquşmaya çevrilir. Döyüşdə Noqay xan yenilir. Onun əsgərlərinin və tərəfdarlarının bir qismi əsir alınaraq Misirdə və başqa qul bazarlarında satılır. Döyüşlər isə ara vermir. 40 ilə yaxın Altınorda dövlətində aparıcı şəxs olmuş, beş hökmdar yola salmış, qocal-

mış Noqay xan 1300-cü ildəki toqquşmaların birində rus əsgəri tərəfindən öldürülür (**Krekov, Ekubovskiy, 1960:84**).

1. Dastanlarda qəhrəmanlıq mövzusu

Noqaylardan toplanan folklor nümunələri arasında dastanlar həcminə və mövzu əlvanlığına, bədii dəyərinin yüksəkliyinə görə seçilir. Bu dastanların böyük bir qismi xalqın keçdiyi tarixi yola uyğun olaraq qəhrəmanlıq dastanlarıdır. Onlardan “Axmet Aysula ulu”, “Koplanlı betir”, “Yedigey”, “Musa biy”, “Mamay”, “Karasaykazi”, “Manaşi”, “Manaşi ulu Tuyakbiy”, “Er Tarkil”, “Şora betir”, “Adil Soltan”, “Kırk Noqay betiri”, “Er Kusep”, “Er Kosay”, “Er Şoban”, “Er Kökçe”, “Kambar betir”, “Kurman biy”, “Elkildek betir” və b. dastanları ümumi qıpçaq dastanları adlandırsaq, daha doğru olar. Dastanları diqqətlə araşdıranda burada nəinki miladın ilk minilliyinə, hətta miladdan öncəki türk folkloruna aid izləri də görə bilərik.

Noqaylar son yüzillərdə savaşlara, daxili çəkişmələrə daha çox vaxt sərf etdiklərindən dastanlarının çoxunun mövzusu qəhrəmanlıqdır. Xalq arasında “Boz yigit”, “Kozı-Korpeş və Bayan slı”, “Tolekın və Kız yibek”, “Arız və Kanber”, “Şah İsmayıl”, “Güntükan və Kölbikə”, “Taxir və Zöhrə” və b. lirik dastanlar da geniş yayılmışdır (**Сикалиев А., 1994:5-6**).

Yalnız “Yedigey” deyil, bir çox başqa dastanlar, eləcə də qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik nəğmələri noqayların Rusiya işğalı altında olduqları zamanda yazıya alındığından, söyləyici və dastanı toplayanlar hakim dövlətin təsiri ilə mətnlərdə dəyişikliklər etmişlər. Bu cəhət “Adil Sultan” dastanında və qəhrəmanlıq yırlarında özünü qabarıq göstərir. Xüsusən də Rusiyadakı vətəndaş savaşına, Fin savaşına, İkinci Dünya savaşına həsr olunmuş yırlarda, eləcə də kazak mahnılarında, ümumiyyətlə, əksər mahnılarda ifa noqay türkcəsində olsa da, ayrı-ayrı

noqay igidlərinin adı çəkilsə də, əsas diqqət bolşeviklərin, Sovet ordusunun, sosializmin, bir sözlə, Rusiyanın qüdrətinin öyülməsinə yönəldilmişdir.

1.1. Şifahi xalq ədəbiyyatının tarixlə bağlılığı

Noqaylar çox savaşlara qatılısalar da, son yüzillərdə təqib və basqılara uğrasalar da, folkloru-sözlü ədəbiyyatı qoruyub saxlaya bilmişlər. Folklor nümunələrində və yazılı ədəbiyyatda xalqın tarixi öz əksini tapır.

Yazılı qaynaqlar olmasa belə toplanmış folklor nümunələri ilə xalqların tarixini yazmaq olar. Bu baxımdan, noqaylardan toplanmış dastan və yırlar tarixçiyə zəngin material verir. Noqayların ilk qəhrəmanlıq dastanı “Axmet Aysula ulu” sayılır. Dastanın çoxvariantlılığı onun geniş yayılmasından soraq verir. 1343-cü ildə taxta oturmuş Canıbey xan və onun oğlu Berdibeyin arasında baş verən qarşıdurma “Axmet Aysula ulu” dastanının süjetini təşkil edir.

Dastanın əsas ideyası haqsızlığa, zorakılığa, qəddarlığa qarşı mübarizədir. Axmetin atası Aysula Canıbey xana nə qədər sədaqətlə qulluq etsə də, onun haqsızlıqlarına da dözmür. Xanın nöqsanlarını üzünə deyir. Bu da mübahisəyə səbəb olur. Xan tərəfindən sevilmədiyini və təqib edildiyini görəndə Aysula vətənindən uzaqlara gedir.

Axmet atasının harada olduğundan xəbərsiz və maddi sıxıntılar içində böyüyür. Qeyri-adi gücü, fantaziyası, cəsarət və xeyrsevərliyi ilə xalqın sevimlisinə çevrilir. Axmet də, atası Aysula kimi vətənini və xalqını ürəkdən sevir. Aysula uzun zaman evindən, ailəsindən uzaqda olsa da bir gün düşmənlərin onun xalqı üzərinə basqına hazırlaşdığı xəbərini eşidir. Özü də bu xəbəri bir zaman xanın tərəfini tutaraq onu aradan götürmək istəyənlərdən eşidir. Vətəninin darda olduğunu duyan Aysula

Çanıbeylə ədavətini unudub evinə gəlir. Xanın çətin vəziyyətdə olduğunu görüb onunla barışır. Oğlunu savaşa yola salır. Düşmən Canıbeyin qoşunlarını darmadağın edir. Axmet xana yardım edib onu ölümdən qurtarır. Özü isə həyatını riskə ataraq döyüşü davam etdirir.

Axmetin bu hərəkəti onun xana şəxsi sədaqəti kimi deyil, yüksək vətənpərvərliyi kimi təsvir olunur. Xanın: “Məgər, sən öz həyatını qiymətləndirmirsən?” sualına Axmet belə cavab verir: “Əgər mənə öldürsələr, mənim kimi çoxları doğular. Bundan vətənə zərər gəlməz. Əgər, səni öldürsələr, xan, bunu bütün aləm bilər və vətənim başsız qalıb dağılar” (**Kerekov, Ekubovskiy, 1960:57**).

Dastanda Canıbey xan çətin vəziyyətdə olanda qızı Şaarbeki Axmetə verəcəyini vəd edir. Xan düşünür ki, Axmetin bu ağır döyüşdən sağ çıxmayacaq. Lakin Axmet döyüşü qələbə ilə başa vurur. Xan sonradan fikrini dəyişərək qızını varlı Bukalın oğlu Teymura ərə vermək istəyir. Şaarbek atasının vədinə dönmək çıxdığını Axmetə xəbər verir. Axmet qızı alıb qaçır. Xandan narazı olan igidlər onun başına toplaşır, Canıbey xana qarşı birlikdə mübarizə aparırlar. Sonda xan Axmetin öhdəsindən gələ bilməyəcəyini görüb dostları ilə onun arasını vurur. Dostlarından inamsızlıq görən Axmet atını minib Şaarbeki də qucağına alaraq uca qayadan atılır.

1.2. “Yedigey” dastanı noqay tarixinin qaynağı kimi

İrtişdən Dneprədək böyük bir ərazini nəzarətdə saxlayan, Quzey Qafqaza, Kırıma hakim olan Altınorda (Qızıl Orda) dövləti getdikcə gücdən düşdü və sıxışdırılaraq siyasi səhnədən uzaqlaşdırılmağa başlandı. Belə qarışıq və gərgin bir dövrdə noqayların böyük bir qrupu Volqanın sol sahilinə Ural və Emba

çayları hövzəsinə, Xəzər sahillərinə yerləşir və burada mankitlərlə birləşərək yeni bir güc kimi tarix səhnəsində görünürlər.

Noqayların yenidən bir güc kimi tarix səhnəsində görünməsində Yedigeş bəyin rolu böyük olsa da, Noqay Ordası dövlətinin qurucusu kimi onun oğlu Nurəddin Mirzə (1420-1430) tanındı. 1420-ci ildə Yedigeş bəy öldürüldükdən sonra dövlətin mərkəzdən idarə edilməsi zəiflədi. Ölkə dağılıb-parçalandığı zaman Yedigeş bəyin noqay ulusuna hakim təyin etdiyi oğlu Nurəddin Mirzə yeni bir dövlət yaratdı.

Dövrün hadisələrini bədii təsvir vasitələri ilə özündə yaşadan “Yedigeş” dastanı noqaylar arasında geniş yayılmışdır. V.M.Jirmunskinin yazdığına görə, dastanın otuzdan çox variantı mövcuddur (**Жирмунский В. 1974:349**). Əski türk dastanlarının bədii ifadə vasitələrindən istifadə edilərək və Altınordanın (Qızıl Orda) çöküş dövründə meydana çıxan qüdrətli sərkərdə, bacarıqlı dövlət adamı Yedigeşin həyatından götürülmüş faktlarla zənginləşdirilərək, yeni dastan yaradılmışdır.

Yedigeş də Noqay kimi Çingiz xan nəslindən deyildi. Buna baxmayaraq ağılı, gücü və diplomatik bacarığı sayəsində çökməkdə olan Altınordanı (Qızıl Orda) qoruyub saxlamağa çalışır və dövlətdə aparıcı şəxsə çevrilir. Volqa (İtil) ilə Yayıq arasındakı çöllərdə yaşayan mankitlər mərkəzi hökumətin zəifləməsindən istifadə edərək müstəqil siyasət yeritməyə çalışırdılar. Yedigeş 1391-ci ildə onların üzərinə yürüş edərək mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirir. Yedigeş Temir Qutluq xanın (1396-1399), Sadıbəy xanın (1399-1407) və b. hakimiyyətə gəlməsində aparıcı rol oynamışdı. Buna görə də övladlarını bölgələrə hakim təyin etdirə bilmişdi.

Hökumətin başında Çingizxan soyundan olanlar dursa da, əslində ölkə Yedigeş və oğlanları tərəfindən idarə olunurdu. Onun ölümü ilə (1420) dövlətin mərkəzi idarəsi laxladı və az sonra

dağıldı. Yedigey bəyin oğlu Nurəddin Mirzə yeni bir dövlətin – Noqay Ordası dövlətinin qurucusu oldu. “Yedigey” dastanı da həmin vaxtdan formalaşmağa başladı. Dastan noqaylar arasında “Yedigey və Kubugil” adı ilə məşhurdur. Elmi ədəbiyyatlarda noqay dastanı kimi tanıtılan “Yedigey” tatarların, başqırdların, qazaxların, qırğızların, qaraqalpaqların arasında heç də noqaylardan az sevilir. Əslində bu dastan qırçaqların orta abidəsidir. Yedigeyin 1391-ci ildə mankitlər üzərindəki qələbəsini əldə əsas tutaraq, 1991-ci ildə “Yedigey” dastanının 600 illiyi təntənə ilə qeyd edilmiş və dastanla bağlı çoxlu araşdırmalar nəşr olunmuşdur.

132 illik ömrü olan Noqay Ordası dövləti (1426-1558) yeni siyasi güc kimi tarix səhnəsinə atılan Rusiyanın və Doğudan gələn Kalmık basqınçılarının təzyiqi altında darmadağın oldu.

Rusiyanın güclənməsində və ordu quruculuğunda başqa qonşu türk xalqları kimi, noqayların da rolu olmuşdur. Noqay Ordasında daxili ziddiyyətlər gücləndikcə soydaşları olan xalqlarla münasibətləri də kəskinləşirdi. Əvəzində onları məhv edəcək Rusiya ilə siyasi və iqtisadi əlaqələri yaxşılaşdırırdılar. Yalnız bir faktı qeyd etmək yetərlidir ki, noqaylar Moskvaya 1534-cü ildə 50.000, 1548-ci ildə 16.000, 1552-ci ildə 25.200, 1555-ci ildə 46.000, XVII yüzildə isə ildə 70.000 təmizqanlı at satmışlar (**Керейтов Р., 1997:24**). Bu da Rus dövlətinə güdrətli atlı ordu yaratmağa yetirdi.

Xarici güclərin, daxili ziddiyyətlərin və təbiətin yaratdığı qıtlığın nəticəsində Noqay Ordası üç yerə – Böyük Noqay ulusuna, Kiçik Noqay ulusuna və Altı Oğul ulusuna parçalandı. Böyük Noqay ulusunun başçısı İsmayıl Mirzə 1558-ci ildə müəyyən şərtlərlə Rusiyaya təbəçiliyi qəbul etsə də, xalq bununla razılaşmadı. 1563, 1564 və 1567-ci illərdə Rusiya çarına qarşı üsyanlar baş qaldırdı. Xalqın böyük bir hissəsi köçərək Kırım xanlığına sığındı.

Lakin bununla da iş bitmədi. Kazanı, Həştərxanı, Kırımı işğal etməklə yetərlənməyən Rusiya çarları bu yerlərin əhalisini də kölə vəziyyətinə – Rusiyanın təhkimli kəndlisinin gününə salmaq istəyirdi. Avropalıların quldarlıq quruluşu adlandırdıqları idarə sistemini yaşamamış, islamı qəbul etmiş türk xalqları isə heç bir vəchlə Rusiyanın təhkimçilik qanunlarını qəbul etmirdi. Buna görə də, üsyanlar ara vermirdi. Bu üsyanlar isə minlərlə dinc insanın ölümünə səbəb olurdu. Yalnız onu qeyd etmək yetər ki, Osmanlı dövləti noqayları ölümdən xilas etmək üçün XIX yüzilin ikinci yarısından başlayaraq 700 min noqayın ölkəsinə gəlməsinə icazə vermişdi (Сикалиев А., 1994:4).

Araşdırıcı M.K.Safarkalıyev ingilis Cenkina istinadən 1557-ci ilin sərt qışında Həştərxan bölgəsində 100 min noqayın aclıqdan və soyuqdan öldüyünü yazır... “On minlərcə noqay çocuğu ruslara kölə olaraq satılmış, ya da atılmışdır” (Сикалиев А., 1993:164-165). Bu qıtlığın bir səbəbi sərt qış idisə, başqa səbəbi də Kazan xanlığını işğal edib, Volqa boyu ilə Həştərxanadək irəliləyən Rusiya orduları idi. Ruslar yeni əraziləri işğal etməklə noqayların yaylaq və qışlaqlarını məhdudlaşdırırdılar. Bütün bunlar, sözsüz ki, xalqın yazılı və şifahi ədəbiyyatında əksini tapırdı.

Qonşu dövlətləri zəiflədərək təsir dairəsinə salmaq və yeni torpaqlar işğal etmək üçün Rusiya öncə həmin bölgələri yaxşıca öyrənirdi. Bu baxımdan Rusiyanın XVI yüzildə hazırladığı bir xəritə olduqca önəmlidir. “Большой чертеж государства Российского, конец XVI века” adlanan bu xəritə günümüzədək gəlib çatmamışsa da xəritənin hazırlanmasında istifadə edilən bölgələrin, çayların, dağların, şəhər və kəndlərin sözlə təsviri olan yazı arxivlərdə qorunub saxlanmışdır. Burada noqayların yaşadıkları bölgənin təsvirindən söhbət gedərkən məscidlər “tatar məscidləri” adlandırılır. Bu da onu göstərir ki,

Noqay xanın zamanında da, Noqay Ordası dövləti zamanında da xalq noqaylı adı ilə çağırılmaqla yanaşı, tatar, qıpçaq, hun və s. adlarla da adlandırılmış.

Çoxadlılıq bu günün özündə də davam etməkdədir. Rusiya Federasiyasının rəsmi statistikasında noqayların sayının 90 min olduğu göstərilir. İnternet saytlarında isə dünyada 4 milyon noqayın yaşadığı göstərilir. Rəqəmlər arasındakı fərq, əsasən, xalqın adlandırılmasından doğur. İnternet saytlarında bu gün “Kırım tatarı”, “türk” adlandırılanlar da soykökünə görə noqay adlandırılır. Başqa xalqlar arasında assimilə olunmuşlar da noqaylar kimi siyahıya daxil edilir. Belə ki, Dobrucada, Kırımda yaşayanlar rəsmi statistikada tatar kimi qeyd edilsələr də, internet saytlarını hazırlayanlar onları və kazak kimi tanıdığımız rusdilli xalqın bir qismini mənşələrinə görə noqay kimi qeyd edirlər. Bunun səbəbi isə bu günün özündə də Kırım tatarlarının və Dobrucalıların özlərini həm tatar, həm noqay, Buxara və Xivə ətrafında yaşayanların isə özlərini mankit (**Alparku, 1996**). və noqay adlandırmalarıdır.

1.3. Noqay folklorunun toplanması və yayımlanması

Noqay folklorunun və ədəbiyyat tarixinin araşdırıcılarından A.İ.Siqaliyev (Şeyxaliyev) noqayların yerləşməsinə aşağıdakı kimi təsvir edir: “Noqaylar (özlərini noqay, norkaylı adlandırırlar) türkdilli xalqlardan biridir. Onların əksəriyyəti Noqay çöllərində – Stavropol diyarının Neftekum rayonunda yaşayırlar. Dağıstan ərazisində isə Noqay, Tarumov, Kizler, Babayurt rayonlarında, həmçinin balıqçılıq qəsəbələri olan Klavsudar və Klavlopətinə yerləşmişlər.

Noqaylar həmçinin Kizler, Xasavyurt və Mahaçkala şəhərlərində də yaşayırlar. Çeçen Respublikasının Şelkov rayonunda da noqaylar məskunlaşmışlar. Stavropol diyarının Mineralvodı

və Koçibeyev rayonlarında, Kuzey Osetiyanın Mazdok rayonunda, eyni zamanda Adıgey Respublikası hüduqlarında noqayların yaşadıqları kəndlər vardır. Karaçay-Çərkəzin noqay əhalisi, əsasən, Adıge-Habl, Habez, Kuban ətrafı rayonlarında, o cümlədən Erkinşəhər qəsəbəsində və Çerkessk şəhərində yaşayırlar”. (Сикалиев А., 1994:3).

Noqaylar bu gün, əsasən, Qafqazın quzeyində toplu halda və qarışıq yaşasalar da, onların folklor və yazılı ədəbiyyat nümunələri Avrasiya məkanının geniş ərazisində - Almatıda, Həştərxanda, Buxarestdə, Varşavada, İstanbulda və b. şəhərlərdə saxlanılır. XVIII yüzilədək olan abidələr runi-uyğur və ərəb əlifbaları ilə, sonrakı yüzildə isə bütövlükdə ərəb əlifbası ilədir. Keçmiş SSRİ-də türk, müsəlman xalqlarının əlifbası dəyişiləndə, yəni 1928-ci ildə noqaylar da ərəb əlifbasından latın qrafikalı əlifbaya, 1938-ci ildə isə latın qrafikalı əlifbadan kiril əlifbasına keçirildilər.

Hər bir xalqın yazılı ədəbiyyatı onun yüzillər boyu yaratmış və yaşatmış olduğu folklor nümunələri əsasında formalaşır. Ədəbiyyat, bir növ, xalqın tarixinin, mənəviyyatının, mədəniyyətinin güzgüsü rolunu oynayır. Noqay xalqının folkloru və yazılı ədəbiyyatı həm də bu xalqın tarixini yazmaq üçün əvəzsiz qaynaqdır.

Çox təəssüf ki, bu dəyərli mənəvi sərvət vaxtında gərəyincə toplanıb araşdırılmamışdır. Aparılmış araşdırmalardakı metodoloji səhvlər də ümumi işə böyük ziyan vurmuşdur. Ürək ağrıdan odur ki, metodoloji səhvlər bugün də davam edir.

İşğal altına aldıqları xalqları uzun illər əsarətdə saxlamaq üçün Rusiya strateqləri uzunmüddətli plan hazırlamış və onu gerçəkləşdirmişlər. Bu planın bəndlərindən biri də eyni dildə danışan, eyni tarixə və mədəniyyətə malik toplumu bir-birindən ayırmaq üçün az qala hər dialektdən bir müstəqil dil, hər

tafadan bir xalq yaratmaq, bir sözlə, xalqı kiçik parçalara ayırmaq, gücdən salmaq, kökündən uzaqlaşdırmaqla idarə etməkdir.

Bolşeviklər hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra çar Rusiyasının varisliyindən sözdə imtina etdiklərini elan etsələr də, «parçala, hökm sür!» siyasətindən əl götürmədilər. Sovetlər Birliyi dağılsa da, onun yeritdiyi siyasət hələ də beyinlərdən təmizlənməmişdir.

Son illər noqay ovsunlarının poetikasını araşdıran A.İ.M.Si-qaliyev və noqay epik mahnılarını öyrənən B.B.Kardanova araşdırdıqları mövzuların zamanında öyrənilməməsinin mədəniyyətimizə vurduğu ağır zərbədən ürək ağrısı ilə yazırlar. (**Вестник...1999:167, 229**). Lakin onlar bu gün də məhəllicilikdən irəli gedə bilmirlər. Yalnız məhdud dairədə noqaylardan toplanmış folklor nümunələrini öyrənməklə yetərlənirlər. Mövzuya bir az geniş anlamda, ümumtürk kontekstində yanaşsalar, noqay folklor nümunəsi kimi təqdim etdikləri materialların əksəriyyətinin qazaxlarda, qırğızlarda, tatarlarda, başqırdlarda, türkmənlərdə, özbəklərdə, türklərdə və b. türk xalqlarında da olduğunu görürlər. Türk xalqlarının folklorçu bilginləri də janrların bölgülərə ayrılması və araşdırılması sahəsində xeyli iş görmüşlər. Sadəcə bunları oxuyub ümumiləşdirmək gərəkdir.

Keçmiş Rusiya ərazisində yaşayan türk xalqlarının folklor nümunələrinin toplanmasında, nəşrində və araşdırılmasında oxşarlıq çox olduğundan onları ayrı-ayrılıqda araşdırmağa ehtiyac duymuruq. Buna “Yedigey” dastanı ilə “Koroğlu” dastanının toplanması, nəşri və tədqiqini misal göstərmək olar.

Milliyyətə polyak olan Aleksandr Xodzko 1830-cu ildə Həştərxan noqaylarından olan Ali bey Şarapovdan “Yedigey” eposunu toplamış, onun yardımını ilə eposun nəsr hissəsini farscaya çevirmiş və 1842-ci ildə Londonda çap etdirmişdir (**Сикалиев А., 1994:6**). “Koroğlu” dastanı haqqında da eyni şeyləri yazmaq olar. Burada dəyişən dastanın söyləndiyi yer, il və

söyləyən şəxsdir. Belə ki, A.Xodzkoya “Koroğlu” dastanını 1832-ci ildə İranın quzeyində Aşıq Sadıq söyləmişdir. Mahmud xan Dünbülü Dirsuydan toplanmış dastanı Mirzə Abdulvahab yazıya almışdır. A.Xodzko dastanın nəsr hissəsini yuxarıda adı çəkilən şəxsin köməyi ilə türkcədən farscaya çevirmiş və 1842-ci ildə Londonda ingiliscə çap etdirmişdir (**Koroğlu, 1999:6**).

Noqay folklorunun Avropa metodları ilə toplanması və öyrənilməsi də Rusiya işğalı altında olan türk xalqlarında olanlarla eynidir. Qaynaqların verdiyi bilgiyə görə, İvanom Dobrovolski Həştərxanda çap olunan “Aziatskiy muzikalniy jurnal”ın 1817-ci il 3-cü sayında “Pesni Astraxanskix tatarov” və həmin jurnalın 1818-ci il 8-ci sayında “Noqayskie pesni” yazılarını nəşr etdirmişdir. A.P.Arxirovun “Kafkas” qəzetinin 1850, 1851-ci il saylarında (**Сикалиев А., 1994:6**) və “Moskvityanin” toplusunun 1852-ci il saylarında (**Архиров А. «Kafkas», 1850, sayı 78-79, Тайки Кураз, «Kafkas», 1851, sayı 70-71**), universitetdə müəllim işləyən, milliyyətə qumuq olan M.E.Osmanovun 1883-cü ildə Sankt-Peterburqda yayımladığı “Ногайские и кумыкские тексты (Сборник ногайских и кумыкских песен, преданий, поговорок, пословиц), İ.N.Berezinin “Turetskaya xrestomatiya” kitabında, (**Berezin N. 1-3, 1907, sayı 6, 233-250**) K.Krebenskinin “Niva” jurnalında yayımladığı materialları noqay folklorunun öyrənilməsi və araşdırılmasında ilk addımlar saymaq olar.

Altay dilləri nəzəriyyəsinin qurucusu Q.J.Ramsted də 1904-cü ilin sonlarında Dağıstanda olarkən buradan noqay türkcəsində də xeyli materiallar toplayaraq araşdırmalar aparmışdır. Çox təəssüf ki, bu mətnlər zamanında çap olunmadığından uzun illər elmi ictimaiyyətin diqqətindən kənar qalmışdır. Nə yaxşı ki, professor Emine Gürsoy-Naskali bu məsələyə diq-

qət yetirərək 1991-ci ildə Helsinkidə ingiliscəyə tərcümələri ilə birlikdə onu bir kitab halında çap etdirmişdir.

H.A.Baskakovun, S.E.Malovun, V.V.Radlovun, A.Umerovun (Ömərov), M.Osmanovun, Ç.Ç.Vəlixanovun əsərləri, eləcə də SMOMPK-un buraxılışları noqay folklorunun öyrənilməsi baxımından olduqca dəyərli qaynaqlardır.

Bolşeviklərin hakimiyyətə gəlişi və ədəbiyyata sinfi mövqedən yanaşmaları bir çox janrlarda folklorun toplanmasına və tədqiqinə olan marağı artırdı. Bu sahə ilə məşğul olan milli kadrlar yetişməyə başladı. Noqay folklorunun, ədəbiyyatının, tarixinin öyrənilməsində ictimai xadim A.Ş.Canibekovun xidməti olduqca böyükdür. O yalnız xalqın dilini, tarixini, folklorunu, ədəbiyyatını tədqiq etməklə yetərlənməmiş, övladlarını da bu ruhda tərbiyə etmişdir. Odur ki, qızları Sofiya Kalmikova, Roza Canibekova, oğlu Ənvər ömürlərini elmi-tədqiqata həsr etmiş və onlar noqayların mənəvi sərvətinin öyrənilməsində çox işlər görmüşlər.

1955-ci ildə Çerkesskdə S.Kalmikovanın tərtibatı ilə çap olunan “Yırlar, epteqilər, aytubaklar, yumaklar”(Nəğmələr, nəğillər, atasözləri və tapmacalar) və 1969-cu ildə Moskvada S.Kalmikova və A.Siqaliyevin topladığı və S.Kalmikovanın tərtib etdiyi “Noqay xalk yırları”(Noqayskiye narodniye pesni) kitabları noqay folklorunun təbliğində böyük rol oynamışdır.

Son illərdə isə noqay folklorunun və ədəbiyyatının öyrənilməsi və təbliği sahəsində A.İ.M.Siqaliyev ardıcıl çalışır. O, 1991-ci ildə Mahaçqalada “Noqaydın kırk batiri”, 1994-cü ildə Çerkesskdə “Noqayskiy qeroičeskiy epos” və “Osiyet” (Vəsiyyət) kitablarını çap etdirmişdir.

1.4. Noqay folkloru ümumtürk folklorunun bir parçası kimi

Noqay folklor nümunələri çap olunan kitabları, topluları, qəzet və jurnalları gözdən keçirdikdə aydın olur ki, yaxın keçmişdə Rusiyanın əsarəti altında olan əksər türk xalqları kimi onların da folkloru geniş, əhatəli şəkildə öyrənilməmişdir. Daxili toqquşmaları özündə əks etdirən, kasıbların varlılara qarşı mübarizəsindən bəhs edən folklor nümunələri dəfələrlə çap olunub tədqiqata cəlb edilsə də, müstəmləkəçilərə qarşı mübarizəni özündə əks etdirən, işğalçılara qarşı savaşımlardan söz açan folklor nümunələri, miflər, ovsunlar və s. kölgədə qalmışdır. Son zamanlar rejimin yumşalması sayəsində bu sahələrə də diqqət yetirilməyə başlanılmışdır.

Araşdırıcı A.Siqaliev ilk və mühüm addım ataraq noqay mərasim folklorunun təsnifatını belə vermişdir: alqıs (alqış), karqıs (qarğış), ornau (ithaf), navruz, sabantoy, orak toy yırları (novruzda, sabantayda, oraq bayramında oxunan nəğmələr), beşik yırı (beşik nəğməsi-laylalar), toy yırı, bozlau (ağılar), sarın (bayatılar) və b.

Ateist təbliğat zəiflədikdən sonra araşdırıcılar miflərə də diqqəti artırdılar. Tanrılar, ilahlar haqqında mətnləri toplayıb nəşr etməyə başladılar. Bu mətnlərdə şamanizmin izləri özünü qabarıqlığı ilə göstərir. Tanrı (Baş göylər ilahisi), Umay (qadın başlanğıcını təqdir edən), Yer-Su, Baba tukli, Su iyesi, Yer iyesi, Ot (od) iyesi, Kıdırılı-yas (Xıdır-İlyas), Albaslı, Yin, Obır, Deyv, Azdaqa, Elmavız, Emire, Sandırak, Sazaqan, Perişte (fəriştə), Anir və b. haqqında toplanan mətnlər türk xalqlarının keçmiş mədəniyyətinin, inancının birliyindən xəbər verdiyi kimi, onların yenidən və elmi şəkildə öyrənilməsinin vacibliyini də göstərir.

Noqaylar yaşayan bölgələrdən Albaslı (Hal anası) ilə bağlı toplanan mətnlər türk xalqlarının əksəriyyətindən toplanmış

mətnlərlə səsleşir. Miflər, ovsunlar, nağıllar, məsəllər, atalar sözləri də eyniyyət təşkil etdiyindən üzərində geniş dayanmağa ehtiyac duymuruq. Fərqli ayrı-ayrı bölgələrdən toplanmış nümunələr arasındakı variantlarda özünü göstərir.

Bu oxşarlıqlara baxmayaraq, bir-iki nümunə verməklə yetərlənəcəyik:

Alay da ettik, bılay da,
Arpa kostik biydayka.
Şükür bolsun Kудayka,
İşler geter onayka,
Aytayık bir-ekidi,
Taptayık tamediki,
Kelmey bolsa evine,
Keltireyik ebine!

(Сикалиев А., 1999:170).

İslamdan öncəki inancları özündə yaşadan bu cür nəğmələrə karaçay-malkarlarda da, qumuqlarda da, Azərbaycan türklərində də, başqa türk xalqlarında da rast gəlinir. Araşdırıcıların fikrincə, islamdan öncəki inancları yaşadan, tanrılara həsr olunmuş bu nəğmələr mərasimlərdə oxunarmış.

Anaların beşik başında uşaqlarını ovundurmaq, oxşamaq, tez boya-başa çatmalarını arzuladığını bildirmək üçün oxuduğu mahnı-ninnilər və uşaq oyunları da bu baxımdan önəm daşıyır.

Kızım, kızı, kız tana, – Qızım, qızım, qız dənə.
Kızıman gele yüz tana. – Qızımdan gələ (ola) yüz dənə,
Yüzevi de ak tana, – Ürəyi də ağ (təmiz) ola.
Atası sığar maktana. – Atası çıxa öyünər,
Ağ tanadı pışaklar, – Ağ dananı pışaklar (kəsər).
Kızımı küyev kuşaklar. – Qızımı güvey (nişanlı, ər)
qucaqlar

(Nogay Sami, 1997:87).

- Ay Asımelek, – Ay, Hacıleylək,
–Kökte ne var? – Göydə nə var?
–Kök şeşekey var. – Göydə çiçək var!
–Yerde ne var? – Yerdə nə var?
–Yer şeşekey var. – Yer çiçək var!

Noqaylar da nağıl və dastanları xüsusi seçilmiş mətnlərlə – yəni müqəddimə, təkərləmə ilə başlayırlar. İlk baxışda mətnə heç bir dəxli yoxmuş kimi görünən bu başlanğıc əslində dinləyicini hazırlamaq, toplumun diqqətini cəlb etmək mahiyyəti daşıyır. Azərbaycan folklor mətnlərinin nəşrində bu hissə nəsr ilə verilir. Noqaylar isə onu şeir kimi yazırlar. Buna nümunə olaraq aşağıdakı parçanı göstərə bilərik:

Burin birev bar eken,- Keçmişdə bir kişi var ikən,
Burnında temirev bar eken,- Burnunda dəmrov var ikən,
Kara suvuda kaynatıp,- Qara suyu qaynadıb,
Kaymak alkan bar eken,- Qaymaq alarkən,vqr ikən,
Kumırskasın göy etup,- Qarışqasını qoyun edib
Töske toydan bar eken,- Döşünə döyər (özünü öyər) ikən,
Bir bar eken, bir yok eken.- Biri var ikən, biri yox ikən...

Yuxarıdakı nümunələrdən də aydın görünür ki, Azərbaycandan toplanan folklor nümunələri ilə noqaylardan toplanan folklor mətnləri arasında elə bir ciddi fərq görünmür.

2. Yazılı ədəbiyyat – Qıpcaqların ortaq ədəbiyyatı

Sovet ədəbiyyatşünasları noqay yazılı ədəbiyyatının XIV yüzildən başladığı fikrindədirlər. **Sıbra Jırayı** noqay şairlərinin babası hesab edirlər. Onun adına nadir hallarda “Şopbaşlı” epiteti əlavə edilməz. Bu da “zərif başlı” deməkdir. XIV əsrin sonlarında yaşadığı güman edilən, dastanlarda 180 yaşlı qoca kimi tanılan və şeirləri dillər əzbəri olan şairin xalq arasında nüfuzu olduqca böyükdür. Bu cür öyğülər onu “Kitabi-

Dədə Qorqud”dakı ozan Qorquda bənzədir. XIV yüzildə bədii sözün görkəmli ustası olan Sıbra noqay tayfalarının müstəqil dövlət yaratmaq uğrunda Altınorda (Qızıl Orda) xanları ilə mübarizəsinin tərəfdarı kimi tanınır. Sıbra çoxlu xalq mahnılarının yaradıcısı sayılır. Lakin bizim günlərə onlardan yalnız bir neçə poetik tolkau (monoloq) gəlib çatmışdır. Xalq yaddaşında onun adı ilə bağlı olan bu tolkaularda Toxtamış xan və onun sələflərinin siyasətini tənqid edir. O, noqay tayfa başçılarının ağıllı tədbirlərini rəğbətlə qarşılayır və onların tərəfində olduğunu açıq söyləyir. Çünki onlar xalqı incidən Qızıl Orda xanlarının özbaşnalıqlarına qarşı çıxış edirdilər. Sıbranın xalq arasında geniş tanınması məhz bundan irəli gəlir.

Sıbradan sonrakı yüzillərdə yaşayan noqay şairləri onu poetik sözün banisi kimi təsvir edirlər. Sıbradan sonra **Parızdak Şaban ulunu** bu ədəbiyyatın böyük siması sayırlar. XV yüzildə yaşamış **Şal Kiyiz Tileniş ulu**, XVI yüzildə yaşamış **Asan Kaykılı**, **Dosmambet Azaylı**, **Jirenşe Şeşen**, XVII yüzildə yaşamış **Kazi Tuğan Suyunişi ulu** və başqalarının yaradıcılığında doğrunun yalan, haqqın, həqiqətin zülüm üzərində qələbəsi, sevgi aparıcı mövzudur. Şal Kiyiz Tileniş ulunun şeirlərindəki axıcılıq, dilin şirinliyi, Asan Kaykılının poeziyasındakı dərin fəlsəfi fikir yalnız çağdaşlarını deyil, sonrakı nəsilləri, noqaylara qonaq olmuş səyyahları da heyrətə salmışdır. Yaradıcılıqlarındakı humanizm və sözün təsir gücündən bacarıqla istifadə adı çəkilən sənətçiləri oxucuların sevimlisinə çevirmiş və noqay ədəbiyyatının klassikləri kimi tanıtmışdır. (*Литература...*, 1999:225).

Nəinki yuxarıda adları çəkilən şairlərin, hətta noqayların Ural-Volqa boylarından Kuban çöllərinə, Güney Qafqaza, Kırım qovulduqdan sonra yazıb yaratmış **Elburkan Nayman ulu**, **Sarkınbay Kırımlının**, **İsmayıl Masarlının** (XVIII yüzillik), **Oraz Aytmambey ulu** (XVIII yüzil), XIX yüzildə yaşamış

Menkili Boraxan ulu, Mantik As ulu, Alibey Şarap ulu, Axmetie Adil ulu, Mambet Ali Aşık, Ali Kusi Onkutlu (Сикалиев А., 1993:164-165) və b. yaradıcılığını da tatarların, qazaxların, qırğızların, qaraqalpaqların və qırçaq kökənli türk xalqlarının ortaq ədəbiyyatının nümunəsi saymaq olar. **Mambet Ali Aşığın** adındakı aşığı sözü noqaylarda arxaikləşsə də, bu gün Azərbaycanda, İranda, Türkiyədə və b. ölkələrdə çox işlədilir. El nəğməkarlarının, xüsusən məclislərdə saz çalıb oxuyan, dastan danışan sənətkarların adının önünə “aşığı” epiteti artırılır. Noqay xalq şairlərinin əsas xarakterik cəhəti–poetik yaradıcılıqları ilə doğma xalqa xidmət etmələridir.

Noqaylar islamı qəbul etdikdən sonra, yəni XVIII yüzildən uyğur əlifbası ilə yanaşı, ərəb əlifbasından da istifadə etmişlər. Ərəb əlifbası ilə yazılarda saitlərin olmaması və türk dillərindəki bəzi samitlərin ərəb əlifbasında bir neçə hərf ilə yazılması bugünkü araşdırıcıya klassiklərin əsərlərini çağdaş yazı qaydalarına uyğun oxumağa imkan vermir. Son yüzillərdə noqayların Həştərxanda, Kuban çöllərində, Bucakda, Quzey Qafqazda, Kırımı və Türkiyədə dağınıq halda yaşamaları, onlar arasında sıx əlaqənin olmaması ədəbi dilin formalaşmasına mənfi təsir göstərmişdir. Bu kimi çətinliklərə və məcburi köçlərə, savaqlara, həbs və sürgünlərə baxmayaraq, **Fexreddin Abuxaxman ulu (1808-83), Sadıkbay Alkaydar (1811-76), Abdulxalıq Abdulraşid ulu (1858-1913), Aslan Şaban ulu (1858-1912), Baymırza Manap ulu (1888-1918), Aji Molla Noğman ulu (1884-1930), Taram Qumuq ulu, Menkilişeyh İsmail ulu, Abdulkadır Bekbay ulu** kimi ənənəvi poeziyanı davam etdirib yırlau (şeir), destan (poema), tolkau (monoloq), maktau (oda), munklau (ağı) və b. janrlarda şeir söyləməklə yeni noqay ədəbiyyatının formalaşması üçün zəngin baza yaratmışlar (**Сикалиев А., 1993:164**).

Fexreddin Abuşaxman ulu (1808-1883) ilə Aslan Şaban ulunun birgə yaradıcılığının bəhrəsi olan “Karaydar man (ilə) Qızılgül” dastanı xalq arasında geniş yayılmışdır. Araşdırıcı Calaldin Şıxmırzəyevin yazdığına görə Beş tav (Beş dağ-Pyatiqorsk) noqayları arasında yaşayan gənc Aslan Şaban ulu Həştərxan vilayətindəki Alabuğat noqayları arasında yaşayan, xalq arasında ustad sənətkar kimi tanınan Fəxrəddin Abuşaxman ulunun yanına gəlir. Bu vaxt artıq Fexreddinin iki dastanı “Egiz” (Əkizlər) və “Gül Ənvər” xalq arasında yayılıbmış. Ustad-şagird şahidi olduqları hadisə əsasında Aşiq Qərib dastanının sujetini xatırladan “Karaydar man Qızılgül” dastanı yaradırlar. Az zamanda dastan dillər əzbərinə çevrilir.

Sadıkbay Alkaydarın (1811-1876) “Yas gözəl”, “Gül Ferdeys” dastanları da Doğu ədəbiyyatının təsiri ilə yaranmış dastanlardır.

2.1. Avropanın etkisi ilə yaranan ədəbiyyat

Rusiya işğal etdiyi ərazilərdə toplumu idarə etmək, vergi toplamaq, dəftərxana işlərini qurmaq üçün yerli xalqlardan azsaylı kadrlar hazırlamağa çalışırdı. Yerli kadrlar da rus dilini öyrənməklə Avropaya çıxış, oradakı elmi, mədəni fikirlə tanışlıq imkanı əldə edirdi. Rusiya və Avropa ziyalılarının təsiri ilə onlar ədəbiyyata yeni ədəbi biçimlər-hekayə, povest, roman, sonet, dram kimi janrlar gətirirdilər. Rusiyanın hökumət idarələrində kiçik məmur kimi çalışanlar beləliklə fəhmlə də olsa, tarixini, ədəbiyyatını, folklorunu öyrənir, millətinin maariflənməsinə çalışırdılar.

Məhəmməd Hadinin dayısı Mustafa Lütü Şirvani Həştərxana gələrək burada “Bürhani tərəqqi” adlı qəzet açmışdır. M.Hadi də bir müddət bu qəzətdə işləmişdir. Qəzetin qarşısına qoyduğu məqsəd bölgədə yaşayan tatarların, qazaxların, noqayların və b. türk xalqlarının anlayacağı bir dildə yazıb-oxu-

malarına nail olmaq idi. Rus məmurları isə türk, müsəlman xalqlarının yaxınlaşmasını hökumət üçün böyük təhlükə hesab edirdilər. Odur ki, Mustafa Lütfü Şirvanini gizli sıxışdırmaqla yanaşı bəzi noqay ziyalılarını da onun əleyhinə qaldıra bildilər. Bəzi əli qələm tutan noqaylar “Bürhani tərəqqi” qəzetinin redaktorunu bölgədə dini ayrışeçkilik törətməkdə, şiəliyi təbliğ etməkdə suçlayırdılar. Mustafa Lütfü Şirvanda doğulmuş və sünnü təriqətinə mənsub birisi idi. O, atılan böhtanlara əsaslı dəlillərlə cavab versə də qəzeti qoruyub yaşada bilmədi.

Beləcə Rusiya bölgədə ənənənin davam etdirilməsini, orta qürkcənin yaşamasını və gəlişməsini əngəlləmiş oldu.

Abdulrehman Öməröv (Umarov) (1867-1933). İlahiyyatçı, ədib, naşir kimi şöhrətlənmiş Abdulrehman mədrəsələr üçün dərs kitablarını redaktə və nəşr edir, siyasi və ədəbi qəzet və jurnallara maarifçilik ruhunda məqalələr yazır, folklor nümunələri toplayaraq çap etdirirdi. Onun 1913-cü ildə nəşr etdiyi “Noqay jırları” kitabına (Kitabda toplayıcının adı və soyadı Abdraxman Umerov kimi yazılır) yazdığı ön söz bu gün də elmi əhəmiyyətini itirməmişdir. Abdulrehman Öməröv, Nəsim Mevluberdiyev, Abdulrehman Əliyev, Əli Xosayev, Qurbanəli Erembetov kimi maarifçi aydınlar 1914-cü ilədək Həştər-xanda “Toy”, “İslah” və “Maarif” adlı jurnallar nəşr etmişlər. Siyasi baxışlarına görə çar məmurları bu jurnalları qapatmış, onları nəşr edənləri sürgünə göndərmişdir.

Birinci Dünya Savaşı, 1917-ci ildə baş verən fevral və oktyabr devrimləri, vətəndaş savaşı noqay ədəbiyyatının da inkişafına olduqca mənfi təsir göstərmişdir. Vətəndaş savaşı başa çatdıqdan sonra bolşeviklər öz ideyalarını xalq arasında geniş yaymaq üçün azsaylı xalqların dillərində məktəblər açılmasına, dərslilər yaradılmasına, qəzet-jurnal buraxılmasına da diqqəti artırmışlar.

2.2. Sovet dönəmində yaradılan ədəbiyyat

1925-ci ilin aprelində dağlı xalqların (Qafqazın quzeyində yaşayan azsaylı xalqlara XX yüzilin əvvəllərində verilən ümumiləşdirici ad) konfransı keçirildi. Bu konfransın əsas mövzusu mədəni-maarif məsələsi oldu. İnzibati muxtariyyəti olmayan xalqlara mədəni muxtariyyət verildi. Quzey Qafqazda Mərkəzi Nəşriyyat quruldu. Azsaylı xalqların dillərində dərs kitablarının yazılmasına başlandı. 1927-ci ildən isə “Krasnaya Çerkasiya” qəzetinin yanında bir səhifəlik “Noqay bet” (Noqay səhifəsi) yayına başladı.

Sovetlər dönəmində noqayların ədəbi və elmi mərkəzləri Karaçay-Çərkəz Muxtar Vilayətində və Dağıstan Muxtar Respublikasında fəaliyyətə başlamışdır. Karaçay-Çərkəzdə Fazil Abdulcəlilov (1913-74), Salexcan Zalyandin (1924-73), Söyün Kapayev (1927-2001), Maqomet Kirimov (1927), Canbolat Türkmenov (1935), Askerbiy Kireyev (1938), Gülcamal Mirzayeva (1940), Keldixan Kumratova (1944-2003), Dağıstanda isə Musa Kurmanalıyev (1894-1972), Zeit Kaybaliyev (1898-1979), Kuruptursun Orazbayev (1924-90), Qamzat Acıgeldiyev (1939-66), Anvarbek Kultayev (1941), Kadriya Temirbulatova (1949-79) və b. yazıçı və şairlər yazıb-yaratmışlar.

Sovetlər Birliyində gedən ideoloji mübarizə noqay ədəbiyyatından da yan keçmir. Nəinki Sovet ideoloji mərkəzlərində hazırlananlar, hətta xalq arasında məşhur olan dastanları aul-aul, qışlaq-qışlaq gəzərək dinləyicilərə çatdıran, özü də yeni dastanlar qoşan **Aji Molla Noğman ulu** kimiləri belə 1917-ci il devrimindən sonra Sovet hökumətinin tərənnümçüsünə çevrilir. Molla Noğman ulunun Ası ləqəbinə görə araşdırıcıların bəziləri onun as nəslindən olduğunu və 1884-cü ildə doğulduğunu, bəziləri isə 1887-ci ildə Qaranoqaydakı Kurqan Acı kəndində doğulduğunu yazırlar.

Abdulxamid Şarşembi ulu Canıbekov (1879-1955). Çağdaş noqay ədəbiyyatının inkişafında və formalaşmasında böyük xidməti olan Abdulxamid etnoqrafik və tarixi materiallar toplamaqla, nəşriyyat işi və pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayda iştirakı onu yaradıcılığa daha da həvəsləndirmiş, milli məsələyə diqqətini artırmış və o, türk xalqlarının latın qrafikalı vahid əlifbasının yaradılması uğrunda çalışan aydınların sırasına qoşulmuşdur. 1928-ci ildə Moskvada “Karaydar man Qızılgül” lirik poeması işıq üzü görmüşdür. O, Moskvada, eləcə də Kazanda çap olunan “Beznen yol” (Bizim yol) jurnalında folklor materiallarını çap etdirmişdir. Onun topladığı folklor nümunələri 1935-ci ildə Mahaçqalada “Avıl poeziyası”, 1940-cı ildə Pyatıqorskda (Beş tau) “Xalk yırları em erteqilər”(S.Dautovla birlikdə), 1949-cu ildə İ.Kapayevin tərcüməsi ilə rus dilində Stavropolda çap olunmuşdur. O, yaşlaşdıqca bədii yaradıcılıqdan daha çox elmi araşdırmalarla məşğul olmuşdur. Karaçay-Çərkəz Vilayətinin arxivində onun dördcildlik “Söz xazinası” və “İstoriceskiy oçerk noqayskoy literaturı” kitablarının əlyazması saxlanılır.

Abdulxamid Canıbeyovun 1918-ci ildə “Noqay toyu” adlı pyes yazdığı qaynaqlarda göstərilə də, günümüzədək gəlib çatmamışdır.

Abdulxamid Canıbeyov çoxsahəli ədəbi, elmi, pedaqoji fəaliyyətlə yeni bir ədəbi nəsil yetişdirmişdir (**Литература..., 1999:234**).

Ədəbiyyata yeni gələn **Musa Kurmanaliyev (1894-1972)** və **Zeit Kaybəliyev (1898-1979)** kimi gənclər sinfi mübarizəni aparıcı mövzuya çevirməyə, ənənəvi poeziyanı yeniləşdirməyə çalışmışlar. Bununla yanaşı, Xasan Bulatıkov 1936-cı ildə yazdığı “Fatimat” pyesləri ilə noqay ədəbiyyatında dramçılığın əsasını qoymuşdur.

Basir Mesid ulu Abdullin (1892, Həştərxan vilayətinin Tiyeq kəndi-1937). İlk təhsilini mollaxanada alan Basir sonralar Həştərxan və Kazan şəhərlərində mədrəsə təhsili görmüşdür. Türk, ərəb və rus dillərini bilən ədib xalqının tarixini və folklorunu öyrənməyə də həvəs göstərmişdir. Öyrəndiklərindən sonralar bəbii əsərlərdə geniş istifadə etmişdir.

Bolşeviklər hakimiyyətə gəldikdə onların irəli sürdüyü şüarlar gənc Basirə də xoş gəlib, onlara qoşularaq Həştərxan bölgəsində varlı saydığı, sosializm quruculuğunu qəbul etməyən soydaşlarına qarşı vuruşmuşdur. 30-cu illərin önlərində Qaranoqay bölgəsinə köcərək burada bir müddət “Qızıl bayraq” qəzetində işləmişdir. Daha çox kiçik hekayələr yazan B. Abdullin “Kırmızı gül” (1934) romanı və “Kır batırları” (Çöl bəhəddirləri-qəhrəmanları) (1934), “Aktivis” (1936) kimi sosializm quruculuğunu, Sovetlərin qələbəsini öyən nəsr əsərlərini yazmışdır. Basir Abdullin 1932-ci ildə yazdığı “Düşmən yenildi”, “Batrak”, 1934-cü ildə yazdığı “Əməyin yendiyi zaman”ı pyesləri ilə noqay dramçılığının inkişafına təkan vermişdir.

1937-ci ilin Sovet irticası noqay ədəbiyyatına da ağır zərbə vurur, Basir Abdullin kimi istedadlı dramçı və yazıçını məhv edir.

Asan Şaxim ulu Bulatıkov (16.08.1907, Xabez rayonunun Qızılyurd kəndi - 1937). Noqayların birinci peşəkar yazıçısı sayılır. Onun “İki həyat” (1936), “Çoxları üçün iki” (1936) povestləri və “Fatimat” pyesi, eləcə də “Azret, Erinşek, Mazan və kolxozçular” şeir toplusu sosializm quruculuğunun ilk illərində müsəlman respublikalarında sifarişlə yazılan qadın azadlığına, çadranın atılmasına, qadınların kişilərlə bərabər işləməsinə, kasıbların varlıqlara qarşı mübarizəsinə həsr olunmuş əsərlərdəndir. Sosializmin tərənnümçüsü kimi tanınmasına baxmayaraq 1937-ci ilin irticasından o da qurtara bilməmişdir.

Yalnız B.M.Abdullin və A.Ş.Bulatıkov deyil, onlarla aydın, yazıçı həbs edilib güllələnmişdir. Sağ qalanlar qorxu içərisində yaşadıqlarından cəsarətlə ədəbi axtarışlara girişmiş, kommunist partiyasının qərar və göstərişlərini, rəhbər partiya işçilərinin məruzə və çıxışlarını bədii şəkildə xalqa çatdırmaqla yetərlənirlər.

Sosializm quruculuğunun ilk illərində ədəbiyyatla məşğul olanların yazdıqlarından çox, onların tərcümeyi-hallarına diqqət yetirilirdi. Kasıb ailədən olan gənclərə daha geniş imkanlar açır, onları yazıb-yaratmağa həvəsləndirir, əsərlərini nəşr edir, pyeslərini səhnələşdirirdilər. Kasıb ailədə doğulub ədəbiyyata gələn gənclərdən biri də Fazil Apas ulu Abdülcəlilovdur.

Fazil Apas ulu Abdülcəlilov (01.03.1913, RF Stavropol ölkəsi, Mineralniye Vodi rayonunun Kanqlı kəndi-1974). Kasıb bir ailədə doğulan, kəndlərindəki məktəbi bitirdikdən sonra Çerkessk Pedaqoji Texnikumunda oxuyan Fazil “Tənbəl Girey”, “Murat şəhərdə nə gördü?” (1932), “Biz sosializm qururuq” (1932), “İki dünya” (1932), “Uşaqlar üçün müxtəlif hekayələr” (1933) və b. əsərlərini yazıb çap etdirəndə 19-20 yaşlarında imiş. O, 1930-cu illərdə yazdığı hekayə və povestlərini əsasən “Uşaqlar üçün ədəbiyyat”, “Yeniyyətələr üçün ədəbiyyat” rubrikaları altında çap etdirmişdir.

İkinci Dünya Savaşının başlanması da ədəbiyyatda bədii dəyərlərin, keçmiş tənqidin, sosializm quruculuğunun tərənnümünün arxa plana keçməsinə, publisistikanın qabarmasına şərait yaratmışdır. F.Abdülcəlilovun da 1941-1950-ci illərdə yazdıqlarının böyük qismi qəzet və jurnal məqalələrini xatırladır.

1950-ci illərdən sonra faşist Almaniyası üzərində Sovetlərin qələbəsi ədəbiyyatın əsas mövzusunə çevrilmişdir. Fazil Abdülcəlilovun “Güclülər ailəsi” (1950), “Asantay” (1956), “Sərt dönüş” (1961) povestlərini, kolxozlaşmadan bəhs edən “Güclü axın” romanını, “Kuban çağlayır” (1955), “Kuban-mənim nəğ-

məm” (1957) şeir toplularını çap etdirmişdir. Onun “Güclülər ailəsi” povesti daha çox təbliğ olunmuşdur.

Noqay ədəbiyyatına şair, nasir və dramçı kimi daxil olan F. Abdülçəlilovun ən böyük xidmətlərindən biri ədəbi dili zənginləşdirmək olmuşdur.

Kuruptursın Başı ulu Orazbayev (1924, Dağıstan Respublikası, Noqay rayonunun Boranşı kəndi-1990). Noqay ədəbiyyatında önəmli yer tutan yazıçılardandır. Ədəbiyyata şeir və hekayələrlə gəlmişdir. 1962-ci ildə “Gen çölər”, 1964-cü ildə “Nasip yıldızı” (Bəxt ulduzu) hekayə kitabları, 1970–ci ildə “Atadın quşağı” (Atanın quşağı), 1976-cı ildə “Saban tübi” (Sarı qızıl), 1979-cu ildə “Danıl sığını” romanlarını nəşr etdirmişdir.

Söyün İmaməli ulu Kapayev (1927, Erkin Yurt kəndi - 2001). Gənc yaşlarından şeir yazmağa başlamış, sonralar publisistika və nəsr sahəsində də qələmini sınınamışdır. 1955-ci ildən noqayca çap olunan “Lenin yolu” qəzetinə redaktor təyin edilmişdir. 1957-ci ildə Stavropol Pedaqoji İnstitutunu bitirmişdir. Çoxsahəli yaradıcılığı olan S.Kapayev 1957-ci ildə “Dağ bulaqları”, 1958-ci ildə “Danıl uyandı”(Çöl oyandı), 1969-cü ildə “Yürek sırırlarım”(Ürək sırım) şeir kitablarını nəşr etdirmişdir.

Araşdırıcılar ədibin yaradıcılıq qaynağından söz açanda iki məsələyə diqqət yetirirlər. Zəngin noqay folkloru və özünün çətin həyat yolu. Çoxlu mahnılar və tərcümələr müəllifi kimi tanınan S.Kapayev üç roman, ondan çox povest və beş şeir kitabını noqay oxucusunun mühakiməsinə vermişdir. Onun “Tandır” (Təndir), “Yuvsan”(Yovşan) povestləri vaxtilə ən çox təbliğ edilən əsərlər olmuşdur.

Ədəbiyyatda yeniləşmənin öncüllərindən olan yazar noqaylarda sərbəst vəzndə şeirin ustadlarından sayılır. Onun durnalara xitabən yazdığı şeirdə deyilir:

Yarasık tı, - Gözəldir,
Şuvak bolup yaynaydı - Aydınlik olup parlar,
Küzgi kibik, küz kuni. - Güzgü kimi payız günü.
Tav betinde - Dağ belində
Kökşil turgan kök köldey, - Göydə duran göy göl kimi,
Köp-kömekyi - Tamam gömgöydü
Küz küninde kök yüzü. - (Güz) payız günündə göy üzü.

Sovet dönəmində ən çox inqilabdan, bolşeviklərin noqay xalqını xoşbəxtliyə çıxardığından yazan S.Kapayev ömrünün son illərində çap etdirdiyi povest və hekayələr kitabını “Müqəddəs Quran” adlandırmışdır. Son illər xalq arasında geniş yayılmış əfsanə, əsətir, rəvayət və nağılları bədiiləşdirib oxuculara təqdim etməsi öncələr yazdıqlarının üzrxahlığı kimi başa düşülə bilər. Bəlkə elə buna görədir ki, son kitablarından olan “Noqay evi” noqayların stolüstü kitabına çevrilmişdir. Burada xalqın tarixinə və etnoqrafiyasına geniş yer ayrılmışdır.

Söyün Kapayevin “Tazasu sərgisi” (1965), “Durnacık” (1974) və b. noqay ədəbiyyatının savaşı mövzusunda ən yaxşı əsərləri sayılır.

* * *

Sovetlər Birliyi çökdükdən sonra ədəbiyyatşünaslar 1920-30-cu illərdə M.Kurmanəliyevin, Z.Kabalıyevin, R.Kereytovun, İ.Mirzayevin, V.Kazakovun formalaşdırdıqları ədəbiyyatı şuarçı ədəbiyyat kimi dəyərləndirirlər.

2.3. Ədəbiyyatda insanın iç aləminə diqqətin artması

1956-cı ildə quruluşun bütün nöqsanlarının İ.V.Stalinin adına yazılması, 1937-ci il irticası qurbanlarına fiziki bəraət verilməsi, bir sözlə, rejimdə baş verən yumşalma ədəbiyyata da müsbət təsirini göstərdi. Noqay nəsrində sürətli bir dirçəliş baş

verdi. Təəssüf ki, bu dirçəliş yeni yazılan əsərlərin məzmununda deyil, ən çox həcmində özünü göstərirdi. Nəşrlərin sayı artdığı kimi, roman, povest və hekayələrin həcmi böyüyür, mövzu dairəsi genişlənirdi.

1960-cı illərdə Sovet ədəbiyyatında baş verən dəyişiklik noqay ədəbiyyatından da yan keçə bilməzdi. Ədəbiyyatda “Altmışıncı illər nəslı” deyər bir ifadə işlədilməyə başladı. Bu nəslin nümayəndələri 1920-50-ci illərin ədəbi simaları kimi ideologiyaya daha çox önəm vermir, sənətkarlığı önə çəkir, bədii təsvir vasitələrinə üstünlük verirdilər. Bekbiyke Kuluncaxova (1946), Valeri Kazakov (1948), İsa Kapayev (1949) və b. kimi yeni nəsil peşəkar şair və yazıçıların meydana çıxması ədəbiyyata marağı artırdı. İ.Kapayevin yaradıcılığı çağdaş problemlərə yönəlmişdir. İnsanın gündəlik qayğıları yazıçının əsas mövzusuudur. Onun qəhrəmanları insanlıq ləyaqəti, mənəvi borc, sevgi və ləyaqət haqqında düşünür. Yazıçı keçmişdən mənəvi dəyərləri alaraq gələcəklə birləşdirməyə çalışır. İ.Kapayevin yaradıcılıq axtarışları bədii cəhətdən də dolğundur.

İ.Kapayevin “Xurcun” (1975), “Sıntaslı Akında Tolgav” (1977), “Vokzal” (1980), “Sülde” (1989-91) V.Kazakovun “Qızıl kəmər” (1977), “Doqquz kapital” (1983), “Babay ulduzu” (1983), S.Kapayevin “Torpağın hərərəti” (1976), B. Kuluncaxovanın “Çöl torağayı” (1980) kimi hekayə və povestlərin nəşri noqay nəsrinin yeni çağının başladığından xəbər verir (**Türkiyə dıřındakı..., 2002:2, 21-ci cild**).

Ümumtəhsil məktəblərində noqay dili və ədəbiyyatı tədris edilsə də, qalan fənlər rusca keçildiyindən, ölkədə rus dilinə xüsusi önəm verildiyindən noqay gənclərinin əksəriyyəti də rus dilinə daha çox diqqət yetirmişdir. Mərkəzdən maddi və mənəvi dəstək aldıqları üçün gənc noqay yazıçıları da fikirlərini daha çox sayda insana çatdırmaq, daha çox oxucu qazanmaq

və məşhurlaşmaq üçün rus dilində yazıb-yaratmağa üstünlük verirdilər. Rusca yazmaq əcnəbi dillərə tərcümə olunmalarında qapı rolunu da oynamışdır.

1960-cı illər nəsli insanın iç dünyasının bədii dillə təsvirinə diqqəti artırsa da, Kolumbiya yazıçısı Q.Q.Markesin yazdığı “Yüz il tənhalıqda” əsəri xalqların tarixinə, ilkin başlanğıca, miflərə marağını artırmışdır. Uzun illər tarixi mövzulara yalnız bayları, mirzələri, bir sözlə, hakim sinfi tənqid etmək məqsədilə müraciət edən yazıçı və şairlər indi keçmişlərinə tamam başqa gözlə baxmağa başlayıblar.

Askerbiy Söyün ulu Kireyev (1938, Qaraçay Çərkəz Muxtar Vilayəti). Noqay uşaq ədəbiyyatının inkişafında böyük xidməti olan yaradıcı ziyalılardandır. Uşaqlar üçün 20-yə yaxın kitab çap etdirən müəllifin “Küpelek” (Kəpənək), “Biyala” (Piyalə), “Köqerşin” (Göyərçin), “Şenilşek” (Yellənçək), “Karlıqaş” (Qaranquş), “Tulpar” və b. əsərləri uşaq poeziyasının nümunəvi əsərləri sayılır.

A.Kireyev bədii yaradıcılığında ümumtürk və onun bir qolu olan noqay folklorundan səmərəli bəhrələnmişdir. Şairin “Besik yırı” (Beşik nəğmələri-laylalar), eləcə də tapmacalar əsasında yazdığı şeirlər noqay uşaqlarının ana dilində söz ehtiyatının artmasında, nitqinin inkişafında və dünyagörüşünün formalaşmasında böyük rol oynamışdır.

Onun “İyt, mısıq em topqay”(İt, pişik və qarğa), “Maymıl” (Meymun) və başqa əsərləri noqay mərasim mahnıları aytıslar üslubunda yazılmışdır. Bir çox şeirlərini isə heyvanların söhbəti formasında yazmışdır. Buna çöl dovşanı ilə ev dovşanının söhbətindən bəhs edən “Yolıqıs” (Görüş), qoyunların söhbətindən bəhs edən “Kaynadılar kazanda” (Qazanda qaynadılar) və b. əsərlərini nümunə göstərmək olar. Şairin uşaq şeirlərinin bir çoxu başqa dillərə də çevrilmişdir.

Qamzat Yusup ulu Acıgəldiyev (21.12.1939, Dağıstan Respublikası Noqay rayonu Orta Töbe kəndi-?.07.1966). Atasını savaşa, anasını savaşın doğurduğu aclıq və xəstəlikdə itirən Qamzat çətin bir ömür yaşamış, uşaq evinin ağır şəraiti onun psixologiyasını pozmuşdur. Savaş başa çatdıqdan sonra yaxın qohumu Badiya Acıgəldiyev onu ailəsinə almışdır. “Səlimət” hekayələr kitabının müəllifi olan, Qaranoqay kəndlərini (Dağıstan) gəzərək folklor nümunələrini çap etdirən, partiya işçisi Badiya Acıgəldiyev Qamzatin ədəbiyyata maraq göstərməsində böyük rol oynamışdır.

Tepekli (Dirəkli) Məktəb kəndindəki internat məktəbdə oxuyan Qamzat Belarusiya Hərbi Dairəsində əsgəri xidmətdə (1958-61) olarkən də ikiillik Marksizm-Leninizm Universitetinin axşam şöbəsində təhsil almışdır. Bədii yaradıcılığa da həmin illərdən gəlmişdir. Mahaçqaladakı “Şöllük mayakı” (Çöllük mayakı) və Çerkeeskdəki “Lenin yolu” qəzetləri ilə muntəzəm əlaqə saxlamışdır.

Əsgəri xidməti başa vurduqdan sonra fəal bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş, noqay ədiblərindən F.Abdulcəlilov, S.Kapayev, K.Kumratovla görüşmüşdür. Ədəbiyyata gəlişi ilə diqqəti özünə cəlb edə bilmişdir. Moskvadakı M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutuna oxumağa göndərilən ilk noqay olmuşdur.

1962-ci ildə Mahaçqalada “Sokpak” (Cığır) adlı ilk şeir kitabı çap edilmişdir. Badiya Acıgəldiyevlə birlikdə Dağıstanda yaşayan noqay ədiblərinin İkinci Dünya Savaşından sonrakı yaradıcılığından nümunələri seçərək 1964-cü ildə “Karlıgac” (Qaranquş) adlı topluda çap etdirmişlər. Bu təşəbbüsü araşdırıcılar noqaylarda ədəbi mühitin canlandırılması kimi qiymətləndirirlər.

Qəzetlərdə çoxlu ədəbi tənqidi məqalələr, tərcümələr çap etdirən, ədəbi mühitin canlanması üçün var gücü ilə çalışan gənc şair bədbinliyə qapılmış, vəziyyətdən çıxış yolu tapa bilmə-

diyindən içkiyə qurşanmışdır. “Kuşlar kaydan kelesiz” (Quşlar haradan gəlirsiniz?), “Mennen başqa bar bolsa...” (Məndən başqa varsa...), “İzleyemen seni” (Səni axtarıram), “Dördlük-lər” şeirləri oxucular tərəfindən məhəbbətlə qarşılanan şair 1966-cı ildə, 27 yaşı tamam olmamış intihar etmişdir. Şairi intihara aparan yol onun şeirlərində öz əksini tapmışdır. “Yayap-sız soraclar”(Cavapsız suallar) şeirində yazır:

Yazayıma yatlavlardı yanıdan?

– Yenidən yazmağa davam edimmi?

Tek korkman redaktorlar kapıdan

– Pək qorxuram redaktorlar qapıdan

Ketşi deek, kaqıtlardı körgende

– Getsin deyər, yazılarımı görəndə.

Koyayıma taslap yazqan zatlardı

– Hər şeyi atmaq, unutmaq,

Otı sönip, suvıp kalqan küllerdey

– Yoxsa yandırmaq, külə döndərmək.

Tars yumayım körmes uşin közimdi

– Gözüm görməməsi üçün yumummu

Ya salayım korkaylandan küllədi

– Kömək edər mənə güllələr

Söndürmege ürügimnin yallavın

– Söndürməyə ürəyimin alovun

Yazayıma yatlavlardı yanıdan?

– Yenidən yazmağa davam edimmi?

“Kuy, Rosiya” (Araq tök, Rusiya!) və b. şeirləri onun sərxoşluqla keçirdiyi günlərin əhval-ruhiyyəsini özündə yaşadır. Şeir sanki Rusiyaya, rus mühitinə bir ittihamdır. Sərxoş olan, sərxoş yürüyən Rusiya! Araq içməyi mənə də sən öyrətdin. Bloka da sən içki verdin, Yesenini də sərxoş etdin. Sən məyər özün, Yox, sən sərxoşsan!

“Lenin yolu” qəzeti 15 iyul 1966-cı il sayında şairin “Vəsiyyə” şeirini çap etmişdir.

1988-ci ildə Mahaçqalada T.Akmanbetovun ön sözü ilə Qazmat Acıgəldiyevin “Uurlanmış suyu”(Oğurlanmış sevgi) adlı şeirlər toplusu çap olunmuşdur (**Suyunova N., 2006:237-238**).

Anvarbek Ötey ulu Kultayev (07.07.1941, Dağıstan Respublikası Noqay rayonunun Günbatır kəndi). 1965-ci ildə Qaraçay-Çerkəz Pedaqoji İnstitutunun filologiya fakültəsini bitirmiş, “Lenin yolu” qəzetində işləmişdir. “Yolda” adlı ilk şeir kitabını 1966-cı ildə Çerkessk şəhərində çap etdirmişdir. 12 kitabı yayınlanmış, “Qarşılaşma”, “Halallıq”, “Sənin haqqında nəgmə söyləyirəm”, “Gözəl günlər”, “Öylə vaxtı”, “Çoban” və b. şeir, “Nərdivanlar” nəsr kitablarını nəşr etdirmişdir.

Uşaqlar üçün də şeirlər və nəsr əsərləri yaradan A.Kultayev Korney Çukovskidən, Samuil Marşakdan, Mixail Prişvindən, Arkadi Qaydardan, Qaysın Quluyevdən, Həməzət Sadasadan, Rəsul Həməzətdən, Anvər Acıyevdən, Süleyman Staliskidən, Suqru Uvaysovdan, Mirzı Davudovdan və b. tərcümələri ilə də ana dilinin zəngin söz xəzinəsini ortaya qoymuşdur.

Keldixan İsa qızı Kurmatova (16.07.1944. Qaraçay-Çerkəz Muxtar Vilayətinin İkon Xalk kəndi-23.02.2003). Kəndlərdəki məktəbdə oxumuş, onun ədəbiyyata gəlməsində atasının söylədiyi nağıl, tapmaca, dastan və yırların rolu böyük olmuşdur. 1962-ci ildə “Lenin yolu” qəzetində ana dilində “Anama” şeirini çap etdirmişdir.

1963-cü ildə məktəbi bitirib kənd kitabxanasında işləməyə başlamış, bir il sonra isə onu Moskvadakı M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunda qiyabi oxumağa göndərmişlər. Həmin ildən “Lenin yolu” qəzetində çalışmış, şeir və məqalələrini də orada çap etdirmişdir. 1966-cı ildə Çerkesskdə “Şabden” (Novruzgülü) kitabı işıq üzü görmüşdür. Moskvada və bölgədə çap olunan jur-

nallar və toplularla sıx əməkdaşlıq etmişdir. Ukraynada, Türkmənstanda, Qaraqalpaqstanda, eləcə də Rumıniyada, Bolqarıstanda, Türkiyədə və b. ölkələrdə əsərləri çap olunmuşdur.

1969-cu ildə Çerkesskdə “Sonqı yapırıqlar” (Sonuncu yarpaqlar) kitabını çap etdirən Keldixan 1971-ci ildə ədəbiyyat institutunu əla qiymətlərlə başa vurmuş, həmin il də rus dilində kitabı nəşr olunmuşdur. İki il sonra isə həmin kitabı Moskvada “Sovremennik” nəşriyyatı çap etmişdir.

Keldixan tanınmış noqay yazıçısı İsa Kapayevlə ailə qurması onların hər ikisinin yaradıcılığına müsbət təsir göstərmişdir.

1975-ci ildə ana dilində “Qılqpus” kitabını çap etdirən şairə bir il sonra Rumıniyada keçirilən Beynəlxalq şeir festivalında iştirak etmək nəsb olur. Keldixan orada XIX yüzildə Rusiyanın Qafqaz savaşı zamanı Rumıniyaya qovduğu noqaylarla görüşür. Geri döndükdən sonra onların taleyindən bəhs edən “Tamız” (Od qoruyucu) poemasını yazır.

1990-ci ildə Sov.İKP-nin XXVIII qurultayında noqayların acı taleyindən, xalqının kasıb və miskin yaşamasından söz açır. 1995-ci ildə Keldixan Kurmatovaya Qaraçay Çərkəz xalq şairi adı verirlər.

Keldixan Kurmatovanın sağlığında “Altın oka” (Qızıl sap) (1985), ”Tamız” (1988) “Tanı manında” (Dan anında, dan qızaranda) (1996), “Qızıl şılma” (2000), “Ömürlükten atlı” (Əbədiyyətdən gələn atlı) (2000) kitabları çap olunmuşdur (**Suyunova N., 2006:241-244**).

Qədriyə (Kadriya) Orazbay qızı Temirbulatova (14.12.1949, Dağıstan Respublikası Tepekli Məktəb-30.06.1979). Gənc yaşlarında faciəli ölümü ilə noqay xalqının yaddaşında dərin iz buraxmışdır. Çoban ailəsində doğulan Qədriyə kəndlərindəki orta məktəbi bitirdikdən sonra, 1965-ci ildə Həmzət Sadasa adına Mahaçqala Dövlət Pedaqoji İnstitu-

tunun filologiya fakültəsinə daxil olmuşdur. “Şöllük mayakı” (Çöllük mayakı) adlı rayon qəzetində çap olunan ilk şeiri Dağstan Yazıçılar İttifaqının diqqətini çəkmişdir. “Komsomolets Daqestana”, “Daqestanskaya Pravda”, qumuq türkcəsində çap olunan “Lenin yolu” qəzetlərində, qumuq türkcəsində çıxan “Dostluq” jurnalında müntəzəm şeir və məqalələrini nəşr etdirən Qədriyəni üçüncü kursdan sonra avar şairi Rəsul Həmzətovun zəmanəti ilə Moskvadakı M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunda oxumağa göndərirlər.

Ədəbiyyat İnstitutunun tələbəsi ikən onu SSRİ Yazıçılar İttifaqına üzv qəbul edirlər və Moskva qəzetlərində çap olunmağa başlayır.

İlk qələm təcrübələri olan “Qumlu tastar şöllüqim”, alleqorik “Gələ zaman”, “Men tuvqanda”(Mən doğulanda) şeirləri ədəbiyyata xalqını ürəkdən sevən, onun tarixinə və ənənəsinə bağlı istedadlı bir gəncin gəldiyindən xəbər vermişdir. Doğma kəndinə həsr etdiyi “Tereklidə (Dirəkli) üç gün”, “Menim xalkıma”, “Ayıtdılar” (Dedilər), “Güclü yellər əsdilər çölümdə”, “Amzatxanqa”, “Almirağa” və b. şeirində noqay ədəbiyyatına gətirdiyi yeni ifadə vasitələri ilə seçilirdi. O, şeiri şüarçılıqdan uzaqlaşdıraraq poeziyaya klassik Doğu şeirində olduğu kimi dərin fəlsəfi məna vermək istəyirdi.

1971-ci ildə Mahaçqalada ilk şeirlər toplusu olan “Tav danıldan baslanadı” (Dağ düzənlikdən başlanır) nəşr edilir. İki il sonra isə Qədriyə Temirbulatovanın “Yaslık yırları” (Gənclik nəğmələri), “Tav danıldan baslanadı”, “Ayındırık yarıqı” (İldırım işığı) və “Yatlablar” (Şeirlər) adlı kitabları çap olunur. (Suyunova N., 2006: 240) Bu milli azlıqlardan olan gənc bir şair üçün olduqca böyük bir uğur idi.

1975-ci ildə isə Moskvadakı “Molodoy qvardiya” nəşriyyatı Qədriyənin rus dilinə çevrilmiş “Ulıbka lunı” (Aydın təbəssü-

mü) kitabını nəşr edir. Məşhur malkar şairi Qaysın Quliyevin ön söz yazdığı bu kitab müəllifinə böyük uğur qazandırır. Kitabın birinci nüsxəsi gənc şairə Moskvada Gənc Yazıçıların VI Ümumittifaq müşavirəsində təqdim olunur və Dağıstan Kom-somolu Mükafatına layiq görülür.

Qamzat Acıgəldiyevin ana dilində yazdığı şeirləri rus dilinə çevirməklə onu daha geniş auditoriyada təbliğ etməyə çalışmışdır.

1978-ci ildə Moskvada SSRİ Yazıçılarının qurultayında və Daşkənddə Asiya Afrika Ölkələri şairlərinin forumunda iştirak edən, Mahaçqalada ana dilində “Xayran”(Heyran) kitabı çap olunan Qədriyə həmin ilin iyulunda Kubanın paytaxtı Havana-da keçiriləcək XI Ümumdünya Gənclər Festivalına hazırlaşır. Lakin bu ona nəsib olmur. İyun ayının 30-da, gündüz onun öldürüldükdən sonra yandırılmış meyidini öz evində tapırlar (**Suyunova N., 2006:239-241**).

Qədriyənin şeirləri “Əsmə saxlan” və “Peşiman yırları” kitablarında toplanmışdır (**Suyunova N.X., 2003:235-243**).

İsa Söyün ulu Kapayev (1949). Noqay ədəbiyyatında araşdırıcı ədib kimi tanınır. Atası Söyün Kapayev noqay ədəbiyyatının görkəmli simalarındandır. 1975-ci ildə “Xurcun”, “Berdazi”, 1985-ci ildə “Qarmanistika”, “Dünya ömürlü senin gözlerinde” “Reklama” povestlərini, 1982-ci ildə “Vağzal”, 1989-cu ildə “Sülde” romanlarını nəşr etdirmişdir. “Sülde” romanını ikinci cildi 1991-ci ildə oxucuların mühakiməsinə verilmişdir.

Murat Alibek ulu Avezov (02.11.1951. Dağıstan MSSR Noqay rayonu Orta Töbe kəndi). Murad noqay folklorunu yaşadan, onu təbliğ edən bir ailədə doğulmuşdur. Atası Alibek donbura çalaraq noqay əfsanələrini söyləməklə, nənəsi Bazilet və anası Elbiyke isə tarixi şəxsiyyətlər olan “Suyunbiyke”,

“Yanbiykey”, “Nayman xanın qızı Bayqız” və başqa ağıları söyləməkdə məşhur olmuşlar.

Murad kəndlərindəki səkkizillik məktəbi bitirdikdən sonra Qaraqasdakı orta məktəbdə oxumuşdur. Orta məktəbdə oxuyarkən “Besik” (Beşik) və “Anama” şeirlərini “Şöllük mayakı” qəzetində çap etdirmişdir. Elə həmin qəzet 1969-cu ildə onun Qamzat Acıgəldiyevə həsr etdiyi “Turnalar” poemasını da nəşr etdirmişdir.

1969-70-ci illərdə Buynaksk şəhərindəki 1 saylı texniki peşə məktəbində oxuyan Murat oranı bitirib əsgəri xidmətə gedir və Macarıstanda əsgərlik keçirir. 1972-ci ildə əsgəri xidmətdən geri döndükdən sonra bir il Qaraçay Çərkəz Pedaqoji İnstitutunun hazırlıq kursunda oxuyur və həmin ali məktəbin noqayrus filologiyası fakültəsinə qəbul olunur. Ali məktəbdə təhsilini başa vurub kəndlərində müəllim işləməyə qayıdır.

Müntəzəm olaraq “Şöllük mayakı”, “Lenin yolu” qəzetlərində və gənc şairlərə həsr olunmuş toplularda şeirlərini çap etdirir. “Şöllük mayakı” qəzetində müxbir, məsul katib, redaktor müavini, redaktor işləyən Murad Avezov 1990-91-ci illərdə uşaq jurnalı “Laşın”, 1991-92-ci illərdə uşaqlar üçün çap olunan “Bayterk” qəzetinə redaktorluq edir.

Terekliyədəki noqay teatrına rejissorluq edən Murat Avezovun “Es” (Yaddaş) adlı ilk şeir kitabı 1982-ci ildə Mahaçqalada çap olunmuşdur.

Sovetlərin çöküşü zamanı yaradılan “Birlik” adlı noqay ictimai-siyasi təşkilatına rəhbərlik edən Murat Avezov Türk xalqlarının toplantılarına da fəal iştirak edir. Beynəlxalq İmaməddin Nəsimi mükafatının qızıl medalını və Dağıstan Respublikasının Əməkdar Mədəniyyət İşçisi adını alan Murad Avezovun “Aytıs” (Yarış) (1992), “Masaklar” (Sünbüllər) (1992), “Bir uvis topıraq, bir uvis suv”(Bir ovuc torpaq, bir ovuc su)

(2002), uşaqlar üçün nağıl kitabı “Bayterek” (2001) və b. kitabları çap olunmuşdur. (Suyunova N., 2006:244-246)

Farida Muxambet qızı Sidaxmetova (22.11.1966, Stavropol Diyarı Neftekum rayonunun Arteziyan Manqit kəndi). Fəridəni 8 yaşınadək nənəsi Avana tərbiyə etmişdir. Bölgədə məşhur bozlavçı (ağıcı) kimi tanınan Avana haqqında həmyerliləri “o daşı da ağladar” deyirlərmiş. Nənəsindən çoxlu folklor nümunəsi öyrənən Farida 1978-ci ildə Qədriyənin faciəsindən üzülür. Həmin günlərdə nəinki noqay ailələrində, qəzetlərdə, yaradıcı ziyalılar arasında, hətta xarici radiolarda da Qədriyənin faciəsindən və gənc şairənin şübhəli ölümündən söz gedirdi.

Farida Qədriyənin faciəsinə maraq sonra onun yaradıcılığına maraqla əvəzlənir. 1981-85-ci illərdə Çeçen-İnquş MSSR-in Qudrumes şəhərindəki pedaqoji texnikumda oxuyanda, yəni 1983-cü ildə rusca yazdığı ilk şeirini “Krasnoye znamya” qəzetində çap etdirir. Noqay türkcəsində yazılmış kitabları da ilk dəfə texnikumda oxuyarkən Dağıstandan gəlmiş tələbə yoldaşlarında görür. Onların vasitəsilə ana dilində yazılmış kitablarla və kitabların müəllifi olan noqay yazıçı, şair və alimlərilə tanış olur.

Noqay türkcəsində yazdığı ilk şeirini isə 1986-cı ildə “Lenin yolu” qəzetində nəşr etdirir. 1986-cı ildə Stavropol Diyarının Qaraçay Çərkəz Muxtar Vilayətindəki dövlət pedaqoji institutunun ibtidai metodika fakültəsinə daxil olur. Elə həmin il də birinci dəfə Dağıstanda noqaylar yaşayan rayona gəlir. 1988-ci ildə internat məktəbdə ibtidai sinif müəlliməsi işləyən gənc şair Çerkesskdəki radionun noqay türkcəsində veriliş hazırlayan redaksiyası ilə əməkdaşlıq edir. Bu ona noqay yazıçı, şair və alimlərilə yaxından tanışlığa imkan yaradır.

1990-cı ildə Mahaçqalada çap olunan “Yaslardın davısı” (Gənclərin səsi) toplusuna onun da noqay türkcəsində yazdığı şeirlər daxil edilir. Ana dilində ilk şeir kitabı isə 1991-ci ildə

“Ak örnək”(Ağ naxış) adı ilə Çerkesskdə, “Priznaniye”(Etiraf) kitabında toplanmış rusca şeirləri isə 1997-ci ildə Moskvada çap olunur. Farida xanım “Şölliqim”(Çöllüyüm) şeirində deyir:

Yollarımda yellər essin, kum essin,

- Yollarımda yellər əssin, qum əssin,

Sokpağımdı kar boratsın, korkpayman.

- Küçəmdə qar-boransı olsun, qorxmaram.

Noqay şölim-ak niyetim, tüz esim,

- Noqay çölüm, xoş niyyətim, düz aqlım

Sağa bergen sözlərimnən men tayman.

- Sənə verdiyim sözlərimdən mən dönmərəm.

F.Sidaxetova noqay folklorunun, şair və yazıçılarının əsərlərinin rus dilinə çevrilməsilə də ardıcıl məşğul olur. O, “Edigey”, “Süyimbikedin bozları” (Süyimbikenin ağısı) və XV yüzildə yaşamış Şal Kiyizin şeirlərini rus dilinə poetik tərcümə edərək nəşr etdirir. 2004-cü ildə isə özünün ana dilində yazdığı şeirlərini “Asıqaman alal sözlər aytpaqa”(Məhəbbət sözləri deməyə tələsirəm) adlı kitabında toplamışdır (**Suyunova N., 2006:246-249**).

* * *

1970-90-cı illərin noqay poeziyası Qədriyə (Kadriya) Temirbulatovanın, Karaçay-Çərkəz xalq şairi Keldixan Kumratovanın, Nəsimi mükafatı laureatı Murat Avezovun, Askarbiy Kireyevin, Muxarbiy Aubekigiyevin, Farida Sidaxmetovanın, Salimat Maylibayevanın, Maqomatalı Asanovun, Maqomet Kosayevin, Arqrntin Ayıbovun, Srajdin Batırovun (1951-92) və b. əsərləri sayəsində inkişaf edir. Onlar şeirlərində tarixi mövzulara daha duyarlı yanaşır, epik və lirik dastan janrını mükəmməlləşdirirlər. Noqay poeziyasına ənənəvi janrlarını və klassik ünsürlərini canlandırma prosesi davam edirdi.

1970-1990-cı illərdə sosial, əxlaqi problemlər (Maqomet Kırımov) gündəmə gətirilir, epik və lirik xalq dastanları əsasında pyeslər (Askerbiy Kireyev) yazılır. Yelena Bulatıkovanın (1937), Ajdaut Naymanovun (1942) və b. hekayə, povest və romanları çap olunur.

Askerbiy Kireyev son illərdə noqay türkcəsində nəşr edilən uşaq jurnalı “Mametekey”in redaktorudur.

Sonuc

Sovetlər Birliyinin çöküşündən yararlanan noqaylar coğrafi olaraq “dağılmış” soydaşlarının ictimai və ədəbi qüvvələrini birləşdirməyə çalışırlar. Bu məqsədlə 1989-cu ildə Rusiya Yazıçılar İttifaqının Noqay Yazıçılar Birliyi yanında “Birlik” ictimai-siyasi təşkilatı yaradılır. Lakin bu təşkilat hələ də xalqın tam istəyincə işləyə bilmir. Bunun bir səbəbi təşkilat üzvlərinin içindən imperiya qorxusunun çıxmamasıdır, o biri səbəbi də Rusiya Federasiyasının xüsusi xidmət orqanlarının bölücülük fəaliyyətidir. Bütün bunlara baxmayaraq, noqay ədəbiyyatında sürətli bir yeniləşmə gedir. Bu yeniləşmə tarixə obyektiv yanaşma, milli miraslara yiyə çıxma, milli özünüdərk, qapalı Sovet məkanından çıxıb çoxçalarlı dünya sivilizasiyasına canatma şəklində özünü göstərir.

Noqayların aşağıdakı qəzet, jurnal və toplumları nəşr olunur: Mahaçqalada 1973-cü ildən “Tuvkan erim” (toplum), 1989-cu ildən “Lasın” uşaq jurnalı, “Şöllük mayakı” qəzeti, 1991-ci ildən Çerkesskdə “Polovetskaya luna” jurnalı, “Noqay davası” qəzeti, “Qıpçaq Ay” (noqay, qaraçay-malkar dialektlərində və rusca) yayımlanır. Maliyyə sıxıntısından bu nəşrlərin bəziləri davamlı çıxmır, bəziləri bağlanır, yeni adda qəzet və jurnallar da yayımlanmağa başlayır (**Kalafat Yaşar, 1999**).

ЛИТЕРАТУРА НОГАЙСКИХ ТЮРКОВ – В ПРОШЛОМ И В НАСТОЯЩЕМ

Резюме: В последние годы некоторые ногайские исследователи считают, что история литературы берет свое начало от Орхано-енисейских памятников. Хотя и говорится о том, что с середины тысячелетия на территории Ногайского государства были созданы устные и письменные художественные образцы, но предпочитают художественные произведения, созданные в XX веке.

В устном народном творчестве читающих дастан называют жиравами, бахшами рассказывающими миф и легенды называют эртегишами, а говорящих пословицы и предания величают шешенами. Ногайцы считают своими литературные произведения кыпчаков. Известными Ногайскими дастанами считаются: «Ахмет Адиль улу», «Эди-гей», «Копланлы батыр», «Мамай», «Шора Батыр», «Эдиль Солтан», «Кырк Ногай батыры». В 1830-ом году поляк, Александр Ходзко дастан «Эдигей» записал у Астраханского ногайца сказителя Али Шарапова, и в 1842-ом году издал его в Лондоне.

Собрание ногайского фольклора берет свое начало с XIX века. Сибра у ногайцев считается основоположником современной письменной литературы, который писал стихи в стиле народной словесности. В XV-XVI веках после Сибра жили такие поэты, как Париздак Шабан улу (у кыпчаков слово «оглы» пишется и говорится как слово «улу»), Шал Кыйыз Тилениш улу, Асан Кайгулу. Домамбет Азайлы, Жиренше Шешен, Кази Туан Суюнишин Шабан и др. Несмотря ни на войны, ни на изгнание, ни на аресты, ни на высылки последователи традиционной поэзии та-кие как Фахраддин Абушахман улу (1808-83), Садыкбай Алкайдар (1811-76), Абдулхалыг Абдулрашид улу (1858-1913), Аслан Шабан улу

(1858-1912), Баймырза Манап улу (1888-1918), Аджы Мола Ногман улу (1884-1930), Тарам Гумуг улу, Менкилишейх Исмаил улу, Абдулкадыр Бекбай улу йырлау (стихи), дастан (поэма), толкау (монолог), мактау (ода), мунклау (причиания) и другие продолжили свою деятельность в других жанрах создали богатейшую базу для новой ногайской литературы.

В советскую эпоху литература ногайских тюрок обрело новое направление. Под видом обновления началось подражание русской литературе и присвоение себе европейских методов. С одной стороны это послужила политизации литературы, разобщению языка письменности ногайцев с языком соседних тюркских народов, с другой же стороны способствовало развитию литературного языка. Новое поколение пришедшие в литературу в лице Басир Абдуллина (1892-1937), Мусы Курманалиева (1898-1979) и Зейт Кайбалыева (1898-1979) писавшие о классовой борьбе, которая была ведущей темой того периода, попытались обновить традиционную поэзию. Пьесой «Фатимат» написанная Асаном (Хасан) Булатиковым (1907-37) в 1936 – ом году, положила основу ногайской драматургии. Вместе с тем, с романом «Враг повержен» Басира Абдуллы (1892-1937), написанная 1932-ом году, роман «Батрак» (1934) , роман «Время падения труда», все эти произведения сформировали ногайскую прозу.

Литературный и научный центр ногайцев начинает свою деятельность в Карачаево-Черкесской Автономной области и в Дагестанской Автономной Республике. Из этих центров вышли такие поэты и писатели, как в Карачаево-Черкессии Авдулрагим Умаров (1867-1933), Абдулхамит Джаныбеков (1879-1955), Фазил Абдулджалилов (1913-1974), Салехжан Заляндин (1924-1973), Сеюн Капаев (1927-2001), Магомет Киримов (1927), Джанболад Туркменов (1935), Аскербий Киреев (1938), Гюльджамал Мирзоева (1940), Келдихан Кум-

ратова (1944-2003), а в Дагестане Муса Курманалиев (1894-1972), Зеит Кайбалиева (1898-1979), Куруп-турсун Оразбаев (1924-1990), Гамзат Аджыгелдиев (1939-1966), Анварбек Култаев (1941), Кадрия Темурбулатова (1948-1978) и др. поэты и писатели.

Народные поэты Карачаево-Черкесии Келдихан Курматова, лауреат премии им.Насими Мурат Аvezов (1951), Фарида Сидахматова (1966), Асгербий Кириев, Иса Капаев, Анварбек Култаев, Бекбийке Кулунчакова, Мухарбий Айбекизов и др. с 1970-1990 г.г. имели заслуги в развитии ногайской литературы.

Бекбийке Кулунджакова (1946), Валерий Казаков (1948), Иса Караев(1949) и др. отдалившись от представления литературы как средство рупора пропаганды Коммунистической партии, сделали акцент на освещение внутреннего мира человека.

Ключевые слова: Ногайцы, литература Кыпчак-ногайцев, фольклор, дастан «Эдигей», современная литература.

LITERATURE BY NOGAY TURKS IN PAST AND PRESENT

Abstract: Some Nogay researchers claim the history of their literature start from Orkhon-Yenisey monuments. Although it is mentioned that oral and written literary works dating back to Middle Ages were created on the Nogay territory, yet the literary works created in the twentieth century still get more attention.

The Nogays who name the person as jirav, bahshi who tell sagas, as ertegishi who tell myths and fables and as sheshen who tell proverbs and tongue-twisters declare themselves the owner of the literary works created by Kipchaks. “Ahmet Adil Ulu”, “Edigey”, “Koplanli batir”, “Mamay”, “Shora Batir”, “Edil Sol-tan”, “Kirk Nogay batiri” are outstanding sagas of Nogay literature. In 1830 Alexander Khodzko, polish by nationality, collected the saga “Edigey” from Ali Sharapov who was a Nogay from Hashtarkhan and published it in 1842 in London.

The researchers believe the Nogay folklore started being collected in the nineteenth century. Poet Sibra who wrote in the style of folk poem is considered to be one of the founders of modern written Nogay literature. After Sibra such poets as Parizdak Shaban ulu, Shal Kiyiz Tilenish ulu, Asan Kaygulu, Domambet Azayli, Jirenshe Sheshen, Kazi Tuan Suyunishin, Shaban and others lived in the fifteenth-sixteenth centuries. Despite forced migrations, wars, imprisonments and exiles poets such as Fakhreddin Abushahman ulu (1808-83), Sadikbay Alkaydar (1811-76), Abulhalik Abdurashid ulu (1858-1913), Aslan Shaban ulu (1858-1912), Baymirza Manap ulu (1888-1918), Aji Molla Noghman ulu (1884-1930), Taram Gumug ulu, Menkilisheyh Ismayil ulu, Abdulkadir Bekbay ulu and others continued with the traditional poetry and created rich base for the creation of new Nogay literature through writing in the such genres as yirlau

(poem), saga, tolkau (monologue), maktau (ode), munklau (elegy).

The Soviet period turned a new page in Nogay literature. Imitation of Russian literature under the name of mastering European methods and modernization began during that period. Though this process led to politicization of Nogay literature and separated it from neighboring Turkic languages, at the same time it played an important role in the development of Nogay literary language. Young people like Absulxamit Canibekov (1879-1955), Basir Abdullin (1892-1937), Musa Kirmanaliyev (1894-1972) and Zeit Kaybeliyev (1898-1979) who newly entered the world of literature tried to actualize class struggle and renew traditional poetry. Asan (Khasan) Bulatikov (1907-37) founded drama with his play "Fatimat" in 1936. Alongside with this, the works by Basir Abdullin such as "Dushmen yenildi" (The enemy is defeated) and "Batarak" which were written in 1932 and "Emeyin yendiyi zaman" (When labor defeats) which was written in 1934 formed Nogay prose.

Literary and scientific centers of the Nogays started functioning in the Republics of Karachay-Cherkez and Daghistan. Poets and writers such as Abdulrehman Umarov(1867-1933) Absulxamit Canibekov(1879-1955), Fazil Abduljelilov (1913-74), Salekhjan Zalyandin (1924-73), Soyun Karayev (1927-2001), Magomet Kirimov (1927), Janpolat Turkmenov (1935), Askerbiy Kireyev (1938), Guljamal Mirzayeva (1940), Keldikhan Kumratova (1944-2003) emerged in Karachay-Cherkez and Musa Kurmanaliyev (1894-1972). Zeit Kaybaliyev (1898-1979), Kuruptursun Orazbayev (1924-90), Gamzat Ajigeldiyev (1939-66), Anvarbek Kultayev (1941), Kadriya Temirbulatova (1948-79) and others emerged in Daghistan.

The 1970-90s poetry exquisitely treats historical topics in the works by such Karachay-Cherkez folk poets as Keldikhan Kum-

ratova, Murat Avezov (1951) -laureate of Nesimi, Kadriya Temirbulatova, Askarbiy Kireyev, Muharbiy Aubekigyev, Ajdat Naymanov (1942), Farida Sidahmetova (1966), Salimat Maylibayeva, Magamedali Hasanov, Magamet Kosayev, Argntin Ayibov, Srajdin Batirov(1951-92) and frames up epic and lyrical saga genres. The revival of traditional genres and classical elements is an ongoing process in Nogay poetry.

Such professional poets and writers as Bekbiyke Kulunchakova (1946), Valeri Kazakov (1948), Isa Garayev (1949) tried to present literature as the way of bringing light into the inner world of humans by keeping it away from sloganism and publicity of the communist party.

Key words: The Nogays, Kipchak-Nogay literature, folklore, epos “Edigey”, modern literature.

QARAÇAY-MALKAR (BALKAR) TÜRKLƏRİ ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAF YOLU

Özət: Uzun illər qaraçay-malkar (balkar) ədəbiyyatı tarixini araşdıranlar onun 18-ci yüzildən başladığını yazırdılar. Son zamanlar isə qaynaqlara dayanaraq Mikail Şamsi Baştu (835-900), Tram xan (X-XII yüzillər), Zurum Biyçe (13...-1396), Aqbilek Biyçe (13...-1396), Qoşayax Biyçe (XVI-XVI yüzillər), Qaltur Semenov (XVIII yüzil) kimi yaradıcı şəxsiyyətlər haqqında bilgi verməklə qaraçay-malkar yazılı ədəbiyyatının tarixinin 9-cu yüzildən başladığını bildirirlər. Gənc araşdırıcıların bəziləri isə ədəbiyyat tarixlərini Orxon-Yenisey abidələri ilə başlayırlar. Bu da təbiidir. Xalq özünü tanıdıqca, tarixini öyrəndikcə milli şüuru artır, tarixinə də, ədəbiyyatına da, mədəniyyətinə də yiyə çıxır.

Rusiya işğalçılarının yeritdiyi ayrı-seçkilik siyasəti gücünü itirdikcə qaraçay-malkarlar (balkar) arasında əski qırçaq ədəbiyyatının, ümumtürk mədəniyyətinin öyrənilməsinə və təbliğinə də maraq artır. 20-ci yüzildə yaratdıqları ədəbi nümunələri yeni gözlə saf-çürük edir, Sovet dövründə yasaqlananlar üzə çıxarılır, dəyərlilərini yenidən çap edərək gənc nəslin ixtiyarına verirlər.

Qaraçay-malkarlar (balkar) günümüzədək zəngin folklorlarını qoruyub saxlaya bilmiş və onları toplayaraq çap etdirmişlər. Bunlara daxil olan nartları, tanrılar haqqında nəğmələri, uşaq folkloru nümunələrini öyrənmək ümumtürk folkloruna, mədəniyyətinə, dünyagörüşünə yiyələnmək baxımından olduqca vacibdir. Bu zəngin bir xəzinə vaxtında öyrənilməsə dünya mədəniyyəti bir parçasını itirmiş olar.

Qaltur Semenov (Semenlanı) (1751-1851), Küçük Bayramukov (Bayramuklanı) (1772-1862), Qasbot Qoçqarov (Qoçqarlanı) (1834-1940), Kazım Meçilanı (Meçiyev) (1859-1945), İslam Kırımşamxalov (Kırımşamxallanı-Teberdiçi) (1864-1910), İsmayıl

Akbayov (Akbaylanı) (1874-1937) və b. qaraçay-malkar klassikləri ilə yanaşı 20-ci yüzildə ədəbiyyata gəlmiş İsmail Semenov (Semenlanı) (1891-1981), Ömər Əliyev (Aliylanı) (1895-1938), İslam Xubiyev (Xubiylanı) (1896-1938), İssa Qarakötov (Qarakötlanı) (1900-42), Daut Bayqulov (Bayqullanı) (1902-42), Abdulkərim Bayqulov (Bayqullanı) (1902-1942), Abidat Botəşov (1902-82) Asan (Xasan) Appayev (Appalanı) (1904-1938), Azret Örtənov (Örtənləni) (1907-37), Bert Qurtuyevin (Qurtulanı) (1910-2001), Axmat Bilimğotov (1910-60), Kerim Otarov (Otarlanı) (1912-74), Toxtar Borlakov (Borlaklanı) (1914-42), Maqomet Urusov (Uruslanının) (1916-42), Xabu Xatsiyev (Xatsilanı) (1916-74), Maksim Qıttıvanovun (Qıttıvanlan) (1916-86), Qaysın Quliyev (Qulilanı) (1917-85), Xalimat Bayramukova (Bayramuklanı) (1917-96), Osman Xubiyev (Xubiylanı) (1918-2001), İbrahim Maqammatovdur (1919), Azret Semenov (Semenlanı)(1924-2008), Tanzila Zumakulova (Zumakullanı) (1934), Jağafar Tokumayev (Tokumalanı) (1935), Xusey Caybayev (Caybalanı) (1936-99), Salix Qurtuyev (Qurtulanı) (1938), Salix Xoçuyev (Xoçulanı) (1910-42), Axmat Sozayev (Sozalanı) (1941), Muradin Ölmezayev (Ölmezlanı) (1949) və b. yaradıcılıqlarında bu zəngin söz xəzinəsindən yararlanmağa çalışmışlar.

Açar sözlər: qaraçay-malkar (balkar) ədəbiyyatı, Qafqaz savaşı, qıpçaqlar, yeni dövr ədəbiyyatının formalaşması.

Giriş

Çar Rusiyası Qafqazı işğal etsə də, burada etiraz dalğaları, üsyanlar uzun müddət sönmədi. 1830-cü illərdə başlayan üsyanların yatırılmasına hökumət 30 ildən çox vaxt sərf etdi. Döyüşlərdə 200 min nəfərdən çox əsgər və zabit məhv oldu. Düşməyə müqavimət göstərən, acliqdan, xəstəlikdən, soyuqdan donub ölənlərin sayını isə qeydə alan olmadı.

Qazilər şurasının qərarı ilə Şeyx Şamil döyüşü dayandıran dan sonra da dağlarda üsyançı qruplar müqavimət göstəridilər. Çar Rusiyasının hökumət dairələri məcburiyyət qarşısında qalıb ölkədə bir sıra islahatlar keçirməli oldular. 1861-ci il təhkimçilik hüququnun ləğvi haqqında qəbul edilmiş qanun dediklərimizə nümunə ola bilər. Bu qanunun qəbulundan sonra Qafqazda müridizm hərəkatı sönməyə başladı. Döyüşüb qan axıdan, itki verən qafqazlılar oldusa da qanundan ən çox yararlanan isə Rusiya, xüsusən də təhkimli kəndlilər oldu.

İşğal etdiyi ərazilərdə idarəetməni asanlaşdırmaq üçün hökumət 1861-ci ildə Qafqazı vilayətlərə-quberniyalara ayırdı. Qaraçay türklərini Kuban vilayətinin, malkar türklərini isə Terək vilayətinin tərkibinə daxil etdi.

Basxan bölgəsində yaşayan, türkcə danışan toplum isə bəzi qaynaqlarda orusbiylər kimi göstərilir (**Türkiye dışındaki..., 2002, 22-ci cild**). (Bölgü zamanı həmin ərazi – Baxsan başqa bir vilayətin tərkibinə qatılıydı, yəqin ki, indi statistikada **qaraçay, balkar** adı ilə yanaşı **orusbiy** adlı bir “xalqa” da rast gələcəkdik). Beləliklə, eyni dildə danışan, eyni mədəniyyətin daşıyıcısı olan, eyni dinə inanan, eyni kökənli toplumdan iki xalq - qaraçaylar və malkarlar formalaşdırılmağa başladı.

Statistikada “qaraçay”, “balkar” kimi qeyd edilən xalqların yaşadığı bölgə bir-birinə bitişikdir. Dilçiliyə, tarixə dair bütün ədəbiyyatlarda bu xalqların bir kökənli olduğu və yazılı ədəbiyyatlarının qaraçay, basxan-çeqem və malkar ağızı (şivəsi) əsasında formalaşdığı göstərilir. Yüz illər boyu ərəb qrafikalı əlifbadan istifadə edən qaraçay-malkarlar da 1929-cu ildə latın qrafikalı əlifbaya keçdilər. Lakin bu, uzun sürmədi. 1938-ci ildə onlar üçün də əlifba hazırlandı. Kiril qrafikalı bu əlifbada 38 hərf var. Türk dillərinin hamısında olduğu kimi, onların dili də səssizlərlə (saitlər) zəngindir (**İsayev M., 1970**). Bütün bun-

lara baxmayaraq, tarix, ədəbiyyat, folklorları ayrı-ayrılıqda öyrənilir və təbliğ olunurdu. Sovet strateqləri bu ayrılığı getdikcə dərinləşdirmək üçün malkarlara Nalçikdə, qaraçaylara Çerkeskdə elmi-mədəni mərkəzlər yaratmışlar.

Qaraçay-malkarlar haqqında İslam ensiklopediyasındakı məqaləsində azərbaycanlı bilgin Mirzə Bala yazır: “Dil, örf, adət, din, ictimai təşkilat, folklor edebiyat və tarix itibarı ilə bir küll təşkil etdikləri halde, təqribən XV asırdan sonra, qaraçay və bal-kar (b-m dəyişməsi ilə malkar) veyahut tavlı (dağlı) adları altında ayrı-ayrı iki cami olaraq, 1944 yılına qədər, şimali Kafkasiyada yaşamış eski bir türk kabilesidir” (**Mirza Bala, 1967:217**).

Mirzə Bala bu geniş məqaləsində qaraçay-malkarların tarixindən, soykökündən söz açmaqla yanaşı folklorlarına, ədəbiyyatlarına da diqqət yetirmişdir. Görünür hələ Bakıda yaşayarkən tanış olduqlarındanmı, yoxsa haqqında daha çox bilgisi olduğundanmı Qaraçay-Çerkəz Respublikasının yaradıcısı və ilk rəhbəri, sonralar ədəbiyyat və elmlə ardıcıl məşğul olan, 1938-ci ildə güllələnən Ömər Əliyev (Bu insanın adı Umar, Omar, soyadı Aliyev, Aliylanı kimi də yazılır) haqqında diqqətçəkən bilgiler vermişdi.

Son 200 ildə aramsız basqılarla üzləşən, torpaqları əllərindən alınmış yerində sanatoriya və kurortlar, istirahət evləri tikilən, bir sözlə, mülkiyyətləri başqalarına verilən, kütləvi sürgünlərə uğrayan, həbs edilən, güllələnən bir toplumun dilini qoruması, folklorunu yaşatması və ana dilində bədii əsərlər yaratması heyrətamizdir. Azsayılı xalqın şair və yazıçılarından İsmail Akbaylanı (1874-1937), Ömər Ali Aliylanı (1895-1938), İslam Xibiylanı (1896-1938), Asxat Bicilanı (1900-1958), Sait Otarlanı (1903-1975), Xasan Appalanı (1904-1938), Axmadiya Malkarlı (1905-1965) və digərləri 1937-ci il irticasına uğramış, Salix Xoçuyev (1910-1942), Toxtar Borlaklanı (1914-1942), Azret Budaylanı (1916-1942), Maqomet Oruslanı (1916-1942), İssa Qarakölanı

(1900-1942), Daut Baygulları (1902-1942) və başqaları isə İkinci Dünya Savaşında faşizmə qarşı döyüşlərdə qəhrəmanlıqla həlak olmuşlar **(Türkiyə dışındaki..., 2002, 22-ci cild)**.

Qaraçay-malkarlar Quzey Qafqazın mərkəzi bölgəsində yüksək dağlıq ərazidə məskunlaşmışlar. Qaraçaylar Kuban çayının başlanğıcındakı Xurzuk, Uçkulan, Kart Curt kəndlərində, oradan batıdakı Duvut, Teberdi, Morx, İsxavat, Urup, Laba çaylarının yuxarı axarlarındakı kəndlərdə və Mara, Cögtey, Zelençuk (İncik - Ə.Ş.) vadilərindəki kəndlərdə yaşayırlar. Malkarlar isə Elbrus dağının doğusunda Basxan (Baksan, Bahsan) vadisindən doğuda yerləşən Çeqem, Xolam, Bızıngı və Malkar (Çerek) vadilərindəki ərazilərdə, Köndelen, Aksuv, Xasaniya, Kaşqatav, Karasuv, Gerpegey və başqa kəndlərdə yaşayırlar. **(Türkiyə dışındaki...,2002:14, 22-ci cild)**.

Bir sözlə, qaraçay-malkarları güneydən Böyük Qafqazın qarlı zirvələri alınmaz qala kimi qoruyur. Quzeydə isə onların məskənləri iti çaylar, dərin dərələr, dar keçidlərlə əhatə olunublar. Kəndlərin uca dağlar qoynunda yerləşməsi, gediş-gəlişin çətinliyi onları uzun müddət ətraf ələmdən ayrı salmışdır. Onlar, bəlkə, buna görə soydaşları arasında islamı elliklə ən gec - XVIII yüzildə qəbul edənlərdir.

Bəzi araşdırıcılar bölgədəki kilsə qalıqlarına əsaslanaraq yazırlar ki, “Gürcü kraliçası Tamara 1207-ci ildə onları hakimiyyəti altına almış və burada xristianlığı yaymış”dır. **(Türkiyə dışındaki...,2002:34, 22-ci cild)**. XIV yüzilin başlarında Avropalı missionerlərin qıpçaqlar arasında xristianlığı yaymaq məqsədilə hazırladıkları “Codex Cumanicus” adlı əsərdə işlənən sözlərin dördü üçünün bugünkü qaraçay-malkar dilində işlək olması da onların ətraf mühətdən daha çox təcrid olunduqlarını, arxaik sözləri daha çox qoruyub saxladıklarını göstərir. Qaraçay-malkarların etnik mənşəyinə dair çoxlu fikir və mülahizələr olsa da,

araşdırıcılardan İ.M. Miziyev və Kazıy T. Layran bu toplumun soykökündə kimmer, saka (skif, iskit) kimi prototürk tayfalarının və hunların, bulqarların, as-alanların, xəzərlərin, sabirlərin və qıpçaqların olması fikrində yekdildirlər. İ.M.Miziyev şumer (sumer) yazıları ilə çağdaş qaraçay-malkar kəlmələrini müqayisə edərək bir çox oxşarlıqlar tapmışdır. O, araşdırmalarında bu nəticəyə gəlmişdir ki, qaraçay-malkarların ulu babaları – prototürklər iskit (skif) - sarmat, hun, bulqar, alan, as və s. adlarla tarix səhnəsinə daxil olmuşlar (**Mızı ulu İsmail, 1993**).

Soydaşlarından təcrid olunmuş halda, uca dağlar qoynunda yaşayaraq təbiətin şıltaqlığına və yadelli işğalçılara qarşı döyüşlərə mətanətlə sinə gərmiş xalqın bu günkü varlığını və adət-ənənəsini yaşatması möcüzə sayıla bilər. 1790-1800-cü və 1808-14-cü illərdə bölgədə yayılan vəba xəstəliyindən minlərlə insan məhv olmuşdur. Bunun ardınca rus ordusunun basqını başlamışdır. Qaraçay-malkarlar nə qədər cəsarətlə döyüşsələr də, çoxsaylı və daha mükəmməl atıcı silahlarla silahlanmış ordunun qarşısında duruş gətirə bilməmişlər. Formal olaraq 1827-ci ildə malkarlar, 1828-ci ildə qaraçaylar çar Rusiyasının tərkibinə daxil olmuşlar. Dağlarda partizan dirənişi isə müxtəlif aralıqlarla 1940-ci illərin sonlarınaqədər davam etmişdir.

1. Tarixi özündə yaşadan xalq mahnılarının yaranma səbəbləri

Çar Rusiyası bölgədəki mövqeyini möhkəmlətmək üçün 1838-ci ildə Peterburqda “Qafqaz komitəsi” adlı bir təşkilat qurdu. Bu təşkilatın planına görə Quzey Qafqazda yaşayan xalqların üçdə biri köçürülməli və onlardan boşaldılan ərazilərə rus kazakları yerləşməli idi. İlk baxışda könüllülük prinsipi əsasında həyata keçirilən bu tədbir haqqında general K.A.Fadayeov 1899-cu ildə “Qafqaz məktubları” əsərində yazır:

... “Qafqazın yerli xalqları dəstə-dəstə Qara dəniz sahillərinə gətirilərək zorla gəmilərə doldurulub Anadoluya doğru yola salınırdı”. (**Hayatı B., 1991:46**)

Qafqazdakı köçləri araşdıran Hayati Bice yazır: “1850-ci illərin ilk yarısında bəzi qafqazlı ailələrin könüllü olaraq Osmanlı torpaqlarına köç etdiyi bilinməkdədir. Kırım savaşı zamanı məcburi bir hərəkət halına gələn köç hadisəsi, 1862-1865-ci illər arasındakı müddətdə zirvəyə çatmış və 1877-78, 1890-1908-ci illərdə artaraq 1920-ci illərə qədər davam etmişdir” (**Türkiyə dışındakı...,2002:45, 22-ci cild**). Osmanlı dövlətinə köçlərə dair müxtəlif qaynaqları tutuşduran Bedri Hacıoğlu bu qənaətə gəlir: “Böylece 1865-1907 yılları arasında yalnız Kafkas’ yadan gelen göçmenlerin mevcudu 165.000-i buldu. Böylece 1855’den 1907’ye kadar olan dönemde Osmanlı topraklarına ulaşabilen kafkasyalı göçmenlerin sayısı (ortalama olarak) 600.000’in üzerindedir” (**Hacaloğlu B.,1993:73**).

Bu köçlərin dəqiq rəqəmləri olmadığı kimi, köç zamanı yolda xəstəliklərdən önlənlərin, dənizdə batanların sayı da dəqiq bəlli deyildir. Üzləşdiyi faciəyə xalq biganə qala bilməzdi. “Al emina” (birinci vəba), “Ekinci emina” (ikinci vəba) adlı şərqişlərində 1790-1800, 1808-14-cü illərdə vəba xəstəliyinin yayılmasından bəhs edilir. “Hasavka”, “Bagatır oğlu Umar” (bu yırların oxunması və nəşri nəinki çar Rusiyasında, hətta Sovetlər Birliyi zamanı da yasaqlanmışdır) şərqişlərində qaraçaylıların rus əsgərlərinə qarşı dirənişləri, “Ullu Hoj” şərqişində isə rus kazaklarının Hoj kəndində törətdikləri vəhşiliklər təsvir olunur. “Tatarqan”, “Saribiy bla Karabiy”, “Candar”, “Zavur biy”, “Qobanldanı qöy bölek” və başqa mah-nılarda qaraçay-malkarlara edilən basqınlardan söz açılırsa, “Güyeldi”, “Bekmırzalar, Qaysınlar”, “Zağıştoq oğlu Çöpellev”, “Cansohların yırı” və s. mahnı və nəğmələrdə isə onların başqaları üzərinə basqınları, çapıb-talamaları, bir sözlə tərənnüm edilir.

Vəba kimləri aparmış, xalqı kimlərdən məhrum etmişdir? Bu suallara yırlarda aydın cavab verilir. Düşmənlərin yenə bilmədiyi, məğrur igidi vəba yenir. Onun ölümünə xalq belə təəssüflənir:

Candətli bolsun Söyünçlanı Bekmırza,
- Cənnətlik olsun Söyünçlanı Bekmırza,
Atha minse, atnı belin bügedi,
- Ata minsə atın beli bükülür,
Suvğa kirse, suv çabaklay cüzedi,
- Suya girsə balıq kimi üzür,
Arkan atsa, atnı boynun üzedi,
- Örkən (kəmənd) atsa atın boynunu üzərdi,
Sadak atsa, tiyer cerin bileđi,
- Ox atsa, vuracağı yeri bilərdi,
Kamçı ursa cerni carıb kiredi.
-Qamçı vursa yeri yarıb icərisinə girərdi.

Döyüşlərdə qəhrəmanlıq göstərən, ov etməkdə mahir igidlər haqqında da onlarla yır qoşulmuş və az zamanda dillər əzbərinə çevrilmişdir. Xalqın yaddaşına əbədi hakim olan, dillər əzbərinə çevrilən yırlardan biri də Toxçukların Acı Murata həsr edilmişdir. Yırda deyilir:

Kafkaz tavladan carık gün batadı,
- Qafqaz dağlarında parlaq günəş batır,
Xurzuk özende bir tav aslan catadı,
- Xurzuk vadisində bir dağ aslanı yatır.
Atı aytilsa barğan Kobannı tohtathan,
- Adı söylənsə, Kuban çayını durduran,
Ma ol allay cigit tavlu edi.
- Bax, o belə igid dağlı idi,
Toxçukların Acı Murat Xurzuk eldə biy edi,
- Toxçukların Hacı Muratı Xurzuk elində bəy idi,
Xurzuk özenden bir katı suvuk cel urad,

- Xurzuk vadisində bir şiddətli soyuq yel əsdi,
Candetleni ceti eşigi sannğa boş bolsun,
- Cənnətlərin yeddi qapısı sənə açıq olsun,
Toxçuk ulu cigit tuvğan Acı Murat.
- Toxçuk oğlu, igid doğulan Hacı Murat

(Tavkul U., 1992:732).

Qaraçay-malkarların zorla Osmanlı dövlətinə köçürülməsi ilə bağlı yaradılmış yırlar xalq arasında “İstampulda getgenleni yırları” (“İstambula gedənlərin nəğmələri”) adlanır. Onların birində deyilir:

- İstampulçula İstampulda kettile,*
- İstambulçular İstambula getdilər,
Nunda kalğanlaga ne kıyınlıkla cettile.
- Burda qalanlar nə güclüklər çəkdilər.
Ol künlede bizge bolur bolqandı,
- O günlərdə bizə olanlar oldu,
Aq betleden qızıl nurle onngandı,
- Ağ üzlərdən qızıl nurlar silindi,
Ol künle mahşarları künüdü.
- O günlər məşhərlərin günüydü

(Hayatı B., 1991:210).

Müəllifi bilinən yırlar arasında Qasbot Qoçqarovun və Appa Canıbekovun yırları daha məşhurdur.

1.2. Milli azadlıq mübarizəsi ədəbiyyatın mövzu qaynağı kimi

1905-ci ildə Rus-Yapon savaşında Rusiyanın yenilməsi bu dövlətin çökdüyündən xəbər verirdi. Rusiyanın öndə gedənləri vəziyyətdən çıxış yolları axtarırdılar. Kimisi konstitusiyalı monarxiya, kimisi respublika yaratmağa çalışırdı. Sosialistlər isə sinfi mübarizəni önə çəkərək, ətraflarına daha çox tərəfdar

toplayıb hakimiyyəti ələ almaq istəyirdilər. Çar Rusiyasının hökumətinə qarşı çıxan bu insanların əksəriyyəti imperiyanı qoruyub saxlamağa çalışır, işğal altında olan xalqlara azadlıq verəcəklərini düşünmürdülər.

İşğal altında olan xalqların öndə gedənlərinin bir qrupu Rusiyadakı ayrı-ayrı siyasi təşkilatları dəstəkləsə də, əslində müstəqil dövlətlərini qurmağa çalışırdılar. 1917-ci ilin fevralında baş verən çevriliş bu işi sürətləndirdi. Lakin bolşeviklər bu dəyişikliklə razılaşmadılar. Onlar demokratik yolla - seçkilərdə fəal iştirak etməklə hakimiyyətə gələ bilməyəcəklərini görüb 1917-ci il oktyabrın 25-də (yeni təqvimlə noyabrın 7-də) silah gücünə hakimiyyəti ələ aldılar. Bununla da dünyanın altıda birini tutan bir ölkədə vətəndaş savaqlarının, qarışıqlığın, hərci-mərcliyin əsasını qoydular.

Belə ağır, çətin günlərdə qaraçay-malkarlar rus ordusunda polkovnik rütbəsinədək yüksəlmiş Mırzaqul Kırımşavxalın ətrafına toplaşaraq bolşeviklərə qarşı mübarizəyə başladılar. Onlar adıgey, çeçen, inquş və başqa Dağıstan xalqları ilə birləşərək 1918-ci ilin may ayının 11-də „Quzey Qafqaz Dövlətləri Federasiyası“nı (Bu qısa ömürlü dövlətin adı qaynaqlarda fərqli şəkildə yazılır) qurduqlarını elan etdilər. Ay-ulduzlu, yaşıl bayraq qaldırdılar. Lakin bu dövlətin ömrü uzun olmadı. Daxili çəkişmələr, xarici qüvvələr, ağıqvardiyaçı-general Denikin 1919-cu ilin sonlarında bu dövlətin varlığına son qoydu. 1920-ci ilin martında isə bolşeviklər denikinçiləri bölgədən qovub çıxardılar.

Qaraçay-malkarlar öz müstəqilliklərini əldə etmək üçün Mırzaqul Kırımşavxal və Qılıç Giray xanın başçılığı ilə bolşeviklərə qarşı vuruşdular. Beş aya qədər davam edən bu müqavimətə 1920-ci ilin dekabrında son verildi. Bolşeviklər vəd etdilər ki, Sovet Rusiyası daxilində qaraçaylara müstəqilliklərini saxlamağa, muxtar respublikalarını qurmağa icazə verəcəklər. Lakin mövqelərini möhkəmləndirən bolşeviklər vədlə-

rinə dönük çıxdılar. 1922-ci ilin yanvarında yeni inzibati bölgü - Qaraçay-Çərkəz Muxtar Vilayəti yaratmaqla malkarları yenedən çar Rusiyası zamanında olduğu kimi, qaraçaylardan ayırdılar. Malkarları isə Kabarda Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının tərkibinə daxil etdilər.

Bu tarixi hadisələr öz əksini xalq yaradıcılığında tapsa da, Sovet hakimiyyəti illərində onların oxunması, toplanması və nəşr edilməsi yasaq idi. Yalnız bolşevikləri öyən, kollektivləşməni tərənnüm edən, vətəndaş savaşında bolşeviklərin tərəfini tutan, İkinci Dünya Savaşında Rusiyanın mövqeyini müdafiə edən mahnı və nəğmələrin, lətifələrin toplanmasına və nəşrinə icazə verilirdi. Bu dövrdə qaraçay-malkarlar arasında da din əleyhinə yönələn, bəy-xanları, bir sözlə, varlı təbəqəni tənqid edən folklor nümunələri görünməyə başladı. Bolşeviklər öz hakimiyyətlərini möhkəmlətmək, təbliğatlarını geniş xalq kütlələrinə çatdırmaq üçün bir tərəfdən milli dillərdə məktəblər, teatr, qəzet-jurnal, elmi-tədqiqat müəssisələri açdı, o biri tərəfdən millətpərvər, xalqın azadlığını və müstəqilliyini istəyən insanları güllələyir, həbsxanalara və sürgünlərə göndərirdilər. 1918-1919-cu illərdə xalqın önündə getmiş, milli dövlət quruculuğunda fəal iştirak etmiş Qiliastan Sefer, Basxanuk Kırımşavxal, Qazi Hacı Laypan, Davud Özgen, Barisbiy Duda, Catay Bayramuk və başqa vətənpərvərlər güllələndi. Keçmiş qazı Qafar Naçır, Muhəmmət Ali Botaş, Salix Barisbiy, İbrahim Koba, Şaban Qagu, Maşak Hubi, Musa Bayramuk, Şamil Qaca, Muhəmmət Tambiy (**Hayatı B., 1991:87**). və s. kimi oxumuş, təhsil almış 34 min din adamı həbs edildi. Azsaylı bir xalqdan bu qədər insanın məhv edilməsi onun ədəbiyyatının məhv edilməsi demək idi. Çünki bu insanlar folkloru yaratmaq və təbliğ etməklə yanaşı, yeniyetmələrə dərs keçir, yazılı ədəbiyyat formalaşdırır və yeni nəsil yazıçı, şair və bilginlər yetişdirirdilər.

1930-cu ildə qaraçay-malkarlar kolxozlaşmanın əleyhinə çıxdılar. Abdulkərim Xasanın başçılığı ilə xalq dörd günə bölgəni bolşeviklərdən təmizlədi. Əslində bu, yaşam mücadiləsi idi. Xalqın əlindən torpağı, mal-qarası alınmış, bir sözlə, insanlar yaşamlarını təmin edəcək vasitələrdən mərhum edilmişdi. Üsyan Sovet hərbi hissələri tərəfindən qəddarlıqda yatırıldı. Kəndlər dağıldı, minlərlə insan öldürüldü - 3 min adam güllələndi, 17 min nəfər həbsxanalara və sürgünlərə göndərildi **(Hayatı B., 1991:90)**.

Bütün bunlar azmış kimi, 1937-ci ildən başlayaraq Sovet hakimiyyətinin qurulmasında, bolşeviklər partiyasının bölgədə möhkəmlənməsində xidməti olan milli kadrlar başda olmaqla 7 min insana “xalq düşməni”, adı verilərək həbs edildi və güllələndi. Bu da əhəlinin hər 14 nəfərindən biri demək idi.

İkinci Dünya Savaşı isə qaraçay-malkar xalqı üçün əsl faciyyəyə çevrildi. Əli silah tuta bilənlər - 17 yaşından 55 yaşına-dək kişilər Sovet ordusuna səfərbərliyə alınıb Almaniya qarşı döyüşə göndərildi. Yüzlərlə insan dağlara çəkilərək partizan savaşına başladı. Onlar müstəqillik naminə Sovet xüsusi xidmət orqanlarına və alman ordularına qarşı vuruşa atıldılar. Alman orduları Qafqazdan geri çəkildikdən sonra Sovet xüsusi xidmət orqanlarının yaratdığı cəza dəstələri dağlara sığınmış insanların üzərinə təyyarələrlə, tank və toplarla hücum keçdi. 5 malkar kəndi yerlə yeksan edildi. Ullu qaraçay qalasındakı, Kart Curt, Uçkulan və Xursuk kəndlərindəki müqavimət hərəkəti iştirakçıları da məhv edildi **(Hayatı B., 1991:99)**.

1943-cü ilin noyabrın 2-də qaraçaylar, 1944-cü il martın 8-də malkarlar elliklə sürgünə göndərildi. Onların az qala yarısı yollar-da aclıqdan, soyuqdan və xəstəlikdən ölsə də, mübarizəni dayandırmadılar. 1957-ci ildə vətənə dönmək hüququ qazandılar.

2. Qaraçay-malkar folklorunun janrları

Araşdırıcı Tanzilya Xadgilanı belə bir müsibətlər yaşamış xalqdan toplanmış folklor nümunələrini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırır: 1.“Mitoloji adet-gelenek-töre şiirleri (Mif em adet-töre poeziya. Mifolojiçeskaya i obryadovaya poeziya), 2.Adet ve törelerle ilgili şiirler (Adet-töre bla baylamlı poeziya. Obryadovaya poeziya), 3.Nart destanları (Nart epos), 4.Masallar (Comakla. Skazki), 5.Masal olmayan, sözlü halk eserləri (Comak bolmağan, kara söz bla ayılğan halk çığarmala. Neskazoçnaya poeziya), 6.Şarkılar (Cırla), 7.Halk edebiyatının küçük türleri, 8. Zikirler (**Türkiye dışındaki..., 2002:48, 22-ci cild**).

Türkiyəli araşdırıcı Ufuk Tavkul isə qaraçay-malkar folklorunu aşağıdakı bölgələr altında verir: 1.Efsaneler, 2.Nart efsaneləri, 3.Destanlar-tarihi şarkılar, 4.Aşk şarkıları-manilər, 5.Ninnilər, 6.Atasözleri,7. Bilmecələr (**Tavkul U., 1992:731**).

Qaraçay-malkar folklorunun yorulmaz araşdırıcısı X.Malkanduyev isə bədii-poetik ənənəni və janrları öyrənərkən onları aşağıdakı kimi qruplaşdırır: 1.Magik poeziya, 2.Ovçuluq poeziyası, 3.Təqvim poeziyası, 4.Lirik poeziya (**Malkonduev X., 1990**).

Bu bölgü ilə qaraçay-malkar folklorçularının bəziləri razılaşmır. Fikir ayrılığını ümumi türk xalqlarının folklorşünaslığına da aid etmək olar. Türk xalqlarının folklor mətnləri toplanıb nəşr edilmədikcə, onların öyrənilməsi metodologiyası hazırlanmadıqca bu cür qarışıqlıq olacaqdır.

2.1. Folklorlarda Tanrıçılıq inancının izləri

Qaraçay-malkar folklorunda tanrılarla bağlı poetik nümunələrə daha çox rast gəlinir. Mərasim nəğmələrində Teyri (Tanrı), Çoppa, Eliya, Şibila, Totur Ozay və b. adlar tez-tez çəkilir. Dolay, Erirey, İnay, Apsatı, Biynöger adlı cırlar ən qədim nümunələr sayılır (İranda türklərin toplum yaşayış mərkəzi olan Savə böl-

gəsində bugün də şeirə yır, şairə yırçı deyirlər). Dolay tanrısı ilə bağlı nəğmələr qaraçaylar arasında bu gün də yaşayır. Azərbaycanda isə Dolay tanrısı haqqında nəğmə ilkin mənasını itirərək, məzmununu dəyişərək xalq mahnısına çevrilmişdir. Onu da xatırladaq ki, qaraçaylarda şərəfinə nəğmələr oxunan Debet və Anaxatır tanrılarının adını Azərbaycanın qərbində çaylara vermişlər.

Qaraçaylar Ayterek və Cannız Terek tanrılarını təmsil edən ağaclara, malkarlar Ravbaziy tanrısına, Çeqem vadisindəki Totur tanrısı şərəfinə Totur adlandırılan daşa sitayiş edirlər. Altaylar və Sibirdə yaşayan bəzi türk xalqları şamançılığa inanırlar. Bütperəstliyi heç vaxt qəbul etməmişlər. Onlarda ağaca, daşa inam bu gün də yaşamaqdadır. Eləcə də, islamı çoxdan qəbul etmiş türklərin əksəriyyətində də bu inanclar yaşayır. Bu da onu göstərir ki, qaraçay-malkarlar şamançılıq dönmündəki inanclarını və həmin dövrə aid müxtəlif bərəkət tanrılarının adlarını yırlarında qoruyub saxlamışlar. Belə ki, yağ-ayran almaq üçün nehrə çalxarkən Dolayın, xırmanda taxıl döyərəkən Erireyin, yun darayıb, əyirib və toxuyarkən İnayın şərəfinə cırlar (yırlar) söyləyər, məhsullarının bərəkətli olmasını istəyərdilər.

Zaman keçdikcə bu mərasimlər və inanclar islamlaşmağa başlayır. İslamlaşmanın izlərini qaraçay-malkarlarda da görmək olar. Ovun uğurlu olması üçün Apsatın qızı Baydimat (Patimat) - Fatimatın şərəfinə mərasimlər keçirirlər. Buradan Baydimatın Fatimaya çevrilməyə doğru getdiyinin şahidi oluruq. Belə ki, Fatimə Məhəmməd (ə.s.) peyğəmbərin qızı - dördüncü xəlifə Əlinin arvadıdır. Azərbaycanda müqəddəs sayılan, şərəfinə qurban kəsilən daş və qayaların əksəriyyəti islamın dördüncü xəlifəsi Əlinin adı və atı Düldülün ayaq izləri ilə bağlıdır.

Qaraçay-malkarların ov tanrısı Apsatın qızı Baydimat-Fatimatın igid ovçunu arxasınca yalçın qayanın zirvəsinə çıxarmasından, oradan düşə bilməyəcəyini görən igidin özünü qayadan atıb öl-

dürməindən bəhs edən “Biynöger,, dastanı çox məşhurdur. Araşdırıcıların fikrincə, bu dastan 12-13-cü yüzillərdə yaradılmışdır.

2.2. Nartlar

Qaraçay-malkarlar arasında yaşayan Nart əfsanə və dastanlarında nartlar insanlardan üstün tanrılar kimi təsvir edilir. Bunu əsas götürən araşdırıcılar həmin mətnlərin türk xalqlarında olmadığını söyləyirlər. Hətta bu dastandakı miflərlə yunan mifləri arasında paralellər apararaq qonşu xalqlar vasitəsilə yunanlardan alındığını da söyləyirlər. Əlbəttə, hər bir xalq qonşu xalqlarla mədəni-iqtisadi əlaqələr şəklində yaşayır. Qaraçay-malkarların da qonşu çərkəzlərin, abazalıların, kabardaların, inquşların folklorundan qarşılıqlı bəhrələnməsi təbiidir.

Bununla yanaşı, Nart dastanlarında istənilən qədər qədim türk dastanlarının izlərinə rast gəlmək olur.

Tanzilya Xadjiyanı yazır: “Çok tanınmış Nartlar, eski halk inancına göre ilginç biçimlerde yaratılmışlar: Yer tanrısı Debet ilə Gök tanrısının oğludur. Satanayın babası Günəş, annesi Aydır. Özümkə gökyüzündən düşən bir kuyruklu yıldızın içindən çıkmıştır. Sosuruk Kayadan doğmuştur, babası ise bir çobandır. Karaşavay Debetin torunudur, annesi bir devdir. Bu gibi şeyler eski mifoloji ile de ilişkilidir” **(Türkiye dışındaki..., 2002:51, 22-ci cild).**

Yuxarıda deyilənlərlə “Oğuznamə” və “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanları arasında istənilən qədər paralellər aparmaq olur. Bu da dastan yaradıcılarının eyni qaynaqdan bəhrələndiklərini açıq göstərir. “Nart Paçikan”da Paçikanın dörd çuval undan bişirilmiş çörəyə bir dəfəyə yeməsi və qırx igidin güclə qaldırdığı küpədəki suyu bir dəfəyə içməsi sanki azala-azala gələrək Koroğlunun qarışa qonaq olarkən bir pud düyünün plovu ilə bir qoyunu yeməsi şəklində düşmüşdür.

Yalnız qonşu noqaylar, qumuqlar, tatarlar deyil, onlardan çox uzaqda yaşayan qırğızlar, sakalar və başqaları da dastanlarını qaraçay-malkarların Nart dastanlarını söylədiyi üslubda söyləyirlər. Qonşu çərkəz, abaza, abxaz Nartlarından fərqli olaraq qaraçay-malkarların Nartları türk mifologiyasına daha yaxındır. Ritm, vəzn oxşarlığı da çox vaxt qorunub saxlanılır.

Nartların toplanıb nəşr edilməsinin və öyrənilməsinin tarixi XIX yüzilin sonlarına təsadüf edir. Safar Ali Urusbiyevdən toplanmış “Urızmek”, “Şauay”, “Raçıkay”, “Sosuruk” SMOMPK-ın 1881-ci il birinci buraxılışının ikinci bölməsinin 1-42-ci səhifələrində, M.Aleynikovun topladığı SMOMPK-ın 1883-cü il üçüncü buraxılışının ikinci bölməsinin 139-155-ci səhifələrində, A.Bataşevin topladığı SMOMPK-ın 1896-cı il iyirimi birinci buraxılışının ikinci bölməsinin 76-88-ci səhifələrində çap olunmuşdur (**Сабанчиев Х.-М.А.,1989**).

Qaraçay-malkarlarda nəsr şəklində söylənilən, amma nağıl olmayan folklor nümunələrinə “tavruh” (dastan, əfsanə, heka-yə) deyirlər.

Bizim atalar sözlərini qaraçay-malkarlar “Nart sözləri” adlandırırlar. Bunun səbəbi miflərindəki əfsanəvi insanlar kimi təsvir olunan Nartları ulu babaları saymalarıdır. Nart miflərində ilk dəfə atı əhliləşdirib minən, ilk dəfə dəmiri kəşf edib ondan silah düzəldən Nartlar olduğu deyilir. Onlar ağılı, mərdliyi, cəsarəti ilə əfsanəvi varlıqları-divləri, cinləri və b. da məğlub edə bilirlər.

Nart əfsanələrinin qəhrəmanları bunlardır: Öürzək, Sosurka (Sosuruk), Soslan, Davat, Debet, Sibilçi, Alavqan, Fuk, Karaşavay, Batirez, Cönger, Şrdan, Acemaz, Aymuş, Gezok, Satanay, Ağunda. Öürzək Nartların ən yaşlısı və ən ağıllısı, Batirez düşmənlərə qarşı hiylə işlətmədən döyüşən ən cəsur cəngavər, Sosurka ağılı və fəndləri ilə özündən güclü düşmənləri yenən, Debet usta dəmirçi kimi təsvir edilir. Dastanda onu belə

tanıdırlar: “Nart Özümkə süysə kökge uçandı” (Nart Özümkə istəsə, göydə uçarmış) və ya “Kökge bulutlanı celça çaçhandı” (Göydə buludları yel kimi dağıdandı) (**Tavkul U., 1992:731**).

Nizami Tağısoy (Məmmədov) 21-22 noyabr 2008-ci ildə Bakıda keçirilən “Müqayisəli ədəbiyyat: Ədəbiyyatlarda və mədəniyyətlərdə stereotiplər” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransda “Balkar-qaraçay “Nart” qəhrəmanlıq eposu (Digər Qafqaz xalqlarının “Nart”ları ilə oxşar və fərqli məqamlar) adlı maraqlı məruzəsində də “Nart”lardan geniş söhbət açmışdır (**Tağısoy N., 2008**).

Bu gün folklor nümunəsi kimi söylənilən bədii parçaları tarixin hansı kəsimindəsə ayrı-ayrı poetik istedadı olan insanlar yaratmışlar. Zaman keçdikcə onların yazıçıları unudulsa da, tarixi hadisələrdən bəhs edən cırlarda (yır) qəhrəmanların adları və onların hansı tayfadan, soydan olduğu göstərildiyindən bu gün də yaşayır. Necə deyərlər, cırlar (yır) xeyirxah insanları da, xalqına pislik edənləri də, qorxaqları və satqınları da yaşadan qaynağa çevrilmişdir.

Bizim nağıl, qaravəlli, rəvayət dediyimiz folklor nümunələri qaraçay-malkarlarda “comak” və ya “tavruh”, yəni tarix adlanır.

2.3. Uşaq folkloru

İdeoloji təsirlər altında türk xalqlarının çoxunda ovsunlar, miflər və başqa folklor nümunələri vaxtında toplanıb çap edilmədiyindən böyük bir qismi itib-batmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, Sovetlər Birliyində rejim çökməyə başlayandan sonra toplanan folklor mətnləri, keçirilən mərasimlər və bu mərasimlərdə oxunan mahnılar göstərir ki, mətnlərdə oxşarlıq çoxdur. Bunları sanamalarda (təkrəlmə), cırlarda və başqa uşaq folkloru nümunələrində də görmək olar. Məs.:

Bara, bara, cün tabdım,- Gedə, gedə yun tapdım,

Cün içində tarak tapdım,-Yun içində daraq tapdım,

Tarağı ammğa berdm,-Darağı nənəyə verdim,

Ammağ manna bappu berdi.- Nənə mənə əppək verdi,
Bappunu itge berdim, -Əppəyi itə verdim,
İt manna küçük berdi.- İt mənə küçük verdi,
Küçükünü koyçuğa berdim,- Küçüyü çobana verdim,
Koyçuk manna kuzu berdi.- Çoban mənə quzu verdi.

(Türkiye dışındaki..., 2002:209, 22-ci cild).

Uşaq folklorunun ən maraqlı janrlarından biri də tapmacalardır. Tapmaca yalnız zehni inkişaf etdirməklə qalmır, həm də uşaqların biliyini artırır, yaddaşını itiləyir, hazırcavablığını yüksəldir. Tapmaca dəyənin cavabı verilməyəndə qarşı tərəf əvəzini ödəməlidir. Bu ödənc adətən maddi deyil, mənəvi olur. Azərbaycanda tapmacanın cavabını tapmayan tapmaca dəyən rəmzi olaraq satmaq hüququ qazanır. Qaraçay-malkarlar isə tapmacanın cavabını tapmayan şəxs tapmadığı hər bir cavab üçün rəmzi olaraq bir kənd verməlidir. Tapmaca deyildiyi məclisdə bir kənd iki dəfə verilə bilməz. Bu gələnk də uşaqların coğrafi biliklərinin artmasına, xalqının yaşadığı kəndləri yaxşı-yaxşı tanımasına səbəb olur. Bu qaydanın bizim kəndlərdə də yaşadığını uşaqılıqda Göycədə görmüşdüm.

Qaraçay-malkarlar tapmacaya “comak” və ya “elber” deyirlər. Bu da “el verdi” – “kənd verdi” sözünün qısaltılmış formasıdır. Bu janrın inkişafında XVIII yüzildə yaşamış Matçı Aliyin və XIX yüzildə yaşamış Appiy Xasanın xidmətləri böyük olmuşdur.

Mahmud Kaşğari “balu-balı” adlı bir şeir formasından söz açır. Qaraçay-malkarlarda isə uşağı əzizləyərkən oxunan nəğmələrə “bellav” (beşik nəğməsi) deyirlər. Bu da xalq arasında geniş yayılmışdır.

2.4. Nəğmələr

Qaraçay-malkarlarda sevgi nəğmələrinə süymeklik cır, yəni sevgi şeirləri deyirlər. Bunlar qısa və uzun, bəzən də süjetli ola

bilir. Xalq arasında “Aycayak”, “Aktamak” və “Kemishan” kimi sevgi nəğmələri daha geniş yayılmışdır. Dillər əzbəri olmuş “Aktamak” nəğməsi İsmayıl Unuh ulu Semenlə İja sülaləsindən olan Aktamak Yaqub qızının (əsil adı Anisat) sevgisindən danışır. Nəğməni yaradan tarixi şəxsiyyət, nəğmənin qəhrəmanı el şairi İsmayıl Semendir (1891-1981). Ufuk Tavkul yazır ki, “Şarkı oldukça uzun olup iki min dördlükten fazladır”.

Bizim bayatılarla eyni olan şeir şəklinə qaraçay-malkarlar “iynar” deyirlər. Ağıları isə “küv-küy”, “sıyıt”, “sarın” adlandırirlar. “Qaralav”, “Kanamat”, “Aybiçe ilə Ramazan” və “Zarriyat” kimi süjetli ağılar günümüzədək gəlib çatmışdır. Bizcə, Azərbaycanda bu cür ağılar, mərsiyə və növhələr içərisində əridiyindən günümüzdə belə nümunələrlə rastlaşırıq.

Xalq arasında çox oxunan nəğmələrdən biri məzmununa görə fərqlənir. Burada kimlərsə tənqid, hətta təhqir də edilir. “Çam cır” dedikləri bu həcvlərin çoxu el şairi Kalay ulu Appanıdır.

3. Yazılı ədəbiyyatın başlanğıcı

Zaman öz işini görür. Dünənədək qaraçay-malkar ədəbiyyatının XX yüzildən-bolşeviklər hakimiyyətə gəldikdən sonra, bir az cəsarətliləri XIX yüzildən başladığını yazırdılarsa milli oyanışdan sonra IX yüzildən- “Şan qızı” dastanının müəllifi sayılan Mikail Şamsi Baştu ilə (835-900) başladığını, Tram xan (X-XII yüzillər), Zurum Biyçe (13...-1396), Aqbilek Biyçe (13...-1396), Qoşayax Biyçe (XVI-XVI yüzillər), Qaltur Semenov (Xici) (1751-1851), Duda ulu Aysandır (Şıyix Abdullax), Adraxman Botaşlanı və b. ilə davam etdiyini yazırlar. **(Kaqiyları N., 2001)**

Araşdırıcı Adilhan Adiloğlu yazır: “Karaçaylı Bayramuk Küçük Efendi ilə Yusuf Haçir Efendi, malkarlı Muhammedül Varakinin Arap yazısı ve Karaçay-Malkar türkçesiyle yazmış oldukları dini manzumeler ilk edebi eserlerdir. ...Bu dönemde

sadece Karaçay-Malkar yazılı edebiyatının babası sayılan Kazim Meçinin Arap yazısı və Karaçay-Malkar Türkçesiyle yazdığı şiirlerin yayımlandığı bilinmektedir” (**Türkiye dışındaki...**, 2002:224, 22-ci cild).

Son illər hazırlanan ədəbi topluları isə Qaltur Semenov (Semenlanı) (1751-1851), Küçük Bayramukov (Bayramuklanı) (1772-1862), Qasbot Qoçqarov (Qoçqarlanı) (1834-1940), Kazim Meçilanı (Meçiyev) (1859-1945) və b. el şairlərinin əsərləri ilə karaçay-malkar ədəbiyyatının başladığını yazan araşdırıcılar da vardır (**Antaloqiya literaturı...**, 2003).

3.1. Yazılı ədəbiyyatın yeni mərhələyə qədəm qoyması

Dağlı xalqlar, xüsusilə türklər XX yüzildəki itgilərə və sıxıntılılarına baxmayaraq kultürlərini qoruya bildilər və ona yeni çalarlar da qazandırdılar. Bu zaman folklor əsərlərində milli və dini hissləri təbliğ edən, qəhrəmanlıq ruhu oyadan mövzular arxa plana çəkilsə də lirik janrların və Sovet ideologiyasının təbliği ön plana çıxdı. Bir tərəfdən anonim şeirlərdən mahnılar yaradılırdısa, digər tərəfdən də onların keyfiyyəti fərdi improvizəçilər tərəfindən cilalanırdı. Məsələn, qaraçay-malkar mahnılarından “Taukan”, “Aliyə cırı”, “Aycayaq”, “Karqış etme” mahnıları və Rus-Yapon savaşına həsr olunmuş mahnılar sürətlə xalq arasında yayılırdı. Eyni zamanda, həmin mahnılarla yanaşı, improvizəçilərin adları məşhurlaşdı.

Qasbot Bağır ulu Qoçqarov (Qoçqarlanı) (1834, Kuban quberniyasının Uçkulan yaxınlığındakı Qasbot kəndi -1940). Kasbot Bağır oğlunun uşaqlıq və yeniyetməliyi Qafqazda qanlı savaşların hökm sürdüyü bir dönmə təsadüf etmişdir. Qafqazın quzeyini işğal etdikdən sonra sürətlə güneyə doğru irəliləyən işğalçı Rus orduları bu yerləri də imperiyanın tərkibinə qatmışdır. Lakin, işğal etdikləri əraziləri idarə etmək müharibə aparmaqdan çətin olmuşdur. Çünki Rusiyada təhkimçilik hələ də davam

edirdi. Knyaz ona məxsus kəndlərlə istədiyi kimi davranırdı. İstədiyi vaxt kəndlini, onun ailə üzvlərini, yəni qızını, oğlunu başqasına sata bilirdi. Bu alqı-satqı gizli deyil, açıq-aşkar aparılırdı. Hətta qəzetlərdə belə knyazların-ağaların kəndlilərinin ailə üzvlərini yol çəkilişində, meşə qırılmasında, tikintisində, gəmiçilikdə, ev qulluqçuluğunda işləmək üçün satdığına dair élanlar verilirdi. Yəni quldarlıq hələ də davam edirdi.

Rusiyanın hakimiyyət orqanları isə işğal altına aldıkları xalqların psixologiyasını, adət-ənənəsini, tarixini bilmədən onları istədikləri kimi, yəni zor gücünə idarə edirdi. Əsarət altına düşmüş xalqların silah istehsal edən zavodları, nizami ordusu olmasa da işğalçılara qarşı müqaviməti davam etdirir, minlərlə insan aliə şərəfini, namusunu qorumaq üçün döyüşə atılırdı.

Şeyx Şamilin Rus imperiyasına qarşı apardığı inanılmaz mübarizə də belə bir ortamda davam edirdi. Balaca Qasbotun gözü qarşısında Şeyx Şamilin müridləri Rusiyanın toplu-tüfəngli ordularını pərən-pərənə salırdı. Analar döyüşlərdə şəhid olan oğullarına, bacılar qardaşlarına, qadınlar ərlərinə yırlar qoşurdular. Necə deyərlər Qasbotun gözü qarşısındaca hər gün yeni bir qəhrəmanlıq yırı yaranırdı. İstəsə də, istəməsə də o bu yırları eşidir, onlar yaddaşına hopur və onun bədii təxəyyülünü zənginləşdirirdi.

Kiçik yaşlarından yeddi il molla yanında təhsil alan, Quran oxumağı, ərəb və fars dillərini öyrənən Qasbot mədrəsədə təhsilini davam etdirə bilmir. Yeniyetmə çağlarında çoxlu cır və xalq mahnıları əzbərləyərək yığnaqlarında oxuyur. Oxuduqlarının təsiri ilə gənc yaşından öz şeirlərini söyləməyə başlayır. Şairin “Xorasan”, “Deboş”, “Aycayak” cırları və mahnıları xalq arasında geniş yayılır (**Literatura narodov..., 1999:115**). Araşdırıcılar xalq nəğmələri kimi bu gün də oxunan və antologiyalara daxil edilmiş “Candar”, “Barak”, “Qapalav” və

“Qanamat”ın da yazarının Qasbot olduğu qənaətinədirilər (Türkiye dışındakı..., 2002:237, 22-ci cild).

Qasbot Qoçqarov mükəmməl dini təhsil almasa da, sonralar mədrəsə təhsili görmüş, Şərqi dini və mədəniyyət mərkəzlərini gəzib gəlmiş həmyerlilərinin söhbətlərini dinləməklə dini biliklərini artırmışdı. Ona görə də Qasbot Qoçqarovun cır və nəğmələrində didaktika, İslami dəyərlərə dayanan öyüd və nəsihətlər çoxluq təşkil edir. Ənənəyə sədaqəti və fitri istedadı sayəsində yazdığı cır və mahnılar qaraçay-malkar poeziyasının qızıl fondunu təşkil edir.

19-cu yüzilin sonları 20-ci yüzilin əvvəllərində Qasbot Qoçqarov Quzey Qafqazda yalnız Qaracay-malkarlar arasında deyil, noqaylar, çərkəzlər, abazalar, qumuqlar, qabardinlər və başqa xalqlar arasında da məşhur olmuşdu.

Qasbot Qoçqarovu üsyankar ruhlu şeirləri, həcvləri bolşeviklərin də diqqətini cəlb etmişdi. Bolşeviklər xalq arasında məşhur olan şairləri öz tərəfinə çəkməklə Kommunist partiya-sına, Leninə, Stalinə mədhiyyələr yazdırır, sosializm quruculuğunu tərənnüm etdirirdilər. Ləzgi xalq şairi Süleyman Stalskini, qazax Cambul Caboyevi, avar Həmzət Sadasanı və b. mükafatlarla, rəsmi toplantılara dəvətlərlə şirnikləndirərək sosializm quruculuğunun məddahına çevirə bilmişlər.

Sovetlərin dinə mənfi münasibətini, milli ayrıseçkilik siyasətini, müxtəlif adlar altında azad düşüncəli insanları məhv etdiyini görə Qasbot Qoçqarov dəvətləri qəbul etmir. At üstündə dərvişvari bir həyat sürərək, kənd-kənd gəzib cırlar oxuyur. Nə yazıq ki, onun yaddaşında gəzdirdiyi yüzlərlə cırı, nəğməni, mahnını, ata sözü və məsəlləri toplayan olmur.

Şairin ölümündən 24 il sonra, yəni 1964-cü ildə “Saylamalar” (Seçmələr) və 1986-cı ildə “Qoçkarları Qasbot-Xalq cır-

çılanı tamadası” (Qasbot Qoçkar-xalq şairlərinin öncülü) kitabları nəşr edilir.

1940-cı ildə, 106 yaşında dünyasını dəyişən Qasbot Qoçqarov sağ qalsaydı yəqin ki, 1943-cü ildə xalqı ilə birlikdə o da Qazaxıstana və ya Sibirə sürgün ediləcəkdi. SSRİ dağıldıqdan sonra Qasbot Qoçqarovun əsərləri Türkiyədə də çap olunmağa başladı. Qasbot Qoçqarovun yaradıcılığına türk xalqlarında da maraq artmışdır. Onun qaraçay milli ruhunu özündə daşıyan şeirləri Türk xalqlarının ədəbiyyatının bir parçasına çevrilməkdədir.

Kazim Bekkin ulu Meçiyev (Meçilanı) (1859, Tersk vilayətinin-indiki Rusiya Federasiyası Kabarda Balkar Respublikasının Xolam-Bızgi bölgəsində yerləşən Şiki kəndi (indi bu kənd yoxdur, xarabalıqları qalır) - 1945, Taldı Kurqan vilayətinin Telman kəndi). Şiki kəndində yaşayan dəmirçi Bekkinin Kazim adını qoyduğu oğlu doğulan il Qafqaz xalqları üçün kədər və qüسسə ili olmuşdur. Rusiya İmperiyasının işğalçılıq siyasətinə qarşı 30 il müqavimət göstərmiş xalq üsyana ara vermişdir. Üsyana rəhbərlik edən, tarixə adını qızıl hərflərlə yazdırmış, təslim olsa da, yaddaşlarda qalib kimi qalmış Şeyx Şamil din adamlarının qərarı ilə mübarizəni dayandırdığını elan etsə də, Rusiyanı bir sıra islahatlar aparmağa məcbur etmiş, Rusiya təhkimçilik hüququnu ləğv etməli olmuşdur. Şeyx Şamilin başçılıq etdiyi silahlı müqavimətin nəticəsindən rus xalqı da yararlanmışdır.

Kazimin adı və soyadı Kazim Bekkin ulu Meçilanı kimi də yazılır. Bizim “oğlu” kimi tələffüz etdiyimiz və yazdığımız sözü qıpçaq kökənli malkarlar, qaraçaylar, noqaylar, qazaxlar, qırğızlar ulu şəkildə tələffüz edir və yazırlar. Kazim uşaqlıqdan şikəst olmuşdur. Fiziki gücünü tətbiq etməklə, yəni ağır dəmirçi əməyi ilə ailəsini dolandıran Bekkin şikəst övladının dağlar qoynuda, təbətın sərt üzünü göstərdiyi bir bölgədə yaşaya bilməsinin çətin olacağını görmüş, buna görə də kiçik

yaşlarından iti hafizəsilə diqqəti cəlb edən, yazmağa və oxumağa meyilli oğlunu kəndə tez-tez gələn din adamı Çepelli əfəndiyə vermişdir ki, onu oxutsun.

Xalq arasında böyük nüfuzu olan və xeyirxahlığı ilə tanınan Çepelli əfəndi kiçik Kazimi özü ilə Bızınq kəndinə gətirərək ona təhsil vermiş, üç ildən sonra isə onu Lesken kəndindəki mədrəsəyə göndərmişdir. Dəmirçi Bekkin oğlu mədrəsədə yalnız dini elmləri öyrənməklə kifayətlənməyib, türk, ərəb, fars dillərinin qrammatikasını, poeziyanın nəzəriyyəsini öyrənib şeir yazmağa başlamışdır.

Kazim Bekkin oğlu doğulduğu kəndə dönüb mollalıq etmiş, həm dini bilikləri təbliğ etmiş, həm də şeirlər və poemalar yazmışdır. 1891-ci ildə mövzunu Qurandan götürərək tamamladığı “Tahir bla Züleyxa” poeması böyük maraqla qarşılanmışdır. Çünki bu mövzuda bir çox ünlü şairlər türk, fars, ərəb və b. dillərdə gözəl sənət əsərləri yaratmışlar. Kazim Bekkin oğlunun məharəti onda olub ki, yazılı ədəbi dil ənənəsi olmayan mal-kar türkcəsinin dialektlərindən yararlanaraq həm dərin fəlsəfi fikri bədii şəkildə verə bilmiş, həm də yazı dilini formalaşdırmışdır.

Bu uğurlu addımdan sonra ilahiyyatçı şair 1898-ci ildə “Şikayət”, 1903-cü ildə isə üçüncü poemasını tamamlamışdır. Həmin il 44 yaşlı Kazim Meçiyev Həcc ziyarətinə getmişdir. İlahiyyatçı şair fiziki cəhətdən zəif olsa da, iradəcə olduqca güclü olmuşdur. O, 1910-cu ildə ikinci dəfə Həcc ziyarətinə getməklə yanaşı, İstanbula, Şama, Bağdada və b. şəhərlərə səyahət də etmişdir. Misirə səyahəti zamanı Qahirədəki Əl-Əzxr Universitetinə daxil olaraq ilahiyyata dair biliklərini artırmışdır. Doğunun bir çox şəhərlərini gəzib, ünlü şəxsiyyətlərlə görüşməsi, biliyini artırması onun dünyagörüşünün genişlənməsinə olduqca böyük təsir göstərmişdir.

İlahiyyatçı şairin ilk kitabı 1906-cı ildə Teymurxanşurada, indiki Dağıstan Respublikasının Buynaksk şəhərində çap olunmuşdur. Kitaba daxil edilmiş “İman-İslam” didaktik poeması malkar türkcəsində ilk mətbu əsər sayılır.

İti hafizəsi sayəsində xalq arasında geniş yayılan mahnıları, cırları və dastanları yaddaşında saxlayıb və onların təsiri ilə ilk şeirlərini yazmağa başlayan Kazim Bekkin oğlu az zamanda şifahi xalq ədəbiyyatını, aşiq-ozan ənənəsini yazılı ədəbiyyata gətirən bir ustad kimi tanınmışdır. “Peyğəmbər” poemasını, “İsmayıl kıssası” və b. əsərlərini yaratmışdır. “İsmayıl kıssası” əsərində Qurani-Kərimdə özünə yer tapan, islam dinində olduqca önəm verilən, Allaha insanın qurban kəsilməsinə son verən, insan qurbanının qoçla əvəz olunması hadisəsi təsvir edilmişdir.

Hacı Kazimin şeirləri bölgədə dillər əzbəri olmuş, bu şeirləri toylarda, məclislərdə xalq mahnıları kimi oxumuşlar. Xalqının çoxsaylı təbəqəsinin təhsil almağa imkanı olmadığını görən Kazim dini mövzuları xalq şeiri ruhunda, sadə və anlaşılıqlı dildə nəzmə çəkmiş, onun yazdığı zikrlər xalq arasında geniş yayılmışdır. Bu da insanların islam dini ilə yaxından tanışlığına, onun qaydalarından xəbərdar olmalarına şərait yaratmışdır.

1914-cü ildə Teymurxanşurada “İman-İslam” əsəri yenidən çap edilmişdir. Şairin 1918-ci ildə yenə Teymurxanşurada çap etdirdiyi “Soltan-Hamit al Çeqemi” şeiri də xalq arasında yayılmışdır. Malkarların yaşadığı Çeqem dərəsində üsyan qaldırmış insanların rəhbəri Soltan Hamit Kalabeyə həsr etdiyi bu şeirin həcmi böyük olsa da, xalq onu əzbərləməkdən zövq almışdır.

Yaradıcılığı çoxcəhətli olan Kazim Meçiyevin şeirlərində ən çox insan tərənnüm edilmişdir. “Adımız insandır” şeirində şair ədəbiyyatda humanizm məsələsi ətrafında gedən mübahisələrə münasibətini bildirmiş və insanın ən yüksək qiymətə layiq olduğunu göstərmişdir. “Ovçuların mahnısı”, “Buz cigit” şeir-

lərini və “Tahir və Zöhrə” poemasını bu sənətkarın şəxsiyyət konsepsiyası saymaq olar.

Birinci Dünya Savaşını şeirlərində və moizələrində kəskin tənqid edən Kazim Meçiyev vətəninin Rusiya işğalından azad edilməsinə can atarlardan olmuşdur. 1917-ci ildə II Nikolayın taxtdan uzaqlaşdırılması, bolşeviklərlə ağqvardiyaçılar arasında gedən qanlı savaqlar, Quzey Qafqaz xalqlarının birləşərək Rusiya işğalından azad dövlət qurmaları ilahiyatçı şairin içində bir tərəddüdlər yaratmışdır.

O, bütün varlığı ilə savaqların durdurulmasını, insan qanının axıdılmasına son qoyulmasını istəmişdir. Bolşeviklərin sosial ədalət, savaqları durdurmaq, xalqlara azadlıq vermək haqqındakı şüarları Kazim Meçiyev də inandırmışdır.

1920-ci ildən sonra yazdığı şeirlərində kommunist partiyasını, Oktyabr inqilabını, kommunist öndərlərini, bir sözlə, sosializm quruculuğunu, Sovetlər Birliyini tərifiylən, kasıbların inqilabı sevinclə qarşılıdığını tərənnüm edən coşqun misralara da tez-tez rast gəlirik. Az vaxt sonra şair xalqının aldadıldığını başa düşmüş, lakin yaşının çoxluğundan və eləcə də fiziki şikəstliyindən düşündüklərini açıq söyləyə bilməmişdir. Quruluşa qarşı narazılıqlarını misralarında eyhamlar şəklində söyləmişdir.

Xalq poeziyası üslubunda yazan şair sosializm quruculuğunu tərənnüm etsə də, ədəbiyyata yeni gələn Rus Sovet şairlərinin təsiri ilə yaradıcılığa başlayan gənclərin basqısına uğramış, ədəbi mübahisələrdə tez-tez təzyiqlə üzləşmişdir. Sosializmi yetəri qədər tərənnüm etməsinə baxmayaraq, 85 yaşlı şairi də 1944-cü il martın 8-də yaşadığı Kisibalık kəndindən xalqı ilə birlikdə Qazaxıstan Respublikasına sürgün etmişlər. 1945-ci il martın 15-də sürgündə ölənlərin nəşi (sümükləri) 1999-cu ildə Taldı Kurqan vilayətinin Telman kəndindən Nalçikə gətirilmiş və şərəfinə ucaldılmış abidənin yanında dəfn edilmişdir.

1990-cı illərdə şairin yalnız Sovet rejiminə uyğun şeirləri çap edilmiş, son illərdə Alim Teppeyevin hazırladığı “Kazim: nazmula, zikirle, poemala” və Abdullah Bekiyevin tərtib etdiyi “Kazim: şiirler, zikirler, poemalar” (**Kazim...**, 1996) kitablarına dini məzmunlu əsərləri də daxil edilmişdir.

Quzey Qafqaz xalqları arasında islam dininin yayılmasında əməyi olan, fərqli-fərqli dillərdə danışan xalqları islam dini vasitəsilə birləşdirməyə çalışan Kazim Meçiyevin ideyaları şairin ölümündən 55 il sonra, Sovetlər Birliyi çökdükdə yenidən çiçəklənməyə başlamışdır.

Appa Qala-Gerey ulu Canibekov (Canibeklanı) (1860, Kuban quberniyasının Uçkulan-1934, Qızıl Pokun). Əsil adı Zəkəriyə olan şair xalq arasında Kalay oğlu Appa, Çamçı adı ilə tanınmışdır. Ömrünün sonunadək evlənməyən, günlərini at üstündə keçirən şair həcvləri ilə xalqın sevimlisinə çevrilmişdir. Cəmiyyətdəki sosial ədalətsizliyi, insanların pis əməllərini poetik dillə tənqid etdiyinə, həcvlər yazdığına görə iki dəfə Sibirə sürgün edilmiş, 11 il sürgün həyatı yaşamışdır.

Kalay oğlu Appa 1905-ci ildə Türkiyəyə köcən dəstə ilə İstanbula gedir. Orada kukla oynadanlar və məddahlarla tanış olur. Türkiyədə qala bilməyib vətənə dönən şair burada kuklalar düzəldib oynatmaqla özünün satirik şeirlərini və həcvlərini söyləyirmiş.

Şairin şeirlərinin bir qismi toplanaraq 1995-ci ildə “Kalay ulu Appanın izin izlay” (Kalay oğlu Appanın izi ilə) adı altında çap olunmuşdur.

İslam Kırımşamxalov (Kırımşamxallanı-Teberdiçi). (1864, İndiki Kuban quberniyasının Kart Curt kəndi-03.12.1910, Ukrayna Respublikası, Kırım Muxtar Respublikasının Yalta şəhəri). Qaraçay yazılı ədəbiyyatının banilərindən sayılan İslam knyaz ailəsində doğulmuşdur. Ata-anasını uşaq ikən itirdiyindən ilk tərbiyəsini dayısı, məşhur malkar ziyalısı

İsmail Urusbiyevin yanında almışdır. Peterburq mühiti, orada dostlaşdığı insanlar gənc İslamın dünyagörüşünün formalaşmasına güclü təsir göstərir. Rus və ərəb dillərinin qramatikasını dərindən öyrənən İslam 1903-1910-cu illərdə Parisdə çərkəz Maqomet bey Xacet Laşenin rus, türk və tatar dillərində nəşr etdirdiyi “Musulmanın” jurnalı ilə əməkdaşlıq edir.

Moskva Rəssamlıq Məktəbinə qəbul olunan İ.Kırımşamxalov vərəm xəstəliyinə tutulduğundan təhsilini başa vura bilmir. Vətənə qayıdaraq 1894-1910-cu illərdə Teberdedə yaşayır, ictimai işlərlə məşğul olur, “Severnıy Kafkaz” qəzetinə və “Musulmanın” jurnalına məqalələr yazır.

Onun evi yalnız yerli əhalinin deyil, bölgəyə gələn qonaqların da mədəni mərkəzi rolunu oynayır. O, ardıcıl rəssamlıqla məşğul olmaqla yanaşı, latın qrafikalı ilk qaraçay əlifbasını yaradır.

Şair və peşəkar rəssam kimi tanınan İslam Kırımşamxalov uşaq şeirləri və satiraları ilə məşhurdur. “Anda bla mında” (Orda ilə burda) adlı hekayə yazdığını söyləsələr də, bu hekayə günümüzədək gəlib çıxmamışdır (**Literatura narodov..., 1999:149-151**).

İsmayıl Yakub ulu Akbayov (Akbaylanı) (1874, Kuban quberniyasının Yuxarı Teberdi-1937). Uşaqlıq və yeniyetməlik illərində vətəndəki müxtəlif mollaxana və mədrəsələrdə oxuyan İsmayıl İstanbula gedir, orada Darülfünunu (Universiteti) bitirib geri qayıdır. İstanbulda tanış olduğu elm və sənət adamları onun dünyagörüşünün formalaşmasına güclü təsir edir.

Osmanlıda ali təhsil aldığına görə Rusiya məmurları onu ixtisasına uyğun işlə təmin etmirlər. O, Yuxarı Teberdi kəndində imamlıq (mollalıq) edir. 1914-cü ildən məktəb açaraq uşaqlara yeni üsulla dərs deyir. Xalq arasında Çokuna Əfəndi ləqəbi ilə şöhrətlənir. Ərəb əlifbasını qaraçay türkcəsinin fonetikasına uyğunlaşdırır və bu əlifba ilə “Ana tili” kitabını yazır. Kitabı 1916-cı ildə Tiflisdə nəşr etdirir. Bu Qaraçay türkcə-

sində çap olunan ilk kitab sayılır. Kiabda şairin öz şeirləri ilə yanaşı, rus dilindən etdiyi bədii tərcümələr də vardır.

1924-cü ildə nəşr olunan ilk qaraçay-malkar türkcəsindəki qəzetə - “Tavlu çaşav” (Dağlı yaşamı) qəzetinə İsmayıl Akbayov redaktor təyin edilir. Həmin illərdə “Ana tili” dərsliyini, “Tilmanc” (Rusca-qaraçay türkcəsində sözlük) kitablarını çap etdirir. Onun Süleyman Cələbinin “Mövlud-i şərif”indən qaraçay-malkar türkcəsinə etdiyi çevirmə və özünün yazdığı “Mövlud” xalq arasında geniş yayılır. Bütün bunlar Sovet xüsusu xidmət orqanlarının diqqətindən yayınmır. 1937-ci ildə minlərlə vətənsəvər və aydın kimi İsmayıl Akbayov da həbs olunur. Sonrakı taleyi haqqında bilgi yoxdur.

İsmail Unux ulu Semenov (Semenlanı) (1891, Kuban quberniyasının Uçkulan kəndi-1981) Qaraçay-malkar şeirində fəlsəfi düşüncənin və poetik sözün zirvəsini xalq şairi, nəğməkar İsmail Semenovun (Semenlanı) yaradıcılığı təşkil edir. O, məşhur “Minnitav” (Elbrus dağı) mahnısının, “Aktamak” lirik-epik poemasının və b. poetik parçaların yazarıdır. Bu poema dağlının yüksək və ülvi sevgisi haqqındadır. Poemada simvolikadan fəlsəfi səviyyədə istifadə olunmuşdur. Burada təbiətin gözəl mənzərələri canlanır, milli adət və ənənələr göstərilir. Xalq şeirləri üslubunda yazıları ilə ədəbiyyata gələn İ.Semenov 1920-ci illərdən modern şeir yaradıcılığına başlamışdır. 1939-cu ildə ermənilərin milli qəhrəmanı Sasunlu Davudun 1000 illiyinə Yerevan şəhərində təşkil olunmuş şeir müsabiqəsində birinci mükafata layiq görülməsinə baxmayaraq həmişə sıxışdırılmış, şeirlərinin çapına qadağalar qoyulmuşdur. Buna baxmayaraq ömrünün sonunadək antisovet ruhlu şeirlər yazmaqdan çəkinməmişdir.

İsmail Semenov cəsarəti, qətiyyəti və dönməzliyi ilə nəinki qaraçay-malkalar arasında, Quzey Qafqazın hər yerində nüfuzlu bir şəxs kimi tanınmışdır.

Ömər Caşuv ulu Əliyev (Aliyları) (25.08.1895, Kuban quberniyasının Kart Curt kəndi - 1938). Elə şəxsiyyətlər var ki, onlar ədəbi-bədii yaradıcılıqla ardıcıl məşğul olmasalar da ədəbi mühitin formalaşmasında rolları böyük olmuşdur. Belə insanlardan biri də Ömər Əliyev olmuşdur.

İlk təhsilini kəndlərində almış, sonra Malkardakı Köndələn kəndinə gedərək orada oxumuş və yaşamışdır. Təhsilini Qahirədə davam etdirmək arzusunda olan gənc Bakıya gələrək burada işləyib pul qazandıqdan sonra istəyini reallaşdırmağa çalışmış, burada dəmiryolunda və neft mədənlərində fəhlə işləmişdir.

Qahirəyə gedə bilməsə də Dağıstanda, qumuqların yaşadığı məşhur Yaxsay mədrəsəsində oxumuş, ərəb, fars, türk dillərini, islam elmlərini dərindən öyrənsə də din xadimi olmaq, bu sahədə çalışmaq istəməmişdir. Dağıstanın inzibati və mədəni mərkəzi olan Teymurxanşurada imtahan verərək rəsmi dövlət məktəblərində müəllim işləmək hüququ verən diplom almışdır.

1915-ci ildə qumuqların yaşadığı Qumtorqala kəndində müəllimliyə başlamış, 1916-cı ildə Tiflisə gedərkən Azərbaycan türkcəsində çap olunan qəzet və jurnallara dağlı xalqlar haqqında məqalələr yazmışdır. Oradan Ufa şəhərinə gedən Ömər Əliyev Osmaniyə mədrəsəsində ərəb və türk dillərindən dərs deməyə başlamışdır. Ufadakı müsəlman müəllimləri birliyinin, sonra Rusiya Müsəlman Müəllimləri Birliyinin sədri, Kazanda tatar türkcəsində çap olunan “Ukutuvcu”(oxuducu-müəllim) jurnalının baş redaktoru vəzifələrində işləmişdir.

Bolşeviklərin ölkədə yaratdıqları qarışıqlıq, onların xalqlara azadlıq, xoşbəxtlik gətirəcəkləri haqqındakı şüarları gənc Öməri də inandırmış, o, 1917-ci ilin dekabrında Kommunist partiyasına üzv yazılmışdır. Vətəndaş müharibəsində iştirak etmiş Ö.Əliyevi Stalin 1918-ci ildə rəhbərlik etdiyi Millətlər Komissarlığında işə götürmüşdür. Komissarlığın işçisi kimi

ağqvardıyaçılara qarşı mübarizə üçün dəfələrlə Quzey Qafqaza, Kırıma göndərilmişdir. Dəfələrlə ölümlə üzləşdikdən sonra 1919-cu ilin avqustunda bolşeviklərin xüsusi tapşırığı ilə gizli Gürcüstana, oradan da Azərbaycana gəlmişdir.

Rusiyanın güney bölgələrinin, Quzey Qafqazın sovetləşməsi üçün çalışan, Qaraçay Respublikasının yaradılmasında böyük əməyi olan, 1921-1923-cü illərdə bu respublikanın inqilab komitəsinin sədri işləyən Ömər Əliyevin ictimai-siyasi işlərə başı qarışdığından bədii yaradıcılığa vaxt ayıra bilməsə də bu sahədə çalışanları istiqamətləndirmiş, milli kadrlar hazırlanmasına böyük qayğı göstərmişdir.

Müxtəlif rəhbər vəzifələrdə işləyən Ömər Əliyev, həmyerliləri Kerim Mametbekov, Nana Tokov, Abdulkerim Xubuyevlə birlikdə 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultayda iştirak etmişdir. Bu qurultay sanki onlara fəaliyyət proqramı vermiş, o, harada yaşamasından və hansı vəzifədə işləməsindən asılı olmayaraq həmişə xalqının sabahını düşünmüşdür.

SSRİ-də yaşayan türk xalqları üçün latın qrafikalı vahid əlifbanın yaradılmasında xidmətləri böyük olmuşdur. “Birlikdə-tirilik” dərslik-müntəxəbatını, “Qaraçay-balkar dilinin qrammatikası”, “Rusca-qaraçay-balkarca sözlük”, “Qaraçay-balkarca-rusca sözlük”, “Rusca-qaraçay-balkarca terminoloji sözlük” kitablarını nəşr etdirmiş, dövrü mətbuatda da onlarla elmi-publisistik məqaləsi çap olunmuşdur.

Azərbaycanla və Azərbaycan aydınları ilə sıx əlaqədə olan Ömər Əliyev qaraçay-malkar ədəbiyyatının inkişafına, dilinin zənginləşməsinə güclü təsiri olan şəxsiyyətlərdəndir.

1937-ci ilin iyunun 24-də Moskvada vəzifə başında həbs edilmiş və bir il sonra güllələnmişdir.

Ömər Əliyevin adına yalnız qəzet və jurnallarımızda deyil, həm də 1937-ci ildə həbs edilmiş, güllələnmiş aydınlarımızın

istintaq materiallarında rast gəlmək olur. Həmin sənədlərdən aydın olur ki, yüksək vəzifələrdə işləməsinə, kommunist partiyasının üzvü olmasına baxmayaraq o da bir çox məsləkdaşları ilə birlikdə SSRİ-dən ayrılmaqla Vahid Türk Tatar Dövlətinin yaradılması uğrunda çalışmışdır.

İslam Abdulkerim ulu Xubiyev (Xubiylanı-Karaçaylı) (1896, Kuban quberniyasının Kart Curt kəndi -1938). Kəndli ailəsində doğulan İslam dördsinipli məktəbi bitirdikdən sonra Stavropol oğlan gimnaziyasına qəbul olunaraq 1918-ci ildə gimnaziyanı bitirmişdir. 15 yaşında ikən Parisdəki “Musulmanın” jurnalında məqaləsini çap etdirən İslam Xubiyev Sovet dövründə ardıcıl “İzvestiya”, “Molot”, “Sovetskiy yuq”, “Sovetskiy Severniy Kafkaz”, “Jizn natsionalnostey”, “Revolyutsiya i pismennost” və b. qəzet-jurnallara məqalələr yazmışdır.

20-ci yüzilin əvvəllərində Doğu klassiklərinin xalq arasında məşhur olan əsərlərini qaraçay türkcəsinə çevirməklə ədəbi dilin formalaşmasına və zənginləşməsinə xidmət edən İslam Xubiyevin Sovet dövründə qadın azadlığı, din, əlifba, təhsil, eləcə də sinfi mübarizə mövzusunda çoxlu məqalələr yazmışdır. Xalqın taleyi ilə bağlı yazdığı məqalələr əslində Sovet təbliğatına xidmət edirdi.

Qəzet-jurnallarda rəhbər vəzifələrdə çalışan, gənclərin mətbuatda iştirakına şərait yaradan, onların bədii əsərlərini çap edən ictimai-siyasi xadim millətçilikdə ittiham edilərək təbliğatçısı olduğu hökumətin xüsusi xidmət orqanları tərəfindən məhv edilmişdir.

İssa Qarakötov (Qarakötlanı) (1900-1942), Daut Bayqulov (Bayqullanıdır) (1902-1942), Azret Örtənov (Örtənlanı) (1907-1955) və b. Qaraçay Sovet poeziyasının özülünü qoyanlardan sayılırlar.

İssa Zavurbek ulu Qarakötov (Qarakötlanı) (1900, Kuban quberniyasının Cöqetey kəndi-1942, İkinci Dünya Savaşı).

Molla yanında təhsilini başa vurduqdan sonra kənddəki rus dilində olan ümumtəhsil məktəbində oxumuşdur. Sovetlər Quzey Qafqazı işğal etdikdən sonra İssanı Moskvadakı Şərq Zəhmətkeşləri Universitetində oxumağa göndərilər. 1924-cü ildə universiteti bitirir və orada ana dilində “Yeni mahnılar” kitabını çap etdirmişdir. Kitaba daxil etdiyi şeirlər əsasən Sovet təbliğatının təsiri ilə yazılmış, bədii cəhətdən o qədər də güclü olmayan nəzm parçalarıdır. 1931-ci ildə çap etdirdiyi şeirlər toplusunu “İnqilab nəğmələri” adlandırmışdır. Sosializmi tərənnüm edəndə belə dağlı qürurunu, dağlı cəsarətini, dağlı igidinin hünərini ön plana çəkmişdir. Bu baxımdan 1928-ci ildə yazdığı “Qafqaz” şeiri olduqca önəmlidir.

İssa Qarakötovun Sovet dönəmində ən çox təbliğ olunan əsərləri sırasına “İnqilab nəğmələri“, “Qafqaz” şeirlərini, “Bay və batrak” poeması daxil edilmişdir (**Literatura narodov..., 1999:161-163**).

Azərbaycanı sevən və elmi, ədəbi, iqtisadi əlaqələrin getdikcə güclənməsinə can atan gənc şair 1929-cu ildə Bakı-Qroznı-Tuapse neft kəməri çəkildə “Bakı şəhəri-neftin anası” şeirini çap etdirmişdir. Onun “Selmaş”, “Çobanın dedikləri”, “Azadlığın töhvəsi”, “Komsomolçunun molla ilə mübahisəsi” və b. əsərləri də əsasən Sovet quruculuğunun tərənnümünə həsr edilmişdir.

Şair 1942-ci ildə tank döyüşündə şəhid olmuşdur.

Daut Paqo ulu Bayqulov (Bayqulları). (1902 Kuban quberniyasının Yuxarı Mara kəndi -1942, İkinci Dünya Savaşı). Kənd məktəbini bitirən Daut 1925-ci ildə müəllimlər hazırlayan kursu bitirdikdən sonra kənd məktəbində dərs deməklə yanaşı, “Taulu çaşay” qəzetinin kəndli müxbiri vəzifəsini də yerinə yetirmişdir. 1929-cu ildə onu Rostovdakı Kommunist Ali Məktəbinin jurnalistika bölməsində oxumağa göndərmişlər. Oranı bitirdikdən sonra “Qızıl Qaraçay” qəzetində işləməyə başlamışdır.

29 yaşında “Bekmurzanın həyatı“ hekayəsini çap etdirmiş, həmin il yazarın “Cannğı çaşavğa cırla“(Yeni yaşam mahnıları) adlı kitabı da çap olunmuşdur. “Məriyam bla efəndi“ (Məryəm və Əfəndi), “Şamay ağın bla endi“ (Şamay öncə və indi), “Zalixat“ poemaları, “Yeni yaşam mahnıları“, “Yenidən“ əsəri və b. poetik nümunələri onun məhsuldar yaradıcılığından xəbər verir (**Literatura narodov..., 1999:167-168**)

Qaraçay folklorunun toplanması və nəşrində də əməyi olan Daut Baykulov A.S.Puşkinin bir sıra əsərlərini də ana dilinə çevirərək nəşr etdirmişdir.

İkinci Dünya Savaşına hərbi müxbir kimi qatılan Daut Baykulov cəbhədə həlak olandan sonra da onun əsərləri unudulmamış, dönə-dönə çap olunmuşdur.

Azret Loğman ulu Örtənov (Örtənlanı) (1907, Kuban quberniyasının Kart Curt kəndli-1937). Mədrəsə təhsili görmüş, orada ərəb-fars dillərini, islamın əsaslarını öyrənmiş Azret 1924-cü ildə Dərbənddəki rus məktəbini bitirmişdir. Oradan Simferopola gedərək Kırım Tatar Pedaqoji Texnikumunda oxumuşdur. Texnikumda oxuyarkən orada müəllim işləyən malkar şairi Said Şaxmurzayev və qaraçay şairi Xasan Bostanovla dostlaşmış və bu dostluğu ömrünün sonunadək davam etdirmişdir.

Kırımın qaynar mühiti, oradakı millətsevər və vətənpərvər adamlarla etdiyi söhbətlər, üzvü olduğu ədəbi-bədii dərnəkdə iştirakçısı olduğu mübahisələr yeniyetmə Azretin dünyagörüşünün formalaşmasına güclü təkan vermişdir. İlk şeirlərini də məhz orada yazdığından mövzunu Kırımdan, Bağçasaraydan almışdır. Sonralar da Kırım mövzusunda dönə-dönə müraciət etmişdir.

1926-cı ildə texnikumu bitirib geri dönən Azret doğulduğu kəndin adını özünə ləqəb götürmüşdür. Bir çox şeirlərini Azret Kartcurtlu imzası ilə çap etdirmiş, 1927-ci ildə isə “Yeni cırlar” kitabı işıq üzü görmüşdür. Məhsuldar yaradıcılıqla məşğul olan

gənc şairin “Azadlıq qığılıcı” kitabı 1929-cu ildə, “Şeirlər və poemalar” kitabı isə 1934-cü ildə çap olunmuşdur.

İstedadlı şair və tərcüməçi, folklordan bacarıqla yararlanaraq qaraçay poeziyasını zənginləşdirmişdir. O, Oktyabr inqilabını tərənnüm etmiş, Doğu poeziyasından ruhlanıb epik janrda xalqının qəhrəmanlıqlarından yazmışdır. Axtarışlarda olan gənc şair cəmiyyətdə gedən dəyişikliklərin ədəbiyyatda da baş verməsini istəmiş, yeni janr axtarışlarına təşəbbüs göstərmiş, Mayakovskinin təsiri ilə sərbəst şeirlər yazmışdır. A.S.Puşkin-dən tərcümələr etmiş, tanınmış osetin dramçısı D.Kusovun əsərlərini ana dilinə çevirmişdir.

“Oxu!“, “Bay və batrak“, “Safiyat“, “Əfəndi və Ölüm“ poemalarını yazan şair Sovet hökumətinin tərənnümçüsü kimi tanınsa da, 1937-ci ildə “xalq düşməni” damğası ilə həbs edilmişdir.

3.2. Anadilli mətbuatın yaranması və ədəbiyyatın inkişafına təsiri

Qaraçay-malkar yazılı ədəbiyyatının formalaşmasında mətbuatın rolu olduqca böyükdür. 1922-ci ildə Batalpaşinski (indiki Çerkessk) şəhərində rusca nəşr olunan “Qorskaya bednota“ (“Dağlı yoxsullar”) qəzetinin bir səhifəsi qaraçaylara ayrılmışdı. Bu səhifədə ərəb qrafikası ilə qaraçay-malkar dialektində məqalələrlə yanaşı, şeirlər də çap edilirdi. 1924-cü il oktyabrın 19-da nəşrə başlayan “Tavlu çaşav“ (“Dağlı yaşamı”) qəzeti qaraçay-malkar türkcəsində çıxırdı. Qəzetin adı 1928-ci ildə dəyişdirilərək “Tavlu carları” (“Dağlı kasıbları”) qoyuldu. Bu qəzetlərin nəşri qaraçay-malkarlar arasında ana dilində yazılı ədəbiyyatın təşəkkülünə və inkişafına səbəb oldu.

Mətbuat, mədəni mərkəzlər Sovet hökumətinin əlində olduğundan təbliğat və basqılar öz işini görürdü. İssa Qarakötov, Azret Örtənov, Daut Bayqulov (Bayqullanı), Abdulkerim Batçayev

(Batçalanı), Xasan Bostanov, Sait Şaxmurzayev (Şaxmurzalanı), Sait Otarov (Otarlanı), Bert Qurtuyev (Qurtulanı) və b. bolşeviklərin qəhrəmanlıqlarını, döyüşlərdə göstərdikləri igidlikləri tərənnüm edir, onların dünyanı zülm və əsarətdən qurtaracaqlarını poetik dillə xalqa çatdırmağa çalışırdılar. O dövrün ruhuna uyğun olaraq poetik pafosla Sovet hökumətinin üstünlüklərinə, kasıbların dayağı olduğuna, xalqlara dinclik və əmin-amanlıq gətirdiyinə, yoxsulların bu hökuməti sevinclə qarşıladıklarına dair şeir və poemalar yazırdılar. O biri tərəfdən də keçmiş tənqid adı altında bütün milli dəyərləri, adət-ənənəni pisləyir, onları gözdən salırlar. 20-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq, ictimai həyatda olduğu kimi, ədəbiyyatda da islam dininə, islam mədəniyyətinə qarşı kəskin mübarizə başladı. Din, əski mədəniyyət, adət-ənənə xalqın geri qalmasının başlıca səbəbi kimi göstərilməyə, bir buxov kimi təsvir edilməyə başlandı.

3.3. Sovet ideologiyasının yeni ədəbiyyatı formalaşdırması

Təbliğat maşını elə qurulmuşdu ki, ədəbiyyata yeni gələn gənclərlə birlikdə Qasbot Qoçqarov, Appa Canıbekov, Kazim Meçiyev kimi bolşevik inqilabından öncə də məşhur olan şairlər belə, Sovet rejimini keçmiş dövrlə qarşılaşdıraraq tərifi-ləyirdilər. Onlar kasıbların varlı zülmündən qurtardığını sevinclə bildirən, sinfi mübarizəni önə çəkən, hər şeyə sinfi mübarizə baxımından yanaşan əsərlər yazmağa başladılar.

Artıq 1927-ci ildə İslam Xubiyevin rəhbərliyi, Abidat Botaşov və çərkəzlərdən Maqomed Dışekovun, Xalid Astecyevin üzvlüyü ilə Qaraçay-Çərkəz Proletar Yazıçılar Cəmiyyəti fəaliyyətə başladı. Cəmiyyətin şeir bölməsinə İssa Qarakötov ilə Asxat Biciyev, nəsr bölməsinə Abdulkərim Batçayev, teatr və pyes bölməsinə Qemma Qebenova ilə Abidat Botaşov rəh-

bərlik edirdilər. Bu təşkilat 1934-cü ildə SSRİ Yazıçılar İttifaqının Qaraçay-Çərkəz şöbəsinə çevrildi. Təşkilat ətrafında birləşən ədiblərdən Xasan Appayev, İssa Qarakötov, Asxat Biciyev, Abidat Botaşov, Azret Örtənov, Abdulkərim Batçayev, Xasan Bostanov və Daut Bayqulovun təşəbbüsü ilə 1936-cı ildə Mikoyan (Maykop) şəhərində “Almanax-Karaçay Sovet xudejestvo literaturanı ülgüləri” və 1937-ci ildə qaraçay şairlərinin şeirlərindən ibarət “Nazmula” kitabı çap olundu.

1930-cu illərdə ölkənin hər yerində olduğu kimi, Quzey Qafqazda da aydınların “tərkibi”ndə dəyişikliklər baş verdi. Malkar xalqının poetik imkanlarının fəallaşması, intellektual gücünün artması-mədəni yaşamına şairlərin böyük bir dəstəsinin gəlişi ilə müşahidə olundu. Bert Qurtuyev (Qurtulanı), Qaysın Quliyev(Qulilani), Kərim Otarov (Otarlanı), Salx Qurtuyev (Qurtulanı) və b. buna misal göstərmək olar. Onlar yaradıcılıqlarını sosial sifariş əsasında formalaşdırdılar. Adət-ənənədən, keçmişdən bəhs edəndə ifrata varır, milli dəyərləri alçaldır, dini mədəniyyətin inkişafına əngəl olan vasitə kimi təsvir edirdilər. Onlar kimi düşünməyən ədiblərə qarşı açıq mübarizədə “Bizdən deyilsənsə, bizə qarşısan!” (“Кто не с нами, тот против нас”) şüarını irəli sürürdülər. Bədii dəyərlərə o qədər də diqqət yetirməyən ədiblər Sovet rejimini xalqa təbliğ etməyə və onları deyilənlərə inandırmağa çalışırdılar. Azret Budayev, Xəmit Temmo, Omar Etezov, Salix Xoçuyev, Xaci-Mussa Quliyev, Ahmədiya Malkarlı (Ulubaş) və b. dövrün öndə gedən yazıçı və şairlərindən idi.

Yaradıcılığa 1930-cu illərdə başlayan Qaysın Quliyev və Kərim Otarov kimi parlaq fərdlər başqa yolla getdilər. Sənətkar bərcuna ciddi münasibət, axtarışların intensivliyi ona gətirib çıxardı ki, onların ilkin lirikasında formaların rəngarəngliyinə, şeir texnikasına, obrazlı, estetik təkmilləşməyə meyl artdı.

Onlar keyfiyyətə yeni yaradıcılıq düşüncəsinə, ətrafın obyektiv təsviri və dərk edilməsinə gəlib çatmışdılar. Malkar şeirin inkişafı haqqında danışarkən, yada salmalıyıq ki, onun əsas milli xüsusiyyətlərindən biri - qəhrəmanın daxili aləmi ilə dünyanın gedişinin uyğunsuzluğunu doğuran səbəbləri axtarmaq idi. Malkar poetik düşüncəsinin ünsürləri 1940-cı illərdə yeni bədii cizgilər kəsb edirdi.

Xasan Appayev (Appalanı) (1904, İndiki Kuban quberniyasının Kart Curt kəndi - 1938). Kəndli ailəsində doğulan Xasan Sov.İKP Qaraçay-Çərkəz vilayət partiya komitəsinin katibi vəzifəsində yüksəlmişdir. İxtisasca mühəndis olan, Novoçerkassk Politexnik İnstitutunu bitirən Xasan Appayev “Tavlu carlıla” qəzetində ardıcıl ictimai-siyasi məzmunlu məqalələr yazmaqla yanaşı, bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur.

Qaraçay-malkarlarda ilk çoxcildlik roman müəllifi kimi tanınan Xasan Appayev “Qara sandıq” əsərində xalqın çoxillik tarixini bədii dillə təsvir etməyə çalışmışdır. O, realist nəsr nümunəsi yaratmaq istəsə də romanında xalqın folklorundan geniş bəhrələnməsi əsərə marağı daha da artırmışdır. 1937-ci ildə xalq düşməni adı ilə həbs olunması “Qara sandıq” romanının nəşrini dayandırmış və əsərin son cildinin məhv edilməsinə səbəb olmuşdur.

Kerim Otarov (Otarlanı) (1912, Kabarda Malkar Respublikasının Kirxojan kəndi (indiki Tırnavuz şəhəri)- 1974). Kənddə orta məktəbi bitirdikdən sonra Nalçik şəhərində pedaqoji texnikumda oxumuşdur. Gənc yaşlarında yaradıcılığa başlayan Kerim 1936-cı ildə SSRİ Yazıçılar İttifaqına üzv qəbul edilmişdir. 1938-ci ildə Nalçikdə “Nazmula bla cırla” (“Şeirlər ilə nəğmələr”) kitabını çap etdirmiş və SSRİ Yazıçılar İttifaqı Kabarda-Malkar şöbəsinə başçılıq etmişdir. 1941-ci ildə qardaşları ilə birlikdə savaşa yollanmışdır. Savaşda iki qardaşını

və bir ayağını itirən gənc şair 1943-cü ildə sinəsində “Qırmızı ulduz“ ordeni və bir neçə medalla vətənə dönsə də, sürgündən qurtula bilməmişdir. Ailəsi ilə birlikdə Frunzedə (indiki Bişkək) sürgün həyatını yaşayan şair xalqının vətənə dönməsi uğrunda mübarizəyə başlamış, Stalinə məktub yazaraq xalqına qarşı edilən haqsızlıqların qarşısının alınmasını xahiş etmişdir.

Şair sürgün illərində də həvəsdən düşməmiş, bədii yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. “Jolla“ (“Yollar”) adlı şeirlər kitabını 1956-cı ildə Frunze şəhərində çap etdirmişdir.

Vətənə döndükdən sonra şair bədii yaradıcılıqla məşğul olmaqla yanaşı, dilmanlıq da etmiş-rus klassiklərinin əsərlərini ana dilinə çevirmiş, dərslilər yazmış, “Şuyokluk“ adlı jurnala redaktorluq etmiş, bədii yaradıcılıqla yanaşı, coşğun ictimai-siyasi fəaliyyət də göstərmişdir. Şairin sağlığında ana dilində və rusca 11 kitabı çap olunmuşdur.

Qaysın Quliyev (Qulilani) (1917, Kabarda-Malkar Respublikasının Yuxarı Çeqemdəki Juvungu kəndi-1985) Uşaqlıqdan xalq şeirinə böyük həvəs göstərən və onları əzbərləyən Qaysın ilk şeirini orta məktəbdə oxuyarkən yazmışdır. 1934-cü ildə isə onun “Qara xalq” qəzetində şeiri çap olunmuşdur. Bolşeviklərin mal-kar xalqını ağ günlərə çıxarması, sosializmin xalqlara bərabərlik, azadlıq, əmin-amanlıq gətirdiyini tərənnüm və keçmiş tənqid edən gənc Qaysının dünyagörüşünün formalaşmasında Moskva mühitinin rolu böyük olmuşdur. 1935-ci ildə A.V. Lunaçarski adına Dövlət Teatr Sənəti İnstitutuna qəbul olunan gənc şair axşamlar SSRİ Yazıçılar İttifaqının nəzdindəki Ədəbiyyat İnstitutunun ali ədəbiyyat kurslarında dinləyici kimi iştirak edir. O, burada tanınmış şair, yazıçı və ədəbiyyatşünaslarla sıx ünsiyyətdə olmaqla yanaşı, gələcəyin bir çox istedadlı şair və yazıçıları ilə də dostlaşır. Moskva təhsili gənc şairi 37-ci il irticasından qurtarır.

1940-cı ildə vətənə dönərək ədəbiyyatdan dərslər deməklə yanaşı, Nalçikdə “Salam ertənlik“ (“Salam səhər”) şeirlər kitabını nəşr etdirir. İkinci Dünya Savaşında Sovet ordusunun tərkibində faşizmə qarşı döyüşür. Savaşdan geri döndəndə artıq onun xalqı sürgündə idi. SSRİ Yazıçılar İttifaqı Q.Quliyevin Nalçikdə qalması və yaradıcılığını davam etdirməsi üçün hökumətdən icazə alsada, o, xalqı ilə birlikdə olmağa üstünlük verir və Qırğızıstana gedir. Sürgündə də ardıcıl bədii yaradıcılıqla məşğul olan şairin əsərlərinin mətbuata çıxması əngəllənir. O, şeirlərini çox vaxt dostlarının və tanışlarının yanında saxlayır, qorxur ki, xüsusi xidmət orqanlarının əlinə keçər. 1957-ci ildə xalqı ilə birlikdə vətənə döndükdən sonra Moskvaya gedir, M.Qorki adına Ali Ədəbiyyat İnstitutunda təhsilini tamamlayır. Elə həmin il də onun sürgündə yazdığı şeirləri iki kitab halında çap olunur (**Kuliyev Kaysın, 1958**).

Q.Quliyevin poeziyası savaş dövründə plastik ifadələrdən başa düşülən təsəvvürlərə keçərək, 1950-ci illərdə sanki yəni-dən yer üzünün axar boyalarını seçirdi. Savaşdan qayıtmış şair-cəbhəçinin gözlərində dünya yeniləmiş, onun ürəyinə yaxın və əziz olmuşdur. Şeirlərində şəxsi duyğu və həyəcanlarını, millət və vətən sevgisini anladan, təbiət təsvirlərinə üstünlük verən şairin əsərləri hakim dairə tərəfindən müsbət qarşılanmır. Bütün bunlara baxmayaraq, şair 1961-ci ildə “Janngı kitab“ (Yeni kitab), 1963-cü ildə “Kök çinarla“ (Göy çinarlar), 1965-ci ildə “Jaralı taş“ (Yaralı daş), 1967-ci ildə “Üyüğüze igilik“ (Evinə yaxşılıq), 1969-cu ildə “Çumla qızardılar“ (Zoğallar qızardılar), 1972-ci ildə “Jer kitabı” (Torpaq haqqında kitab) şeir kitablarını çap etdirir. Bu kitablardan “Jaralı taş“ (Yaralı daş) ona 1966-cı ildə M.Qorki adına Ədəbiyyat Mükafatını, “Jer kitabı“ (Torpaq haqqında kitab) isə 1974-cü ildə SSRİ Dövlət Mükafatını qazandırır.

Şair “Dərələrin nəğməsi“ (1946-51) silsilə şeirlərində və “Yaralı taş“ (Yaralı daş) kitabında öz xalqının tarixi keçmişindən, vətənpərvərlik və müdrikliyindən bəhs edirdisə, “Lenin haqqında dağlar dastanı”nda (1959-1960) V.İ.Leninin ideyalarını tərənnüm edir və bu ideyaları bəşəriyyətin xilas kimi tanıtmağa çalışırdı (**ASE,1979:266,3-cü cild**). Onun “Jer kitabı” (Torpaq haqqında kitab), “Aşham” (1975), “Tünene. Bugün” (Dünən. Bugün, 1977), “Uçub barğan kanatlar”(Uçub gedən quşlar, 1980), “Keçə bla tang” (Gecə ilə dan yeri) (1985) və b. kitablarında toplanan şeirlər insanların mənəvi zənginliyinə, xalqlar dostluğuna, yaşadığı bölgənin təbiət gözəlliklərinə həsr edilmişdir.

Ömrünün son illərində yazdığı və ya çoxdan yazıb, çap etdirmədiyi bəzi şeirlər ölümündən sonra Nalçıkda çıxan üç cildlik əsərlərinə, eləcə də 1997-ci ildə çap olunan “Təvəla turğan kadarda” (Dağlar duran qədər) kitabına daxil edilmişdir.

3.4. Sürgündən sonra ədəbiyyatın inkişafı

1950-ci illərdə malkar ədəbiyyatında, bütövlükdə Sovet ədəbiyyatının mövzusunda nisbi dəyişiklik baş verir. Əmək mövzusu önə çıxır. N.S.Xruşşov dövründə rejimdə baş verən yumşalmadan istifadə edərək millətin sürgündə çəkdiyi əziyyətlərdən bəhs edən bədii əsərlər yaradılır. Lakin bu əsərlərdə quruluş, hökumət, deyil, hökumət başındakı ayrı-ayrı şəxslər tənqid edilir, kommunist partiyasının rəhbərliyinin öz nöqsanlarını düzəltdiyi, haqq-ədələtin bərpa olunduğu tərənnüm olunurdu. Yeni mövzunun əhəmiyyəti və bədii sənətkarlığın yüksəlişi şairlərə elə əsərlər yaratmağa imkan verirdi ki, mərkəzdə “yaradan insan”, təbiətin dəyişdiricisi, qurucusu dayanırdı. B.Qurtuyevin “Kosari”, K.Otarovun “Bülbüllərin nəğmələri” poemaları buna misal ola bilər.

1960-cı illərdə də qaraçay-malkar poeziyası inkişaf yollarında idi. Bu mərhələ də maraqlı və verimli oldu. Bədii yaradı-

cılığa yeni yazarların - Azret Semenov (Semenlanı)(1924-2008), T.Zumakulova (Zumakullanı), İbrahim Babayev (Babalanı), M.Mokayev (Mokalanı), Ahmat Sozayev (Sozalanı) (**Şamil Ə., 2000:118**) və başqalarının gəlişi ilə milli ədəbiyyatın yeni siması müəyyənləşdi.

Bu baxımdan malkarların M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunu bitirən ilk qadın şairləri olan Tanzila Zumakulovanın yaradıcılığı diqqətçəkəndir.

Azret İsmayıl ulu Semenov (Semenlanı)(1924, Qaraçay Çərkəz MV Uçkulan kəndi -2008). Qaraçayaların ünlü ozanı İsmayılın oğlu olan Azretin şeirləri şairin ana dilinin gözlliyini və zənginliyini öyrənmək baxımından da olduqça önəmlidir. Sürgündə çətin günlər yaşayan gənc şair vətənə döndükdən sonra ali təhsil ala bilir. 1963-cü ildə Qaraçay-Çərkəs Dövlət Universitetini bitirir. Şairin ilk kitabı “Cazuv ayla” (Yazı ayları) 1964-cü ildə çap olunmuşdur. Şifahi xalq ədəbiyyatından səmərəli bəhrələnədiyindən və onu çağdaş şeir formaları ilə təqdim etdiyindən böyük oxucu marağı qazanmışdır. Buna görə də onun şeirləri yalnız anadilli oxucular tərəfindən deyil, asan çevriyə yatdığından rusdilli oxucular tərəfindən də rəğbətlə qarşılanmışdır. 1967-ci ildə “Seyir Ton”(Qərib kürk) və “Nür ciltinle” (Nur qiğilcımları), 1974-cü ildə “Ananı kolu” (Ananın əli), 1991-ci ildə “Nasib bolsa” (Kısmət olursa) və b. kitabları çap olunmuşdu.

Onu ana dilindən ən ustalıqla istifadə edən şair kimi tanıyırlar. Elə buna görə də Ömər Xəyyamdan, Rüdəkidən, A.S.Puşkindən, Musa Cəlildən, Rəsul Həmzətovdan və b. dünyanın məşhur ədiblərindən etdiyi çevrilər qaraçay-malkar şeirindən demək olar ki, fərqlənmişdir.

Fəlsəfi və lirik şeirləri ilə diqqəti çəkən, ana dilində və rusça 15-ə yaxın kitabı çap etdirən Azret Semenlanının oğlu Rakay da şairdir.

Tanzila Mustafa qızı Zumakulova (Zumakullanı) (1934, Kabarda Malkar Respublikasının Kirxojan kəndi-indiki Tırna-

vuz şəhəri). Şairə də uşaqlıq illərini Qırğızıstanda sürgündə keçirmişdir. İlk şeirlərini orada yazmağa başlamış və 1954-cü ildə mətbuatda çap etdirmişdir. “Kayada küllə”(Qayada güllər) adlı ilk şeirlər kitabı 1959-cu ildə Nalçıkda çap olunmuşdur. Ana dilində və rusca 20-yə yaxın kitabı buraxılan Tanzila Zumakulova M.Qorki adına Ədəbiyyat Mükafatına layiq görülmüş ilk qadın şairlərdən biridir. 1970-ci ildə “Tav ayaz” (Dağ ayazı-1967) və “Çıraxtan”(Çilçıraq-1969) kitablarına görə Kabarda-Malkar Respublikasının Dövlət Mükafatını almış şairin şeirləri rus dilinə çap olunub oxucu marağını özünə cəlb etdiyinə görə də 1974-cü ildə M.Qorki adına RSFSR Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür. Tanzila Zumakulovaya 1982-ci ildə Kabarda-Balkar, 1994-cü ildə isə Qaraçay-Çərkəz xalq şairi adı verilir.

Onun kitablarına aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: “Tavlanı jırı” (Dağların nəğməsi, 1962), “Tav ayaz” (Dağ ayazı, 1967), “Çıraxtan” (Çilçıraq) (1969), “Göz jariq”(Göz işığı) (1976), “Jazıysuz jazmala”(Yazılmamış yazılar) (1977), “Ata üyüm”(Ata evim, 1984), “Saylamala. Eki tomluk” (Seçmələr. İki cildə, 1989), “Saylamala” (Seçmələr, 1994) və s. Tanzila Zumakulova yaradıcılığında milli ruh daha qabarıq şəkildə duyulur.

Salix Qurtuyev (Qurtulanı) (1938, Kabarda Malkar Respublikasının Nalçık şəhəri yaxınlığındakı Aksu kəndi). Malkar ədəbiyyatçıları arasında ən məhsuldar yazıçı mükafatı ayrılmış olsa, ona yəqin ki, Salix Qurtuyev (Qurtulanı) layiq görülərdi. Salix Kabarda Malkar Dövlət Universitetinin tarix fakültəsini bitirmişdir. İndiyədək A.S.Puşkinin, M.Lermontovun, T.Şevçenkonun, S.Nerisin, A.Mitskeviçin, S.Yeseninin, N.Tixonovun, K.Simonovun, Y.Yevtuşenkonun, Ş.Rustavelinin, M.Karimin, Ç.Aytmatovun və b. əsərlərini ana dilinə çevirməklə yanaşı, özünün də 20-dən çox kitabı çap olunmuşdur. Onun əsərlərinin tərcümə olunub yayılma coğrafiyası da genişdir. Buraya

Macarıstanı, Polşanı, keçmiş Yuqoslaviya və keçmiş Sovetlər Birliyinin Azərbaycan, Qırğızıstan, Türkmənistan və b. respublikalarını daxil etmək olar. Bir çox ölkələrin mükafatlarına layiq görülmüş şairin “Qıynlı kitabı“ (Qayğılı kitab) romanı malkar oxucularının sevə-sevə oxuduqları əsərlərdəndir.

Axmat Sozayev (Sozalani). (1941, Kabarda-Malkar Respublikasının Xolam-Bızgi bölgəsinin Aksu kəndi) Sürgündən döndükdən sonra yaradıcılığa başlayan gənclərdəndir. Kabarda-Malkar Dövlət Universiteti filologiya fakültəsinin malkar dili şöbəsini bitirən A. Sozayev ilk əmək fəaliyyətinə qəzetdə başlasa da, sonradan uzun müddət Kabarda-Malkar Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsində işləmişdir. İlk şeirlər kitabı olan “Künnü köremem“ (Günəşi görürəm) 1968-ci ildə çap olunmuşdur. Jurnalistlik fəaliyyəti ilə yanaşı, məhsuldar bədii yaradıcılıqla da məşğul olan şairin 1972-ci ildə “Gün avanala“ (Günəşin kölgəsi), 1978-ci ildə “Kırdık avazla“ (Sement səsləri), 1983-cü ildə “Aq suv“ (Ağ su), 1987-ci ildə “Kolla“ (Qollar), 1991-ci ildə “Ertdenlikni açama“ (Sabahı açiram), 1995-ci ildə “Allah aytsa“ (Allah qoysa), 1998-ci ildə “Tanımı avazı“ (Dan yerinin səsi) və b. kitablarını çap etdirmişdir. Bundan başqa şairin ruscaya tərcümə edilmiş şeirləri də iki kitab halında nəşr edilmişdir. Axmat haqqında “Tanıdığım insanlar” kitabında geniş bilgi verilmişdir.

Xusey Muxacir ulu Caybayev (Caybalanı) (1936, Qaraçay Çərkəz Muxtar Vilayətinin Aşağı Teberdi kəndi-1999) Sürgündən vətənə döndükdən sonra pedaqoji institutu bitirib qəzetdə işləyən Xusey ömrünün son illərində daha çox xalqın sürgün olunmasından, milli və dini məsələdən yazırdı. Qaraçay Çərkəz Muxtar Vilayətində nəşr edilən “Leninin bayrağı” qəzetində işləyən Xuseylə bir neçə dəfə görüşmüş, ədəbiyyat, xalqlarımızın keçmişi və gələcəyi mövzusunda söhbətlər etmişdik. 1987-ci ildə

Çerkesskdə çap etdirdiyi “Kyumyuş canqur” (Gümüş yağış) kitabına 1990-ci ilin aprelin 20-də avtoqraf yazaraq mənə bağışlamışdı. Kitabda ilk diqqətimi çəkən şeirlərin məzmunu olmuşdu. Çünki SSRİ-də çap olunan şeir kitablarının ilk səhifələrində adətən Kommunist partiyası və onun liderlərini, sosializm quruculuğunu öyən şeirlər verilirdi. Xusey Caybalanın kitabı isə belə deyildi. O, kitab “Elimin cazı” şeiri ilə başlayırdı. Kiçik formatlı 126 səhifəlik kitabda partiya, oktyabr inqilabı, Lenin və bu kimi şeirlərə rast gəlmədim. Çalışdığı “Lenin bayrağı” qəzetinin 20 sentyabr 1990-ci ildə çap olunmuş sayının üçüncü səhifəsi bütövlükdə X.Caybalanın şeirlərinə həsr edilmişdi. Qəzet Sov.İKP Qaraçay Çerkəz Vilayət Komitəsinin və vilayət xalq deputatlar sovetinin orqanı olmasına baxmayaraq burada da kommunist partiyası və sosializm quruculuğunu öyən şeirlər yox idi. “On bir day”, “Ana dili”, “İyesiz mekan”, “İynam”, “Qayanın ürəyi”, “Gözlə”, “Gecə”, “Axır səbəb”, “Sen patçax esenq” və başqa şeirləri şairin vətəni və milləti haqqında lirik düşüncələrindən ibarət idi.

Sovetlər birliyi dağıldıqdan sonra çalışdıqları qəzetin adını dəyişərək “Karaçay” etmişdilər.

Şeirlərinə çoxlu mahnı bəstələnən şairin “Atamı sözü”(Ata sözü), “Güzgü”, “Çagadıla baliylə”(Albalı ağacları pöhrəliyin), “Şu-vuldayla naratla”(Pəncərələr uğulduyur), “Sibü Nartlar”, “Kızgan nal” (Qızaran nal-ildırım) şeir kitabları çap olunmuşdur.

Muradin Ölmezayev (Ölmezlanı) (1949, Qazaxıstan Respublikasının Taldı Kurqan vilayətinin Ernazar kəndi). Tərcümələri, uşaqlar üçün yazdığı əsərləri, pyesləri və şeirləri ilə qaraçay-malkar oxucularının qəlbinə yol tapmışdır. İndiyədək 10-dan çox kitabını oxucuların mühakiməsinə verən şair təbiətin, kənd həyatının təsvirindən yararlanaraq vətəninin gözəlliklərini, xalqının yüksək mənəvi dəyərlərini təsvir etmişdir.

3.5. Ədəbi mühitdə dönüş

Haqqında yazdığımız bölgədə 1960-70-ci illərin qabaqcıl cəhəti ictimaiyyətin bütövlükdə mədəni intellektual səviyyəsinin kəskin artması, şairlərin yeni formada yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı idi. Əsas şərt inkişaf edən insan qəlbinə yol tapmaq idi. Bu illərin ədibləri arasında Azret Semenov, İbrahim Qadiyevin, Jağafar Tokumayevin, Macit Quluyevin, Eldar Qurtuyevin, Alim Töppeyevin, Asan Şavayevin, Zeytun Tolqurovun, Svetlana Mottayevanın, Aliy Bayzullayevin, Zuğar Sarıbaşovun və digərlərinin adları qaraçay-malkar oxucularına yaxşı tanışdır.

1970-80-ci illərin malkar poeziyasının başlıca obrazı düşüncələrlə, dünya qayğıları ilə, planetin taleyi haqqında mübarizə və narahatçılıqla yadda qalan insandır. “Kainat - evimizdir” formulu bütün millətlərin şairləri üçün universal məsələdir.

Malkar şairlərinin, o cümlədən 1970-ci illərin nəslə üçün, məsələn Asker Doduyev, Abdullah Begiyev, Mutalip Beppayev, Sakinat Musukayeva, Muxtar Tabakov, Safariyat Axmatov, Xıysa Qurtubayov, Örüzlən Bolatov, Burxan Berberov, Lyuba Axmatovanın yaradıcılığı üçün səciyyəvi cəhət subyektivliyin hərtərəfli inkişaf etməsi, poetik “mən”də daxili gərginliyin tam həcmdə göstərilməsidir. Adını çəkdiyimiz və çəkmədiyimiz ədiblər sürgündə xalqın başına açılan müsibətləri, sosializm quruculuğu, kollektivləşmə və s. adı altında millətin başına açılan oyunları ifşa etməyi ədəbi əsərlərin əsas mövzusunə çevirmişlər.

Çox təəssüf ki, bu kimi ağırlı-acılı məsələlər ədəbiyyatın mövzusunə çevriləndə də Rusiyanın imperiya maraqları çılpaqlığı ilə ifşa olunmur.

Malkar şairləri əsərlərinin mərkəzinə keçmişlə gələcəyin dialektik əlaqələrini, milli-xalq və ümumbəşəri problemlərin həllini, tarixi yaddaşı qoyurlar. Bununla belə, göstərilir ki, ta-

rixi yaddaşı, öz xalqı ilə doğmalıq duyğuları olmayan insan sosial və milli köksüz varlıqdır.

Milli ədəbiyyatın inkişafında folklor əsas başlanğıc rolunu oynayır. Folklordan fərdi yaradıcılıq mərhələsinə keçiddə xalq nəğməkarlarının rolu böyükdür. Onlar ədəbi yaradıcılıqda mövcud olmuş ideoloji yöndən uzaqlaşaraq sənətkarlığı, insanın iç dünyasını önə çəkməyə meyilli sənətkarlardandır.

XX yüzilin 20-30-cu illərində ədəbiyyata gələn gənc şair və yazıçılar yeni ədəbi üslublara, janrlara, metodlara diqqət yetirirdilər. Sənətkarlığı arxa plana keçirərək əsərlərində ideologiyayı, gerçək münasibətləri, sosial emosiyaları təşviqat vasitələri ilə, çağırışlarla açıq bildirirdilər. Əlbəttə, buna bəzi amillər öz təsirini göstərirdi. Belə ki, estetik şüurun səviyyəsi, gələnk gücünün yetərsiz olması ilə bərabər, yeni çağın özünəməxsus kəskinləşən tələbləri, sinfi, sosial duyğuların mövcudluğu, ictimai münasibətlərdəki kəskin dəyişikliklər də burada rol oynayır, özünün siyasi mübarizəsi ilə xarakterizə olunur, şəxsiyyəti bu prosesin iştirakçısına çevirirdi.

1930-cu illərin poeziyasından söz açarkən Xasan Bostanovun “Yeni mahnılar“ və “Yeni nəsəl“ əsərlərini, Maqomet Urusovun (1916-1942) qaraçay-malkarcadan rusçaya çevirdiyi “Biyneger“ poema-əfsanəsini, ilk qadın şair Abidat Botəşevanın (1902-1982) 1924-cü ildə çap etdirdiyi şeirlərini yaddan çıxarmamaq lazımdır.

Onların yaradıcılığında rus ədəbiyyatından tərcüməçiliyin təsiri hiss olunur. Həmin illərdə bir çox tərcümə əsərləri də çap olunmuşdur. Qaraçay poeziyası ilk mərhələdə janr-tematik planca müxtəlif olmuşdur. Poeziyanın intensiv inkişafının göstəricisi olaraq “Qaraçay sovet bədii ədəbiyyatı“ toplusu çap edilmişdir.

1930-cu illərin sonunda gənc şairlər Osman Xubiyev (Xubiylanı) (1918-2001), Toxtar Borlakov (Borlakları) (1914-1942), Maqomet Urusov (Uruslanının) (1916-1942), Abdulke-

rim Bayqulov (Bayqullanı) (1902-1942), Xalimat Bayramukova (Bayramuklanı) (1917-1996) ilk əsərləri ilə çıxış etmişlər. 1940-cı ildə “Qaraçay” adlı toplu buraxılmışdır.

İkinci Dünya Savaşı və savaştan sonrakı illərdə qaraçay-malkar ədəbiyyatında bir durğunluq müşahidə olunsada, 1941-ci ildə “Vətən uğrunda irəli!” şeirlər toplusu çap olunmuşdu. Onlar Vətənə sürgün illərində yaratdıqları ağı-mahnıları gətirdilər. Sürgündən sonrakı illərdə İ.Semenovun, İ.Əliyevin, O.Xubiyevin, A.Söyünçiyevin və başqalarının əvvəllər çap olunmamış şeirləri “Gözlərimizdən qan damı” adlı kitabda toplanmışdır.

Sovet irticasına uğramış xalqın yazıçılarının xidməti onda idi ki, belə ağır vəziyyətdə qələmi yerə qoymamış, poetik dillə millətin taleyinin salnaməsini yaratmışdılar. Qaraçay-malkar ədəbiyyatının nümunələri Almatıda və Frunze (Bişkək) şəhərlərində 1956-57-ci illərdə nəşr olunan “Jaşavu buznu bayrağı” (Yaşam bayrağımız), “Taza cürekden” (Təmiz ürəkdən), “Qılgılcımlar” adlı toplulara daxil edilmişdir.

3.6. Bədii nəsrin yaranması və formalaşması

1934-cü ildə çap olunan “Atasını cası” (“Atasının oğlu”) (yazarı Salix Xoçuyev, 1910-42) və “Maqomet bla karabin” (Maqomet ilə karabin) (yazarı Axmat Bilimğotov, 1910-60) kitabları qaraçay-malkar dilində çap olunan ilk nəsr kitablarıdır. Uzun illər rəhbər partiya-sovet işində çalışmış Xasan Appayev (Appalanı) (1904-1938) nəsr sahəsində məhsuldar yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Onun “Qara kübür” (Qara sandıq) romanının birinci cildi 1935-ci, ikinci cildi 1936-cı ildə çap olunmuş, əsərin üçüncü cildi isə 1937-ci ildə mətbəədən götürülərək məhv edilmişdir. Xabu Xatsiyevin (Xatsılanı) (1916-74) “Tamata”, Daut Bayqulovun (Bayqullanı) (1902-42) “Bekmurzanın çaşavı” (Bekmurzanın yaşanı) hekayələri, Bert Qetuyevin (Qurtulanı) (1910-2001)

“Bekir“ povesti, Maksim Qıttıvanovun (Qıttıvanlan) (1916-86) “Künümü küzgüsü“ və Osman Xubiyevin (Xubiylanı) (1918-2001) “Aybek“ (yazarın İkinci Dünya Savaşından sonra yazdığı “Assi“ romanı daha məşhurdur və bu əsər qaraçay-malkarların XIX yüzildə Osmanlı dövlətinə sürgünündən bəhs edir), Minaldan Şavayevin (Şavalan) (1917) “Murat“ (1958) romanları bu ədəbiyyatda nəsrin “qaranquşlarından” sayıla bilər.

Qaraçay-malkar nəsrinin formalaşması və inkişafında 1960-cı illərdə Sovet rejimində baş verən yumşalma xüsusi rol oynamışdır. Bundan sonra Xabu Xatsiyev (Xatsılanı) (1916-74), Janakayut Zalixanov (Zalixanlı) (1916-95), Xalimat Bayramukova (Bayramuklanı) (1917-96), Osman Xubiyev (Xubiylanı) (1918-2001), Seyit Layranı (1925-2001), Süleyman Babayev (Babalanı) (1932), Üzeyir Julbyev (Julblan) (1932), Eldar Qurtuyev (Qurtulanı) (1935), Jağafar Tokumayev (Tokumalanı) (1935) (o, malkar ədəbiyyatında ilk trilogiyanın (1976-83) yazarı kimi tanınır), Alim Töppeyev (Töppelani) (1937), Mussa Batçayev (Batçalanı) (1939-1982), Zeytun Tolğrov (Tolğrlanı) (1939), Boris Çırıkov (Çırıklanı) (1949) və b. nasirlər ordusu yetişdi.

3.7. Dramçılığın yaranması və inkişafı

Dramçılıq sahəsində də diqqəti çəkən cəhətlər olmuşdur. Qaraçay-malkar ədibləri 1930-cu illərdən səhnə əsərləri yaratmağa başlamışlar. Abidat Botaşov (1902-82) “Bay caş bla carlı kızı“ (Varlı oğlan ilə kasıb qız) (1923), A.Qorxmazov “Qırmızı komandır kadetlər əsirliyində“ (1929), Abdulkərim Batçayev “Axmat Batır“ (1933) pyeslərini yazmışlar. Şaxarbiy Ebzayevin “Oğurlu“ (Uğurlu) komediyası isə 1931-ci ildə Rostov-Don şəhərində keçirilən Qafqaz Xalqlarının Birinci İncəsənət Festivalında ən yüksək mükafata layiq görülmüşdür (**Antaloqiya literaturı...2003:160-170**). Pyes 1937-ci ildə üzərində yenidən işlənərək çap edilmişdir.

Ramazan Qelayevin yazdığı “Kanlı kalım“ pyesi malkarların ilk səhnə əsəri sayılsa da, bu janrın inkişafı İssa Botaşovun adı ilə bağlıdır. O, sürgündən geri dönəndən sonra “Tavla da tan jarıydı“ (Dağlarda dan qızarı), “Quşla biyikni süedilə“ (Quşlar yüksəklikləri sevr), “Abrek“, “Soltanın jazısı“, “Tavlı kızın yigidliğı“ (Dağlı qızın igidliyi) və başqa pyesləri yazaraq səhnələşdirdi. **(Türkiye dışındakı..., 2002:405, 22-ci cild)**. Teatr sahəsində ardıcıl çalışan yazarlardan biri də İbraqim Maqammatovdur (1919). 1961-ci ildən başlayaraq “Toydan sonra“, “Jaralı juğutur“ (Yaralı dağ keçisi), “Şamay qala“, “Süymeklikin poeması“ (Sevgi poeması), “Aylıq turmala“ (Turpluq), “Elibizin adamları“ (Elimizin adamları) və b. pyesləri səhnəyə qoyulmuşdur **(Türkiye dışındakı..., 2002:393, 22-ci cild)**. Jağafar Tokumayevin “Avanala“(Kölgələr), “Jalğan daraja“(Yalan ünvan), “Örten“(Yanğın), “Emina“ (Vəba) və b. pyesləri malkar teatrında maraqla qarşılanmışdır.

Son illər ədəbiyyata gələn gənclərdən Burxan Berberovun “Ağaç çana“ (Ağac paz) pyesi diqqəti cəlb edir. Burhan Berberov son illərdə elmi araşdırmalara daha çox diqqət yetirdiyindən bədii yaradıcılığa ara-sıra vaxt ayırır. O, Bakıda AMEA Folklor İnstitutunun keçirdiyi “Ortaq türk keçmişindən orta q türk gələcəyinə” simpoziumuna da qatılmışdır.

3.8. Uşaq ədəbiyyatı

Qaraçay-malkar yazılı ədəbiyyatı yaranmağa başladığı ilk günlərdən uşaq ədəbiyyatının inkişafına xüsusi diqqət yetirilmişdir. İsmail Aqbayovun 1916-cı ildə Tbilisidə çap olunan “Ana tili” kitabında (bu kitab qaraçay-malkarca çap olunan ilk dərs kitabıdır), İslam Kırımşamxalovun da əsərləri verilmişdir və onun uşaqlar üçün yazdığı maraqlı ədəbi nümunələrə rast gə-

lirik. Sonrakı dövr yazıçı və şairlərin əsərləri arasında da uşaqlar üçün yazılmış bədii ədəbiyyat örnəklərini görmək mümkündür.

Vətənə qayıtdıqdan sonra şair və yazıçılar ədəbi fəaliyyətlərini davam etdirərək, boşluğu doldurmağa çalışsalar da, üzərlərində güclü sensor nəzarəti vardı. Sürgün illərinin acılarını olduğu kimi təsvir etmək yasaqlanmışdı. Ədəbi yaradıcılıqda estafeti gənc nəslə verməklə xalq ənənələrinin yaşaması üçün zəmin yaradıldı. Yeni əsərlər çap olunur, qaraçay poeziyasının inkişaf yolları müəyyənləşdirilirdi. Əsərlərin rus dilinə tərcümə edilməsi qaraçay ədəbiyyatının çoxmillətli ölkədə tanınmasına səbəb olurdu. Dirçəlmiş qaraçay poeziyasının ilk nümunələri olan kitablarda O.Xubiyevin, X.Bayramukovanın, A.Söyüncevin, N.Xubiyevin, A.Ebzayevin, X.Caubayevin və başqalarının şeirləri dərc olunmuşdu. 1960-cı illərdə qaraçay poeziyası da önəmli uğurlar əldə etmişdi. Şeirlərin yeni nəzəri quruluş metodları işlənib hazırlanırdı. Sərbəst şeirə meyl artırdı.

3.9. Ədəbiyyatda yeni yüksəliş və milli mövzuların önə çıxması

1970-80-ci illərdə məşhur qaraçay şairləri lirikanın inkişafına daha çox diqqət yetirmişlər. Gənc nəslin istedadlı nümayəndələri sərbəst vəzndə daha çox yazır, yenilik axtarışı ilə şeirin inkişaf yollarını müəyyənləşdirməyə çalışırdılar. A.Akbayev, B.Lauranov, Turkliyev, J.Sozarukov, K.Salpaqarova, D.Mamçuyeva və b. poeziyanın müxtəlif janrlarında-mahnı mətnləri, sonet, ballada, poema və s. yazdıqları üçün bu janrlar getdikcə təkmilləşirdi, yazıçıların sənətkarlığı yüksəlir, poeziya yeni üslublarla zənginləşirdi.

Sovet ədəbiyyatına 1960-cı illər nəsli kimi daxil olmuş ədəbi mühitin təsiri ilə qaraçay-malkarlarda da Tanzila Zumakulova, İbraqim Babayev, Bayçora Soslanbekov, Salix Qurtuyev, Svetlana Mottaiyeva, Ali Bayzullayev, Muxamat Moqayev,

Muradin Ölmezov, Abdullah Beqiyayev, Bilal Laupanov, Sakinat Musukayeva, Rakay Semenov və b. istedadlı ədiblər meydana çıxmışdı. İndi onların əsərlərinin mövzusu da, yazı manerası da dəyişmişdir. Onlar vətənin, millətin tarixindən, başlarına gətirilən müsibətlərdən yazır, xalq yaradıcılığının zəngin poetik formalarından bacarıqla istifadə edirlər.

Aşkarlıq və yenidənqurma hərəkətindən bəhrələnən qaraçaylar “Camağat“, “Alan“, malkarlar “Birlik“ ictimai təşkilatlarını qurmuşlar. Yazıçı və şairlərin əsərləri “Nur“, “Şohluk“, “Töre“ jurnallarında, “Zaman“, “Mingi tav“, “Üyge igilik“ və b. qəzetlərdə çap olunur. Çox təəssüf ki, iqtisadi çətinlikdən qəzet və jurnallar müntəzəm çap olunmadığı kimi, yazıçı və şairlər də əsərlərini vaxtında nəşr etdirib oxucuların mühakiməsinə verə bilmirlər.

Sonuc

Müstəmləkəçilər xalqları nə qədər bir-birindən ayırmağa çalışsalar da, insanların dünyagörüşləri genişləndikcə, oxuyub yeni bilgilərə yiyələndikcə yetərinçə milli kimliyini ortaya qoymağa, zor şərtlər altında olsa belə həqiqəti yazmağa, doğru olanı xalqa çatdırmağa çalışacaqlar. Bunu qaraçay-malkar ədiblərinin təmsalında da görmək olar. Belə ki, Qaraçay-Çərəkəz Muxtar Vilayətində şagirdlər üçün 1976-cı ildə hazırlanmış “Ana literatura” dərsləyinə qaraçay yazıçı və şairləri ilə yanaşı, Kabarda-Balkar Muxtar Respublikasında yaşamış, yəni bu günün bölgüsünə görə malkar ədibləri hesab edilən Qaysın Quliyevin, Canakayıt Zalixanovun, İssa Botaşovun, Xabi Xatıyevin də əsərləri daxil edilmişdir. Həmin dərsləyin 1988-ci ildə hazırlanmış yeni nəşrində Kazim Meçiyevə də geniş yer ayrılmışdır (**Türkiyə dışında..., 2002:224, 22-ci cild**).

Son illərin elmi araşdırmalarında bu yöndə xeyli iş görüldüyünün şahidi oluruq.

ПУТЬ РАЗВИТИЯ ЛИТЕРАТУРЫ КАРАЧАЙ-МАЛКАРСКИХ (ВАЛКАРСКИХ) ТЮРКОВ

Резюме: Долгие годы исследователи карачай-малкарской (балкарской) истории литературы отмечали его наличие с 18 века. Такие творческие личности как Микаил Шамси Башту (835-900), Трам хан (X-XII век), Зурум Бийче (13...-1396), Агбилек Бийче (13...-1396), Гошаях Бийче (XVII-XVI век), Галтур Семенов (XVIII век), опираясь на первичные источники, выявили, что история письменной литературы карачай – малкарских тюрок берет свое начало с IX века. Некоторые молодые исследователи считают, что история литературы берет свое начало с Орхоно-Енисейского памятника. Естественно то, что изучая свою историю, повышается национальное самосознание, приобщаемся к своей истории, литературе и культуре.

Утратив политическое влияние русских на литературу, карачай-малкары углубили свои исследования на изучение и распространение к общетюркской культуре и на старейшую кыпчакскую литературу.

Были пересмотрены все ценности литературы советского периода, выявлена запретная литература и с новой призмы представлены для читателей нового поколения.

Карачай-малкарские тюрки собрали, (и по сей день собирают), сохранили и издали свои фольклорные образцы. Бесценен для общетюркского фольклора, культуры, мировоззрения такие фольклорные образцы как нарты, песни о богах и образцы детского фольклора собранные карачай-малкарами.

Если вовремя не изучить этот богатейший материал, то это для мировой культуры будет большой потерей.

Пришедшие в литературу XIX века такие имена, Калтур Семенов (1751-1851), Кучук Байрамуков (1772-1862), Касбот

Кочкаров (1834-1940), Кязим Мечиев (1859-1945), Ислам Крымшамхалов-Теведрчи (1864-1910), Исмаил Акбауов (1874-1937) и пользуясь этим богатейшим багажом, черпают свои знания, пришедшие в литературу XX века такие имена, как Ислам Хубиев (Хубийлани) (1896-1938), Абидад Боташов (Боташлани) (1902-82), Исса Гарагетов (Гарагетлани)(1900-42), Асхат Бичиев (Бичилани), Абдулкерим Батчаев (Батчалани), Гемма Гебенова (Гебенлани), Хасан(Асан) Аппаев (Аппалани)(1904-1938), Азрет Йертенов (Йертенлани)(1907-37), Тохтар Борлаков (1914-42), Хасан Бостанов (Бостанлани), Берт Гуртуев (Гуртулани), Керим Отаров (Отарлани) (1912-74), Гайсын Гулиев (Гулилани) (1917-85), Азрет Семенов (Семенлани)(1924-2008), Танзила Зумакулова (1934), Жагафар Токумаев (1935), Салих Гуртуев (Гуртулани)(1938), Азрет Будаев (Будайлани), Омар Этезов (Этезлани), Салих Хочуев (Хочулани)(1910-42), Ахмат Созаев (Созалани) (1941), Ахмадия Малкарлы (Улубашлани) и др.

Ключевые слова: зкуекарачай – малкарская (балкарская) литература, Кавказские воины, кыпчаки, формирование литературы нового периода.

THE DEVELOPMENT OF LITERATURE BY KARACHAY-BALKAR (MALKAR) TURKS

Abstract: For many years the research activities on the history of Karachay-Malkar (Balkar) written literature claimed that this literature started in the eighteenth century. Nowadays the sources on such creative personalities as Michael Shamsi Bashtu (835-900), Tram khan (10th-12th century), Zurum Biyche (13..-1396), Akbile Biyche (13..-1396), Koshayak Biyche (16th -17th century), Semenlani Kaltar (18th century) take the start of the history of Karachay-Malkar (Balkar) written literature to the ninth century. Some young researchers draw this history back to Orkhon-Yenisey scripts. It is a natural process since the more the nation gets aware of itself and considers its history, the more developed national consciousness appears and the nation starts to possess its history, literature and culture more strongly.

The decrease in the discrimination policy pursued by Russia gave possibilities for Karachay -Malkars (Balkar) to get more involved in the study and publicity of old Kipchak literature and joint Turkic culture. The literary works from the twentieth century are thoroughly considered, prohibited works written during Soviet period are disclosed and valuable ones are re-published for young generation.

The Karachay -Malkars (Balkar) have been able to keep their rich folklore, collect and publish it. The study of songs on narts, gods and the samples on child folklore contain flush treasure for taking possession of joint Turkic folklore, culture and outlook. In case of failure in studying this rich treasure in proper time world culture may lose one of its pieces.

Galtur Semenov (Semenlani) (1751-1851), Kuchuk Bayramukov (Bayramuklani) (1772-1862), Kasbot Kochkarov (Kochkarlani) (1834-1940), Kazim Mechilani (Meçchiyev) (1859-

1945), İslam Kırımshamkhalov (Kırımshamkhallanı-Teberdiçi) (1864-1910), İsmail Akbayov (Akbaylanı) (1874-1937), İsmail Semenov (Semenlanı) (1891-1981), Omar (Aliylanı) (1895-1938), İslam Khubiyev (Khubiylanı) (1896-1938), İssa Karakotov (Karakotlanı) (1900-42), Daut Baygulov (Baygullanı) (1902-42), Abdulkerim Baygulov (Baygullanı) (1902-1942), Asan (Khasan) Appayev (Appalanı) (1904-1938), Azret Ortenov (Ortenlanı) (1907-37), Bert Gurtuyev (Gurtulanı) (1910-2001), Salih Hojuyev (Hojulanı) (1910-42), Kerim Otarov (Otarlanı) (1912-74), Gaysin Guliyev (Gulilanı) (1917-85), Azret Semenov (Semenlanı) (1924-2008), Tanzila Zumakulova (Zumakullanı) (1934), Jaghafar Tokumayev (Tokumalanı) (1935), Xusey Caybayev (Caybalanı) (1936-99), Salih Gurtuyev (Gurtulanı) (1938), Ahmet Sozayev (Sozalanı) (1941), Muradin Olmezayev (Olmezlanı) (1949), Haji-Mussa Guliyev (Gulilanı), Ahmadiya Malkarov (Ulubash) and others who came into literature in the twentieth century tried to use this rich vocabulary treasure in their creativities.

Key words: Karachay-Malkar (Balkar) literature, The Caucasus battles, The Kipchaks, the formation of literature of modern times.

QUMUQ TÜRKLƏRİ ƏDƏBİYYATININ DÜNƏNİ VƏ BU GÜNÜ

Özət: XIX yüzilədək qaynaqlarda qumuq ədəbiyyatı ifadəsinə rast gəlmirik. Rusiya Qafqazı müstəmləkəsinə çevirəndən sonra hakimiyyətini möhkəmləndirmək naminə xalqları bölmək, bir-birindən ayırmaq üçün bir çox “tələlər” qurdu. Bu məqsədlə yüzillər boyu yazılı ədəbiyyatı bir olan türklərin də hər bölgəsi, hər tayfası üçün yeni ədəbi dil, ədəbiyyat tarixi, tarix yaradıldı.

Mahammət Apendi (Əfəndi) Osmanovun 1883-cü ildə Sankt-Peterburqda yayımladığı “Ногайские и кумыкские тексты (Сборник ногойских и кумыкских песен, преданий, поговорок, пословиц)” qumuq ləhcəsində ilk kitab sayılır. Qumuqlardan toplanmış “Minkullnun yiri”, Şumer dastanı “Bilqamis”ı, “Engiligim, Sengiligim, eşikni ac!” nağılı yenə də şumerlərin keçinin qurdla (və ya keçinin şirlə) savağını, “Bozoğlan” nağılı “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “Bamsı Beyrək” boyunu, “Cavat biy” yırındakı qəhrəmanın ölüm mələyi Əzrailə savaşıması “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Dəli Domrulu yada salır. “Koroğlu” nağılı “Koroğlu” dastanını xatırladır. Bu cür oxşarlıqlar yalnız folklorda deyil, yazılı ədəbiyyatda da çoxdur.

Son illərdə qumuq yazılı ədəbiyyatının tarixini XV yüzildə yaşamış Kamal Ummu Nuri ilə başlayırlar. Onun yayımlanmış şeirləri isə günümüzün qumuq türkcəsindəkindən çox Azərbaycan və Türkiyə türkcələrinə yaxındır. Araşdırıcıların bəziləri isə daha cəsarətli hərəkət edərək qumuqların ədəbiyyatını və tarixini şumerlərdən başlayırlar. Beləcə qumuqlar arasında ümumtürk ədəbi abidələrini ədəbiyyat tarixlərinə daxil etmək və onu öyrənmək meyli gündən-günə artır.

Rus-Sovet müstəmləkəçiləri 150 ildə qumuq dili, qumuq ədəbiyyatı yaratmağa çalışsalar da qumuqlardan toplanmış folklor örnəkləri, hətta günümüzün qumuq yazıçılarının əsərləri bizimkilərdən ləhcəsinə görə fərqlənir. Düşüncə, üslub, mövzu, sözlük etibarını ilə isə onlar ümumtürk ədəbiyyatının bir parçasıdır.

Məqələdə Ummu Kamal (XV yüzil), Abdulrahman Atlıboynlu (XIX yüzil), Yırçı Kazak (1830-79), Mahammət Apendi Osmanov (1838-1904), Abusupiyən Akayev (1872-1931), Manay Alibekov (1861-1920), Nuhay (1865-1919) və Zeynalabid (1865-1919) Batırmurzayevlər, Abdulla Mahammadov (1864-1937), Temirbolat Biybolatov (1879-1942), Nəbi Xanmurzayev (1893-1950), Bahautdin Astemirov (1898-1967), Alimpaşa Salavatov (1901-42), Abdulvəhab Suleymanov (1909-95), Yusup Qereyev (1903-1941), Atqay Acamatov (1910-98), Kamil Sultan (1911-2002), Rəsul Rəsulov (1912-77), Anvar Həjiyev (1914-92), İbrahim Kerimov (1922), Mahammədsoltan Yəhiyayev (1923-2007), Srajdin Tokbolatov (1923), Şarip Əlibəriyev (1926), Abdulla Abakarov (1928), Abdulmejit Məjidov (1936), Mahəmmətşəpə Minatullayev (1937), Mahəmmət Atabəyev (1938), Mahəmmətnəbi Xəlilov (1941), Badrutdin Məhəmmədov (1943), Şeyit Xənim Əlişeva (1949), Atav Atayev (1949), Jəminat Kerimova (1949), Bahavutdin Hacıyev (1950), Supiyən Məmayeva (1958), Abdulkerim Zəlimxanov, Nəbiulla Məhəmmədov və b. qumuq ədiblərinin ömür yolundan və yaradıcılığından söz açılır.

Açar sözlər: *Qumuq və Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı, Minkullunun yır, “Bozoğlan” nağılı, ümumtürk ədəbiyyatı.*

GİRİŞ

Qumuq sözünə rast gəlinən ilk qaynaq Mahmud Kaşğarının “Divan-i Luğat it-Türk” əsəridir. Lüğət müəllifi bu sözü “Bir zaman yanında olduğum bəylərdən birinin adı” kimi izah edir. Qumuqların yayılma arealı noqaylar, tatarlar, qazaxlar kimi geniş deyil. Toplu halda Azərbaycanın quzeyində, yəni Rusiya Federasiyasının Dağıstan Respublikasında, az qismi isə qonşu İçkeriya (Çeçen), İnquş, Quzey Osetiya Respublikalarında və Türkiyənin Üçqözen, Kuşoturağı, Yavu, Ataköy, Doqan, Azize, Keyikqırı kəndlərində (**Xalipaeva İ., 1993:82**) yaşayırlar. 2002-ci ilin siyahıyaalmasında Rusiya Federasiyasında qumuqların sayının 425 min nəfərə, onlardan 365,8 min nəfərinin Dağıstanda, 12 min nəfərinin İçkeriyada (Çeçenistan), 15 min nəfərinin Quzey Osetiyanın Mazdok rayonunda toplu halda, qalanının Rusiya Federasiyasının müxtəlif bölgələrində dağınıq halda yaşadığı göstərilir. Türkiyədə də 10 min nəfərdən çox qumuğun yaşadığını yazırlar.

İnternet saytlarında isə qumuqların sayı yarım milyondan çox göstərilir. Əksəriyyəti rus dilini ana dili kimi bilsə də, bu dildən ictimai yerlərdə, hökumət idarələrində ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etsə də, öz aralarında ana dilində danışmağa üstünlük verirlər.

Qumuqların yaşadığı Dağıstan Respublikası sanki bir xalqlar, dillər muzeyidir. Orta yüzilliyin ərəb səyyah və coğrafiyaçıları da buranı „cebel-ül elsan“, yəni dillərin dağı, çox ellər yaşayan dağ adlandırmışlar. Burada radiolar hər səhər 33 dildə yerli xalqları salamlamaqla verilişlərinə başlayır. Bu isə orada yaşayan xalqların və etnik qrupların hamısı demək deyil. Rəsmi qəzet-jurnallar, kitablar isə əsasən 14 dildə-qumuqların, noqayların, avarların, darginlərin, ləzgilərin, lakların, Azərbaycan

can türklərinin, tabasaranlıların, saxurların, rutulların, aqulların, tatların, çeçenlərin, rusların dilində nəşr olunur. Ümumtəhsil məktəblərində 14 dildə dərs keçilir. Bu dildən biri də qumuq dilidir. Bölgənin ən qədim xalqlarından biri olmasına baxmayaraq müasir qumuq ədəbiyyatı XIX yüzildən formalaşmağa başlamışdır. Çünki qədim dövrlərdən ta XX yüzilədək nəinki türksoylu qumuqlar, hətta bölgədəki türk olmayan, fərqli dil ailələrinə daxil olan xalqlar belə türk dilindən ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmişlər. 1937-ci ilədək qumuq dili Dağıstanda rəsmi dövlət dili sayılırdı.

Qumuq şairlərinin yazdıqları şeirlər Azərbaycanda da, Kırımnda da, Kazanda da, Türkmənistanda da, Özbəkistanda da tərcüməsiz başa düşülmüşdü.

Rusiya işğal etdiyi ərazilərdə hakimiyyətini uzunömürlü etmək üçün “Parçala, hökm sür!” siyasəti yeritmiş, türk xalqlarını bir-birindən ayırmaq üçün az qala hər tayfadan bir xalq yaratmağa çalışmışdı. Yüzdəllər boyu yazılı ədəbiyyatı bir olan türklərin də hər bölgəsi, hər tayfası üçün yeni ədəbi dil, ədəbiyyat tarixi, tarix yaradılmışdı. Əslində bu türk xalqlarını bir-birindən ayırmaq siyasəti olsa da onlarda milli şüurun inkişafına da təkan vermişdi.

1917-ci ildə çar Rusiyasında son həddə çatan daxili qovğalar 300 illik Romanovlar sülaləsinin hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması ilə nəticələnmişdi. Fevralda Kerenskinin başçılığı ilə yeni yaradılmış Müvəqqəti Hökumətin 1917-ci ilin oktyabrın 25-də (yeni təqvimlə noyabrın 7-də) bolşeviklərin silah gücünə hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdir. Bu qarışıqlıqdan istifadə edən əsarət altına alınmış xalqlar azadlıqlarına nail olmaq istəmişlər. Osmanlı dövlətindən dəstək alan Quzey Qafqaz xalqları da 1918-ci il mayın 11-də müstəqilliklərini elan edib, yeni bir dövlət qurur. Bu çoxdilli xalqlardan

qurulmuş dövlətin rəsmi dili qumuq dili olduğu elan edilir. Mudros anlaşmasına görə Antantaya məğlub olmuş Osmanlı dövləti əsgəri birliklərini Qafqazdan çəkmək məcburiyyətində qalır. Dəstəksiz qalan gənc dövləti yenidən Rusiya işğal edir.

Bolşeviklər bölgədə öz dayaqlarını möhkəmlətmək üçün çar Rusiyasından fərqli olaraq yerli xalqlara bir sıra güzəştlər edir. Onlara ana dillərində məktəblər, qəzet-jurnallar açmaqla yanaşı, sözdə müstəqil görünən dövlət qurumlarını yaratmağa imkan verir. Beləcə Quzey Qafqazda Dağıstan, Çeçen-İnquş, Qaraçay-Çərkəz, Kabarda-Balkar muxtar qurumları yaranır.

Türk dilinin qırpaq qrupuna daxil olan qumuq dili üç ağıza (şivəyə) - buynak, xasavyurt və qaytaq ağızlarına bölünür. Araşdırıcıların fikrincə, ədəbi əsərlər buynak-xasavyurt ağızı (şivəsi) əsasında yazılır (**Dünya xalqları, 1998:106, İsayev M., 1970:91**). Yüzdə bir boyu ərəb qrafikalı əlifbadan istifadə edən qumuqlar Sovetlər Birliyində yaşayan əksər türk xalqları kimi 1929-cu ildən latın qrafikalı əlifbaya keçdilər. Lakin bu, uzun sürmədi. Onlar üçün də 1938-ci ildə kiril qrafikası ilə əlifba yaradıldı. Bu əlifbada 38 hərf var. Türk xalqlarının əksəriyyətinin danışarkən eyni cür səsləndirdikləri səslər fərqli işarələrlə göstəriləndiyindən onlar bir-birlərinin yazılarını rahat oxuya bilmirlər.

1. Şifahi xalq ədəbiyyatı

Mahammət apəndi (əfəndi) Osmanovun 1883-cü ildə Peterburqda çap etdirdiyi kitaba noqaylardan və qumuqlardan toplanmış folklor nümunələrini və yazarı bəlli olan şeirlər daxil etmişdir. Sankt-Peterburq Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsində 1880-ci illərdə türk dili dərsi deyən M.E.Osmanov “Ногайские и кумыкские тексты (Сборник ногойских и кумыкских песен, преданий, поговорок, пословиц)”, kitabını

dərslük kimi çap etdirmişdir. Tələbələr ondan “Oxu kitabı” qismində istifadə etmişlər.

Altay dilləri nəzəriyyəsinin qurucusu Q.J.Ramsted Quzey Qafqazda qumuq türkcəsinin geniş yayılmasının, qonşu xalqlar arasında ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsinin səbəblərini öyrənmək üçün 1904-cü ilin sonlarında Dağıstana gəlir. O, burada qumuq ləhcəsinə, ədəbiyyatına, folkloruna və etnoqrafiyasına dair materiallar toplayaraq araşdırmalar aparır. Çox təəssüf ki, onun topladığı mətnlər zamanında çap olunmadığından uzun illər elmi araşdırmalardan kənar qalır. Nə yaxşı ki, professor Emine Gürsoy-Naskali bu məsələyə diqqət yetirərək, 1991-ci ildə həmin mətnləri Helsinkidə ingiliscəyə tərcümələri ilə birlikdə çap etdirmişdir (**Pekacar Çetin, 2003:319-340, 4-cü cild**).

Q.J.Ramsted qumuq türkcəsinə təsadüfən belə önəm verməmişdir. 1918-ci ildə keçirilən Quzey Qafqaz xalqlarının milli qurultaylarında qumuq türkcəsi dağlı xalqları adlandırılan 50-ə yaxın xalqın və etnik qrupun ortaq dil kimi qəbul edilmişdi.

Professor Bəkir Çobanzadə 1926-cı ildə Bakıda qumuq dili və ədəbiyyatından bəhs edən silsilə məqalələr yazaraq onların bir qismini jurnallarda çap etdirmişdir (**Çobanzadə Bəkir, 1925:29-31, sayı, 3**). Az sonra bu məqalələri Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin nəşriyyatında ərəb qrafikalı əlifba ilə kitab kimi çap etdirmişdir (**Çobanzadə Bəkir, 1926**). „Qumuq dili və ədəbiyyatı tədqiqləri,“ adlı 105 səhifəlik bu kitab olduqca yüksək elmi dəyərə sahibdir. Uzun müddət qumuq dili və ədəbiyyatı haqqında bu səviyyədə əsər ortaya qoyulmamışdır.

Azərbaycanın mühacirətdə olan ictimai-siyasi xadimi və elm adamı Mirzə Bala Məmmədzadə İslam ensiklopediyasında qumuqlar haqqında yazdığı məqaləsində onların tarixindən, soykökündən bəhs etməklə yanaşı, ədəbiyyatları haqqında da bilgi vermişdir (**Mirza Bala, 1967:986-990, 6.cild**). O, yazır:

“Kumuklarda ve komşularında yır-kazak tabiri meşhurdur. Kumuklar yır yaratmakla tanınmışlardır. Halkın hafızasında kalan İrçü Kazak gibi en eski yır şairleri: Aksaylı Batır-Ay (Batray-Ə.Ş.), Tarkili Ananay-Arslan ve Torkalı Piridir. Yakın zamanların yır şairleri şunlardır: Aksaylı Sultanbeg, Endireyli Ansari Zülkameyn (Bu şəxs Aşıq Ansar kimi də tanınır-Ə.Ş.), Hama-matyurtluğu Alıp-Murza (Alıpmurza) və Kostekli Harun.

Kumuk halk edebiyatının lirik kısmını sarın denilən dördlükler ilə yas adını taşıyan ağıtlar təşkil edir. Dügün və eğlencelerde və alelumun münasip düşən hər fürsətdə, bir çalğıcının refakatində, irticalən söylənən dördlükler, medhiyenin zıddı olan və Azərbaycanda bedhiye (bedye) denilən və tenkidi-hicvi bir mahiyət taşıyan halk şiirinin aynıdır. Her iki memlekətdə qarşı-qarşıya gələn iki şahs, o günün hakim bir mevzunu və ya meseleni ele alaraq, sıra ilə dördlüklerini düzərler. Ekseriya dinləyənler də, el çırpmaq surəti ilə, buna iştirak edərler. Yas isə, matem günlərində, bir ölü üzərində və ya arkasından söylənən və benzerinə yinə Azərbaycanda şahid olduğumuz ağıtlardır (ağı)” (Mirza Bala, 1967:989, 6.cild).

Qumuq ədəbi dilində yas, Quzey qumuqlarında vayah və Güney qumuqlarında şahalay kimi işlədilən kəlmə həm mərasimi, həm də mərasimdə nəzm və nəslə söylənənlərə verilən addır. Keçmişdə gənc və ya toplumda nüfuz sahibi olan birisi öldüyündə, bir qadın başına torba geyərək ağılar söylər, başqa qadınlar “vöv-vöv!” diyərər, kişilər isə “ay!” deyər bağıraraq döyünərək dairəvi şəkildə dolanırmışlar. Bəzən ölünün atını da dolandırarlarmış. Bu mərasim qədim türklərdəki insan öldükdən sonra o biri dünyada da yaşadığı inancı ilə bağlıdır.

Azərbaycanla sıx əlaqədə olan, XX yüzilin əvvəllərində kadrlarının burada hazırlanmasına üstünlük verən qumuqlar kitab, qəzet və jurnallarını, məqalələrini də burada nəşr etdir-

məyə üstünlük verirdilər. N.M.Şabarov topladığı nağılı ruscaya çevirərək Bakıdakı Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyətin Xəbərlərinin 1927-ci il 4-cü sayında çap etdirmişdir.

Araşdırıcı Afaq Xürrəmçizi “Azərbaycan mərasim folkloru” əsərində aşağıdakı sitatları yazarkən Bəkir Çobanzadənin qumuqlar haqqındakı kitabına istinad etmişdir: 1. “Nisbətən son dövrlərdə çar İraklinin cənazəsi ətrafında “çianuri” çalan ağıcının dil deyib ağlaması da mahiyyəti etibarilə türklərin yuğ törənini xatırladır (278; 53). Qırğızların “jok toşuu”, qazaxların “jok tau jilau” (245; 346), çuvaşların “sas kalarni” (158; 51), Kırım türklərinin “tokmak” ağı mərasimi (326; 101) də azərbaycanlıların analoji mərasimi kimi mənşəyini adıçəkilən tö-rəndən götürür”. **(Xürrəmçizi Afaq, 2002:135).**

2. “Qumuq ağıları – “viyax”lar da bəzən qarğış əsasında qu-rulur:

Dars oxuyqan medresen bozulsun
Kitablarınq xar ayağına yozulsun
Kalam-tarın kara özenqe açılısın (326; 101)”

(Xürrəmçizi Afaq, 2002:146).

3. “Bundan başqa, qumuqlarda qızı ər evinə müşayiət edən şəxslərin „quda-xatın“, „quda-qızlar,, adlandırılması (326; 101), Dağıstan tərəkəmələrində qızı bəy arabasına qız evinin gəlinlərinin əyləşdirməsi (138; 174) bu personajın vaxtilə qadın səciyyəli olmasından xəbər verir”. **(Xürrəmçizi Afaq, 2002:94).**

Türkoloq Güllü Yoloğlu da Azərbaycan mətbuatında qumuqlar, onların mədəniyyəti və ədəbiyyatı ilə bağlı bir sıra maraqlı məqalələr çap etdirmişdir **(Yoloğlu Güllü, 1996: 23-29 fevral).**

Azərbaycan şairi, rəssam və xeyriyyəçi, “Xan qızı” kimi tanınan Xurşidbanu Natəvanın əri knyaz Usmiyev də qumuq idi. Çox təəssüf ki, Azərbaycan-qumuq əlaqələri öyrənilmədiyindən

hələ bir çox məsələlərə aydınlıq gətirə bilmədik və faktları dəqiqləşdirmədiyimizdən bəzi mülahizələrimizi burada yazmadıq.

Rusiya işğal altında saxladığı xalqlar arasında bölücülük siyasəti yeritdiyindən uzun illər qumuqlar yaşayan bölgələrdən toplanan folklor nümunələri ümumtürk folklorundan ayrılaraq qumuqların şifahi ədəbiyyatı kimi öyrənilmişdir. Buna görə də toplayıcılar xalq arasında mövcud olan nümunələrin hamısını deyil, məhz “qumuqlara aid olan, folklor nümunələrini toplamağa və nəşr etdirməyə üstünlük vermişlər.

1.1. Bölgülərə ayırma

Toplanmış nümunələrin bölgülərə ayrılmasında və janrlarının müəyyənləşdirilməsində də fikir ayrılığı, qarışıqlıq yaranmışdır. Beləliklə, folklor nümunəsinin bölgülərə ayrılması daha çox mövzusunə görə müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn, “zahmat yırları“, “igitlik yırları“, “igitlik-tarixi yırları“, “tarixi yırlar“, “Sibir yırları“, “tapşurma, ya da nasiqat yırları“, „masxara-irişxat yırları“, „kazak yırları“, „haşık yırları“, „oylu yırlar“, „alışıp aytahan yırları“ (**Kumık xalk..., 2002**) və s. başlıqlar altında antologiyalarda verilmiş nümunələrin böyük bir qismi türk xalqları folkloru üçün səciyyəvidir. Onların bir qismi yalnız qumuqlar yaşayan bölgələrdən toplandığına görə onları qumuq folkloru adlandırmaq olar. Hətta qumuq araşdırıcılarının topladıqları nümunələr arasında fərqlər olduğu kimi, bölgü prinsipində də fərqlər vardır. A.K.Abdullatipov və A.M. Sultanmuratovdan fərqli olaraq, Abdulhakim Hacıyev yırları „igidlik eposu“, „igidlik-tarixi yırlar“, „tarixi yırlar“, „balladalar“, „qanna qazaq yırları“, „Sibir və toşnaq yırları“, „haşiq yırları“ kimi janrlara ayırır (**Türkiye dışındakı..., 2002:21-107, 20-ci cild**). A.K.Abdullatipov və A.M. Sultanmuratov „Anjili kızı“ı igidlik eposuna daxil edirsə, Abdulhakim Hacıyev onların fikri ilə razılaşmır,

„Javatnı yırı“nı igidlik eposuna daxil edir. Bu bir daha onu göstərir ki, araşdırıcıların müəyyənləşdirdikləri bölgələr, janrlar şərtidir. Qumuq folklorşünaslığında bu halı noqaylarda, qaraçay-malkarlarda və b. xalqlarda da görmək olar.

1.2. Qumuq folklor nümunələrində Şumer dastanının izləri

Qumuqların çap etdirdikləri yırın bir qisminə, yəni bölgənin tarixi şəxsiyyətləri və hadisələri ilə bağlı olanlara başqa türk xalqlarında rast gəlinmir. Lakin bunlarda da qədim türk dastan, mif və nağıllarında ifadələrə, epitetlərə və başqa bədii təsvir vasitələrinə rast gəlmək olur. Araşdırıcılar bədii təsvir vasitələrinin oxşarlığına görə qumuqlardan toplanmış „Minküllünü yırı“nı qədim şumer (sumer) dastanı „Bilqamis“la müqayisə edir və onu ən qədim qumuq folklor nümunəsi sayırlar. „Minküllünü yırı“ belə başlayır:

Minküllü üyde tuvan, kırdə ösqen,

- Minküllü evdə doğulmuş, çöldə böyümüş,

Haray, bugün art elkesin çaç qeçqen,

- Haray, bugün saçları çiyinlərinə tökülmüş,

Tuvarlağa yimik tük bitqen.

- Davarlar kimi bədənini tük örtmüş,

Katın-kızlağa yimik çaç bitqen

- Qadın-qızlar kimi saç bitirmiş

Korkunçlu talalaqa köş tikqen,

- Qorxunc talalarda köşk tikmiş,

Kaburqasın kıy qeçqen...

- Qabırğasına tezek keçmiş

(Kumuk xalk yırları, 1990:13).

„Bilqamis“ dastanının qəhrəmanlarından Enkidu ilə Minküllü arasındakı oxşarlıqları başqa folklor nümunələrində də

tapmaq olar. Qumuqlardan toplanmış „Eniligim, Seniligim, eşkini aç!“ uşaq nağılı ilə qədim şumerlərdəki keçi-canavar (və ya şir) əhvalatı ilə də paralellər aparmaq olar (**Uşaq ensiklopediyası, 1999:333**). Hətta onu da söyləmək olar ki, Azərbaycandan toplanmış „Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm! Aç qapını mən gəlim!“ nağılı ilə müqayisədə qumuqlardan toplanmış mətnlərdə keçinin balalarının adları şumer mətnlərinə daha yaxın səslənir. Bu nağıllarda keçi balalarını xilas etmək üçün qurdla savaşıır və qalib gəlir.

Qumuq folklorunda mifləri dilçilik baxımından öyrənən İ.A.Xalipayeva doktorluq dissertasiyasında Tanrılara sitayiş zamanı oxunan bir nəğməni verir:

Gök Tenqirim gökten mağa

- Göy Tanrım göydən mənə,

Gök gözlerini açıb bağa

- Göy gözlərini açıb baxa,

Gök çüman avlaqlarda

- Göy çəmən ovlaqlarda,

Gök çiçekli tarlada

- Göy çiçəkli tarlada,

Göy kozular haydeygen,

- Göy keçilər otlayır,

Gök çopkenli balama

- Göy çəpkənli balama,

Gök Tenqirim ördən bağa.

- Göy Tanrım ucalardan baxa

(**Şamil, 2000:55**).

Araşdırıcıya görə, bu nəğmə qədim dövrlərdə yaranmış bir ovsunun, sitayiş nəğməsinin, duanın qalığı, yaxud Tanrıya həsr olunmuş mərasimdə oxunan mahnının bir parçasıdır. Dağıstan Respublikasının Kayaxan bölgəsində bir Tanrıxan ağacı var.

Bölgənin insanları həmin ağaca tapınıb qurban kəsirlər. Bu bölgədə yaşayanlar yüzillərdir islam dininə sitayiş etsələr də, 50 ildən çox ateist təbliğatının təsiri altında qalsalar da, bu gün yenə də Tanrıxan ağacına və bu kimi daş-qayalara sitayiş edir, Tanrının göy rəngdə olduğuna və bu rəngin „ilahi gözəllik“ anlamı verdiyinə inanırlar.

Onlarla folklor nümunəsi arasında paralelləri aparmaqla həmin süjetlərin türk xalqları arasında geniş yayıldığını göstərmək olar. Bu, tarixçilərimizin də dadına çatar.

Azərbaycanda „Qodu-qodu“ mərasimində oxunan nəğmənin bir hissəsi qumuqlarda Oyunlar, Yumunçuqlar (sanamalar) adı ilə oxunur. Məsələn:

Gün çıq,
Gün çıq, gün çıq!
Duşmanlanı janı çıq,
Ariv kızın alıp çıq,
Erşi kızınq
Eşik artda qoyup çıq!

(Türkiyə dıřındakı..., 2002:50, 20-ci cild).

Azərbaycanda günəşin çıxması, yağışlı günlərin sona çatması üçün keçirilən „Qodu-qodu“ mərasimində oxunan nəğmələr qarçay-malkarlarda, qumuqlarda bir az fərqli şəkildədir. Qumuqlar bu „Qüdürbay“ (ayrı-ayrı bölgələrdə duqurmay, kassamay, mas-say, hüsemey kimi də deyirlər-Ə.Ş.) nəğməsi adı ilə oxuyur.

Məsələn, birisi oxuyur:
Qüdü-r-güdü-r Qüdürbay!
O birilər xorla səs verir:
- Hossay!
Qüdürbaynı görqenler!
- Hossay!
Görüb salam berqenlər!

- Hossay!
Salamıngın ari koy!
- Hossay!
Kapçığıma tari kuy!
- Hossay!
Tartıp boza etermen!
- Hossay! (Kumık xalk..., 2002:8)

Qumuqlarda da toylarda, mərasimlərdə oxunan nəğmələrin əksəriyyəti yeddi hecalıdır. Onlar çox vaxt dörd misra şəklində ifa edilir. Araşdırıcı Əmin Abid hələ 1928-ci ildə bu problemə diqqət yetirərək “Türk xalqları ədəbiyyatında mani nevi və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyətləri” adlı tədqiqatını çap etdirmişdir (**Abid Əmin, 1930:24**) O, türk xalqlarından toplanmış beş min dördlük üzərində apardığı araşdırmasında yazır: “Qərb (Osmanlı) ləhcəsində mani, çöl Kırım türkcəsində cın, Kazan ilə cənub Kırımca cır, özbəkə əşulə, aşulə, İraq türk ləhcəsində turqu, qazax və qırğızlarda kayım öləng, yaxud aytıspa adlanır”. Yazarın fikrincə bu dördlüklər müxtəlif cür adlandırılsa da, eyni kökdəndir. Qusardan olan tələbəsi Mustafa Əzəmətzadədən topladığı qumuq mani nümunələrini incələyən araşdırıcı yazmışdır: “Qumuq türkçəsi ilə Dağıstan əhalisi arasında da mani nevi inkişaf etmiş haldadır. Bunlar ümumi quruluşca Azərbaycan bayatılarına çox yaxın bir şəkil göstərməkdədirlər:

Bar, bar gəltir, bar gəltir,
Bazarda satar əltir.
Qaşın bulan gözünü,
Arası çəltir-çəltir.

At mindim alaşasın,
Ogür yekdim qaşqasın.

Alsam səni alırman,
Alman səndən başqasın.

Tar tırğırıq tar sokmaq,
Tartayım biləgindən.
Tamurlanğan terəksən,
Taymadıng yürəgimdən.

Qapqara qara yaşman,
Qaralığım yaşırman.
Sən mağa gəlməsən də,
Sağa gəlip baş vurman.”

(Abid Əmin, 1930:34).

Azərbaycanda bayatı dediyimiz janra qumuqlar da sarınlar deyirlər. Çox zaman sarınlar deyişmə şəklində söylənilir. Deyişmə şəklində söylənən, yəni əsasən bədahətən deyilən sarınlara taqmaq deyirlər. Bayatıları toplayıb başa çatdırmaq mümkün olmadığı kimi, sarınların toplanmasını da başa çatmış hesab etmək olmaz. Çünki yaddaşlarda qalanlarla yanaşı yeni yaradılanlar da olur. Bəzən onların hansının keçmişdə, hansının çağımızda yarandığını müəyyənləşdirmək olmur.

Qumuq yırlarından bir nümunə verməkə fikrimizi tamamlayırıq:

Qız yoldan keçən atlıya deyir:

- Hey barağan hey atlı! - Hey gedən, hey atlı!

Atın nege burcuma? - Atın niyə balaca?

Özün ariv ulansan - Özün gözəl oğlansan

Börkün nege qırcıma? - Börkün niyə tüksüz?

Atlı da qıza bu sarınla cavab verir:

Sen özün ariv qızsan - Sən özün gözəl qızsan

Sarın bulan sınıysan. - Sarın ilə sınırsan.

Meni ariv görgen son - Məni gözəl görgünən sən.

Börküm nege sanaysan? - Börkümə nə baxarsın?

İl quraqlıq gələndə, yağış yağmayanda insanların bir yere toplaşaraq müsəllaya çıxmalarına, Tanrıdan yağış istəmələri mərasiminə qumuqlar *Zemire* deyirlər. *Zemire* mərasiminə qadınlar qızlar da qatılır və mərasimlə bağlı nəğmələr oxunur.

Qumuqlarda, eləcə də bir çox türk xalqlarında janr kimi göstərilən yır, jır, cır, çır qədim türklərdə şeirə, nəzmə verilən ümumi ad olmuşdur. Bu günün özündə də İran İslam Respublikasının mərkəzi vilayətlərindən olan Əraq ostanında yaşayan Savə türkləri şeirə yır, şeir söyləyəyə yırçı deyirlər (**Şamil Əli, 2000:98**).

Qumuqlarda yırlar bir neçə misradan başlayaraq bir neçə yüz misrayadək uzana bilər. Mövzusunda isə məhdudiyət yoxdur.

Qumuq folklorçularının “Minküllünü yırı”, “Anjili qız”ı igidlik eposu, “Abdullanı yırı”, “İşayının yırı”, “Zoruşnu yırı”, “Eldaruşnu yırı”, “Akmurzanı və Bekmurzanı yırı”, “Ayqazini yırı”, “Torkalili Tonay biyii yırı”ni igidlik-tarixi yırları, “Soltanmutnu yırı”, “İslam batırın və Soltanmutnu yırı”ni (**Türkiye dışındaki...,2002:50, 20-ci cild, Kumık xalkı..., 2002**) və sairəni tarixi yırlar kimi təqdim etsələr də, xalq tərəfindən sevilə-sevilə oxunur və onlarca yeni-yeni əlavələr, dəyişikliklər də edilir.

Əsarət altında olan xalqların işğalçılar əleyhinə yaratdıqları bədii əsərlərin ifası, yazıya alınması və nəşri yasaq olsa da, insanlar həmişə belə əsərləri sevmiş, gizlində olsa da ifa etmiş, soydan-nəslə ötürərək yaşatmışlar. Nəhəng Rusiya dövlətinə qarşı 20 ildən artıq döyüşmüş Şeyx Şamil haqqında qumuqların yaratdıqları və yaşatdıqları “Şamil yırı” da başucalığı ilə söylənmiş folklor nümunələrindəndir. Yırda deyilir:

Terekleni bulay başın quvartqan,

-Ağaclar belə başını sallamış,

Ertenqi aççı ayaznı, tumanı,
-Sabah ertənin acı ayazı, dumanı,
Maskev bulan on seqiz yıl dav etdi.
- Moskva ilə 18 il dava etdi,
Dağıstannı imam Şamil ulanı.
-Dağıstanlı imam Şamil oğlanı.
Dağıstandan Şamil taydı - sıy taydı,
-Dağıstandan Şamil getdi-həmişəlik getdi,
Üstübüzden töre qerqen er taydı.
- Üstümüzdən töre yürütən ər getdi.

(Türkiye dışındakı..., 2002:43, 20-ci cild).

Qumuqlar arasında İmam Şamil və onun mübarizəsi ilə bağlı çoxlu şeir, mahnı, rəvayətlər olsa da, onlar vaxtında toplanıb çap edilməmişdir. Maraqlı burasıdır ki, türk xalqlarının bir çoxunda nəsr şəklində olan folklor nümunələri qumuqlarda yır kimi, yəni mənzum söyləndiyi halda „Koroğlu“ kimi məşhur dastan nağıl janrında verilir. Hətta Koroğlu haqqında yır belə toplanmamışdır. Bu da açıq-aşkar onu göstərir ki, dastan vaxtında onu yaxşı bilən və söyləyən-informatorlardan toplanmamışdır. Qumuq folklorunun toplanmasına ilk başlayan M.E.Osmanov olmuşdursa, sonrakı illərdə bu sahədə D.M.Şixaliyev, A.Şamsüdinov, M.Alibekov, S.Hacıyeva, A.Hacamatov, A.Hacıyev, K.Abukov, A.K.Abdullatipov və A.M. Sultanmuratov, A.H.Hacıyev və başqaları böyük işlər görmüşlər. Siyasi sifarişlərin azalmasından yararlanan qumuq folklorçuları son illər bir çox maraqlı nümunələr çap etdirmişlər. Miflərin, ovsun mətnlərinin, müstəmləkəçilərə qarşı döyüşmüş igidlərə həsr olunmuş yırların və s. çap edilməsi dediklərimizə nümunədir. Bütün bunlar qumuq xalqının əski çağlardakı dünyagörüşünü ortaya qoymağa imkan verir.

İnsanları doğruluğa, ədalətə, düzlüyə, mərdliyə, sədaqətə səsləyən atalar sözləri, „beynin idmanı“ adlandırılan tapmacalar

(qumuqlar bu janra tapşurmalar deyir. Cavabları öz içərisində gizlədilər tapşurmaları qumuqlar çox vaxt yır və sarın şəklində söyləyir, cavabları da eyni şəkildə verilir), müdrik fikirlər aşılayan nağıllar, mərasim nəğmələri, miflər, alqışlar, qarğışlar, bir sözlə, folklorumuz əvəzsiz bədii nümunələr olub yazılı ədəbiyyatın inkişafına təkan vermişdir. Qumuq yazılı ədəbiyyatı uzun illər klassiklərdən ayrı salınsa da, zəngin şifahi xalq yaradıcılığına dayanaraq milliliyini qoruyub saxlaya bilmişdir.

2. Qumuqların yazılı ədəbiyyatı

Son dövrlərdə qumuq tarixini araşdıranlar qürurla Xəzər hövzəsində, Qafqazda, Ön Asiyada mövcud olan mədəniyyətin böyük bir hissəsinin onların ulu babaları - protoqumuqlar tərəfindən yaradıldığını yazırlar (**Kadıradjuyev K., 1992:5**)

Qumuqlar qədim keçmişləri ilə qürur duysalar da, uzun illər yazılı ədəbiyyatlarının tarixini XIX yüzildə yaşamış Yırçı Kazakla başlamışlar. Sovetlər Birliyi çökdükdən sonra bu ideoloji təsirlər də aradan qalxmağa başladı. Hələlik qumuqlar ədəbiyyatlarını zəngin folklorları və XV yüzildə yaşamış Ummu Kamal (Nuri) ilə başlayırlar. Həxtər xan şəhərində oxumuş, xanı öldürdüyünə görə özü də öldürülmüş Amanxoru (1670-1706), şeirlərində zalımları, haqsızlığı, xanları və murzaları tənqid etdiyinə görə gözləri kor edilmiş Sayit Koçxurlunu (1767-1812), igidliyi tərənnüm edən, yurdu uğrunda savaşıyan cəsur insanları öyən Mirza Qalulu (1696-1742) da qumuq ədəbiyyatına daxil edirlər (**Mehran Aziz, 2008:13**)

Bugünkü Dağıstan Respublikasının ərazisi uzun illər ya tam, ya da qismən Şirvan bəylərbəyliyi tərkibinə daxil olduğundan burada yetişən alim və şairlər də bugünkü Azərbaycanla sıx bağlı olmuşlar.

A.K.Abdulatipov isə orta yüzillər qumuq ədəbiyyatından bəhs edən kitabında məşhur „Dərbəndnamə“ tarixi xronologiyasının müəllifi XVI-XVII yüzillərdə yaşamış Muxammət Avabi Ağdaşını qumuq nəsrinin banilərindən saydığı kimi XVII yüzildə yaşamış tarkovlu Əli Bağdadini (Bağdat Əli), Əliqulu xan Valeh Dağıstanini (1712-1756), endireyli Taşav Xacini (ölümü 1841), yaxsaylı Yusup Yaxsavini (Qılıcev), endreyli İdris Əfəndini (ölümü 1878), Maqomat Kazanbiyevi (1865-1926) də qumuq ədəbiyyatına daxil edir (**Abdulatipov, A.K.,**)

Əslində Endirey kəndində vəfat etmiş Muxammət Avabi Ağdaşi də yuxarıda adı ondan sonra çəkilənlər də qumuq olsalar da ana dillərində yazıb-yaratmamışlar. Mədrəsələrdə dərs deyən bu elm adamları əsasən ərəb və fars dillərində yazıb yaratmışlar.

Türkiyəli araşdırıçı Çetin Pekacar qumuq yazılı ədəbiyyatını üç dövrə bölür. XIX yüzilə qədər olan dövrü Müştərək dönəm, XIX yüzildən 1917-ci ilədək olan dövrü Ekim (Oktyabr) devrimi öncəsi dönem, üçüncü dövrü isə Ekim devrimi dönemi (XX yüzilin başlarından günümüzədək olan dövr) adlandırır.

Ummu Kamal (Nuri) (15 yüzil, Koünq-1475, Konya). Son illərdə qumuq araşdırıcıları orta çağ qaynaqlarını diqqətlə öyrənərək öz tarixi irslərinə yiyə çıxırlar. Buna Ummu Kamalın (Nuri) yaradıcılığının öyrənilməsi gözəl nümunə ola bilər. XVIII yüzildə yaşayan ləzgi şairi Əli Ruhulidən qalan kitabların arasında Ummu Kamalın da şeirləri tapılmışdır. Onun bəzi şeirləri Oktyabr çevrilişindən əvvəlki illərdə Türkiyədə, Kazanda çıxan kitablarda çap olunmuşdur.

Şairin qumuq olduğunu isbatlamaq üçün aşağıdakı misraları nümunə göstəririlər:

Elter qönqül ol ellerqe
Misqin kumuk sümbünlerin...
Gezdim, tuzdum çox devleşdim,

Axır vatanım oylaşdım,
Hay aman, Koünqa yol görmedim
İnq son barıp Şama döndüm.

(Karçıqa, 2002: 6).

Misralardakı, „Misqin kumuk“ ifadəsinə dayanaraq şairin qumuq olduğunu və „Koünqa“ ifadəsinə dayanaraq, Koünqalı olduğunu söyləyirlər. Araşdırıcılar Koünqanı indiki Dağıstan Respublikasındakı Bavaqay və Çirürt yaylasındakı Koysun çayının sahilindəki Koünqala ilə eyniləşdirirlər. Şairin öncə kəndlərində, sonra Şirvanda (indiki Azərbaycan) dərin bilik aldığını, əsgəri bölüklərdə qazi olduğunu, Osmanlı orduları ilə birlikdə döyüşlərdə iştirak etdiyini, sonralar indiki Türkiyədə yaşadığını və 1475-ci ildə Konya şəhərində öldüyünü yazırlar. **(Karçıqa, 2002:6).**

Ummu Kamalyə aid edilən:

Dengizde bir saz olur,
Gül açılır, yaz olur.
Men yarıma gül demen -
Gülün ömrü az olur.

(Türkiye dışındaki..., 2002:197, 20-ci cild).

-şeyri bu gün də Azərbaycanda xalq mahnısı kimi oxunur və bayatı kitablarına yazarı bəlli olmayan mətn kimi salınır. Şairin „Haşiq ellerine kim geter?“ şeirində Yunis İmrə ruhu aydın duyulur.

Kazak Tatarxan oğlu Yırçı (1830, Tarkovsk qəzasının Müslüm (indiki Atlan) kəndi-1879). Doğum və ölüm ili dəqiq bəlli olmayan Kazak gözəl yırlar-şeyrlər söylədiyinə görə xalq arasında Yırçı Kazak kimi tanınmışdır (Azərbaycanda bu şairin adı İrçi Kazak, rus qaynaqlarında Kazak kimi yazılır **(ASE, III cild, səh. 301 və IV cild, səh. 526).**

Doğulduğu bölgədə xarakterik olan bir “işdə” - qız qaçırma-da (gəncliyində dostuna sevdiyi qızı qaçırmasına kömək edibmiş) iştirak etdiyinə görə həbs edilib Sibirə sürgünə göndərilir.

Sibirdə olarkən vətən həsrətli, nisgilli və zəmanəsindən, məmurların özbaşınalığından, haqsızlıqdan, ədalətsizlikdən bəhs edən şeirlər yazmışdır. Vətənə döndükdən sonra da yazı üslubuna sadıq qalmışdır. Onun şeirləri arasında aşiqanə, lirik nəğmələr olsa da, yaradıcılığının əsasını zəmanədən şikayət, düşmənlərinin ona etdikləri pislilər, məmurların isə haqsızlıqlara göz yummalarının tənqidi təşkil edir. Gözəl şeirləri ilə xalqın qəlbini ovsunlayan şairi düşmənləri, təxminən, 1879-cu ildə öldürürlər. **(Kazak Yırçı, 2001, ASE, 1980:526, 4-cü cild).**

Yırçı Kazakın ağırlı-acılı ömür yolu və zəmanədən narazılıq dolu şeirləri Sovet ideoloqlarının işinə yarayır. Hətta rəsmi və ciddi nəşr sayılan ensiklopediyalarda onun haqqında “...qumuq ədəbiyyatının banisi. Aşiqanə və fəlsəfi didaktik şeirlər yazmışdır. Feodal sarayında kənz olan sevgilisini qaçırmaqda dostuna kömək etdiyi üçün Sibirə sürgün edilmişdir... Sürgündən qayıtdıqdan sonra bəyləri və knyazları ifşa edən şeirlər yazmışdır” kimi bilgi verilir **(ASE, 1980: 526, 4-cü cild).**

Qumuq ədəbiyyatşünaslarının Yırçı Kazakın yaradıcılığına daha çox önəm vermələrinə səbəb orada haqsızlığa, zülmə, ədalətsizliyə etiraz, insanları düzlüyə, doğruluğa, xeyirxahlığa, yardımsevərliyə çağırış notlarının güclü olmasıdır. Sovet dövründə tərbiyə almış ədəbiyyatşünaslar buna bir sinfi mübarizə motivi kimi baxmağa çalışmışlar.

Əslində Yırçı Kazak sinfi mübarizədən uzaq, cəmiyyətdəki nöqsanları, ayrı-ayrı adamların pis əməllərini kəskin tənqid edən, beləliklə, insanları tərbiyələndirməyə çalışan bir sənətkardır. Çox vaxt Yırçı Kazakla Mahimmat apəndi Osmanovu qarşı-qarşıya qoymuşlar.

Göründüyü kimi, onun həyat və yaradıcılığına bir sinfi mübarizə donu geyindirmişlər.

Abdulahman (Abduraman) Atlıboyunlu (? , Kakaşura kəndi-1870, Atlıboyun). Şairin şeirlərində doğulduğu və öldüyü hər iki kəndin adı təxəllüs kimi işlədilir. Şirvanın (Azərbaycan) və Dağıstanın məşhur din bilginlərindən elm öyrənən, ərəb, fars, türk dillərini mükəmməl bilən Abdulrahman ömrünün sonunadək kadılıq (qazı) etdiyinə görə onu çar Rusiyasının da, Sovet hökumətinin də məmurları sevməmişlər. Doğru poeziyası gələnlərinə sadıq qalan Abdulrahman dini məzmunlu didaktik, lirik şeirlər yazmışdır. Onun şeirlərinin dili bugünkü qumuqcadan fərqli, yəni Çətin Pekaçarın bölgüsündə göstərilən müştərək dönmənin şairlərinin dilindədir. Sovetlər zamanı onun əsərlərinin çarpına və təbliğinə soyuq bir münasibət vardı.

Sovetlər Birliyi çökməyə başladıqdan sonra şairin yaradıcılığına diqqət artmışdır.

Mahammət apəndi (əfəndi) Ömər oğlu Osmanov (1838, Tersk vilayətinin Yaxsay kəndi-1904). Rusiya işğal etdiyi bölgələrin nüfuzlu ailələrindən seçdiyi yeniyetmə və gənclərə təhsil vermək, onların təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olmaqla özünə sadıq məmurlar hazırlamağa çalışırdı. Osmanovlar ailəsi də belə seçilmiş nəsillərdən biri olmuş, Mahammət apəndinin atası Ömər Osmanov uzun illər çar mühafizə alayında xidmət etmişdir.

Mahammət ilk təhsilini Yaxsaydakı mədrəsədə almışdır. Bu mədrəsə bölgənin ən seçilən və təhsil proqramını zamanla uyğunlaşdıran bir mədrəsə olmuşdur.

1865-ci ildə atası çarın mühafizə alayında xidmətdən təqaüdə çıxdıqda onun yerinə oğlu Muhammatı müsəlmanlardan təşkil edilmiş alayda kadı (qazı) vəzifəsinə götürmüşlər. Beləcə M.E.Osmanovun Peterburq həyatı başlamışdır. O, çar mühafizə xidməti alayından tərxis olunduqdan sonra vətənə dönməyib, Peterburqda qalaraq 1867-ci ildən Universitetinin şərqsü-

naslıq fakültəsində türk-tatar dilindən dərş deməyə başlamışdır **(Literaturadan..., 1979:22)**.

M.E.Osmanov 1883-cü ildə Peterburqda çap etdirdiyi „Ногайские и кумыкские тексты (Сборник ногайских и кумыкских песен, преданий, поговорок, пословиц)“ kitabına Yırçı Kazakın ona nəzmlə yazdığı məktubunu da daxil etmişdir. Şair şeir dili ilə həmyerlisini vətənə dönməyə səsləmişdir. Hökumət qulluğunda olan, hakim dairələrə yaxın sayılan bir şəxsin belə vətənpərvər şeiri universitetin dərş kitabına salması onun cəsarətindən və mövzuya ürəkdən bağlılığından xəbər verir. Bunu ədibin sonrakı fəaliyyəti də təsdiqləyir.

Şair Kazan şəhərində olarkən cədidçilərin - yenilikçilərin təsiri ilə sadə və aydın dillə xalqı təhsilə çağırən, sosial məsələləri gündəmə gətirən, alkoqollu içkilərdən uzaq durmağı nəsihət edən, igidliyi, qəhrəmanlığı öyən şeirlər yazır. „Nəsihət“ adlı kitabını da 1889-cu ildə Kazan şəhərində çap etdirmişdir. Onun lirik-romantik səpgili “Gülqız”, eləcə də „Şavxalın qalası“ və b. əsərləri klassik Doğu şairlərinin işlətdiyi təşbih və istiarələrlə zəngindir.

Bolşeviklərin azsaylı xalqlara verdiyi mədəni imtiyazlardan yararlanan qumuq ziyalıları şairin ölümündən 22 il sonra - 1926-cı ildə Buynakda “Mahammət apəndi Osmanovun şeirlər məcmuəsi” adlı kitabı çap olunmuşdur. **(Ahmedov Ahmed, 2004:309)**. Lakin kitaba şairin şeirlərinin hamısı daxil edilməmişdir. Sovet ideologiyasına uyğun gəlməyən bir sıra əsərləri nəşrdən kənarında qalmışdır.

Sovetlər Birliyi çökdükdən sonra yenidən M.E.Osmanovun həyat və yaradıcılığına, elmi və ictimai fəaliyyətinə diqqət artmışdır.

Yırçı Kazakla M.E.Osmanov çağdaş olduqlarından yaradıcılıqlarında bir yaxınlıq vardır. İkisi də cəmiyyətdəki nöqsanları,

ayrı-ayrı adamların çatışmazlıqlarını poetik dillə tənqid edib onu islahə çalışmışlar. Aralarındakı fərq ömür yollarının ayrılığı və birinin bu mövzuda çox, o birinin az yazmasından o yana keçmir. Yırçı Kazakın şeirlərini ilk dəfə toplayıb nəşr etdirən də M.E.Osmanov olmuşdur. Lakin Sovet dönəmində bir çox araşdırıcılar ideoloji nədənlərdən bu iki sənətkarı qarşı qarşıya qoymuş, Yırçı Kazakı sanki bununla daha böyük göstərməyə çalışmışlar.

Abusupiyan Akayev (1872, Tersk vilayətinin Töben Qazanış kəndi-1931, Rusiya Federasiyası, Arxangelsk vilayətinin Kotlas şəhəri). Qazı Akayın bir oğlu dünyaya gəlir və onun adını Abusupiyan qoyurlar. Bu elə bir zaman idi ki, Rusiyanın Qafqaz işğalından 70 ildən çox keçməsinə baxmayaraq, oranı hələ də istədiyi kimi, yəni ölkənin hər yerində işlək olan qanunlarla idarə edə bilmirdi. Rusiyada mövcud olan qanunların bəziləri Qafqaz xalqlarına, eləcə də əsarət altına aldığı müsəlman xalqlarına aid edilmirdi.

Rusiyada ictimai yerlərdə mülki şəxslərin qılınc, xəncər və b. kəsici silahlarla görünməsi qadağan olduğu halda, Qafqaz xalqlarının nümayəndələrin xəncərlə gəzməsi milli atribut sayılırdı. Müsəlman xalqları aralarında mübahisələr, ziddiyyətlər düşdükdə, hətta problem ölüb-öldürməyə gəldikdə belə Rusiyanın məhkəmə orqanlarına deyil, müsəlman qazilərinə müraciət edirdilər. Rusiyanın hakim dairələri də zor gücünə də olsa, bunun qarşısını ala bilmədiklərindən qaziləri saxlamağa məcbur oldular. Beləliklə ölkədə iki məhkəmə sistemi mövcud oldu.

Abusupiyanın atası Akay da dini təhsil gördüyündən, islami ehkamları yaxşı bildiyindən onu qazi seçmişdilər. Çar məmurları qazilərin işinə nəzarət etsələr də, onlar cəzaları Rusiyanın qanunlarına görə deyil, şəriət qanunlarına görə müəyyənləşdirir, hökm verərkən Qurani-Kərimi əsas götürürdülər.

Abusupiyan da ilk təhsilini evdə atasından aldı. Quran oxumağı, şəriəti, fars və ərəb klassiklərinin bədii-nəsihətamiz əsərlərini oxumağı öyrəndi. Sonra onu Töben Qazanış kəndindəki məktəbə göndərdilər. Bu məktəblərdə dərs tədris proqramı ilə deyil, şagirdin proqramı mənimsəməsi ilə ölçülürdü. İti zəkali, dərslərini yaxşı mənimsəyən şagirdləri müəllim-molla zəif oxuyanlara rəhbər təyin edirdi.

Fitri istedadı ilə seçilən Abusupiyanı da molla yaşadlarına, həm də yaşda özündən böyük olan, proqramı mənimsəməyənlərə rəhbər təyin etdi. Necə deyərlər, balaca Abusupiyan özü molladan öyrənməklə yanaşı, həm də müəllimlik etdi, məktəbə yeni gələnlərin və proqramı vaxtında mənimsəyə bilməyənlərin dərs oxumalarına nəzarət etdi. Bununla da, özünün oxuduqlarını bir daha təkrarlamış oldu. Bu da tədris edilən proqramın yaddaşına hopmasına kömək etdi.

Abusupiyan doğulduğu kənddəki ibtidai məktəbi bitirdikdən sonra, atası onu Güngüteydəki mədrəsədə oxumağa göndərir. Oradakı tədris proqramını birincilər sırasında başa vurur. Atası Akay dövrünün elm adamlarını və pedaqoqlarını yaxşı tanıdığından oğlunu Teymurxanşuradakı, Soğratdakı, Tarqutdakı mədrəsələrə göndərir və bununla da Abusupiyanın Dağıstanın tanınmış alimlərindən dərs almasına, dini elmlərlə yanaşı, dünyəvi elmləri də dərinlən mənimsəməsinə şərait yaradır.

O, türk, fars, ərəb dillərini, ədəbiyyat, tarix, astronomiya, astrologiya, fəlsəfə, fizika, riyaziyyat, həndəsə, coğrafiya və b. fənləri bilən bir gənc kimi doğma kəndlərinə qayıdır. Kənddə yeni məktəb açaraq bildiklərini həmyerlilərinin övladlarına öyrətməyə çalışır. Onun sorağı tezliklə ətraf kəndlərə də yayılır. Bölgənin sayılıb-seçilən adamları uşaqlarını Abusupiyanın yanına gətirirlər. Beləcə az zamanda onun şagirdlərinin sayı xeyli artır.

Abusupiyan müəllim işlədikcə təhsil və tədrisdəki nöqsanları görmək imkanı əldə edir. Keçmiş mədrəsə proqramlarının zamanın nəbzini tutmadığının şahidi olur. Odur ki, həm təhsilini artırmaq, həm də təcrübə qazanmaq üçün Kazan və Orenburq şəhərlərində oxumağa gedir.

1902-ci ildə təhsilini tamamlayaraq təcrübə qazanan Abusupiyan Akayev Dağıstana, yəni doğma kəndi Töben Qazanışa dönərək yeni məktəb açmağı planlayır. Lakin bu dəfə mədrəsə açmaq istəmir. Çünki mədrəsələrin tədris proqramı onu qane etmirdi. Yeni qaydalı – “Üsuli-cədid” məktəbini açmaq istəyir. Bu məktəb üçün dərslik və metodik vəsait çatmadığından yaxın dostu Mahammət Mirza Mavrayev ilə birlikdə Kırırma, İsmayıl bəy Qaspiralının yanında gedir.

1902-1903-cü illərdə orada mətbəə, nəşriyyat işlərini öyrənir. “Tərcüman” və başqa qəzet-jurnallara məqalələr yazmaqla yanaşı, Baxçasaray və Akmesçitdə (Simferopol) özünün yazdığı kitabları da çap etdirir. 1903-cü ildə Baxçasarayda nəşr etdirdiyi “*Macmu al-aşgar al-acamiyat*” adlı topluya yırları, sarınları, atışmaları, atalar sözləri, qumuq şairlərindən Yırçı Kazakın, M.A.Osmanovun, M.Alibekovun və özünün bəzi ədəbi əsərlərini daxil edir.

Qumuq Abusupiyan Akayev İsmayıl bəy Qaspiralının “Dildə, fikirdə, işdə birlik” tezisində ürəkdən bağlı olsa da, onu Dağıstanda həyata keçirə bilməyəcəyini görür.

Abusupiyan Akayev yaxşı başa düşürdü ki, bölgə xalqlarını türk dili vastəsilə bir araya gətirmək olmaz. Çünki kəndlərin sakinlərinin çoxu ömürləri boyu bəlkə də bir dəfə də olsun doğulduğu yerdən uzağa getməyib, orada doğulub, yaşayıb və ölürdülər. Buna görə də çoxdilli bir bölgədə ümumi işlək və ünsiyyət dili kimi türk dilinin yayılmasına çalışsa da, bu xalqları birləşdirəcək yeganə vasitənin islam dini olduğunu görür.

Abusupiyan da dinin yayılmasına və dini təbliğata xüsusi önəm verir. Yaxşı bilirdi ki, Şeyx Şamil də islam dininin birləşdirici gücündən bacarıqla yararlanaraq Rusiya kimi hərbi qüdrəti dünyanı lərzəyə salan dövlətə 30 il müqavimət göstərə bilmişdi.

İstanbulda, Kırımında təcrübə keçib Dağıstana qayıdan Abusupiyan Akayev kənddə məktəb açmaq fikrindən daşınır. Bölgənin ən böyük yaşayış məskənlərindən olan Teymurxanşuraya gələrək 1904-cü ildə orada Mahammat Mirza Mavrayev ilə birlikdə ilk milli mətbəə qurur. O, ərəbcə yazılarında ad və soyadını Abusupiyan ibn Akay al-Dağıstani al-Qazanışı al-Kubra şəklində yazır, bəzən də Arslanbekov soyadını işlədir.

Abusupiyan Akayevin Teymurxanşurada Mahammat Mirza Mavrayev ilə birlikdə qurduğu ilk milli mətbəə böyük uğur qazanır. Azərbaycanın ictimai-siyasi xadimləri və ədiblərindən Şeyx Məhəmməd Xiyabani, “Əkinçi” qəzetinin müxbirlərindən Məmnun Əlqadari, Mirzə Əbdürrəhim Talıbov və b. Abusupiyan Akayevlə sıx əməkdaşlıq edir, kitablarını onun mətbəəsində çap etdirir, onun ərəb dilində nəşr etdiyi “Bəyan ül-həqiqət” jurnalına məqalə yazırlar.

Abusupiyan Akayev əsas ağırlığı islam dininə dair kitabların nəşrinə verməklə yanaşı, özü də islam dininin təbliğinə dair kitablar yazır. O, yalnız din alimi və dini ədəbiyyatı yayan nəşir olmaqla qalmır, qumuq folklorunu toplayıb nəşr edir, müxtəlif dillərdən qumuq dilinə tərcümələr edir.

Müəllimlik etməklə yanaşı, Doğu ədəbiyyatına dair araşdırmalar aparan, folklor nümunələri toplayıb çap etdirən Abusupiyanın qələmindən 40-dan çox kitab çıxmışdır.

1917-20-ci illərdə bölgədə gedən savaqlar Abusupiyanın fəaliyyətinə də mənfi təsir göstərir. 1920-ci ildə bölgəni işğal edən bolşeviklər Abusupiyan kimi nüfuzlu, əlində təbliğat vasitəsi və mətbəəsi olan bir insanın gücündən məharətlə istifadə edirlər.

Abusupiyan da Sovet hökumətinin sülh, bərabərlik, azadlıq və s. şüarlarına aldanaraq onlarla əməkdaşlığa razılaşır. İnternasional marşını qumuq türkcəsinə tərcümə edən Abusupiyan, qumuq türkcəsində ilk bolşevik qəzeti „İşçi xalq“ı da nəşr edir və bir müddət onun redaktoru da olur.

İlk kitabını 1900-cü ildə nəşr etdirən A.Akayev dərns deyib gənc nəslin tərbiyəsi ilə məşğul olmaqla yanaşı, “Sullam allisan” lüğətini hazırlayır. Bu dörd dilli sözlükdə ərəb-qumuq-avar-rus dillərindən alınmış sözlərin izahı verilir. Qumuq türkcəsinin söz xəzinəsini zənginləşdirmək üçün 200 səhifəlik bir terminlər sözlüyü də hazırlamışdır. Onun “Totuname”, „Dahir ilə Zahra“, “Yusup ilə Zulayxa” kitabları tatarcanın qumuqcaya uyğunlaşdırılmasıdırsa, dərmanların hazırlanması qaydalarından bəhs edən “Hazir darman“ kitabı, eləcə də „Əx-laq kitabı“, „Yüz ilin asan təqvimi“, „Qumuq folkloru və ədəbiyyat əsərləri antologiyası“, „Bozoğlan“ və b. kitabları bir araşdırıcı zəhmətinin, axtarışlarının bəhrəsidir.

Sovet hökumətinin şüarlarına aldanaraq onun gəlişini alqışlayan, möhkəmlənməsi üçün var qüvvəsi ilə çalışan, bolşeviklərin açdığı qəzətdə onların ideologiyasını yayan alim-yazıçı sonradan yanlışlığa yol verdiyini anlayır və xəyal qırıqlığına uğrayır. Bolşeviklərin də ona göstərdiyi diqqət və qayğı uzun sürmür. Qadınlara çadralarını, kişilərə papaqlarını atdırma kampaniyası, dinə qarşı təzyiqlər, min ildən çox istifadə edilən ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsi Abusupiyanın ürəyindən olmur. Hökumətin siyasətinə açıq narazılığını bildirir.

Abusupiyan Akayev və bölgənin bir çox ziyalıları, hətta partiya-sovet işçiləri Moskvaya Dağıstan xalqları arasında orta q ünsiyyət vasitəsi olan türkcənin rus dili ilə əvəzlənməsinə etiraz edirlər. Təklif edirlər ki, Moskva uzaq olduğundan ora

ilə əlaqə qurmaq çətindir, buna görə də Dağıstan MSSR Azərbaycan Respublikasının tərkibinə verilsin.

Sovet xüsusi xidmət orqanları sərt tədbirlər həyata keçirir. Onlarla ziyalı və partiya-sovet işçisi həbs edilir, sürgünə göndərilir, vəzifədən uzaqlaşdırılır.

1929-cu ildə Abusupiyan Akayevin mətbəəsi bağlanılır və özü də həbs edilərək Perm vilayətindəki Pinug stansiyasında dəmiryolu çəkilişində işləməyə göndərilir. Oradan da Arxangelsk vilayətinin Kotlas şəhərinə göndərilən yazıçı-alim ilk dəfə həbsxanada siyasi aclıq aksiyasını təşkil edən Azərbaycanlı siyasi məhbusları ilə görüşür. Bu yer daha çox Solovki kimi tanınır. Rus yazıçısı Soljenitsinin Nobel mükafatına layiq görülən “QULAQ arxipelaqı” romanı da burada baş verən hadisələrdən bəhs edir.

A.Akayev orada həbsdə olan Azərbaycan siyasi məhbusları ilə görüşür və onların mübarizəsini dəstəkləyir. 1931-ci ildə həbsdə ölən ictimai xadim, şair, nəşir, tərcüməçinin həyat yolunun və yaradıcılığının öyrənilməsinə maraq Sovet hökumətinin çöküşündən sonra başlayır. Nə yazıq ki, hələ də onun fəaliyyəti layiqincə qiymətləndirilməmiş, əsərlərinin hamısı çap olunub araşdırılmamışdır.

Abusupiyan 1929-cu ildə həbs edilməsinə, 1931-ci ildə ölməsinə baxmayaraq 1937-ci ildə tutulanların müstəntiqə verdikləri ifadələrdə onun adı da var. SSRİ-ni dağıdaraq Vahid Türk-Tatar Respublikası yaratmaq istəyənlərdən söz gedəndə Bəkir Çobanzadə onun rəhbərlik etdiyi gizli təşkilatda Quzey Qafqaz qrupuna aşağıdakı şəxslərin daxil olduğunu deyir: Alim Paşa-Solqar (Alimpaşa Salavatovun adı bu şəkildə yazılıb-Ə.Ş.), Abusufyan-Kumuk, Ədhəm Feyzi, Şövqi Bektora (**Babayev Adil, 2003:85**).

Ensiklopediyaçı bilgin, şair, bacarıqlı nasir Abusupiyan Akayevin acı taleyi də qumuq ədəbiyyatına ağır zərbə olmuşdur.

Yırçı Kazakdan öncə yaşamış Ummu Kamalın və ya onunla çağdaş olmuş Abdulrahman Kakaşuralunun (Atlıboyunlu), Mahammət apəndi Osmanovun, Abusupiyan Akayevin (baxmayaraq ki, onun əsərlərinin bir çoxu ədəbiyyatı mövzucə yeniləşdirmə dövrünə təsadüf edirdi, hətta Sovet dövründə yazdığı əsərləri də vardı) adları ənənəvi Doğu şeir üslubunda – didaktik, əxlaqi, lirik şeir yazdıqlarından Sovet dövründə o qədər də təbliğ olunmurdular. Yırçı Kazak və şeirlərində dövrün nöqsanlarını tənqid etməyə üstünlük verən, zəmanədəki haqsızlıqlardan şikayətlənən Manay Alibekov və başqalarına ədəbiyyatşünaslıqda, mətbuatda geniş yer ayrılırdı.

Bu tarixşünaslıqda da özünü göstərirdi. Ulu babaları qüdrətli türk dövlətləri qurmuş qumuqlara XVII-XIX yüzillərdə mövcud olmuş yerli özünüidarə qurumları, yəni yerli feodalların hakim olduğu Pargu şavhallığı, Mehtulu xanlığı, Endrey, Köstek və Yaxsay bəylikləri qumuq dövlətləri kimi tanınırdı və bunlarla qürur duymaları təbliğ olunurdu. Onlar ulu babalarının qurduqları qüdrətli dövlətlərdən uzaqlaşdırıldıqca, həmin mühitdə yaşayıb-yaratmış şair və yazıçılardan, elm adamlarından da uzaqlaşdırılırdılar. Beləliklə, cismən olduğu kimi, şüurca da ümumtürk varlığından ayrılmış olurdular.

Bütün bunlara baxmayaraq Yırçı Kazak da, Abdulrahman Kakaşuralunlu (Atlıboyunlu) da, Mahammət apəndi Osmanov da, Abusupiyan Akayev də, hətta Aşıq Ensar da (1860-1934) qumuq ədəbiyyatının klassiklərindən sayılmalıdırlar. Əslində onların yaradıcılığı istər dil-üslub, istərsə də mövzu baxımından çağdaşları olan Azərbaycanda, Ön Asiyada, Kırımıda, Türkmənistanda yaşamış el şairlərinin, aşıqların əsərlərindən o qədər də seçilmir.

2.1. Qumuq yazılı ədəbi dilinin formalaşmasında və ədəbiyyatının inkişafında Yaxsay və Töben (Aşağı) Qazanış kəndlərinin rolu

Yaxsay yaxın yüzillərdə Dağıstanın ən inkişaf etmiş inzibati mərkəzlərindən biri olmuşdur. Buradakı mədrəsədə dövrünün savadlı din bilginləri çalışmışlar. Onlarda təhsil və tərbiyə alanların bir çoxu sonralar Doğuda məşhurlaşmışlar.

Şair Seyid Əzim Şirvani də bu mədrəsədə oxumuşdur. 1835-ci il iyulun 10-da Şamaxıda anadan olan Seyid Əzim 7 yaşında atasını itirir. Anası Gülsüm xanım övladlarını da götürüb Yaxsayda qazi-dini qaydalar üzrə hakim işləyən atası Molla Hüseynin yanına gedir **(Köçərli Firudin, 1981:30, 2-ci cild.)**

Molla Hüseyn Seyid Əzimin fərasətinə, hazırcavablığına, diribaşlığına görə onu əzizləyir və təhsilini davam etdirməsinə yardımçı olur. 10 ilə yaxın Yaxsayda yaşayan Seyid Əzim 1853-cü ildə anası Gülsüm xanımla geriyə - Şamaxıya qayıdır. Şair sonralar həmin günləri xatırlayaraq yazır:

Oldum ol gün ki, çardəh salə,
Düşmədim fikri-dövləti malə.
Eylədim arifanə kəsbi-ülum,
...Oxudum nəhvü -sərfü, fiqhü üsul,
Hikmətü heyət eylədim məhsul.

(Hüseynov Sadıq, 1977:13).

Çox təəssüf ki, Seyid Əzimin və babası Molla Hüseynin yaşamının Yaxsay dövrü gərəyincə öyrənilməmişdir. Mədrəsədə yeniyetmə Əzime kimlər dərs deyib, kimlərlə dostluq edib, sonralar qumuq ziyalılarında kimlərlə ünsiyyətdə olub? Bu suallara cavab verən araşdırmaya hələ rast gəlməmişik. Seyid Əzimlə M.E.Osmanovun arasında yaş fərqi o qədər də çox deyildi. Hər ikisi eyni mədrəsədə oxumuşdur. Yəqin ki, bir-birini tanıyırmışlar.

Azərbaycan qaynaqlarında Yaqsay və Aksay, Ağsay (**Dağstan ədəbiyyatı antologiyası, 1959, ASE. 1980, 8-ci cild, Köçərli Firidun, 1981**) kimi yazılan bu kənddə M.E.Osmanov, M.Alibekov, N. və Z.Batırmurzayevlər, A.Muhammadov, A.P.Salavatov, A.V.Suleymanov, S.Toqbolatov, Ş.Alberiyev, M.Atabayev, L.Hajaqayev, M.A.Adilxanov Y.Alimxanov kimi şair, yazıçı, publisistlər, Ahmat Sayıp Əfəndi kimi alim və pedaqoq, Rəşid xan Qaplanov kimi dövlət xadimi, rus yazıçısı M.Bulqakovun dostu və onunla birlikdə pyes yazmış, uzun illər Vladıqafqazda hüquqşünas işləmiş Tajuttin Penzullayev və b. aydınlar doğulub boya-başa çatmışlar. Bu kənddə oxumuşların adlarını da əlavə etsək böyük bir siyahı yaranar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin naziri olmuş Rəşid xan Zabit oğlu Qaplanov da 1883-cü ildə Yaxsayda doğulmuşdur. Mədrəsəni bitirdikdən sonra Vladıqafqazdakı realni gimnaziyada oxumuşdur. Sonra Parisə gedərək Sarbon Universitetinin hüquq fakültəsinə qəbul olunmuşdur. 1910-cu ildə universiteti bitirəndə onu İstanbulla Darülfünunda işə dəvət etmişlər. R.Qaplanov 1913-cü ilədək orada müəllim işlədikdən sonra yenidən Vladıqafqaza gələrək dairə məhkəməsi sədrinin köməkçisi işləmişdir.

Rusiya əsarətində olan Dağlı xalqlarını, eləcə də türk-müsləman xalqlarını azad və fəravan görmək istəyən R.Qaplanov ölkədə baş verən hadisələrə müşahidəçi kimi baxa bilməmiş, Rusiyada gedən siyasi proseslərdə fəal iştirak etmiş, Quzey Qafqaz xalqlarının müstəqil dövlətlərini qurması üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Çərkez-Dağstan və Quzey Qafqaz Dağlı Xalqları İttifaqı Respublikası hökumətlərində müxtəlif nazir vəzifələrində çalışmışdır. Rusiyanın hərbi qüvvələri gənc hökuməti dağıtdıqdan sonra, yəni 1919 ilin əvvəllərində R.Qaplanov Bakıya gələrək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində Nəsim bəy Yu-

sıfbəylinin martın 14-də təşkil etdiyi 4-cü hökumətdə maarif və dini etiqad naziri vəzifəsinə təyin olunmuşdur.

Vəzifə borcunu şərəf və ləyaqətlə yerinə yetirən R.Qaplanovun nazir işlədiyi dövrdə ana dilində məktəblər açmış, dərslərlər, tədris proqramları yaradılmışdır. Hazırkı Bakı Dövlət Universitetinin açılmasında yaxından iştirak edən R.Qaplanov nazir vəzifəsini yerinə yetirməklə yanaşı, universitetdə “Osmanlı ədəbiyyatı tarixi”ndən dərs demişdir.

Onun işgüzarlığını, işinə məsuliyyətlə yanaşmasını dəyərləndirərək 5-ci hökumətdə də maliyyə naziri təyin etmişlər. R.Qaplanov dövrüyyəyə buraxılan pulların qiymətdən düşməməsi və devalvasiyaya uğramaması üçün böyük səy göstərmişdir. 1920-ci il fevralın əvvəlində Bakı bonclarının Zaqafqaziya pullarının dəyişdirilməsini dayandırmaq haqqında, 1920-ci ilin aprelində Batauma ixrac edilən neft və neft məhsulları üçün rüsumların yalnız Azərbaycan pulu ilə ödənilməsi haqqında sərəncam vermişdir.

Bolşeviklər həmişəki kimi yenə də vədlərinə əməl etməyərək 1920-ci ilin aprelində Azərbaycanı işğal etdikdə kütləvi həbslərə başlamışlar. Beləcə iyun ayında keçmiş nazir, peşəkər hüquqşünas R.Qaplanov da Bakıda həbs olunmuşdur. Onu əvvəlcə Vladıqafqaza, sonra isə Moskvaya göndərmişlər.

R.Qaplanov kimi savadlı və vicdanlı kadra bolşeviklərin böyük ehtiyacı olduğundan həbsdən azad olduqdan sonra onu Moskvadakı Şərq Xalqları Universitetində işə götürmüşlər. Universitetdə “Osmanlı imperiyası tarixi”ndən dərs deyən və vəkil kimi fəaliyyət göstərən R.Qaplanovun mühazirələrini dərslərlər kimi çap etmişlər. Xoş görünən bu münasibət o qədər də uzun sürməmişdir. 1937-ci ildə onu da həbs etmişlər.

Qumuq yazıçı və şairlərinin yetişməsində Yaxsay kəndi ilə yanaşı Töben Qazanış kəndinin də rolu az olmamışdır. İ.İbrahimov, T.Biybolatov, N.Xanmurzayev, A.Abakarov, A.H.Ta-

tamov, A.M.Məcıdov, M.Ş.Minatullayev, A.Hamidov, M.H.Xalilov, A.Zalimxanov, N.Muhammadov və b. bu kənddə dünyaya gəlmişlər. Bu onu göstərir ki, həmin kəndlərdə ədəbi mühit formalaşmışdır. Ədəbi mühitin formalaşmasında oradakı mədrəsələrin də rolu böyük olmuşdur. Əslində mədrəsələr təhsil ocağı olmaqla yanaşı, bir elmi mərkəz, ədəbi məclis rolunu da oynamışdır.

2.3. Sovet dövrü qumuq ədəbiyyatı

Elə yazıçı və şairlər var ki, onlar Dağıstanda Sovetlərin hakimiyyəti ələ almasını görməsələr də, onların həyat və yaradıcılığı Sovet ədəbiyyatının tərkibində öyrənilməlidir. Çünki onlar Sovet ədəbiyyatının təməl daşlarını qoyanlar, ədəbiyyatı siyasiləşdirənlər və bolşeviklərin mövqeyinə yaxın bir mövqedə duranlar olmuşlar. Hətta uzun zamanlar onlar qatı bolşevik, fanatik inqilabçı kimi tanınılmışlar.

Bolşeviklərin tərəfini saxlayan, Rusiyada onların hakimiyyətə gəlməsini alqışlayan və onların yerlərdə də hakimiyyət ələ alması üçün qələmlərini və ictimai-siyasi fəaliyyətlərini, bədii yaradıcılıqlarını bu yönə istiqamətləndirmiş qumuq ədibləri haqqında çox yazılmışdır. Lakin Rusiya işğalına qarşı duran, milli yönlü insanların və onların əsərlərinin adı belə uzun illər çəkilməmişdir. Elə buna görədir ki, 1917-ci il fevral inqilabından sonra qumuq dilində çap olunan „Müsavat“ qəzeti haqqında, bu qəzetin ətrafına toplaşmış milli qüvvələr haqqında geniş bilgimiz yoxdur.

Sovetlərin hakimiyyətə gəlməsindən əvvələ yaşamış və bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş Dadav Muhammatov (1856-1926), Manay Alibekov (1861-1920), Nuhay Batırmurzayev (1865-1919) və b. şairlərin yaradıcılığında zamanədən şikayət, haqsızlıqların tənqidi, kasıbların güzəranının ağırlığının təsviri olduğuna görə onlar Qumuq Sovet ədəbiyyatının təməlini qoyanlar kimi

təbliğ edilmişlər. Abdulla Muhammadov (1869-1937) isə 88 illik ömrünün cəmi 17 ilini Sovetlər dönəmində yaşamasına baxmayaraq onun günümüzədək gəlib çatan əsərlərinin böyük əksəriyyəti Sovetlər dönəmində yazılanlardır. Uzun illər Yırçı Kazakın təsiri ilə şeirlər yazan Aybala Dadav (Dadav Muhammatov) ömrünün son illərində ictimai siyasi hadisələrlə səsleşən şeirlər yazdığına görə Sovet dövründə onu „işçi sinifi“ şairi, qumuq türklərinin ilk „proletar“ şairi kimi təbliğ etməyə başlamışlar.

Keçmiş Rusiya imperiyasında baş verən dəyişikliklər qumuq ədəbiyyatına da güclü təsir göstərmişdir. Sovetlərin qələbəsindən sonra ana dilində yazıb-yaradanların sayı artmış, qumuqlar üçün Bakı nəşriyyatlarında kitablar, qəzet və jurnallar çap olunmuş, Azərbaycanın ali və orta ixtisas məktəblərində qumuq gənclərinin təhsil almasına şərait yaradılmışdır. Bu da qumuq yazılı ədəbiyyatının inkişafına təkan vermişdir. Ədəbiyyatda epik nümunələr çoxalmış, poemalar, hekayə, povest, roman və pyeslər meydana gəlmişdir.

Əslində bir dövr kimi öyrənilməli olan Sovet dövrü qumuq ədəbiyyatını araşdırıcılar 1950-ci illərin sonundan etibarən aşağıdakı kimi dövrləşdiriblər:

„I devür - İncilapın va vatandaş davnu yıllanı adabiyatı (1917-20)

II devür - yiqirimançı yıllanı adabiyatı (1920-29)

III devür - otuzunçu yıllanı adabiyatı (1930-41)

IV devür - Yullu Vatan davnu yıllarını adabiyatı (1941-45)

V devür - davadan sonqhu yıllanı adabiyatı (1945-56)

VI devür - haliqi adabiyat (KPSS-ni XX sezindən sonq yaratılqan adabiyat)“ (**Literaturadan xrestomatiya, 1986:3**)

1927-28-ci illərdəki milli düşüncəli insanların kütləvi həbs və sürgünlərindən sonra qumuq gəncləri arasında Rus Sovet ədəbiyyatının təsiri ilə yazıb yaratmaq dəb halına düşür. Beləcə qu-

muq ədəbiyyatında yalnız mövzuca deyil, janr, vəzn və ritmə də dəyişikliklər baş verir. Sərbəst vəzndə yazmağa, Mayakovskini yamsılamağa çalışanların sayı artır. Rus və Avropa yazıçılarının əsərləri rus dili vasitəsilə qumuq türkcəsinə də çevrilir.

Bolşeviklər çar üsuli-idarəsini, keçmiş quruluşu sərt tənqid etsələr də, milli məsələdə onun siyasətini davam etdirir, həmişə Kazan, Kırım tatarları, azərbaycanlılar, qazaxlarla sıx ünsiyyətdə olan qumuqları öz kökündən ayırıb ruslaşdırmaq siyasəti yeridir. Onlar öz mövqelərini möhkəmlətmək üçün azsaylı xalqların ibtidai savad almasına, mədəniyyətlərinin inkişafına şərait yaradırdılar. Savadlanan, dünyagörüşü olan insanlar isə öz tarixi keçmişlərini öyrənməyə və yaşatmağa həvəs göstərirdilər.

Qafqazda nəinki türk xalqları arasında ünsiyyət vasitəsi kimi türk dilindən istifadə edilir, yazışmalar da türkcə aparılırdı. Bolşeviklər həm bu ənənəyə, həm də islam mədəniyyətinə də qarşı çıxırdılar. İslam dininə qarşı mübarizə, xalqın adət-ənənəsinin ateizm təbliğatı adı altında sıxışdırılması, ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi müsəlman-türkləri bir-birindən ayırmağa, onların assimilə olunmasını gücləndirməyə xidmət etdiyini ziyalılar aydınca görürdülər.

Yalnız Dağıstanda yaşayan qumuqların deyil, ləzgilərin, tabasaranların, lakların, darginlərin, avarların, saxurların və b. azsaylı xalqların aydınlarını bir məsələ düşündürürdü: Nədən yüzillər boyu ünsiyyət vasitəmiz olan türk dili rus dili ilə əvəz edilməlidir? Nədən Dağıstan MSSR tarixi, adət-ənənəsi bir olan, paytaxtı daha yaxında yerləşən Azərbaycan Respublikasının tərkibində deyil, hər cəhətdən onlara yad olan və mərkəzi uzaqda, Moskvada yerləşən Rusiya Federasiyasının tərkibində olmalıdır? Bu və buna bənzər suallara cavab axtaran aydınlar təqiblərə uğrayır, həbs edilir, sürgünə göndərilirdilər. Bütün bunlara baxmayaraq, Dağıstanda yaşayan və qumuq olmayan

Said Küçxür, Süleyman Stalski və başqaları qumuq türkcəsində də şeirlər yazmışlar.

Milli dəyərlərdən uzaq olan, sosializm quruculuğunu, kolxozlaşmanı, bolşeviklərin vətəndaş savaşındakı hünərini, bolşevik öncüllərini tərənnüm edən şair və yazıçılara isə çap olunma, qonorar alma, bir sözlə, yaşama imkanı yaradılırdı.

Qumuq Sovet ədəbiyyatını Abdulla Mahammadov (1864-1937), Temirbolat Biybolatov (1879-1942), Bahautdin Astemirov (1898-1967), Alimpaşa Salavatov (1901-42), Nabi Xanmurzayev (1893-50) və başqaları formalaşdırırdılar.

Nuhay Batırmurzayev (1865, Tersk vilayətinin Yaxsay kəndi-1919). Çağdaş qumuq poeziyasının və nəsrinin banilərindən biri sayılır. Mədrəsədə oxuyarkən ərəb dilini, islam tarixini, şəriəti, Doğu ədəbiyyatını öyrənir. Gənc yaşlarından bədii yaradıcılığa başlayan şair sosial ədalət uğrunda mübarizəni həyatının mənası sayır. „Yazıq Habibat“ (1910), „Davut blan Layla“ (Davut ilə Leyla) (1912), „Harun və Zubaydat, yaxud nəsipsiz Canbike“ kimi povest və Doğu süjetləri əsasında romantik novellalar, hekayələr yazmaqla yanaşı, ərəbcədən „Min bir gecə“, „Canşah“ və „Sindibadın dəniz səyahəti“ nağıllarından parçaları qumuq türkcəsinə çevirmişdir. N.Batırmurzayev oğlu Zeynalabidin „Tanq çolpan“ (Dan ulduzu) jurnalını nəşr etməsinə yaxından kömək etmişdir. Çox təəssüf ki, bu mübariz insan, eləcə də oğlu Zeynalabid 1919-cu ildə Denikinçilər tərəfindən güllələnmişlər.

Zeynalabid Nuhay oğlu Batırmurzayev (1897, Tersk vilayətinin Yaxsay kəndi-1919). Gənc yaşlarından bədii yaradıcılığa başlamış, atası ilə birgə „Tanq çolpan“ jurnalını çıxarmışdır. Jurnalın 1917-ci ildə 4, 5, 7, 8 saylarında „Dağıstan tarixinə bir qarab“ (Dağıstan tarixinə bir baxış), 1918-ci ildə 9 sayında „Dağıstanda tarixi günlər“ məqalələri çap olunmuşdur.

Onun yaradıcılığında döyüşkən ruh hakimdir. Qumuq türklərinin milli oyanışa gec qaldıqlarını şeirində xalqına belə çatdırırdı:

Tuwdu Çolpan, tang bilindi,

- Doğdu Dan ulduzu, sabah bilindi,

Boldu uyanma zaman.

- Oyanma zamanı gəldi.

Şawla aldı dünya yüzün,

- İşıq aldı dünya üzünü,

Yuxlağamız taman.

- Yuxulamağımız yetər.

Gözüng aç, dörd yakğa qara!

- Gözünü aç, dörd yana bax!

Getdi kerwan erterek.

- Getdi karvan erkəndən.

Biz geçigip kalğanbız,

- Biz gecikib qaldıq,

Enni hozğalma gerek.

- Artıq hərəkətə geçmək gərək.

Zeynalabidin çağrı xarakterli bu şeiri „Tenlik“ təşkilatının 1990-cı ildə çap etdiyi bülletenin birinci səhifəsində də çap olunmuşdur. Bu bir daha onu göstərir ki, 1990-cı illərdə bolşeviklərin qurmuş olduğu dövləti yıxmaq istəyənlər də fanatik kommunist kimi tanıtılan Z.Batırmurzayevin şeirindən istifadə etmişlər. Bu da onu göstərir ki, Z.Batırmurzayev bolşevik düşüncəli bir insandan çox, haqsızlığa dözməyərək ona etiraz edən, xalqının xoşbəxt gələcəyini arzulayan, bu yolda canından keçənlərdən birisi olmuşdur.

Manay Alibekov (1861, Tersk vilayətinin Yaxsay kəndi-1920). Onun soyadı Alibekzadə kimi də yazılır. Manayın peşəsi inşaat olmuşdur. Təhsil ala bilməsə də xalq şeiri ruhunda yazdığı

əsərləri ona böyük uğur qazandırmışdır. „Yaxsıyadakı qumuq qızlarının arzuları“, „Hakimlərin işləri“, „Starşına“, „Mollalar“ və s. şeirləri qumuq yazılı ədəbiyyatının inkişafına təkan vermişdir.

Çar məmurlarının və yerli bəylərin, varlıların xalqa etdikləri zülmü tənqid edən, eləcə də soydaşlarını elm öyrənməyə, maariflənməyə çağıran şeirləri Manayı sevdirmiş, Bəkir Çobanzadə onu „köy və köylü şairi“ adlandırmaqla, şeiri sadəcə sənət üçün deyil, xalqın dəyişilməsi, zamanla ayaqlaşmağa uyması üçün yazdığına görə onu təqdir etmişdir.

Şairi xalqın yaşamından bəhs edən şeirlərində olduqca zəngin etnoqrafik materialları var.

Mixail Kanbulatzadə onun şeirlərini toplayaraq ölümündən beş il sonra, yəni 1925-ci ildə Buynakskda kitab kimi çap etdirmişdir.

Abdulla Mahammadov (Məhəmmədov) (1864, Tersk vilayətinin Yaxsıy kəndi-1937). Kəndli ailəsində dünyaya göz açan Abdulla Mahammadov dərin təhsil görməmişdi. Həmin vaxt nəinki bölgədə, hətta Qafqazda belə tanınan mədrəsə onun doğulduğu kənddə fəaliyyət göstərirdi. Abdulla iti zəkası, fitri istedadı ilə yaşadlarından seçilmiş, xalq arasında yaşayan yırları söyləyə-söyləyə özü də həmin janrda əsərlər yazmağa başlamışdır (**Dağıstan ədəbiyyatı antologiyası, 1959:17**).

Bolşeviklər hakimiyyətə gəldikdən sonra daim xalq arasında olan sadə insanlardan bacarıqla istifadə edərək onları öz təbliğatçılarına çevirirdilər.

1920-30-cu illərdə kasıb ailədən çıxan, folklordan qaynaqlanaraq sadə şeirlər yazan, xalq arasında dolaşan qazax Cambul Camoyev, ləzgi Süleyman Stalski, avar Həmzət Sadasa kimi sənətkarları reklam edərək, onlardan bacarıqla yararlanırdılar. Qumuqlar arasında da Abdulla Mahammadov bu funksiyaları yerinə yetirirdi. O, kolxoz quruluşunu, sosializmin

qələbəsini, bolşeviklərin hünərini tərənnüm edən, kapitalizmi, köhnəliyi, adət-ənənələri tənqid edən şeirlər yazırdı.

Şair qocalanda yazı-pozu öyrənmiş, şeirlərini qəzetlərə göndərmişdir. İlk şeiri 1925-ci ildə “Yoldaş” qəzetində çap olunmuşdur. 1934-cü ildə isə “Qulaq asın, görün, qoca nə deyir” adlı ilk şeirlər kitabı işıq üzü görmüşdür. Kitaba sosializm quruculuğundan, bolşeviklərin hünərinin tərənnümündən, Leninin, Stalinin tərifindən, qadın azadlığından, qumuq qadınlarının baş örtüyünü çadradan, yaşmaqdan imtina etdiyindən, kolxozlaşmadan, Oktyabr inqilabının qumuq xalqına bəxş etdiyi „xoşbəxtlik“dən bəhs edən şeirləri daxil edilmişdir. Elə həmin il ona ləzgi Süleyman Stalski, avar Həməzət Sadasa ilə birlikdə Dağıstanın xalq şairi adı verilmişdir. SSRİ Yazıçılar İttifaqına üzv seçilən şairi 1935-ci ildə qoca vaxtında Moskvaya, Sovet Dağıstanının 15 illiyi münasibətilə keçirilən tədbirlərdə iştirak etməyə aparırlar. 1936-cı ildə isə onu Dağıstan Yazıçılar İttifaqının İdarə Heyətinə seçirlər.

Sonradan şairin şeirləri toplanaraq “Seçilmiş əsərləri” adı ilə çap olunmuşdur. Onun „Sovet quşları“ şeiri zamanında daha məşhur olmuş və bir neçə dilə tərcümə edilmişdir.

“Dağıstan ədəbiyyatı antologiyası” kitabında Əhməd Cəmilin tərcüməsində şairin “Qadınlar, tarlaya çıxın” şeiri verilmişdir (**Dağıstan ədəbiyyatı antologiyası, 1959:17-19**).

Temirbolat Biybulat oğlu Biybolatov (21.12.1879, Teymurxanşura dairəsinin Töben (Aşağı) Qazanış kəndi-20.02.1942, Qazaxıstan Respublikasının Qaraqanda şəhəri). Qumuq ədəbiyyatında süjetli poemaların yaranmasında böyük rol oynamış şairin yaradıcılığı çoxsahəlidir. Gənc yaşlarından çar Rusiyasının Dağıstan Atlı Polkunda zabit kimi xidmət etməsinə baxmayaraq inqilaba qoşulmuş, mədəni-maarif sahəsində də gücünü sınıamış, qumuq teatrının formalaşmasına böyük əmək sərf etmişdir. O, böyüklər üçün həvəskar teatr truppası təşkil edib tamaşalar

göstərməklə yanaşı, uşaqlar üçün „Çiçəklər“, „Qış“, „Yaz“, „Börkcü“ səhnəciklərini yazdığını da müasirləri xatırlayırlar.

1922-ci ildə „Şamil“, „Qazi Molla“, „Qara günlər“, 1928-ci ildə „Dağıstanda ulu inqilab“, „Xaspolad“, „İmam Əzəm və onun oğlu Əzəmət“ və başqa poema və pyeslər yazan T. Biybolatov haqqında tanınmış qumuq bilgini Abdulhakim M. Hacıyev yazır: „Qumuqların ilk edebiyat və kəltür dergisi „Tan çolpan“ın, kumuk tiyatrosunun, halk oyunları və şarkıları toplusunun kuruçularından birisi olan Temirbolat Biybolatov, çalışdığı bütün sahələrdə halka faydalı bir çox işə imza attı. Besteci olaraq bir çox bestenin yanı sıra „Şamil“, „Tan çolpan“ operalarını, şair olaraq pek çox şiirin yanında „Hacı Murat“, „Stepka Razin“, „Mədəndə yarış“ və başqa manzumeleri, dramaturg olaraq „Şamli“, „Su perisi“ və beşqa piyesləri yaratmış, çevirmen olaraq V.Şekspirin, F. Şillerin, A.S.Puşkinin M.Y.Lermantovun və başqa ünlü şairlərin eserlərini kumuk türkçesinə çevirmişdir“ (**Türkiye dışındakı... 2002:237, 20-ci cild**). Kadr çatışmadığından o çox vaxt tamaşalarda aktyorluq və rejissorluq etmişdir.

Dağıstanda teatr texnikumunun, 1930-cu ildə Qumuq Dövlət Dram Teatrının və Dağıstan Mahnı və Rəqs Ansamblının yaradılmasında onun böyük rolu olmuşdur. Tamaşalara musiqi yazan, çox vaxt ifaçı kimi də çıxış edən T.Biybolatov hətta „İki açar“ adlı film çəkməyə də nail olmuşdur.

T.Biybolatov bolşeviklərə inanıb onların yolunda əldə silah döyüşməsinə, sosializm quruculuğunun fəallarından olmasına, əsərlərində Sovetlərin ideologiyasını müdafiə etməsinə baxmayaraq mətbuatda və toplantılarda dəfələrlə kəskin tənqid edilmişdir. Tarixi mövzuda yazdığı əsərlərdə faktlara obyektiv yanaşmağa cəhd göstərdiyinə, dağlıların qəhrəmanlıqla çar Rusiyasına qarşı vuruşduqlarını yazdığına görə İ.Aurbiyev onu „Şamil, Sovet ideologiyası və T.Bulatov“ adlı məqaləsində

kəskin tənqid etmişdir. Bütün bunlar onu göstərirdi ki, bolşeviklərlə T.Biybolatovun yolları ayrılırdı. Odur ki, aldandığını başa düşür, onun kimi aldanmışlarla birləşərək vətəni azad görmək üçün yollar arayırdı.

Çevirmən kimi də o olduqca məhsuldar işləmişdir. V.Şekspirin „Otello“, „Romeo və Cüllyetta“ faciələrini, Lope de Veqanın „Qoyun bulağı“, N.Poqodinin „Aristotel“, A.S.Puşkinin „Daş cəngavər“, A.Korneycukun „Eskadranın məhvi“ və b. əsərləri ana dilinə çevirmişdir.

Vətəni və milləti üçün böyük işlər görən bu insan Sovet irticasının qurbanı olmuşdur. 1938-ci ildə xalq düşməni adlandırılaraq həbs edilən T.Biybolatov 1942-ci ildə Qaraqanda həbsxanasının əlillər və çolaqlar düşərgəsində ölmüşdür.

Əli Qaziyav (1879, Dağıstan, Endrey kəndi-1964). Yarıdıcılığa Birinci Dünya Savaşı illərində Dağıstan Atlı Alayının tərkibində döyüşlərdə iştirak edərkən başlamışdır. Qopuz çalıb sarınlar (bayatılar) oxuya-oxuya özü də yenilərini yaratmağa başlamışdır.

Şair Sovet dövründə kəndli komitəsində, kənd sovetində işləmiş, kolxozu, sosializmi tərənnüm edən, İkinci Dünya Savaşı illərində faşizmi tənqid və təhqir edən, söyən şeirlər yazmışdır.

Şairin “Qaziyav Əli mahnı deyir”, “Qocanın qılıncı”, “Oktyabr bəhrələri”, “Seçilmiş əsərləri” adlı kitabları nəşr olunmuş və ona Dağıstanın xalq şairi adı verilmişdir. Antologiyada T.Əliyevin tərcüməsində “Ay işığı və qırmızı işıq”, “Onun ömrü uzun olsun”, “Qarğıdalı dəni” şeirləri çap olunmuşdur (**Dağıstan ədəbiyyatı antologiyası, 1959: 20-23**).

Nabi İbrahim oğlu Xanmurzayev (1893, Teymurxanşura dairəsi, Töben (Aşağı) Qazanış -1950) Teymurxanşuradakı realni məktəbi bitirdikdən sonra uzun illər öyrətmenlik etmişdir. Səmərəli pedaqoji fəaliyyətinə görə o, Dağıstan MSSR-in

əməkdar müəllimi adını almışdır. Ədəbiyyata yır söyləməklə gələn şair ilk şeirini 1919-cu ildə çap etdirmişdir. 1929-cu ildə isə “Göz yaşı içində gülüş” kitabı işıq üzü görmüşdür. Bundan başqa „Энечи ва Эмчи” (Loğman və mamaça), “Qisasçılar” pyeslərinin yazarı olmuşdur. Onun satirik şeirləri, pamfletləri qumuq ədəbiyyatını zənginləşdirmişdir. “Mahnılar və şeirlər”, “Savaş şeirləri”, “Seçilmiş əsərləri” kitabları da vardır. Qumuq satirasının ustası kimi tanınmışdır.

Şairin adını Azərbaycanda Nəbi Xanmurza kimi yazıblar. Tələt Əyyubov şairin “Boçkanın (Çəlləyin) şikayəti” şeirini dilimizə çevirmişdir (**Dağıstan ədəbiyyatı antologiyası, 1959: 41-44**).

Bahautdin Acı oğlu Astemirov (17.10.1898, Tersk vilayətinin Yaxsay kəndi - 03.04.1967). Mədrəsə təhsili almış Bahautdin zülmə, haqsızlığa qarşı olmuş, xalqını xoşbəxt günlərə çıxarmaq arzusu ilə yaşamışdır. Zeynalabidlə dostluq etmiş, onunla birlikdə ailə kitabxanalarındakı kitabları oxumuşdur. 1917-ci ildə Teymurxanşuradakı müəllimlər hazırlayan kursda oxuyan Bahautdin 20 yaşında ikən Zeynalabid Batırmurzayevin başçılıq etdiyi partizan dəstəsinə qoşularaq əldə silah aqıvardıyaçılara qarşı vuruşmuşdur. Onun ilk publisistik məqalələri də həmin illərdə çap olunmuşdur. 1920-ci ildə isə Z.Batırmurzayevin əsasını qoyduğu teatr truppası onun mövzusunu bolşeviklərin qələbəsindən almış „Hücum“ pyesini səhnəyə qoymuşdur.

Bolşeviklər Dağıstanı işğal edəndə onlarla sıx əməkdaşlıq etmişdir. Gənclər təşkilatı yaratmış, qumuq dilində çap olunan „Dağıstan gəncləri“ qəzetinin redaktoru olmuşdur. 1928-ci ildə SSRİ-də Proletar Yazıçılar Cəmiyyəti yaradılanda B.Astemirovu Dağıstan MSSR-in Proletar Yazıçılar Cəmiyyətinə sədr təyin edirlər. „Dəniz yağada“ (Dəniz sahilində), „Qartlığina, vöre, etmə mükürlük“ (Qocalığı qəti qəbul etmə), „Qart emən“ (Qoca palıd) və b. şeirləri onun lirik duyğularından xəbər verir.

Bədii yaradıcılıqla yanaşı, ardıcıl təşkilati işlər də aparan B.Astemirov 1932-ci ildə „Dağıstan şairləri“ toplusunu, bir il sonra isə özünün „Mübarizə“ adlı şeir kitabını çap etdirir. 1934-cü ildə yazıçılar təşkilatını formalaşdırır və Moskvada keçirilən SSRİ Yazıçılar İttifaqının I qurultayında iştirak edir. Əsərlərində sosializmi təbliğ edən, rus ədəbiyyatının təsiri altında yazıb yaradan şair-publisisti Dağıstan MSSR-in Yazıçılar İttifaqına sədr təyin edirlər.

Dağıstan MSSR Maarif Komissarı, Sov.İKP Dağıstan Ölkə Komitəsində məsul vəzifədə işləmiş ədib „Qılınc və qələm“, „Tan çolpan“, „Kim bilir“, „İldırım“, „Yabuşuv“(Savaş) kimi şeir və poemalarını yazmışdır.

Əsərlərində sosializm realizminin, rus ədəbiyyatının və mədəniyyətinin tərənnümçüsü kimi görünən B.Astemirov rəhbər vəzifələrdə işləməsinə baxmayaraq içdən cəmiyyətdəki haqsızlıqdan narazı qalır, idarəetmədəki nöqsanları görür və onu aradan qaldırmağa çalışır. Onun gizli fəaliyyəti Sovet xüsusi xidmət orqanları tərəfindən diqqətlə izlənilir. 1937-ci ildə vətən xainliyində ittiham olunaraq həbs edilir.

Sov.İKP-nin XX qurultayında Stalini şəxsiyyətə pərəstişdə ittiham edilir və 1937-ci il qurbanlarına bəraət verildiyi elan edilir. 18 il həbsdə yatdıqdan sonra B.Astemirov 1957-ci ildə həbsdən azad edilsə də, aldığı mənəvi və fiziki zərbələrdən çox yaşamamış, 1967-ci ildə dünyasını dəyişmişdir.

B.Astemirov (şairin adı Azərbaycan qaynaqlarında Vahab kimi yazılır. Onun “Partiya”, “Dağlarla söhbət” şeirləri B.Adil tərəfindən Azərbaycan türkcəsinə çevrilərək Bakıda nəşr edilmişdir (**Dağıstan ədəbiyyatı antologiyası, 1959:39-40**).

2.4. Teatr xalqa ədəbiyyatın yeni təsir vasitəsi kimi

XIX yüzilin ortalarında Avropada sosial-demokrat hərəkatının güclənməsi, XX yüzildə Rusiyanın bir imperiya kimi zəif-

ləməsi və Rusiya Sosial Demokratik Fəhlə Partiyası təbliğatının fəallaşması qumuq ədəbiyyatına öz təsirini göstərmişdi. Ədəbiyyatda ideoloji mövzularda yazılan əsərlərin sayı gündən günə artırdı. Lakin bu da millətin öndə gedənlərini qane etmirdi. Əhalinin böyük qismi savadsız və az savadlı olduğundan, qəzet jurnalları vaxtında alıb oxuya bilmədiklərindən teatra üstünlük verməyə başladılar.

Qumuq teatrının tarixini nə qədər bolşeviklərin hökuməti silah gücünə ələ keçirməsindən əvvələ çəkməyə çalışsalar da peşəkar qumuq teatrı Sovet dövründə formalaşmışdır.

Azərbaycan mədəniyyət dairəsində olmaları, dil yaxınlığı da öz təsirini göstərdi. Qumuq teatrı Azərbaycan sənətkarlarının təsiri ilə formalaşmağa başladı. Bakı bir növ qumuqların da mədəni mərkəzinə çevrilmişdi. Yüzlərlə qumuq Bakıda işləyir, ailələrinə çörək pulunu buradan qazanırdılar.

Teymurxanşura da bir mədəni mərkəz kimi formalaşdı. Burada da onlarla Azərbaycan aydını yaşayır və yazıb-yaradırdı. Azərbaycan teatr truppaları da Temurxanşuraya və Dağıstanın müxtəlif şəhərlərinə qastrola gəlirdi. Elə buna görə idi ki, Dağıstan xalqları arasında ilk teatr truppası yaradan, ilk tamaşalar göstərən də qumuqlar olmuşdur. Qumuq araşdırıcıları teatrlarının tarixini 1906-cı ildə Teymurxanşurada həvəskarların yaratdığı „Toy“ adlı dərnəklə hesablayırlar. Həvəskar teatr truppasının təşkili, ardıcıl tamaşalar hazırlaması isə 1910-cu ildən başlanmışdır. Rus ordusunun Dağıstandakı Atlı Alayının komandiri, musiqi istedadı ilə seçilən, bədii yaradıcılıqla ardıcıl məşğul olan Temirbolat Biybolatovun həvəskarlardan təşkil etdiyi teatr truppası Azərbaycanda oynanılan Ə.B.Haqverdiyevin „Pəhlivanani-zəmanə“, Üzeyir Hacıbəyovun „O olmasın, bu olsun“ (Məşədi İbad), „Sultan Abdülhəmid“ və başqa əsərləri oynayırlar.

1920-ci illərdə Ə.B.Haqverdiyevin pyesləri Dağıstan səhnəsində ən çox göstərilirdi. Onların içərisində də „Aç həriflər“ xüsusilə seçilirdi.

1916-cı ildə isə Z.Batırmurzayev, S.S.Kazbekov, Ş.Davetov Xasavyurtda həvəskarlardan ibarət “Tanq çolpan”(Dan ulduzu) adlı teatr truppası yaradırlar. Onlar hazırladıqları tamaşaları ətraf kəndlərdə də göstərirlər. Beləcə Zeynalabid Batırmurzayevin özü də səhnədə oynamaq üçün əsərlər yazmağa başlayır. O, yazmış olduğu “Danyalbek” pyesi tamaşaya qoyularkən baş rolu özü oynayır.

1917-ci ilin iyulunda T.Biybolatov “Dağıstan Müsəlmanlarının Teatrı və Ədəbiyyatı Cəmiyyəti”ni qurur. “Tanq çolpan” jurnalı bu cəmiyyətin orqanı kimi nəşrə başlayır, ilk redaktoru da T.Biybolatov olur.

1920-ci ildə T.Muratov da III İnternasional fabrikində həvəskarlardan ibarət teatr truppası yaradır. Bu truppə rəhbərinin “Qanlı meydan”, “Yazıq Umugülsum”, “Namərd qazı” kimi pyeslərini tamaşaya qoyur. Tamaşalar sənətkarlıq baxımından zəif olsalar da dövrün tələblərinə cavab verdiyindən, necə deyərlər bolşevik təbliğatına xidmət etdiyindən yüksək qiymətləndirilirdi.

Teatra xüsusi diqqət yetirən hökumət teatr texnikumu və texnikumun nəzdində studiya yaradır. Tələbə və müəllimlər burada Bahadır Mallaxçixanovun “Hakim”, R. Davudovun “Üyleniv” (Evlənmək), texnikumun tələbəsi Əmir Qurbanovun “Tav qarçığalar”(Dağ qartalları) pyeslərini tamaşaya qoyurlar.

Teatr texnikumunun ilk buraxılışından sonra, yəni 1930-cu ildə Dağıstanda Qumuq Dövlət Teatrı fəaliyyətə başlayır. 1929-cu ildə A.Batırmurzayevin “Müridlər” komediyası, 1930-cu ildə A.Bəşirovun “Süyüvnü qurbanı”(Sevgi qurbanı) lirik sentimental pyesi tamaşaya qoyulsa da qumuq teatrının repertuarı olduqca kasad idi (**Literaturadan..., 1986:6**). Yerli

müəllifləri pyes yazmağa həvəsləndirmək üçün Dağıstan MSSR Maarif Komissarlığı dalbadal iki il müsabiqə elan etdi. 1933-cü ilin müsabiqəsində A.P.Salavatovun “Qırmızı partizanlar” pyesi birinci mükafata, 1934 -cü ilin müsabiqəsində Əmir Qurbanovun “Çoban Arslan” pyesi və H. Rüstəmovun “Həyatda” pyesi ikinci mükafata layiq görülür.

Alimpaşa Salatovun “Qırmızı partizanlar”, Atqay Acamatovun “Ansar”, „Polad tələ“, Temirbolat Biybolatov “Şamil”, “İmam Azam və onu oğlu Amanat”, “Su pərisi”, “Dağıstan inqilab saklar Soveti”, T.Muratovun “Yazık Umuküsüm”, “Nəmərd qazı”, Bahautdin Astemirovun “Hücum”, A. Batırmurzaevın “Müridlər” və b. dram əsərləri 1920-30-cu illərdə yalnız qumuq dramçılığının inkişafına deyil, orada yaşayan avar, ləzgi, dargin və b. xalqların teatrının inkişafına təkan verməklə yanaşı, ədəbi əlaqələrin möhkəmlənməsində də mühüm rol oynamışdır.

Qumuq dramçılığı da Sovetlərin keçdiyi yoldan kənarda qala bilməzdi. Belə ki, 1920-30-cu illərdə bolşeviklərin qələbəsi tərənnüm olunur, din xadimləri, varlılar, azad düşüncəlilər tənqid hədəfinə çevrilir, yenilik, qadın azadlığı adı altında adət-ənənəyə qarşı çıxılır, zorakılıq təbliğ edilirdi. Qumuq teatrının artisti M.Qurbanovun kasıbların öz haqları uğrunda mübarizəsindən bəhs edən satirik „Molla Nəsrəddin“ komediyasını nümunə göstərmək olar.

1940-cı illərin əsas mövzusu İkinci Dünya Savaşında qumuqların göstərdikləri hünər ön plana çəkilir. Bundan istifadə edən yazıçılar tarixi mövzulara müraciət etməklə xalqda düşmənə-faşizmə nifrət, vətənə məhəbbət, qəhrəmanlıq hissləri oyatmağa çalışırlar. Bu baxımdan Əmir Qurbanovun „Bozigit“, „Asiyatın məhəbbəti“ pyesləri diqqətçəkəndir. Belə ki, Abusupiyanın çap etdirdiyi „Bozoğlan“ əsərinin sujetini əsas götürərək yeni səhnə əsəri yarada bilmişdi. Həmin illərdə ya-

zılan səhnə əsərləri arasında Ş.Abdullayevin „Yer“ pyesini də yada salmaq lazımdır.

1950-ci illərdə konfliktsiz əsərlər yazmaq dəb halını alır. Ə.Qurbanovun „Qonşular“, „Qarlı dağlarda“, H.Rüstəmovun „Dostlar“, „Salamata hədiyyə“, B.Atayevin „Gəlin“, Ş.Abdullayevin „Geniş yol“, M.S.Yahiyayevin „Qulyaybat“ və b. pyesləri yazılır.

Sonrakı illərdə Stalinin şəxsiyyətə pərəstişindən, insanların mənəvi, psixoloji aləmindən söz açan səhnə əsərləri yaransa da bunlar o qədər də uzunömürlü olmurlar. Qumuq teatr tarixinin araşdırıcısı Layla Şabayeva 1950-70-ci illərdən söz açarkən Ə.Qurbanovun „Anamı ərə verirlər“, K.Abukovun „Məryəm, mən günahkaram“, M.Atabayevin „Qızıl qaz“, A.Atayevin „Biriləri gedir, o biriləri gəlir“, A.Hamidovun „Bayram təxirə salınır“, B.Adjiyevin „İstəyirsiniz gülün, istəyirsiniz ağlayın“. B.Atayevin „Şamxal Adilgəray Tarkovski“ və b. pyeslərin adını çəkir.

1930-80-ci illərdə Qumuq Dövlət Teatrında ən çox əsəri oynanan müəllif Ənvər Qurbanovdur. O, bütün dövrlərin ruhuna uyğun pyeslər yazmış, necə deyərlər, sosial sifarişləri məhsuldar yerinə yetirmişdir.

Qumuq teatrında da yavaş-yavaş pafos öz yerini obrazın daxili aləminin açılması ilə, şuarçılıq tamaşaçını düşündürə biləcək fikirlərlə əvəzlənir. Tarixi keçmişə, öz xalqının idarəçilərinə də münasibət dəyişir. Əvvəllər hökmdarlar, şamxallar ağılsız, qəddar, qaniçən, xalqına zülm verməkdən ləzzət alan insanlar kimi təqdim edilirdisə, sonralar tarixi həqiqətləri tamaşaçıya çatdırmaq meyli gücləndi. Bunu eyni mövzuda yazılmış iki pyesin təmsalında aydın görmək olar. A.P.Salavatov „Ayqaz“ pyesində Şamxal Adilgəray Tarkovskini qəddar, xalqına zülm verən idarəedici kimi tanıtmğa çalışırdısa, B.Atayevin „Şamxal Adilgəray Tar-

kovski” dramında xalqını xilas etmək üçün hər cür cəfaya hazır, ağıllı və fərasətli bir vətənpərvər kimi təqdim olunur.

Az zaman kəsimində A.P.Salavatov (1901-42), A.Suleymenov (1909-95), A. Hacamatov (1910), B.Atayev (1925), Şarp Aliberdiyev (1926), Əmir Qurbanov (1909), M.S.Yahiyayev (1923) və b. qumuq dramçıları yetişir. Onların pyesləri estetik dünyagörüşün formalaşmasına, vətənpərvərlik duyğularını yüksəlməsinə xidmət edir.

Alimpaşa Salavatov (1901, Tersk vilayətinin Yaxsay kəndi-1942, İkinci Dünya Savaşı). İlk yaradıcılığa Zaynalabidin nəşr etdirdiyi „Tanq çolpan“ jurnalında və „İşçi xalq“ qəzetində nəşr edilən əsərlərin təsiri altında başladığını yazırlar. Bakıda təhsil alması onun yaradıcılıq yolunu dəyişmişdir. 1931-ci ildə Dağıstan Pedaqoji İnstitutunu bitirdikdən sonra kəndlərindəki məktəbdə və Buynaxskdakı pedaqoji texnikumda müəllim, SSRİ EA Dağıstan filialında Tarix, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda elmi işçi kimi çalışmışdır. İlk şeirlər kitabı 1925-ci ildə çap olunmuşdur. Folklor materialları və Yırçı Kazakın şeirlərini toplamışdır.

Ədəbiyyata şeirlə gəlsə də sonradan dramçılığa marağı artmış, “Ayqazi”, “Qırmızı partizanlar” “Qarasaç” pyeslərini yazmışdır. İlk iki pyesi uzun illər fasiləsiz şəkildə Dağıstan teatrının səhnələrindən düşməmişdir. Qumuq xalq ədəbiyyatından nümunələri „Çiçəklər“ adı altında toplamışdır. Ona Dağıstanın əməkdar incəsənət xadimi adı vermişlər. “Dəmirçiyə”, “Qulaq as!”, “Məktəb”, “Günəş necə danışır”, “Rezin top” şeirləri Z.Cabbarzadənin tərcüməsində Azərbaycanda çap olunmuşdur (**Dağıstan ədəbiyyatı antologiyası, 1959:36-38**).

Bakıda Bəkir Çobanzadə, Əziz Ubaydullin, Xalid Səid Xocayev, Abdulla Şərifov və b. araşdırıcılarla yaxından tanış olmuş və öyrətmənlərinin yaratmış olduğu əksinqilabi qrupa qoşulmuşdur. Bəkir Çobanzadənin 1937-ci ildə həbs edilərkən müstən-

tiqə verdiyi ifadədən aydın olur ki, SSRİ-dən ayrılmaq şərtilə türk-tatar xalqlarının vahid müstəqil dövlət halında birləşməsi (Vahid Turan Dövləti) məqsədini qarşıya qoymuş qrupların birinin tərkibində Alimpaşa Salavatov da varmış (İstintaq sənədlərində onun adı Alim Paşa-Solqar kimi qeyd olunur) (**Babayev Adil, 2003:85**). Onun daxil olduğu 3-cü qrupda Atababa Musaxanlı, Hənəfi Zeynallı, Abdulla Tağızadə, Xalid Səid Xocayev kimi elm xadimləri ilə yanaşı, Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Əhməd Cavad, Abdulla Şaiq kimi şairlər və başqa elmi-pedaqoji işçilər də olmuşdur. (**Babayev Adil, 2003:89**).

Alimpaşa Salavatov 1937-ci ildə həbs edilib edilmədiyindən və həmin illərdəki taleyindən xəbərsizik. Bildiyimiz odur ki, İkinci Dünya Savaşına göndərilmiş və Kırım da gedən döyüşlərdə ölmüşdür.

Yusup Arsu oğlu Qereyev (Yakov Yakovleviç Sirmais) (1903. Dağıstan Kafır-Kumuk (Teymurxanşura) kəndi-1941. İkinci Dünya Savaşı). Qumuq ədəbiyyatının inkişafında xidməti olanlardan biri də milliyyətə latış olan Yusup Qereyevdir. Ondan söhbət açanlar şair, publisist, bəstəkar, peşəkar qumuq teatrının əsasını qoyanlardan biri kimi tanıdılar.

Dağıstanda yaşayan və müəllim işləyən latış Yakov Sirmaisin oğlu sonralar Yusup kimi tanınır. Bu da səbəbsiz deyil. Ona uşaqlıqda Yakov adı verilmişdi. Valideynlərini itirən uşağı atasının dostu Avqustin Skrabe himayəsinə götürür və onun təlim tərbiyəsi ilə məşğul olur. Avqustin Skraben inqilabi fəaliyyətə görə həbs edilməsi balaca Yakovun yenə də kimsəsiz qalmasına səbəb olur. Bu dəfə onu Xalimbek kəndindən olan qumuq Arsu Qereyev himayəsinə götürür (nədənsə bəzən onun atasının adı Hacıyeviç kimi də yazılır və 1940-ci ildə öldüyü göstərilir. Adı repressiya qurbanları siyahısına da salınır). Gələcək yazıçıya Arsu ölmüş qardaşı Yusupun adını və özlərinin fəmilialarını

verir. Uşaqlığını İşkartı kəndində keçirən Yusup qumuq dilini ana dili kimi öyrənir. Kənddəki məktəbi bitirdikdən sonra onu Azərbaycana pedaqoji seminariyaya oxumağa göndərirlər. Bakının qaynar mühiti yeniyetmə Yusupa güclü təsir edir. Mirzə Ələkbər Sabirin (1862-1911) şeirləri ona güclü təsir göstərir. Geri döndükdən sonra ictimai-siyasi işlərdə fəallıq göstərdiyinə, qəzetlərə məqalələr yazdığına, hekayələrini çap etdirdiyinə görə partiya-sovet rəhbərlərinin diqqətini özünə çəkə bilir.

1924-cü ildə onu Rostov şəhərindəki diyar hüquqşünaslıq kursuna oxumağa göndərirlər. Kursu bitirib geri döndükdən sonra Dağıstanın prokurorluq orqanlarında işləsə də, bədii yaradıcılıqdan əl götürmür. 1925-27-ci illərdə Sovet ordusunda əsgəri xidmətini başa vurduqdan sonra yenidən Dağıstana qayıdan Yusup partiya-sovet təşkilatlarında işləyir. Dövrün ideoloji tələblərinə cavab verən satirik hekayələr çap etdirir.

Daqqaze nəşriyyatı 1927-ci ildə yazığının qumuq dilində „İnsanın bədbəxtliyinin dərmanı“, 1928-ci ildə „Yolgöstərən“, „İnq paydalı dualar“ (Ən faydalı dualar) hekayələr kitablarını oxucu mühakiməsinə verir. 1935-ci ildə isə Quzey Qafqaz Diyarşünaslıq Nəşriyyatı yazığının rus dilində „Neudaça“ (Uğursuz) kitabını, Daqqaze nəşriyyatı isə qumuq dilində „Şimaldan qəlqen yazbaşı“ (Quzeydən gələn bahar) hekayələr kitablarını nəşr edir. „Molla Nasritdinin sapar yoldaşı“, „Biylər və adatlar“ (Bəylər və adətlər) hekayələrini yazan Yusup dramçılıqda da qələmini sınayır. 30 il Quzey Qafqaz xalqlarının Rus işğalçılarna qarşı mübarizəsinə rəhbərlik etmiş Şamildən bəhs edən „Kim kimni?“ (Kim kimi), „Manap“ pyeslərini də yazır. Bu pyeslər tamaşaçılar tərəfindən maraqla qarşılanır. Dağıstandakı Qumuq Dram Teatrı ona bir-birinin ardınca Midvaninin „Şərəf“, Krasevanın „Mayakın işıqlıqı“, „Zirvə“, „Biz gedirik“ pyeslərini qumuq dilinə çevirməyi sifariş verir. Onun çevirdiyi əsərlər səhnə-

ləşdirilir və tamaşaçılar tərəfindən alqışlarla qarşılır. Y.Qereyev o dövrdə dəbdə olan, maraqla oxunan, film çəkilən D.Furmanovun irihəcmli „Çapayev“ romanını da qumuqcaya çevirir.

Yaradıcılıq sahəsində uğurlarını və təşkilatçılıq bacarığını nəzərə alıb 1936-cı ildə onu SSRİ Yazıçılar İttifaqı Dağıstan MSSR şöbəsinə katib təyin edirlər. Təşkilatın işini canlandırmaq və yazıçıları ideoloji yönlü əsərlər yazmağa istiqamətləndirmək məqsədilə 1936-cı ilin sentyabrın 30-da “Komsomolets Daqestana” qəzetində “Gənc yazıçıların vəzifələri haqqında” məqaləsini çap etdirir. Məqalə böyük əks-səda doğurur. Bu da rəhbər partiya-sovet işçilərinin istəklərinə cavab verirdi.

İkinci Dünya Savaşına göndərilən Yusup Qereyev oradan geri dönmür.

Abdolvahab Bekbulat oğlu Suleymanov (1909, Tersk vilayətinin Yaxsay kəndi-1995). Uşaqlıqdan yetim qalan Abdolvahab qohum-qardaşın köməyi ilə kəndlərindəki mədrəsədə, sonra da Dərbənddəki orta məktəbdə oxumuşdur. 1926-cı ildən bədii yaradıcılığa maraqla göstərmiş, 1929-cu ildən „Yoldaş“ qəzetində iş girmiş, qısa zamanda şair və dramçı kimi şöhrətlənmişdir.

1930-cu ildə şairin “İnqilap tolqunları” (İnqilab dalğaları), “Qaranlıqdan yarıqha” (Qaranlıqdan aydınlığa) şeir kitabları çap olunur. Zamanın tələbinə uyğun olaraq siyasi məzmunlu məqalələr və „Üstünlüknü igiti“, „Kolxozlar qurma Allah buyurğan“, „Ötgen günler“, „Turnalar“ kimi bədii əsərlər yazır. Onun “Çelyuskinçilər”, “Abissiniya” əsərləri də Sovet xalqlarının dostluq və qardaşlığının tərənnümünə, Sovetlərdə yaşayan insanların qəhrəmanlığına həsr edilmişdir. Qumuq ədəbiyyatında sujetli poemaların yaranmasında gənc şair Abdolvahabın da rolu vardır. O, 1928-ci ildə „Vali və Mariya“, „Nörjanat“ poemalarını yazır.

A.Suleymanova böyük uğur qazandıran isə 1929-cu ildən 1960-cı ilədək üzərində işlədiyi “Üst bolhan söz“ poeması

olmuşdur. Poemanın qəhrəmanları Aminat və Batır sosializm quruculuğu uğrundakı mübarizədə hər çətinliyə dözərək sonda rəqiblərinə qalib gəlirlər.

İkinci Dünya Savaşı iştirakçısı olan şair həmin illərdə „Dostlara“, „Umar Paşanın yırı“, „Paşitxanın yırı“ əsərlərini yazır. Savaştan sonra yazdığı „Kahız“ poemasında dağıstanlı Mahammatla ukraynalı Qriqorinin dostluğundan söz açılır.

“Ötgen günlər”, “Turnalar”, “Yıllar” “Döyüş gecələri”, „Yırlar və mənzumələr“ və b. kitabları ana dilində, “Dağlarda günəş” kitabı isə rusca çap olunmuşdur.

Uzun müddət qumuq teatrının direktoru işləyən ədib “Ay-bikə”, “Kommunist”, „Tanq çolpan“ (Dan ulduzu), „Alyaqay və Telyaqay“, „Qızıl qutunun sirri“, “Davda toy”, “İnqilab igidləri“ və b. pyesləri yazmışdır. Sonuncu pyesə görə Dağıstan Respublikasının Həməzət Sadasa adına mükafatını almışdır.

N.Gəncəvi, Ə.Nəvai, A.S.Puşkin, M.Lermontov, T.Şevçenko, M.Qorki, S.Staliski, C.Cambul, Ş.Rustaveli, S.Rüstəm, K. Xetqurov və b. əsərlərini ana dilinə tərcümə edən şairin şeirlərindən “Partiyam”, “Sabahın xeyri”, “Analar sülh istəyir” adlı bəzi nümunələri İ.Soltan Azərbaycan oxucularına təqdim etmişdir (**Dağıstan ədəbiyyatı antologiyası, 1959:94-97**).

Atqay Akim oğlu Acamatov (Hacıəhmədov) (1910, Xa-savyurt yaxınlığındakı Endrey kəndi-1998). Əsil adı Acıakab olsa da ləqəbi Atkayla məşhurlaşmışdır. Buynaxsk şəhərində Birinci Pedaqoji Texnikumda oxuyarkən “Yoldaş” qəzetində ilk şeirini çap etdirmişdir. 17 yaşında mətbuatda bir şair kimi görünməsi ona uğur qazandırmışdır. 1932-34-cü illərdə bir neçə əsərini çap etdirsə də onu şöhrətləndirən „Tupav“ povesti olmuşdur. Moskvadakı M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunda oxumuşdur. 1934-cü ildə SSRİ Yazıçılar İttifaqı yaradılanda o, ilk üzv qəbul edilənlərdən olmuşdur.

Ağqvardiyaçılar tərəfindən öldürülən Z. və N. Batırmurzaevlər Dağıstan şair və yazıçıları üçün bir mövzuya çevrilmişlər. Atqay da inqilabçı Zeynalabidin anası Umugülsümün dilindən „Men öktəmən“ adlı povestini 1940-cı ildə çap etdirməklə bolşeviklərin tərənnümçüsü olduğunu isbatlamışdır.

1930-cu illərdə qumuq nəsrinin formalaşmasında və dramçılığının inkişafında onun böyük əməyi olmuşdur. „Ansar“, „Gəlinlər“, „Xalqlar dostluğu“ və s. pyesləri vardır. Qumuq Dövlət Teatrında „Bulat qapqan“ (Polad tələ), „Ansar“, „Sotav bulan Paşıyə“, „Ağ göyərçin“ əsərləri səhnəyə qoyulmuşdur. 1937-ci ildə o da həbs edilmişdir. Lakin az sonra onu həbsdən azad etmişlər.

15-dən çox kitabı çap olunmuşdur. Onlardan „Yulduzum“, „Kumuk tüzde“ (Qumuq düzlərində), „Qaranlıq dağlardan geniş düzlərə“, „Kobudluğa hücum“, „Sotav bulan Raşıyə“, „Sıralı qollar“, „Üç yüz tav“ və b. nümunə göstərmək olar.

Nəsr, dramçılıq və poeziya ilə ardıcıl məşğul olan Atqayın „Aulda toy“, „Maral buynuzu“, „Aydemir“, „Qızılyar“, „Rabiyat“ və „Sotav bulan Raşıyə“ poemaları daha məşhurdur. Moskvanın müxtəlif nəşriyyatları onun kitablarını rus dilinə çevirərək çap etmişlər.

Folklor toplamaq, uşaq şeirləri və hekayələri yazmaqla yanaşı, bədii tərcümə ilə də ardıcıl məşğul olmuşdur. A.S. Puşkinin şeirlərini, Nikolay Qoqolun „Taras Bulba“ povestini, A. Ostrovskinin „Cehizsiz qız“ və M. Qorkinin Azərbaycanda „Həyatın dibində“ adı ilə çevrilmiş pyesini „Yurdsuz insan“ başlığı altında ana dilinə tərcümə etmişdir.

B. Adil onun „Qocanın sözləri“, „Söhbət“ (Bizim nart nağılları), „Sevirəm yay fəsli, axşam düşəndə“, „Məhəbbətin nəğməsi“, „Əkizlər“ şeirlərini dilimizə çevirmişdir. **(Dağıstan ədəbiyyatı antologiyası, 1959: 98-104)**. Dağıstanın xalq şairi adına və S. Staliski adına dövlət mükafatı layiq görülmüşdür.

Kamil Danyal oğlu Sultan (Sultanov) (1911, Dağıstan, Turşunay kəndi-2002). Dərbənddəki texnikumu bitirmişdir. Qumuq araşdırıcıları onun 1937-41-ci ildə Moskvadakı Çernişevski adına İnstitutun Tarix, Fəlsəfə, Ədəbiyyat fakültəsində, 1960-cı ildə Ali Ədəbiyyat Kursunda oxuduğunu yazırlar (**Literaturadan xrestomatiya, 1986:122**). Qumuq və rus dillərində yazıb yaradan Kamil Sultanov gəncliyində lirik və uşaq şeirləri ilə məşhurlaşsa da, sonralar daha çox ədəbi tənqid və ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsinə meyl göstərmişdir.

1934-cü ildə “Basqın” adlı ilk kitabı çap olunan ədibin sonralar “Süleyman Stalski”, “Qumuqların ədəbiyyatı”, “Dağıstanın şairləri”, “Türlü-türlü xalqların şairləri”, „Rəsul Həmzətovun yaradıcılığı“ və b. tədqiqat əsərləri işıq üzü görmüşdür. V.Şekspirdən tərcümələri ilə qumuq dilini zənginləşdirmiş, onun imkanlarının böyüklüyünü sübuta yetirmişdir. Onun V.Şekspirdən çevirdiyi „Kral Lir“ faciəsi böyük uğur qazanmışdır.

Azərbaycan şairlərindən Ə.Əlibəyli onun “Yürüş”, “Kolxoz pionerləri”, “Beş qəhrəman”, “Uşaqlar həyatda”, “Ulduz” və “Puşkinin heykəli qarşısında”, İ.Soltan isə “Oynayırlar uşaqlar”, “Meşələr” şeirlərini dilimizə çevirmişlər (**Dağıstan ədəbiyyatı antologiyası, 1959:133-135**).

Qumuq ədibi Alimpaşa Salavatovun həyat yolunun və yaradıcılığının öyrənilib təbliğ edilməsində xidmətləri böyük olan Kamil Sultanın „Yazıçılar haqqında xəbərlər“ məqaləsi aktuallığı ilə seçilir. O, həm də dərs kitabları hazırlayan müəllif kimi tanınır.

Kamal İbrahim oğlu Abukov (02.03.1938, Xasavyurt rayonunun Çağar Otar kəndi). Yaxsay kəndindəki orta məktəbi bitirdikdən sonra Dağıstan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində oxumuşdur. 1963-cü ildə ilk hekayələri “Kıvılcımlar” adı ilə Mahaçqalada kitab şəklində çıxmışdır. Qəzetdə müxbir, nəşriyyatda redaktor, Xasavyurt rayon qəzeti “Dostluq”da redaktor,

televiziyanın bədii verilişlər redaksiyasında baş redaktor, Sov.İKP Dağıstan Vilayət Komitəsində müxtəlif vəzifələrdə işləmiş Kamal Abukovu Sov.İKP yanında İctimai Elmlər Akademiyasına oxumağa göndərmişlər. Sonrakı illərdə o ardıcıl elmi yaradıcılıqla yanaşı, bədii yaradıcılığını da davam etdirmiş, ictimai siyasi işlərdə fəallıq göstərmişdir. SSRİ EA Dağıstan filialının Tarix, Dilçilik və Ədəbiyyat İnstitutunda çalışmışdır. Hazırda filologiya elmləri doktoru olan və Dağıstan Dövlət Pedaqoji Universitetinin professoru olan Kamal Abukovun müxtəlif illərdə 20-ə yaxın kitabı çap olunmuşdur. Dağıstan xalqlarının ədəbiyyatının rus dili vasitəsilə dünyada tanınmasına çalışan alim yazığının “Üz-üzə” (1965), “Xalqdan gizləyərək” (1973), “Ocaqda od sönmədən” (1974), “Balyurtun işıqları” (1980), “Köhnə dəyirmanı gedən yolda” (1983), “Hələ savaşda kimi” (1989) nəsr əsərləri çap olunmuşdur. 1967-ci ildə Dağıstanda çap olunan “Mən suçluyam, Məryəm” adlı hekayəsi rus dilinə çevrilərək 1980-ci ildə Moskvada da nəşr edilmişdir.

Onun “Məryəm”, “Ssora”, “Qəza”, “Küçədə çamadan” pyesləri Alimpaşa Salavatov adına Qumuq Musiqili Dram Teatrında və Həməzət Sadasa adına Avar Musiqili Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur.

2001-ci ilin iyulun 11-də Dağıstan Respublikası prezidentinin imzaladığı sərəncamla Kamal Abukova Rəsul Həməzətov adına Dövlət Mükafatı verilmişdir.

Badrutdin Mahammad oğlu Mahammadov (03.08.1943, Qarabudaxkənt rayonunun Kakaşura kəndi). Onun ömür yolundan söz açanların bir çoxu Balçar Abdurahimin oğlu Mahammadın ailəsində doğulduğunu, o anadan olmamış atasının İkinci Dünya Savaşında itgin düşdüyünü, rayon mərkəzindəki internat məktəbi medalla başa vurduğunu, yeniyetmə yaşlarından ədəbiyyata həvəs göstərdiyini yazırlar.

1963-67-ci illərdə Bakıda Xəzər Hərbi Dəniz Donanmasında matros olan Badrutdin əsgəri xidmətini başa vurduqdan sonra vətənə qayıdır. Onu Moskvaya Ümumittifaq Lenin Kommunist Gənclər İttifaqı Mərkəzi Komitəsi nəzdindəki beynəlxalq komsomol məktəbinə oxumağa göndərilir. Məktəbi bitirdikdən sonra Lenin (kənd) rayon Komsomol Komitəsində işləyir.

1972-ci ildə Dağıstan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirir. Az zamanda ədəbi aləmdə özünə böyük nüfuz qazanan Badrutdinin 1968-ci ildə Mahaçqalada “İrisim” (Çiçəyim) adlı şeir kitabı nəşr olunur. Onu Moskvadakı M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutuna oxumağa göndərilir. 1977-ci ildə oranı bitirir və həmin il də SSRİ Yazıçılar İttifaqına üzv qəbul edilir.

Dağıstan Televizya və Radio Verilişləri Komitəsində qumuq redaksiyasında redaktor, Alimpaşa Salavatov adına Qumuq Musiqili Dram Teatrında ədəbi hissə müdiri, “Literaturnıy Daqestan” jurnalının qumuq şöbəsinin redaktoru və Dağıstan Dövlət Nəşriyyatında müxtəlif vəzifələrdə işləyən Badrutdin ardıcıl bədii yaradıcılıqla məşğul olan məhsuldar şairlərdəndir. O, xalq əfsanələrindən müxtəlif ədəbi üsullardan istifadə edərək uşaqlar üçün tapmacalar, nağıllar şəklində şeirlər yazmışdır.

Xalqın sıxıntıları, millətinin başına açılan oyunlar, 1920-ci illərdən başlayan və 1937-ci ildə kütləviləşən repressiyalar, savaşlarda öldürülənlərin taleyi şairin üsyankarcasına qələmə aldığı mövzulardan olmuşdur.

Onun “Geçikgen yolavçu” (Gecikən yolçu), “Macnunu göndürevü” (Məcnunun zümməsi), “Erşı qız” (Çirkin qız), “Ömrünü sırı” (Ömrün sirri), “Yanızlıq yargan yürek” (Yalnızlığın üzdüyü ürək), “Paşmanlıqı yaşları (Peşimançılıq uşaqları), “Talışsız” (Talesiz), “Ananı yoravı” (Ananın diləyi), “Nazlanıv” (Nazlanış) və başqa şeirləri xalq tərəfindən sevilə-sevilə oxunur.

Şeirlərini əsasən Badrutdin imzası ilə çap etdirən şairin “Geçenin gözyaşları”, “İzatlı”, “Balçaralar” (Bal təknələri, “Tavan pencereleri”, “Süyüncü”, “Atama kağız” (Atama məktub), “Purxa tereze”, “Üçüncü arivlük” (Üçüncü gözəllik), “Tüş namaz” (Öylə namazı) və b. kitabları qumuqca, “Tretya krasota” (Üçüncü gözəllik), “Tropa” (Çığır), “Blaqaya ves” (Müjdə) və b. kitabları isə Moskvada Sovremennik nəşriyyatında rusca çap olunmuşdur.

Dağıstan Pedaqoji Tədris Nəşriyyatı şairin uşaq və gənclər üçün yazdığı şeirləri 1975-ci ildə “Qış zarafatı”, 1990-cı ildə isə “Göyə pəncərə” adı altında nəşr etmişdir. Dünya klassiklərinin əsərlərinin ana dilinə çevrilməsində də böyük əməyi olan Badrutdin V.Şekspirin “Hamlet”, “Maqbet” faciələrini çevirdiyinə görə Eyvone üzərindəki Stradford şəhərindəki Beynəlxalq Şekspir Mərkəzinə üzv seçilmiş və B. Brextin “O əsgər də, bu əsgər də bir kimi” əsərini uğurlu çevirdiyinə görə 1981-ci ildə SSRİ-də Alman Pyesləri üzrə Festivalın diplomunu almışdır. 1981-ci ildə SSRİ-nin nüfuzlu ədəbi jurnallarından olan “Drujba narodov”un da mükafatı Badrutdinə verilmişdir.

Dram əsərlərini çevirməklə yanaşı. özü də qələmini bu sahədə sınaaraq bir neçə səhnə əsəri yazmışdır. Onun “Cənnətin əzabı” əsəri böyük səs-küyə səbəb olmuşdur. Əsərə görə təzyiqlər artmış, onu “Dağıstanın Salman Rüşdüsü” də adlandırmışlar. “Cənnətin əzabı” rus dilinə çevrilərək Moskvada çap olunduqdan sonra da təzyiqlər azalmamış, ara sıra yenə də onu mətbuatda sərt tənqid edirlər.

2.5. Qumuq nəsrinin yaranması və inkişafı

Qumuq yazılı ədəbiyyatında ənənəvi və aparıcı janr poeziya olmuşdur. 1905-ci ildən sonra poeziyanın mövzusunda bir dəyişmə baş versə də Sovet hakimiyyətinin qələbəsindən sonra

sənətkarlıq da, bədii dəyər də ideologiyaya qurban verilmişdir. Abdulla Mahammadovun “Lenin pamyatniqi”, Abdulla Başirovun “Lenin kim?”, Anvar Hacıyevin “Üreğe singen at”, “Partiya”, Əli Qaziyavın “Leninin gücü” kimi onlarla şeir və poeması sırf ideoloji məqsədlərlə yazılsa da, bunlar qumuq dilinin, poeziyanın inkişafına, ədiblərin sənətkarlığının cilalanmasına müsbət təsir göstərirdi.

Qumuq ədəbiyyatına dramçılıq, nəsr kimi yeni janrlar da gəlirdi. 1920-ci illərin qumuq nəsrində K.Abakarovun adı birinci Sovet qumuq povesti - “Avamlığın qurbanı”nın yazarı kimi çəkilir. Çünki ondan öncə Abdulhüseyn İbrahimov (1890-1962) xanı öldürdüyünə görə özü də ölümə məhkum edilən şair Amanxorun yırlarından ilhamlanaraq yazdığı eyniadlı romanını çap etdirə bilməmişdi. Çetin Pekaçar isə xalq hekayələrindən, dastanlarından və yırlarından faydalanaraq yazılmış „Amanxor“ romanının ilk variantını A.İbrahimov 1915-ci ildə çap etdirdiyini, sonralar üzərində işləyərək bir xeyli dəyişikliklərlə iki dəfə nəşr etdirdiyini yazır.

K.Abakarovun “Avamlığın qurbanı” povesti çap olunandan sonra Abdulhüseyn İbrahimovun „Ana ürəyi“, „Gəncliyim“, „Amanxor“, Kamal Abukovun (1938) „Halal savaşa gedib“, „Balyurdun işıqları“, „Üz-üzə“, Xayrulla Davudovun „Əziz təbiət“, „Meşə“ və başqa nəsr əsərləri oxucuların mühakiməsinə verilmişdir. Gənc ikən denikinçilər tərəfindən güllələnən Zeynalabidin anası Ümugülsümün dilindən Atqayın yazdığı „Mən ötkemmen“ (“Mən qürurluyam”) povesti uzun illər gənclərin stolüstü kitabı olmuşdur. Bədii yaradıcılıqda ideologiyayı əsas götürən yazıçı və şairlər mükafatlandırılır, onlara fəxri adlar və vəzifələr verilir. Bu, bir tərəfdən əsərin bədii dəyərini aşağı salır, sənətkarlığa mənfi təsir göstərirdisə, o biri tərəfdən isə bu sahəyə marağı artırır, ədəbiyyata yeni gənclər

nəslinin gəlməsini şərtləndirirdi. Otuzuncu illərdə qumuq türkcəsində “Yanqı kumuk adabiyatını ösümləri” (1932), „Çiçəklər“ adlı ədəbiyyat topluları, eləcə də A.Mahammadovun, N.Xanmurzayevin, A.Suleymanovun, A.Başırovun, Y.Qereyevin, Atqay, A.Hasıyevin müxtəlif kitabları, Vahit Dadımovun, A.Latip (Latip Mollayev) və b. əsərləri nəşr olunmuşdur.

1920-30-cu illərdə vətəndaş savaşıdan, kolxoz quruculuğundan, dinə qarşı mübarizədən yazan qumuq yazıçı və şairləri İkinci Dünya Savaşıның başlanması ilə savaş mövzusunı önə çəkirlər. Alimpaşa Salavatov, Yusup Qereyev kimi gənc istedadlar savaşda həlak olurlar. Savaş illərində “Fronta, yoldaş, fronta” (1942), “Alqa, yoldaş, alqa” (1944) topluları ilə yanaşı, Anvar Həjiyevin, Atqayın, Abdulvahap Suleymanovun bu mövzuda yazdıqları əsərlər ayrıca kitab şəklində nəşr olunur. Faşizm üzərində qələbə mövzusu 70-ci illərdə qumuq ədəbiyyatında aparıcı mövqedə olmuşdur.

Rəsul Mirzə oğlu Rəsulov (1912, Teymurxanşura şəhəri-1977). Qumuq nasirləri sırasında adı ilk sırada çəkilir. Rəsul orta məktəbi Azərbaycan türkcəsində bitirmişdir. Buna görə də Azərbaycanda gedən ədəbi prosesləri diqqətlə izləmiş, necə deyərlər, onun içərisində olmuşdur. 1934-cü ildə “Kabalay qəhrəmanları” povestini çap etdirmişdir. Kiçik hekayələri, roman, povest, felyeton və oçerkləri ilə oxucu qəlbinə yol tapan yazıçı C.Cabbarlının “Solğun çiçəklər” pyesini, Mehdi Hüseynin “Komissar” povestini, Ə.Abbasovun “Zəngəzur” romanını qumuq türkcəsinə çevirmişdir. Əsərləri Özbəkistanda, Bolqarıstanda, Polşada, Vyetnamda və b. ölkələrdə çap olunmuşdur.

SSRİ Yazıçılar İttifaqı Dağıstan şöbəsinə qumuq bölməsinə rəhbərlik edən Rəsul Rəsulov rusca “Daqestanskiy Komсомоlets” qəzetinin redaktoru, “Lenin yolu” (qumuq türkcəsində) qəzetinin şöbə müdiri işləmişdir. Onun “Ana” hekayəsini

N.Nağıyev dilimizə çevirərək çap etdirmişdir (**Dağıstan ədəbiyyatı antologiyası, 1959:141-171**).

Abdulzagir Batirov (1918, Mahaçqala şəhəri-1960). Azərbaycan ədiblərinin əsərlərinin qumuq türkcəsinə çevrilməsində əməyi az olmamışdır. Əsasən mahnı yazarı kimi tanınmışdır. Onun “Oktyabr və sülh”, “Oxu, ey gözəlim!”, “Gözəlim” şeirlərini B.Adil dilimizə çevirərək “Dağıstan ədəbiyyatı almanaxı”nda çap etdirmişdir. (**Dağıstan ədəbiyyatı antologiyası, 1959:209-210**).

Anvar Hajjiyev (1914, Dağıstan, Kostek kəndi -1992). Beşillik məktəbi bitirdikdən sonra Xasavyurtdakı kəndli gəncələr məktəbində oxumuşdur. 1932-ci ildə oranı bitirdikdən sonra „Sosialist quruluşu“, „Lenin yolu“ qəzetlərində işləmiş, „Yaş dağıstanlı“ qəzetinin redaktoru olmuşdur. 1932-ci ildən yaradıcılığa başlayan şairin „Yanhırv“ (Yeniləşmə) adlı ilk kitabı 1934-cü ildə çap olunmuşdur. Şeirləri daha çox yayılmış, savaşıllərində „Çapqın“, „Qılıclar“, „Anadol aytdı“ kitabları çap olunmuşdur. „Murtaza“ poeması 1944-cü ildə keçirilən müsəbiqədə mükafata layiq görülmüşdür.

Savaşdan sonrakı illərdə Mahaçqaladakı partiya məktəbində oxumuş və vilayət partiya komitəsində şöbə müdirinin müəvini işləmişdir. Sonra onu Moskvaya-Ali Partiya Məktəbinə göndərmişlər. 1956-cı ildə oranı bitirib Mahaçqalaya qayıdaraq Dağıstan MSSR Televizya və Radio Komitəsinə sədrlik etmişdir.

Satirik əsərləri ilə də məşhurlaşan, əsərləri bir neçə dile çevrilən Anvar Hajjiyevin sağlığında 15 şeir kitabı buraxdırmışdır. “Yeniləşmə”, “Hücum”, “Don ilə söhbət”, “Qumuq dərələrinin mahnıları”, “Bəxtiyar dağlar”, uşaqlar üçün “Boşboğaz ağ ördək”, “İki bacı”, “İt və Canavar”, “Camaşğa cavap”, “Dost uşaqlar” adlı əsərlərini yazmaqla yanaşı, Puşkinin, Ler-

montovun, Xetaqurovun, Stalskinin, Sadasanın, Qafurovun, Həmzətovun əsərlərini ana dilinə tərcümə etmişdir.

Z.Cabbarzadə şairin “Doğma aulum”, “Oraq və Qılınc”, “Bəhs” şeirlərini dilimizə çevirmişdir (**Dağıstan ədəbiyyatı antologiyası, 1959:136-139**).

Sovet dövründə doğulub boya başa çatan İbrahim Kerimov (1922), Mahammatsultan Yahyayev (1922), Bammət Atayev (1925), Şarip Alberiyev(1926), İzamit Asekov (1928), Mikayıl Abukov (1929), Abdulmejid Mejidov (1936), Akay Akayev (1933), Mustafa Huseyn (1935) və b. qumuq ədəbiyyatının inkişafında xidməti olan ədiblərdəndirlər.

İbrahim Abdulkerim oğlu Kerimov (1922, Dağıstan MSSR-in Buynaksk rayonunun Töben (Aşağı) Cenqutay kəndi). 1938-ci ildə orta məktəbi bitirib kəndlərində və qonşu Töben Qazanış, Töben Cenqutay kəndində müəllim işləmişdir. 1940-cı ildə Buynaksk şəhərindəki pedaqoji texnikuma qəbul olsa da oranı bitirə bilmir. Onu da İkinci Dünya Savaşına göndərirlər. 1943-cü ildə yaralandığına görə ordudan azad edilən gənc şair Dağıstan Pedaqoji İnstitutunun qiyabi şöbəsində oxumuş, 1945-ci ildə institutun dil və ədəbiyyat fakültəsini bitirərək kəndlərində rus dili müəllimi və məktəb direktoru işləmişdir.

1947-49-cu illərdə „Lenin yolu“ qəzetində ədəbi işçi işlədikdən sonra Moskvada SSRİ EA Dilçilik İnstitutunun aspiranturasında oxumuşdur. Dilçilikdən yazdığı elmi iş görə ona 1953-cü ildə filologiya elmləri namizədi adı verilir. Sonralar filologiya elmləri doktoru, professor olan İbrahim Kerimov Dağıstan Pedaqoji İnstitutunda ümumi dillər kafedrasının müdiri və Dağıstan məktəblərinə müəllim kadrlarının hazırlanması sahəsində çalışır.

İlk yaradıcılığa rayon və respublika qəzetlərində çap etdiyi şeirlərlə başlayan İbrahim Kerimovun 1947-ci ildə „Narat“ (Şam ağacı) şeir kitabı nəşr olunmuşdur. 1949-cu ildə

„Gəlişmiş“ (Nişanlı) poemasını nəşr etdirən şair 1950-ci ildən nəsr yaradıcılığına keçir. „Suvnu şavası“ (Suyun parıltısı), „Ullu Ural“ (1953), „Ürtlü qızlar“ (1958), rusca „Altyus üfütü“ (1954), „Yolun başı“ (1956), „Maqaç“, „Teren bulak“ adlı roman, povest və hekayələrini çap etdirir və 1986-cı ildə „Yırçı Kazak“ romanını yazır (**Literaturadan, 1986: 129-130**). Bu roman İ.Kerimovun öncəki əsərləri ilə müqayisədə keçmişə baxışda, milli dəyərlərə münasibətdə xeyli fərqlənir. A.S.Puşkin, T.Şevçenko, L.Tolstoy, A.Çexovun əsərlərini ana dilinə tərcümə edən İ.Kerimovun “Moskvayla görüş”, “Aulda səhər”, “Dəmirçi” şeirlərini Ə.Ziyatay Azərbaycan oxucularına təqdim etmişdir (**Dağıstan ədəbiyyatı antologiyası, 1959:212-214**).

Dağıstan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun professoru olan İ.Kerimovun 30-a yaxın kitabı çap olunmuşdur. Ona Dağıstan MSSR-in Əməkdar İncəsənət xadimi və Dağıstan MSSR-in Əməkdar müəllimi adı verilmişdir.

Mahammadsoltan Yahiya oğlu Yahiyayev (1923, Dağıstan MSSR-in Kakaşura kəndi-2007). 1948-ci ildən yaradıcılığa başlayan nasir əsasən uşaq hekayələri yazarı kimi tanınsa da qumuq ədəbiyyatı tarixinə trilogiya müəllifi kimi də daxil olmuşdur. “Avtobusda hadisə”, “Umalat necə evləndi” hekayələrini Ü.Hüseynov çevirərək “Azərbaycan” jurnalında çap etdirmişdir (**Dağıstan ədəbiyyatı antologiyası, 1959:251-268**)

Onun Ənvar Qurbanovla birgə yazdığı „Həyatın yol“ və „Arslan tuvqan ulanlar“(Aslan doğulan oğlanlar) və b. pyesləri də tamaşaçı marağını cəlb etmişdir. Yazmış olduğu 12 pyesin bir neçəsi Dağıstandan kənardə də tamaşaya qoyulmuşdur. Məhsuldar tərcüməçiliklə də məşğul olan ədibə Dağıstanın Xalq Yazıçısı adı və muxtar respublikanın dövlət mükafatı da verilmişdir.

3.Şəxsiyyətə pərəstişin tənqidi və ədəbiyyatdakı dəyişikliklər

Stalinin şəxsiyyətə pərəstişdə ittiham edilməsindən sonra (1956) qumuq ədəbiyyatında da bir dəyişiklik görünməyə başladı. Ədəbiyyatda şüarçılıq, müsbət qəhrəman axtarırları öz yerini insanın daxili aləminin, iç dünyasının işıqlandırılması ilə əvəzlədi.

Sovetlər dönəmində ədəbiyyatda ideoloji xətt aparıcı olsa da, şairlərin şəxsi həyatından, lirik duyğularından bəhs edən əsərlər xalq tərəfindən sevilir və dillər əzbəri olurdu.

Hakim ideologiya bir çox mövzularını qadağan etdiyinə görə, şairlər təbiətin tərənnümünə, lirik «mən»inə daha çox müraciət edir, yaxud da millətin, vətənin acınacaqlı taleyindən bəhs edən epik əsərlər yazarkən süjeti xarici ölkələrdə baş vermiş milli-azadlıq hərəkatından alırdılar.

1960-cı illərdə cəmiyyətdəki nöqsanlar eyhamlı şəkildə, sətiraltı tənqid edilirdi. Ədəbiyyata sosializm tərənnümçüsü kimi gələn gəncələr də yaşa dolduqca xalqın tarixindən, adət-ənənələrindən, milli dəyərlərdən yazmağa üstünlük verirdilər.

Sovet ədəbiyyatının 1960-cı illər nəslə qumuq ədəbiyyatında da seçilir. Kamal Abukovun (1938), Mahammat Atabayevin (1938), Abzaydın Hamidovun (1938), Ahmat Jaçayevin (1939), Uzlipat İbrahimovanın (1940), Abdulkerim Zalimxanovun (1940), Abdulxakim Hacıyevin (1940), Qebek Qonaqbiyevin (1961), Kazım Kazımovun (1961), Abdulla Zalimxanovun, Nabiyulla Mahammdovun və b. yaradıcılığında insanın daxili aləmi, həyatın rəngarəngliyi, psixoloji anlar önə çəkilir. Beləcə ədəbiyyatda sənətkarlıq yüksəlməyə doğru getsə də, mənəvi məsələlər ön plana çəkilsə də, şüarçılıq öz yerini yavaş-yavaş insan psixologiyasının açılmasına yönəltsə də, ideal müsbət qəhrəmanı daxili aləmində xeyir və şər in mübarizə

apardığı surətlər əvəz etsə də bütövlükdə Sovet təbliğat maşınının təsirindən qurtula bilmirdi.

Moskvada-imperiyanın mərkəzində yaşayan bəzi Rus yazıçı və şairləri cəsarətlə Sovet quruluşunun nöqsanlarını əsərlərində tənqid edə bildilər. Lakin əksər əyalətlərdə və milli ədəbiyyatlarda olduğu kimi qumuqlarda da bu mövzulara müraciət etməyə cəsarət edənlər tapılmırdı.

4.Uşaq ədəbiyyatına diqqət

Qumuq yazıçıları uşaqlar üçün maraqlı ədəbi nümunələr yaratmağa çalışmaqla ana dilini qorumaq və zənginləşdirmək, yetişməkdə olan nəsli milli ruhda böyütmək istəyirdilər.

Gənc nəslin tərbiyəsini diqqət mərkəzində saxlayan qumuq şair və yazıçıları uşaq ədəbiyyatının gözəl nümunələrini yaratmışlar. Bu sahədə Əli Qaziyavın (1879-64) xidmətləri az olmamışdır. Onun uşaqlar üçün yazdığı „Mənim ayı yaxalamağım“ əsəri qumuq uşaqlarının ən çox sevdiyi əsərlərdəndir. Mahammadsoltan Yahiyayev, Abdülmecid Məcidov, Ayav Akavov (1909-54), Yünüs Alimxanov (1909-58), Anvar Həjiyev (1914-92), Absalam Askerxanovun (1922-2001), Mahammadamin Akmurzayevin (1930-93), Kurbanali Şamsuttinovun (1932-1990), Akay Akayevin (1933-2000) və başqalarının əsərləri bugünkü qumuq aydınlarının çoxunun uşaqlıq və yeniyetməlik illərində sevə-sevə oxuduqları bədii nümunələr olmuşdur.

Şeyit Xanım Arslanəli qızı Alişeva (1949, Xasavyurd rayonunun Bammatyurt kəndi.) Ata babası Tarqulu kəndindən olan Şeyit Xanım Buynaksk Pedaqoji Texnikumunu bitirdikdən sonra uşaq evində tərbiyəçi, SSRİ Yazıçılar İttifaqının Dağıstan MSSR şöbəsinin kitabxanasında işləmişdir. İlk şeirlərini texnikumda oxuyarkən yazan və 1961-ci ildə „Lenin yolu“ qəzetində çap etdirən Şeyit Xanımın şeirləri sonra „Dost-

luq“ jurnalında da çap olunur. Gənc yaşlarından istedadı ilə seçildiyinə görə onu Moskvaya, M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunda oxumağa göndərirlər. Oranı bitirib geri döndükdən sonra „Dağıstanlı qadın“ jurnalında işləyir.

1968-73-cü illərdə „Mosfilm“də tərcüməçi işləyən şairin ilk kitabı 1975-ci ildə çap olunur. Sonrakı illərdə „Yolda yır“ (1981), „Salıncak“ (1984), „Mən rəqs edirəm“ (1986) və başqa kitablarını çap etdirmişdir. 1984-cü ildə ilk şeir kitabını Moskvada çap etdirən Şeyit Xanımın imzası sonralar da rusdilli mətbuatda görünmüşdür.

Millətinin ictimai-siyasi məsələlərində öndə gedən şair keçmiş ənənələrdən bacarıqla istifadə edir, dini mövzularda da şeirlər yazır. O, yetişməkdə olan ədəbi nəslə minillik ənənəsi olan dini və milli dəyərlərdən yararlanmağa həvəsləndirir. „Antım bar“ şeirində yazır:

Meni nem bar, nem bar, nem -
Kumukluqum bar ünem!
Tenqirden tuv xalkım bar.
Tüzüm-tax, kök-kalkım bar.
Dağıstanın, Tarqum bar,
Denqiz-derya barğum bar.
Meni nem de bar, nem de -
Aykız, Korkut Dedem de.
Özden Qazaq Yırım bar.
Asrulardan sırım bar
Bar meni Minküllüdey -
Min hasiret batırım. (**Karcıqa, 2002: 155**)

Şair 1995-ci ildə Mahaçqalada çap etdirdiyi “Süy!Yılla! Süün!” (Segi,kədər, xoşbəxtlik), 1990-cı ildə Moskvada “Sovetskiy pisatel” nəşriyyatında çap etdirdiyi “Plaç, lyubi, vs-

pominay...”, 2002-ci ildə uşaqlar üçün hazırladığı “Uyan, Tur!” və başqa kitablarını avtoqrafla mənə bağışlamışdır.

Vahid Hacı oğlu Atayev (1934, Dağıstan MSSR, Erpeli kəndi). Dağıstan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda, Timiryazev adına Kənd Təsərrüfatı Akademiyasında, Kuban Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda oxuyaraq aqronom, iqtisadçı, pedaqoq ixtisaslarına yiyələnmişdir. Uzun illər Buynaksk şəhərindəki Kənd Təsərrüfatı Texnikumunda dərs desə də, onu daha çox uşaq şairi kimi tanıyırlar. Bir çox şeirləri rus və Dağıstan xalqlarının dillərinə çevrilərək qəzet və jurnallarda, nəşriyyatlarda çap olunması və şeirlərinə mahnılar bəstələnərək radio və televiziya da səslənməsi onun məşhurlaşmasında böyük rol oynamışdır.

“Böleley”, “Gülyalan”, “Gün çıx”, “Tanq yaxşı bolsun” kitabları nəşr olunan şairin şeirləri dərsliklərə də daxil edilmişdir. Onun “Sinan”, “Mişik və Kalaç” kitabları Türkiyədə nəşr edilmişdir. 1998-ci ildən Rusiya Federasiyası Yazıçılar Birliyinin üzvüdür.

Şeyit Xanım Alişevanın və Akay Akayevin təşəbbüsü ilə qumuq şair və yazıçılarının „Qarcığa“ jurnalında uşaqlar üçün yazdığı şeirlər və hekayələrdən nümunələr 2002-ci ildə Mahaçqalada „Qarcığa. Yaşlar adabiyatının antolojiyası“ adı altında çap olunmuşdur (**Qarcığa, 2002**).

5.Son dönəm ədəbiyyatı

Sovetlərdə yuxarıdan başlayan yenidənqurma və aşkarlıq hərəkatı qumuq ədəbiyyatına da öz təsirini göstərdi. Beş ilə yaxın gözləmə mövqeyi tutan yazıçı və şairlər 1990-cı ildən sonra daha cəsarətli görünməyə başladılar. 70 il adının çəkilməsi belə yasaq olan, xüsusən dini mövzuda yazılan əsərlər araşdırıldı, nəşr edildi. Bu baxımdan Erpeli Şıxammat Qadının Kərbəladə peyğəmbər Məhəmməd Əleyhissəlamın nəvəsi

İmam Hüseyin dəstəsi ilə birlikdə qətlə yetirilməsinə həsr edilmiŐ “Hüseyinin xəbəri” ađısı (mərsiyə) diqq ti ek ndir.

Őeyit Xanım AliŐeva (1949), Badrutdin Mahammadov (1943), Atav Atayev (1949), Jaminat Kerimova (1949), Bahavutdin Hacıyev (1950), Supiyanat Mamayeva (1958) və b. milli və dini mövzulara diqqəti artırdılar. Xalqın həqiqi tarixinin bədii əksi olan bir sıra maraqlı əsərlər də ortaya çıxdı.

Lakin bu proses uzun sürmədi.  e enistanda baŐlayan milli azadlıq hərəkatı, Dađıstandakı Rusiya rejiminə qarŐı a ıq və gizli müqavimətlər hakimiyyət dairələrini bərk qorxuya saldı. Milli və dini mövzular terrorçuluq kimi qiymətləndirilməyə baŐladı. Təqib v  təzyiqlər formasını d yiŐs  də davam etdirildi. Beləcə söz də demokratiyadan d m vurulsa da əməldə yenə qadađalar hökm s rm y  baŐladı.

İqtisadi sıxıntılar, çap olunan kitabların alınmaması da milli və dini mövzuda bədii əsərlərin çoxalmasına əngəl oldu. Buna görə də ədəbiyyatda yenidənqurma, ke miŐin tənqidini əsas mövzu olsa da Rusiyanın bölgədəki iŐđal ılıq siyasəti hələ də olduđu kimi verilən bədii əsərlərə rast gəlinmir. Yazıçı və Őairl r həyatlarını, dolanıŐıqlarını təmin etmək  c n bədii yarıdıcılıqdan çox baŐqa iŐl rl  m Őđul olurlar. Teatrların durumu ađırlaŐdıđından yeni tamaŐalar hazırlaya bilmirlər.

Qumuqlar Azərbaycanın lap yaxınlıđında olan türk toplumu olmasına baxmayaraq ədəbi əlaqələrimiz k silmiŐ kimidir. Sovetlərin  k Ő nd n sonra milli məsələyə diqqət artsa da qumuq ədəbiyyatının son nailiyy tini  z nd  əks etdirən elə bir ciddi əsərə Azərbaycanda rast gəlinmir. Toplantılarda t rk l kd n, türk xalqlarının yaxınlaŐmasından çox danıŐılsa da Rusiyanın təzyiqindən ehtiyatlanan Azərbaycan hökuməti qumuqlara 1920-ci illərdə olduđu kimi yardım edə bilmir. Nəinki yardım etmir, heç mövzunu gündəmə gətirmək, onlar  c n

kadrlar hazırlanması qayğısına qalınmır. Televiziya və radiolarda ən yaxın qonşularımızdan olan qumuqlar haqqında verilşlər də yox dərəcəsindədir. Təkəm seyrək, az tirajla çap olunan qəzet-jurnallardakı kiçik nümunələri nəzərə almasaq son 30 ildə qumuq ədəbiyyatından Azərbaycan türkcəsinə çevrilmiş irihəçmli əsər yoxdur.

Qumuq ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsində əsas ağırlıq Abdulkadir Abdullatipovun üzərinə düşmüşdür. İndiyədək onun 8 monoqrafiyası, ali məktəblər üçün proqramları və. s. çap olunmuşdur. Qumuq ədəbiyyatşünaslarının fikrincə, Dağıstan xalqları içərisində qumuqların ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatı ilə daha yaxından səsləşir.

Sonuc

Sovetlər Birliyinin çöküşü ərəfəsində M.S.Qorbaçovun başladığı „yenidənqurma“ hərəkəti ədəbiyyata da öz təsirini göstərdi. Dağıstanda yaşayan qumuqlar „Tenglik“ adlı ictimai təşkilatlarını qurdular. Salav Aliyev, Şeyit Xanım Alişeva kimi aydınlar bu təşkilatın öncüllərinə çevrildilər. Rusiyanın xüsusi xidmət orqanları milli dəyərlərə yiyə çıxmaq uğrunda başlanan hərəkəti zəiflətmək üçün çoxmillətli Dağıstan xalqları arasında nifaq saldı. Lakin siyasi sıxıntıya, iqtisadi çətinliklərə baxmayaraq, bölgədə ədəbiyyat inkişafdadır.

Onlar ata-babalarının yaratdığı mənəvi sərvətlərə yiyələnmək, həqiqəti, öz köklərini öyrənil bədii dillə xalqa çatdırmağa çalışırlar, buna görə də qumuq yazıçı və şairlərinin yaradıcılığında publisistika son illər daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu proses qumuq ədəbiyyatşünaslarını keçmişə yenidən baxmağa, ədəbiyyat tarixlərini XIX yüzildə yaşamış Yırçı Kazakdan deyil, kökləri miladdan öncəyə gedən ümumtürk ədəbiyyatından başlamağa sövq edir.

Qumuq ədəbiyyatının Türkiyədə tanılmasında böyük xidməti olmuş Çetin Pekacar yazır: “Kumuk edebiyatının gelişmesine katkı sağlayan şu şair ve yazarları da gösterebiliriz: H. Anvar, İbrahim Kerimov, Absalam Askerhanov, Sracdin Tokbolatov, Şarip Alberiyev, Alipaşa Umalatov, İzamit Asekov, Abdulla Abakarov, Abdurahim Abdurahmanov, Muhtar Aliyev, Patimat Abukova, İsrəpil İsayev, Akay Akayev, Biysoltan Hacimuradov, Abdulhamit Tatamov, Vahit Atayev, Mahammat Kadırov, Abdulmecit Mecidov, Mahammatbek Osmanov, Mahammat-Şəpə Minatullayev, Abzaydin Hamidov, Mahammat Atabayev, Ahmat Caçayev, Sahadulla Abusuyev, Uzlipat İbrahimova, Mahammat-Nabi Halilov, Badrutdin, Abdul-Kerim Zalimhanov, Latip (Hacakayev), Mahammat-Amin Adilhanov, Şeyit-Hanum Alişeva, Atav Atayev, Caminat Kerimova, H.(Hacıyev) Bahavdin. Bu saydıklarımızın hepsi de Tançolpan dergisinin 1994'te çıkan *Xaligi Qumuq Şairler* “Bugünkü Kumuk Şairleri” özel sayısında seçme şiirleriyle yer almıştır.”

Badrutdin “Yoldaş” qəzetinə 1 iyul 2011-ci ildə verdiyi müsahibəsində ədəbiyyatın sabahına ümidlə baxdığını söyləyir və Musa Şixavovun, Kazim Kazimovun, Nəbiyulla Məhəmmədovun, Gebek Qonaqbiyevin, Gereyxan Hacıyevin, Supiyat Mamayevanın, Gögürçün Atayevanın, Ruqiyat Ustarxanovanın, Zulayxa Atakişiyevanın, Alpiyat Zakavovanın, Gülüsumün adlarını çəkir (**Harunov Reşit, 2011:1 iyul**)

Çox təəssüf ki, Azərbaycanda Çetin Pekacar kimi qumuq ədəbiyyatını ardıcıl öyrənən və tanıdan, əlaqələri yeni mərhələdə və yeni baxışla işıqlandıran bir araşdırıcıya rast gəlmirik. Elmi texniki inkişafın belə sürətlə gəlişdiyi bir dövrdə, bilgisayarın hər şeyi asanlaşdırdığı və sürətləndirdiyi bir zamanda Azərbaycanda qumuqlara maraq 1920-ci illərdəki qədər olmaması ürəkəğrıcı bir haldır.

ЛИТЕРАТУРА КУМЫКСКИХ ТЮРКОВ В ПРОШЛОМ И НАСТОЯЩЕМ

Резюме: До XIX века в существующих источниках мы не встречались с выражением кумыкская литература. После того, как Россия превратила Кавказ в свою колонию, и чтобы укрепить здесь свои позиции, посеяла раздор среди народностей и всякими способами удаляла их друг от друга. В этом вопросе испокон веков имеющую письменную литературу, тем не менее, тюрков поделили на регионы, племена и каждому племени присвоили свой новый литературный язык, историю литературы и историю.

В 1883 году в Санкт-Петербурге Мухаммед Эфенди Османов распространил первую книгу на кумыкском наречии под названием “Ногайские и кумыкские тексты” (Сборник ногайских и кумыкских песен, преданий, поговорок, пословиц). Собранные у кумыков Шумерский дастан “Минкуллун йыры”, “Билгамыс”, сказка “Энилигим, Сенилигим, Эшкини ач” вновь борьба шумерского козла с волком (или борьба козла со львом), “Сказка о Бозоглане”, Бамси Бейрек из “Китаби - Деде Коргуд”а, Борьба ангела смерти с героем йырына “Джават бий”, напоминает Дели Домрула из “Китаби - Деде- Коргуд”а, Сказка “Кероглу” схож с дастаном “Кероглу”. Такие сходства встречаются не только в фольклоре, но и в письменной литературе.

В последнее время история письменной литературы кумыков связывают с именем Камал Умми Нури, жившим в XV веке. Его распространенные стихи близки ни сколько нынешнему кумыкскому, столько Азербайджанскому и Турецкому наречию.

В последнее время принято считать, что история и литература кумыков берет свое начало у шумер. Повышен

интерес к изучению общетюркской литературы в контексте истории литературных памятников.

На протяжении долгих лет советское общество как бы ни старалась искусственно сформировать кумыкскую литературу, собранные образцы кумыкского фольклора, даже произведения современных кумыкских писателей отличаются своим наречием, но по образу мышления, стилю, теме, по словарному составу они являются одним и слоев общетюркской литературы.

В статье рассказывается о творчестве и жизненном пути таких кумыкских писателей, как Умму Камал (XV в.), Абдурагман Атлыбоюнлу (XIX в.), Ыырчы Казак (1830-79), Магомед Аранди Османов (1838-1904), Авусупиян Акаев (1872-1931), Манай Алибеков (1861-1920), Нухай (1865-1919) и Зейналабид (1865-1919) Батмирзоевы, Абдулла Магамедов (1864-1937), Темирболат Бийбулатов (1879-1942), Наби Ханмурзаев (1893-1950), Багаутдин Астемиров (1898-1967), Алимпаша Салаватов (1901-42), Юсур Гереев (1903-1941), Авдулвагап Сулейманов (1909-95), Атгай Гаджаматов (1910-98), Камил Султан (1911-2002), Расул Расулов (1912-77), Анвар Гаджиев (1914-92), Ибрагим Керимов (1922), Магаматсолтан Яхияев (1923-2007), Срадждидин Токблатов (1923), Шарип Алибериев (1926), Абдулла Абакаров (1928), Абдулмажид Маджидов (1936), Магомадпаша Минатуллаев (1937), Магомаднаби Халилов (1941), Бадрутдин Магамадов (1943), Шеит Ханум Алишева (1949), Атав Атаев (1949), Жеминат Керимова (1949), Багаутдин Гаджиев (1950), Супиан Мамаева (1958), Абдулкерим Залимханов, Набиулла Магомедов и др.

Ключевые слова: Литература Азербайджанских и Кумыкских тюрков, Сказки “Минкуллунун йыры”, «Бозоглан», общетюркская литература

LITERATURE OF KUMUK TURKS IN PAST AND PRESENT

Abstract: The sources until the nineteenth century do not contain the term “Kumuk literature”. After the occupation of the Caucasus, Russia started making “traps” by dividing nations into parts with the aim of strengthening its power. This policy resulted in the creation of new literary language, new history of literature and new history for each region inhabited by Turks who had unique written literature for centuries.

The book “Noqayskie-Kumukskiyе teksti” (Collection of Nogay-Kumuk songs, proverbs, sayings) published by Muhammet Efendi Osmanov in 1883 in Sankt-Petersburg is considered to be the first book on kumuk dialect. “Minkullnun yiri” collected from Kumuks reminds of Shumer epos “Bilgamish”; the tale “Eniligim, Senligim eshkini ach!” reminds of the battle between goat and wolf (or between goat and lion) in Shumer tale; the tale “Bozoghlan” reminds of “Bamsi Beyrek” in “Dede Korkut”; the fight between the hero in “Javat biy” with the angel of death reminds of Deli Domrul in “Dede Korkut”; the tale “Koroghlu” reminds of the epos “Koroghlu”. Such resemblances are encountered not only in folklore but also in written literature.

The start of the history of written Kumuk literature is claimed to begin with Kamal Ummu Nuri who lived in the fifteenth century. His published poems bear similarity with Turkic of Azerbaijan and Turkey rather than with modern Kumuk Turkic.

Some recent researchers associate Kumuk history and literature with Shumers. They tend to include joint Turkic literary works into the history of Kumuk literature and study them.

Although Russian-Soviet colonizers tried to create Kumuk language and Kumuk literature for 150 years artificially, the folklore samples collected from the Kumuks and even works by

modern Kumuk writers possess differences only given the dialect. Their idea, style, content and vocabulary prove that they are part of joint Turkic literature.

The article considers kumuk folklore and the life and creative activities of such writers of Kumuk written literature as Ummu Kamal (XV), Abdulrahman Atliboyunlu (XIX I), Yırçı Kazak (1830-79), Mahammad Apendi Osmanov (1838-1904), Abusupyan Akayev (1872-1931), Manay Alibekov (1861-1920), Nuhay (1865-1919) və Zeynalabid (1865-1919) Batırmurzayev, Abdulla Mahammadov (1864-1937), Temirbolat Biybolatov (1879-1942), Nabi Khanmurzayev (1893-1950), Bahautdin Astemirov (1898-1967), Alimpasha Salavatov (1901-42), Abdulvahab Suleymanov (1909-95), Yusup Gereyev (1903-1941), Atqay Hacamatov (1910-98), Kamil Sultan (1911-2002), Rasul Rasulov (1912-77), H.Anvar (1914-92), İbrahim Kerimov (1922), Srajdin Tokbolatov (1923), Sharip Aliberiyev (1926), Abdulla Abakarov (1928), Abdulmejit Mejidov (1936), Mahammad Atabayev (1938), Badrutdin Muhammadov (1943), Sheyit Xanım Alisheva (1949), Atav Atayev (1949), Jeminat Kerimova (1949), Bahavutdin Hacıyev (1950), Supiyan Mamayeva (1958) Abdulkerim Zalimxanov, Nabiulla Mahammadov.

Key words: The literature of Kumuk and Azerbaijani turks, Minkullunun yiri, the tale “Bozoghlan”, joint turkic literature

QAYNAQLAR

Azərbaycan türkcəsində

1. Abid Ə. (1930). Türk xalq ədəbiyyatında manı nevi və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyəti (Beş min bayatı-manı üzərində yapılmış bir tətebbönamədir), “Azərbaycanı öyrənmə yolu”, sayı 4-5(9-10).
2. Arnaut T. (1999). Qaqauz folklorunda manı nevi (Türkiyə və Azərbaycan mani-bayatı nümunələri ilə müqayisə), Avto-referat, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nizamı adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı.
3. Azərbaycan Folkloru Antologiyası. (2005). (Şəki-Zaqatala folkloru), Tərtibçilər: prof. f.e.n. İsrail Abbaslı, f.e.n. Oruc Əliyev, f.e.n. Mətanət Abdullayeva, “Səda” nəşriyyatı, Bakı.
4. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. (1999). Azərbaycan Ensiklopediya Nəşriyyat Birliyi, Bakı.
5. ASE (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası). (1978). ASE nəşriyyatı, Bakı, II cild.
6. ASE (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası). (1979). ASE nəşriyyatı, Bakı, III cild.
7. ASE (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası). (1980). ASE nəşriyyatı, Bakı, IV cild.
8. ASE (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası). (1983). ASE nəşriyyatı, Bakı, VII cild.
9. ASE (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası) (1984). ASE nəşriyyatı, Bakı, VIII cild.
10. Babayev Ş. (1986). Ədəbi mübahisələr, Bakı.
11. Çobanzadə B. (1925). Qumuq dili və ədəbiyyatı haqqında, “Maarif və mədəniyyət” jurnalı, sayı, 3.
12. Çobanzadə B. (1926). Qumuq dili və ədəbiyyatı tədqiqləri, Bakı.

13. Dağıstan ədəbiyyatı antologiyası. (1959). Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı.

14. Dünya xalqları (tarixi, etnoqrafik ensiklopedik məlumat kitabı). (1998). Azərbaycan Ensiklopediya Nəşriyyat Birliyi, Bakı.

15. Ələkbərli Ə. (2002). Qərbi Azərbaycan. İkinci kitab, Zəngibasar, Gərnıbasar və Qırxbulaq mahalları, “Ağrıdağ” nəşriyyatı, Bakı.

16. Əskər R. Todur Z. / Todur Zanet “Ana dilim” (tərtib edən, qaqauczadan uyğunlaşdıran və ön sözün müəllifi Ramiz Əskər). MBM, Bakı, 2010.

17. Göyçəli Ə. (1995) Qaqauz qızı, qaqauz sözü. (Türk dünyası. T.Arnautun “Qaqauzam Bucaqdır yerim” kitabı haqqında), “Yeni əsr” qəzeti, 7 iyul, sayı 4 (17), səh.3.

18. Hüseynoğlu Ə. (1995). Həmkarımızın şeir payı. (T.Arnautun “Qaqauzam Bucaqdır yerim” kitabı haqqında). “Avrasiya” qəzeti, 10 yanvar.

19. Hüseynov S. (1977). Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılıq yolu, “Elm” nəşriyyatı, Bakı.

20. Xəlilov P.(1975). SSRİ xalqları ədəbiyyatı, I hissə, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı.

21. Xürrəmçızı A. (2002). Azərbaycan mərasim folkloru, “Səda” nəşriyyatı, Bakı.

22. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri.(1996). Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: akademik Z.Bünyadov və tarix elmləri namizədi H.Məmmədov (Qaramanlı), “Elm” nəşriyyatı, Bakı.

23. Köçərli F. (1981). Azərbaycan ədəbiyyatı, “Elm” nəşriyyatı, Bakı.

24. Qarapapaq Ə. (1995). Ələsgər bulağından su içən qaqauz qızı. (T.Arnautun “Qaqauzam Bucaqdır yerim” kitabı haqqında). “Ağrıdağ” qəzeti, 2 mart, sayı 8 (18), səh. 4

25. Qəhrəmanlı N. (1994). Qarasubazardan olan professor, Bakı.
26. Məhəmməd T. (1992). Şeyx Şamil, Bakı.
27. Məmmədov A. (2007). “Əcaibül-məqdur fi nəvaib Timur” əsərindəki Şəkiyə dair naməlum bəhslər. (Gələsən-görəsən qala-sında və ətrafında 1403-cü ildə baş vermiş hadisələr barədə məlumatlar), “Elm” qəzeti, 30 oktyabr, sayı 33-34(840-841).
28. Mustafa V. (2005). Uyğur şairi Əbdürrəhim Ötkür, “Türküstan” qəzeti, 15-30 yanvar.
29. Mustafa V. (2005). Uyğur şairi Turqun Almaz, “Türküstan” qəzeti, 1-15 may.
30. Mustafa V. (2005). Uyğur ata sözləri və məsəlləri, “Qədə Qorqud” jurnalı, sayı 4.
31. Mustafa V. (2007). Uyğur dövlətinin sonu-Manilik, AMEA Şərqsünaslıq İnstitutunun Materialları. Bakı.
32. Süleymanova S.Ə. (2007). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu Elmi əsərləri, 20-ci cild.
33. Şamilov Ə. (1986). Əmin Abid bayatılarımız haqqında. “Elm və həyat” jurnalı, sayı 11.
34. Şamil Ə. (1995). Ortaq ədəbiyyata doğru. (T.Arnautun “Qaqazam Bucaqdır yerim” kitabı haqqında), “Zaman” qəzeti.
35. Şamil Ə. (hicri 1378-miladi 2000). Bir Qaqaz şairi (Tudora Arnaut). “Varlıq” (Tehran) jurnalı, sayı 112-1.
36. Şamil Ə., Arnaut T. (1998) Əmin Abid və Qaqaz maniləri, Qədimliyimiz-diriliyimizdir (tədqiqatlar elmi toplusu), Bakı.
37. Şamil A. (1999). Folklorçu Emin Abid, “Milli folklor” dergisi, (Ankara), sayı 42, 43.
38. Şamil Ə. (2006). İtkilərimiz. Türk dünyasının Deniz Tanasoğlu itkisi. “Dədə Qorqud” jurnalı, sayı 4.
39. Şamil Ə. Qaqazlar Stepan Kuroğlusunu da itirdi. “525-ci qəzet” 6 avqust 2011-ci il, sayı 142(3458), səh.27.

40. Tağısoy N. (2007). Çağdaş qaqauz poeziyası, “Kredo” qəzeti, 14, 21 iyul, sayı 35(450), 36(452).

41. Tağısoy (Məmmədov) N. (2008). Balkar-qaraçay “Nart” qəhrəmanlıq eposu (Digər Qafqaz xalqlarının “Nart”ları ilə oxşar və fərqli məqamlar), Müqayisəli ədəbiyyat (Ədəbiyyatlarda və mədəniyyətlərdə stereotiplər), 21-22 noyabr 2008-ci ildə keçirilən Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları, Bakı.

42. Tağısoy N. (2010). Etnos və epos:keçmişdən günümüzə, Mütərcim nəşriyyatı, Bakı.

43. Todur Z. “Ana dilim” (tərtib edən, qaqauzcadan uyğunlaşdıran və ön sözü müəllifi R.Əskər). Bakı, MBM, 2010, 104 s.

44. Yoloğlu G. (1986). Qaqauz atalar sözləri – “Müxbir” jurnalı, sayı 1.

45. Yoloğlu G. (1989). Çağdaş qaqauz ədəbiyyatı, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 29 aprel, sayı 17(2360).

46. Yoloğlu G. (1989). “Buçakdan səslər”, “Ulduz” jurnalı, Bakı, sayı,1.

47. Yoloğlu G. (1991). “Qaqauz”, yoxsa “qaqouz”, “Novruz” qəzeti, 16 iyul.

48. Yoloğlu G. (1991). Qaqauz yazıçılarının hekayələri, “Xəzər” jurnalı, sayı, 4.

49. Yoloğlu G. (1992). Uyğur atalar sözləri, “Ədəbiyyat qəzeti”, 30 oktyabr.

50. Yoloğlu G. (1993). Kösə-60, “Ədəbiyyat qəzeti”, 5 mart.

51. Yoloğlu G.(1996). Qaqauzlar, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı.

52. Yoloğlu G. (1996). Qaqouz folkloru, “Yazıçı” Nəşriyyatı, Bakı.

53. Yoloğlu G. (1996). Qaraçay-balkarlar, “PRESS Fakt” qəzeti, 19-25 yanvar.

54. Yoloğlu G. (1996). Noğaylar, “PRESS Fakt” qəzeti, 12-18 yanvar.

55. Yoloğlu G. (1996). Qumuqlar, “PRESS Fakt” qəzeti, 23-29 fevral.
56. Yoloğlu G. (1996). Uyğurlar, “PRESS Fakt” qəzeti, 15-18 mart.
57. Yoloğlu G. (1996). Qardaş qaqauzlar, “Ədəbiyyat qəzeti”, 4 oktyabr.
58. Yoloğlu G. (1996). Petri Çebotar, Vasilka qarının qazları, “Ədəbiyyat qəzeti”, 4 oktyabr.
59. Yoloğlu G. (1996). Qaqauzlar, “Araz” jurnalı (İsveç), sayı, 2.
60. Yoloğlu G. (1996). Qaqauzlar, “Xudafərin” jurnalı, (Polşa). sayı, 1(2).
61. Yoloğlu G. (1998). Noğay elim, “Ədəbiyyat qəzeti”, 19 iyun.
62. Yoloğlu G. (1998). Gagauz destanlarında “Kitabi-Dede Korkut” motifləri, “Milli folklor”, sayı.39, (Ankara).
63. Yoloğlu G. (1999). “İstər Azərbaycan, istərsə də qaqauz ziyalıları arasında qısqançlıq var” (T.Zanetlə müsahibə), “Dövrən” qəzeti, 30 noyabr-6 dekabr.
64. Yoloğlu G. (2000). Dostum Minə Kösənin əziz xatirəsinə, “Dövrən” qəzeti, 30 may – 5 iyun.
65. Yoloğlu G. (2000). Doğu Türkünstanın qurtuluş savaşı, “Dövrən” qəzeti, 17-23 oktyabr.
66. Yoloğlu G. (2000). Qaqauz dastanları, Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası, “Yeni nəşrlər evi”, II cild, Bakı.
67. Yoloğlu G. (2001). Doğu Türkünstan – Uyğur elindən gəlmiş öyrətmən-Molla Niyaz, “Ayna”ya öz ölkəsindən danışdı, “Ayna”, 5 oktyabr.
68. Yoloğlu G. (2003). Qaqauzlar arasında. – “Azərbaycan arxeologiyası” toplusu, sayı 1-4, Bakı.
69. Vaqıfızı Q. (2001). Ümumtürk uyğur abidələri və xua-suavn, Elmi axtarışlar (Filologiya, tarix, incəsənət), III cild, Bakı.
70. Zeynalov F.R. (1980). Türkologiyanın əsasları, Bakı.

Türkiyə türkcəsində:

71. Ahmedov Ahmed. (2004). Muhammad Osmanovun örneğinde “Yedigey” Nogay destanının bazı gramer özelliklerine bir bakış, Türk halk destanlarının edebi gelişmesi: Türk destanları (Uluslararası simpozyum, 6-7 may, 2004), Çağ öğretim işletmeleri Kafkas Üniversitesi filoloji fakültesi, Bakı.

72. Aliyeva Tamella. (2001). Gagauz edebiyatı Azerbaycanda, IV Uluslararası Gagauz Kültürü Sempozyumu (17-18 Kasım 1999), (Yayıma hazırlayan: İsmail Bozkurt, Fedora Arnaut), Doğu Akdeniz Üniversitesi, Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, Gazimağosa- Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.

73. Argunşah Hülya. (2001). Gagauz romanı “Akıncılar köyü”nde Türkiye ve Atatürk sevgisi, IV Uluslararası Gagauz Kültürü Sempozyumu (17-18 Kasım 1999), (Yayıma hazırlayan: İsmail Bozkurt, Fedora Arnaut), Doğu Akdeniz Üniversitesi, Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, Gazimağosa-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.

74. Arnaut Tudora (Fedora). (2001). Gagauz halk edebiyatında manilerin diğer türlerle ilişkisi. IV Uluslararası Gagauz Kültürü Sempozyumu (17-18 Kasım 1999), (Yayıma hazırlayan: İsmail Bozkurt, Fedora Arnaut), Doğu Akdeniz Üniversitesi, Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, Gazimağosa-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.

75. Arslan Mustafa. (2001). Gagauz şairi Mine Kösenin tabiat konulu şiirleri. IV Uluslararası Gagauz Kültürü Sempozyumu (17-18 Kasım 1999), (Yayıma hazırlayan: İsmail Bozkurt, Fedora Arnaut), Doğu Akdeniz Üniversitesi, Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, Gazimağosa- Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.

76. Avşar Abdulhamit. (2007). Azerbaycan ve Anadolu'da uyğur kültür izleri, “Yom” (Türk dünyası medeniyet dergisi-rubük), sayı, 6, Bakı.

77. Өзиз А. (1989). Sincan Müzik ve Tiyatro Sanatının Geçmişi, «Sincan sanatı» dergisi, sayı 5.

78. Baboğlu Nikolay. (2001). Gagauz halk türküleri. IV Uluslararası Gagauz Kültürü Sempozyumu (17-18 Kasım 1999), (Yayıma hazırlayan: İsmail Bozkurt, Fedora Arnaut), Doğu Akdeniz Üniversitesi, Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, Gazimağosa-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.

79. Bankova Emilyya. (2005). Gagauz yazıcılarının yabancı dilde yayınları. KIBATEK-YDÜ. XI Uluslararası esebiyat şöleni (23-28 Ekim 2005), (Yayıma hazırlayanlar: İsmail Bozkurt, Ali Nesim, Şevket Öznur), Yakın Doğu Üniversitesi, Lefkoşa- Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.

80. Baran Lokman.(2007). Çağdaş uygur edebiyatının oluşması ve gelişmesi. Bilig, Yaz, Ankara.

81. Bice Hayatı. (1991). Kafkasya'dan Anadolu'ya göçler, Ankara.

82. Bozkurt Fuat. (1999). Türklerin dili, T.C. Kültür bakanlığının yayınları, 2335, Ankara.

83. Bulgar Stephan. (1999). Gagauz Türk Cumhuriyetinin 4 yılında Gagauzlar. Türkiye Cumhuriyetinin 75. yıldönümü Uluslararası sempozyumu (26 Ekim 1998), (Yayıma hazırlayan: Feyyaz Sağlam), İzmir.

84. Cambazov İsmayıl. (2001). Dobruca Oguz devleti. IV Uluslararası Gagauz Kültürü Sempozyumu (17-18 Kasım 1999), (Yayıma hazırlayan: İsmail Bozkurt, Fedora Arnaut), Doğu Akdeniz Üniversitesi, Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, Gazimağosa-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.

85. Caferoğlu Ahmet. (1988). Türk kavimleri, İstanbul.

86. Cengiz, İ. (1997). Doğu Türkistan'ın Hukuki Durumu ve Temel sorunları, "Yeni Türkiye" dergisi, Temmuz-Ağustos, sayı 16.

87. Cihat önderleri. Şeyh Şamil ve cihatı. (1986). «İslam» dergisi, Yay, İstanbul.

88. Çimpoeş Lyubov. (2001). Gagauz dastanlarının coğrafyası. IV Uluslararası Gagauz Kültürü Sempozyumu (17-18 Kasım 1999), (Yayıma hazırlayan: İsmail Bozkurt, Fedora Arnaut), Doğu Akdeniz Üniversitesi, Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, Gazimağosa-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.

89. Çolakoğlu Saim. (1999). Çin-Sovyet İttifakındaki dönemde (1950-1963) Orta Asya “Bilik” dergisi, Kış, sayı 8.

90. Dış Ülkelerde Yaşayan Doğu Türkistanlı ve Türkiye’deki aziz soydaşlarımıza. Doğu Türkistan Umumi Uyğur Avazı. (1992). “Doğu Türkistan’ın sesi” dergisi, Haziran-Eylül, sayı 34-35.

91. Dinç Abdülkerim. (2004). Gagauz destanları, Türk halk destanlarının edebi gelişmesi: Türk destanları (Uluslararası sempozyum, 6-7 may, 2004), Çağ öğretim işletmeleri Qafqaz Üniversitesi filoloji fakültesi, Bakı.

92. Hacıoğlu Bedri. (1993). Kafkasya’dan Anadolu’ya göçler, İstanbul.

93. Harun Güngör-Mustafa Argunşah (1993). Dünden Bugüne Gagauzlar, Ankara.

94. Hayit Baymirza, (1995). Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi, TTK Basımevi, Ankara.

95. Kaçar Bürhan. (2001). Gagauz Türk şiiri ile Anadolu Türk şiirinin müşterekleri. IV Uluslararası Gagauz Kültürü Sempozyumu (17-18 Kasım 1999), (Yayıma hazırlayan: İsmail Bozkurt, Fedora Arnaut), Doğu Akdeniz Üniversitesi, Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, Gazimağosa- Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.

96. Kalafat Yaşar. (2000). Güney Kafkasya (Sosyal antropoloji araştırmalar. Kuzey Azerbaycan-Gürcüstan-Nahcivan gezi notları ve Türk halk inançları), “ASAM” yayınları, Ankara.

97. Kafasoğlu İ. (1992). Kaşqar-Turfan Hanlığı (15 yüzyıl başları - 1877), Türk dünyası el kitabı. Birinci cilt. (İkinci baskı), Coğrafya-tarih, Ankara.

98. Каранфил В. (2004). Гагауз дилинин лексикасында меишет сөзлери. Автореферат, Азәрбайчан Елимләр Академиясы Несими адына Дилчилик Енститүсү, Бақы

99. Kaşqarlı, S.M. (1992). Kızıl Çin esaretindeki Türk Yurdu Doğu Türkistan Uyğurlarının dramı.

100. Kaşqarlı, S.M. (1993). İlde Kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti ve Rus-Çin İşbirliğindeki Akıbeti. Türk dünyası Araştırmaları Vakfı, "Tarih" dergisi, Aralık, sayı 84.

101. Kaşqarlı S.M. (1994). Doğu Türkistan, Tibet, İç Moğolistan Halklarının Birlik Komitesi Toplantısı ve Münih Deklarasyonu. Türk dünyası Araştırmaları Vakfı, "Tarih" dergisi, Ocak, sayı 85.

102. Kırzioğlu M.Fehrettin. (1992). Yukarı-Kür ve Çoruk boylarında Kıpçaklar, Ankara.

103. İnayet A. (2007) Uygur on iki makami ve edebiyati, Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları Volume 2/2 Spring

104. İnayet Alimcan, Öger Adem. Uygur türklerinin mitolojik, dinî ve tarihî kadin kahramanlari üzerine. Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/3 Spring 2009

105. Mehran A. (2008). Dört Kumuk masalı üzerinde gramer incelemeleri, Grafiket yayıncılık, Ankara.

106. Mirzə Bala. (1967). Karaçay və balkarlar, İslam Ansiklopedisi, 6 -cı cild, İstanbul.

107. Mirza Bala. (1967). Kumuklar, İslâm Ansiklopedisi, cilt 6, İstanbul.

108. Mızı ulu İsmail. (1993). Merkezi Gafgazın etnik tarihinin köklerine doğru, Türk Dünyası Araştırmalar vakfı, İstanbul.

109. Nefise B. (1992). Doğu Türkistan'da bir facia yaşıyor. "Doğu Türkistan'ın sesi" dergisi, Haziran-Eylül, sayı 34-35.

110. Nogay S. (1997). Nogay Türkleri, Ankara.

111. Öger Adem. (2011) Uygur bilmeceleri üzerine bir değerlendirme, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, p. 1530-1558, TURKEY

112. Öger Adem. Mani tarzındaki uygur halk koşaklar üzerine bir değerlendirme

113. Pekacar Ç.(2003). Türk Dünyası. El kitabı, 4.cild, Ankara.

114. Sevengil R.A.(1969).Türk Tiyatrosu Tarihi. Eski Türklerde Dram Sanatı. Ankara, 1969.

115. Tanyıldız Ali. (1996).Gagauzlarla, İsparta.

116. Taşağıl (Ahmet). (1992). Geçmişden günümüze Hoten. “Doğu Türkistanın sesi” dergisi, Haziran-Eylül, sayı 34-35.

117. Tavkul Ufuk, Kalafat Yaşar (2003). Karaçay-balkarlar (Tarih, toplum ve kültür), “KaraM” nəşriyatı, Ankara.

118. Tigin, B. (1992). Uyğur tiyatrosu. «Türk küljanrü» dergisi, sayı, 346.

119. Turan, S. (1992). Uyğur Türk ədəbiyyatı. Türk dünyası el kitabı. (III cilt, edebiyat) II baskı, Ankara.

120. Türk dünyası el kitabı. (1992). Üçüncü cilt, edebiyat, İkinci baskı, Ankara.

121. Türk dünyası el kitabı. (2003). Dördüncü cilt, edebiyat, Üçüncü baskı, Ankara.

122. Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. (2002). Kumuk ədəbiyyatı, Ankara, 20. cilt.

123. Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. (2002). Nogay ədəbiyyatı, Ankara, 21 cild.

124. Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. (2002). Karaçay-Malkar ədəbiyyatı, Ankara, 22 cild.

125. Türklük mücahidi İsa Yusuf. (1991). (hazırlayanlar: Altan Deliorman, Prof. Dr.Abdulkadir Donuk, İsa Kocakaplan), Bayrak Basım (yayım) tanıtım, İstanbul.

126. Yünüs, T. (1988). Uyğur Tiyatrosunun Nazariye Sistemi Üzerine İnceleme, «Şincan Sanatı» dergisi, sayı 2.

Uyğur, Qaqauz və Quzey Qafqaz türklərinin dilində

127. Alişeva Ş.X. (1981). Yolda yır, Maqaçkcalı.

128. Alişeva Ş.X. (1995). Sön! Yıla! Söön! (Nazmular majmuası), Maqaçkcalı.

129. Arnaut Tudora. (1994). Gagauzum Bucaktır Yerim, “Ocak” yayınları, Ankara.

130. Arnaut Tudora. (2001). Gagauz şiiirinin bugünkü durumu, “Sabaa yıldızı” dergisi, sayı 17.

131. Baboğlu, Nikolay (1988). Tarafımın Piyetleri, Kişinev.

132. Cimpoş Lubov. (2005). Gagauz şairlerinin yaratmalarında vatan sevgisi. KIBATEK-YDÜ. XI Uluslararası esebiyat şöleni (23-28 Ekim 2005), (Yayıma hazırlayanlar: İsmail Bozkurt, Ali Nesim, Şevket Öznur), Yakın Doğu Üniversitesi, Lefkoşa-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.

133. Caubalanı Xusey. (1987). Kömös djanqur, Çerkassk.

134. Caybalanı Xusey. (1990). Djanqı nazmula, “Leninni bayrağı” qəzeti, 20 sentyabr, sayı 109 (8179) səh.3.

135. Filioglu Vasi. (1990). Aydınıq, Ştiintsa, Kişinev.

136. İlk yaz türküsü. (1989). “Literatura artistike”, Kişinev.

137. Filioglu Vasi (1997). İlk kuşaan korafırları, Ştiintsa, Kişinev.

138. Karaçay-Malkar folklor. (1996). Xrestomatiya, (Kitapnı basmaqğa jaraşdırqğan gm al sezü jazqğan Xadjilanı Tanzilya), Nalçik.

139. Karaçoban, Dmitri (1984). Stixlar. Ştiinsa, Kişinev.

140. Meçiev Kyazım. (1987). Nazmula bla pogmala, Nalçik.

141. Köse Mina. (1996). Qülümcemaa-diyl qūnaa. İzdatelstivo “Tipar”, Tiraspol.

142. Köse Mina (1973). Kismet, Kişinev.

143. Köse Mina. (1975). Kardaşlık, Ştiintsa, Kişinev.
144. Köse Mina. (1983). Topraan ürek düülmesi, Ştiintsa Kişinev.
145. Köse Mina. (1988). Umutlar, Ştiintsa, Kişinev.
146. Köse Mina. (1991). Dattım ömürden, Ştiintsa, Kişinev.
147. Köse Mina. (1993). Sabansaarsın Gün, Ştiintsa, Kişinev
148. Kumuk xalk avuz yaratğçuluqğu, (2002). Xrestomatiya (Studentler uçun), Maqaçkcala.
149. Kumuk xalk yırları. (1990). Maqaçkcala.
150. Kuroglu, Stepan (1981). Çık, çık, güneş, Ştiinsa, Kişinev.
151. Kuroglu, Stepan (1982). Üüsek kuşlar, Ştiinsa, Kişinev.
152. Kuroglu, Stepan (1989). İlkyaz türküsü, Ştiinsa, Kişinev.
153. Kuroglu, Stepan (1998). Maanelär, Ştiinsa, Kişinev.
154. Kuroglu, Stepan (2000). Yol ildızı, Ştiinsa, Kişinev.
155. Kuroglu, Stepan (2001). Lalelär, Mayak, Odesa.
156. Literaturadan xrestomatiya. (1986)
157. Marinoğlu Todur (1997). Tatlı duşlar. Kagul “Raza de Sud”SA. Kişinev.
158. Oğsiet (Revolysiyadan burınqı noqay pogtlerininc şıqarmaları. Sost. Mşum İmam-Mazemoviç Sikaliev (Şeyxaliyev). (1990). Antaloqiya, “Daqkniqozdat”, Maqaçkcala.
159. Osman İsmail.(1998) Xelk Eğiz Edebiyatı Heqqide Omuıy Bayan, Şincan Xelq Neşriyatı, Ürüıçı.
160. Sozayev Axmat. (1987). Kcolla. (Nazmula kitabı), Nalğçık.
161. Sultan, A. (1997). Bugünkü zaman Uyğur ədəbiyyatı teorisinde, Sincan halk neşriyatı.
162. Harunov Reşit.(2011). Ariv sözlerim bitip, gerti sözlerim qalhan, “Yoldaş” qəzeti, 1 iyul.
163. Tanasoglu D. (1975). Gençlik türküleri, Ştiintsa, Kişinev.
164. Tanqçolpan.(1994). Haliqi Qumuq şairler. Maxaçkala.
165. Tatar Miflari.(1996). Besençe Kitap, Tataristan Kitap Nesriyatı, Kazan.

166. Uyğur bugünkü zaman ədəbiyyatı tarixi. (2001). Sincan Üniversitesi neşriyatı.

167. Uyğur Xelq Eğiz İcadiyiti. (1983) Almuta.

168. Zanet F. (1989). Zamanayersın evim, Kişinyov.

169. Zanet F. (1989).Karımcalık, İzdatelstvo “Literatura artistike”, Kişinyov.

170. Zanet T. (1998). Akar yıldız, “Concernul Presa”, Chişinau.

171. Zunun M.R.A. (1980) Uyğur Xelq Eğiz Edebiyatının Asasiiri, Ürümçi.

Rus dilində

1. Абдуллатипов Абдул-Кадыр сын Юсупа из Тарков (Материалы юбилейной научной конференции). (2000). Редакционно-издательский центр “СТИЛЬ”, Махачкала.

2. Абдуллатипова А-К.Ю. Средневековая литература кумыков, Махачкала.

3. Аджиев А., Ибрагимов М.Р.(1990). Кумыки, журнал “Политический собеседник, декабрь, № 23(1023), Махачкала.

4. Алишева Ш.Х. (1990). Плачь любви, воспоминания, Москва.

5. Антология литературы народов северного Кавказа. (2003). Поэзия. Пятигорск, т. I.

6. Бабоглу Н. (1984). «Дунай Пожалуй в Дом», Кишинев.

7. Байрамуков И.З. (1999). Этимологический анализ имен главных героев старшего поколения в национальных версиях эпоса “Нарты”, Карачаевск.

8. Баташова Б. (2001). Истоки Карачаевского и балкарского театров (автореферат), Москва.

9. Бероев Б.М. (1984). Приэлбрусье, “Профиздат”, М.

10. Вербитский С.(1980). О чем рассказывают музеи (по музея Молдавии), Издательство “Тумпул”, Кишинев.

11. Вопросы искусства народов Карачаево-Черкесии. (1993). Черкесск.
12. Исаев М.И. (1970). Сто тридцать равноправных, Из. “Наука”, Москва.
13. История народов северного Кавказа, Конец XVIII в-1917 г. (1988) Москва.
14. Кадыкаджуйев К.С. (1992). Загадки Кумыкской и Тюркской истории от Эгейского до Каспийского моря, Махачкала.
15. Жирмунский В.М. (1974). Тюркский героический эпос, Ленинград.
16. Керейтов Р.Х. (1997). Культурное взаимодействие тюркских народов в этнической истории ногайцев. “Вестник Карачаево-Черкесского института гуманитарных исследований”. Выпуск 2, Черкесск, ст.24.
17. Короглы Х. (1976). Огузский героический эпос. Изд. “Наука”, Москва.
18. Карачобан Д. (1989). Азбука открытий, Москва.
19. Косе М. (1979). Запах Земли, Кишинев.
20. Краткая литературная Энциклопедия. (1966). 7 том, Издательство “Советская энциклопедия» Москва.
21. Куроглу С. (1988). Родословное дерево, Кишинев.
22. Куроглу С.С. Семейная обрядность гагаузов в XIX-начале XX в. “Штинитса”, Кишинев.
23. Культурная диаспора народов Кавказа: генезис проблем изучения (по материалам международной научной конференции. 14-19 октября 1991 г. Черкесск), (1993). Черкесск.
24. Литература народов Карачаево-Черкесии. (1999). 1 том. Черкесск.
25. Малкондуев Х.Х. (1990). Древняя песенная культура балкарцев и карачаевцев. Издательство “Элбрус”, Нальчик.
26. Песни Дагестана. (1970). (Из кумыкской народной поэзии. Перевод Наума Гребнева). “Дагучпедиздат”, Махачкала.

27. Пословицы и поговорки народов Карачаево-Черкесии. (1990). (Составители: Р.А.К. Ормабаева, М.И.Мижаяев, С.У.Чикатуева, А.И.-М.Сикалиев), Черкесск.

28. Раевский Д.С. (1985). Модель мира скифской культуры, Изд. “Наука”, Москва.

29. Сабанчиев Х.-М.А.(1989). Пореформенная Балкария в отечественной историографии, Издательство “Эльбрус”, Нальчик.

30. Сафаргалиев М.Г. (1949). Ногайская орда во второй половине XVI в. Саранск.

31. Сафаргалиев М.Г. (1960). Запад Золотой Орды, Саранск.

32. Семенланы А. (1999). Магана, Черкесск, т 1.

33. Сикалиев (Шейхалиев) А.И.-М.(1994). Ногайский героический эпос, Черкесск.

34. Смирнов Н.А.(1970). Мюридизм на Кавказе, Москва.

35. Созаев А. (1985). Летающие окна, Москва.

36. Суючев А. (2001). Белая лебеда на синей волне, Карачаевск.

37. Суинейев А. (2002). Заповедный край, Теберда Дамбой, Ставрополь.

38. Суюнова Н.Х.(2003). Кадрия Темирбулатова: на грани двух миров. (Вестник Карачаево-Черкесского института гуманитарных исследований) Выпуск 2, Черкесск.

39. Суюнова Н.Х.(2006). Ногайская поэзия века (В национальном и общетюркском в историко-культурном контексте), ИМЛИ РАН, Москва.

40. Чеботарь П.А.(1993). Художественная литература 50-80-х гг. XX в. Очерки, “Штинитса”, Кишинев.

41. Чимпоеш Л.С. (1997). Дастанный эпос гагаузов, Кишинев.

42. Ярлыкапов А.А.(1998). Библиографический указатель научной литературы по ногайцам, Махачкала.

MÜƏLLİFİN ÇAP OLUNMUŞ KİTABLARI, MƏQALƏLƏRİ, TƏRTİB ETDİYİ KİTABLAR VƏ İŞTİRAK ETDİYİ SİMPOZİUMLAR

Kitabları

1. Türk xalqlarının tanınmış adamları (Ensiklopedik məlumat kitabı. Sözlük. Layihə. Ədalət Tahirzadə ilə birgə) “Azərbaycan Ensiklopediyası “ NPB, Bakı, 1998, 84 səh.
2. Tanıdığım insanlar. Birinci kitab, “Sumqayıt” nəşriyyatı, Bakı, 2000, 156 səh.
3. Dastanlaşmış ömürlər. “Səda” nəşriyyatı, Bakı, 2001, 96 səh.
4. Quzey Kıbrıs. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, Bakı, 2001, 152 səh.
5. Burulğandan çıxmaq mümkündürmü. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, Bakı, 2001, 152 səh.
6. Aşıq İsgəndər Ağbabalı. (Əzizə Şamillə birgə). “Səda” nəşriyyatı, Bakı, 2006, 104 səh.

Çapa hazırladığı kitablar

7. Gültekin-Əmin Abid. Buzlu cehennem. “Günəş” nəşriyyatı, Bakı, 1999, 96 səh.
8. Uşaq ensiklopediyası. Üçüncü cild, Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1999, 352 səh.
9. Uzaq dağların adamı. İ.Ö.Vəliyevin həyat və yaradıcılığı haqqında (Tərtib edənləri: Əli Şamil, Tənzilə Əliyeva, Lalə Hacıyeva, Nazilə Qəhrəmanova), Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 2002, 324 səh.
10. B.E.Ağa oğlu. Solovkidə gördüklərim. “Günəş” nəşriyyatı, Bakı, 2004. 80 səh.
11. Koroğlu dastanı (Əli Kamali arxivindəki variantlar). “Nurlan” nəşriyyatı, 2009, səh.396

Məqalələri

Azərbaycan türkcəsində

1. Əmin Abidin Sovet dövrü publisistikasında ədəbiyyat məsələləri. S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin tələbə və gənc alimlərinin konfransının tezisləri, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1972

2. Mətbuat tariximizdən: Qardaşoğlanları kimdir? (“Molla Nəsrəddin” jurnalında “Qardaşoğlanları” imzası ilə yazan müəlliflər haqqında). “Müxbir” jurnalı, 1974, sayı 6.

3. Qardaşoğlanları kimdir? “Sovet Astarası” qəzeti, 1974, 20 avqust, sayı 98 (3139), səh.3.

4. İnci xəzinəsi (eyni adlı kitab haqqında). “Şərq qapısı” qəzeti, 1978, 12 mart, sayı 60 (11978).

5. Qədim abidə tədqiq edilir (Ş.Cəmsidovun “Kitabi - Dədə Qorqud” kitabı haqqında). “Şərq qapısı” qəzeti, 1978, 31 dekabr, sayı 300 (12218).

6. Gözəl töhfə (Əli Nazimin “Seçilmiş əsərləri” haqqında). “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1980, 13 yanvar, sayı 10 (12528).

7. Aşığın vətən həsrəti (Aşıq Alının anadan olmasının 180 illiyi münasibətilə). “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1981, 18 sentyabr, sayı 222 (13045).

8. Zəmanədən narazı aşıq (Aşıq Alının anadan olmasının 180 illiyi münasibətilə). “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1981, 17 noyabr, sayı 271 (13094).

9. Pedaqoq, alim Əmin Abid. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1982, 2 iyul, sayı 53 (3657), səh.4.

10. El qəhrəmanları xalq yaradıcılığında. Telli Qara. “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1982, 30 oktyabr, sayı 256 (13358).

11. Aşıq Alının ustadı kimdir? Azərbaycan aşıqlarının IV qurultayı qarşısında. “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1983, 27 aprel, sayı 98 (13533).

12. Sel arxeoloqun bələdçisidir. “Sovet Naxçıvanı” qəzeti 1988, 30 iyun, sayı 151 (13586).

13. El qəhrəmanları xalq yaradıcılığında. Deməyin meydandan qaçdı Mirzalı. “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1983, 15 oktyabr, sayı 239 (13674).

14. Türkmən inciləri (Klassik türkmən şeir antologiyası haqqında), “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1983, 30 oktyabr, sayı 252 (13687).

15. Maraqlı müddəalar toplusu. (“Azərbaycan filologiyası məsələləri” kitabı haqqında). “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1984, 22 yanvar, sayı 18 (13756).

16. Naxçıvanda N.Gəncəvinin əsərləri ilə səsləşən deyimlər. “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1984, 15 fevral, sayı 43 (13781).

17. Yaddaşlarda yaşamış incilər (“Azərbaycan aşıqları və el şairləri” kitabı haqqında). “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1984, 6 mart, sayı 57 (13795).

18. Gündoğandan günbatana (Şair Adil Cəmilin eyni adlı kitabı haqqında), “Əmək bayrağı” qəzeti, 1984, 16 mart, sayı 32 (785).

19. El sənətkarlarımız. Xəstə Həsən. “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1984, 29 mart, sayı 67 (13805).

20. Memarlıq abidələrimiz. Şahtaxtı hamamı. “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1984, 13 aprel, sayı 87 (13825).

21. El qəhrəmanları xalq yaradıcılığında. Dastanlaşmış ömür. (Abbasqulubəy Şadlinski haqqında). “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1984, 15 may, sayı 113 (13851).

22. Partiyanın sadıq əsgəri (Heydər Vəzirov haqqında). “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1984, 29 iyun, sayı 152 (13890).

23. Əyilməzlik timsalı Əlincə. “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1984, 30 iyul, sayı 179 (13916).

24. Ülvi hisslər insanı dəyişir (Diqqət! film çəkilir. “Gümüşü gölün sirri” filminin quruluşçu rejissoru Eldar Quliyevlə müsahibə). “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1984, 14 avqust, sayı 189 (13927).

25. Sənətkar haqqında söz (Z.Qiyasbəylinin “İmran Qasimov” monoqrafiyası haqqında). “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1984, 23 sentyabr, sayı 223 (13961).

26. Qəhrəmanlıq dastanlarımıza aid tədqiqatlar (Rüstəm Rüstəmzadənin “El qəhrəmanları xalq ədəbiyyatında” kitabı haqqında). “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1984, 30 noyabr, sayı 277 (14013).

27. El qəhrəmanları xalq yaradıcılığında. Kəsəmənli Qorxmaz və Heydər. “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1984, 15 dekabr, 289 (140025), səh.4.

28. Memarlıq abidələrimiz. Şahtaxtı hamamı. “Qobustan” jurnalı, 1985, sayı 1, səh. 13-15.

29. Sənədli və bədii lentlər ustası. (Azərbaycan operatoru Zaur Məhərrəmovla müsahibə). “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1985, 16 aprel, sayı 88 (14126).

30. Ululu Kərimi axtaran tapar. “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1985, 29 iyun, sayı 152 (14493).

31. Dünyanın ilk dastanı Azərbaycan dilində (Bilqamis dastanı haqqında). “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1985, 9 avqust, sayı 184 (14222).

32. Axtarış davam edir (Arxeoloq Vəli Əliyevlə II Kültəpə haqqında müsahibə), “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1985, 15 oktyabr, sayı 240 (14278).

33. Aşiq Cəlil. “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1985, 15 dekabr, sayı 291 (14329).

34. Şərəfli həyat yolu (İnqilabçı N.Rzayev haqqında), “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1985, 28 dekabr, sayı 301 (14542).

35. Ululu Kərimi haralıdır? “Qabaqcıl” qəzeti, 1986, 22 mart, sayı 35 (3066).

36. Azmanlardan biri - Əmin Abid. “Elm” qəzeti, 1987, 5 mart, sayı 9 (82).

37. Xəstə Həsən və müasirləri. “Sovet Gürcüstanı” qəzeti, 1986, 1 iyul, sayı 79 (9162).

38. Əmin Abidin “Ədəbiyyat tarixi”. “Ədəbiyyat və İncəsənət” qəzeti, 1986, 12 dekabr, sayı 50 (2237), səh.6.

39. Əmin Abid bayatılarımız haqqında. “Elm və həyat” jurnalı, 1986, sayı 11, səh.26-27.

40. İkinci Mirzə Cəlil. “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1986, 27 dekabr, sayı 297 (14638).

41. Az qaçaqlıq elədi, çox qoçaqlıq elədi. (Qaçaq Süleyman haqqında), “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1986.

42. Dastanın ilk azərbaycanlı tədqiqatçısı. “Azərbaycan” jurnalı, 1987, sayı 4, səh.179-182.

43. Axundovun əsərlərinin nəşri tarixindən. “Kitablar aləmində” jurnalı, 1987, sayı 3, səh.16-17.

44. Qəhrəmanlar xalq yaradıcılığında (Elmi konfransdakı məqalənin tezisi) “Şərur -qədim diyar”. İliç şəhəri. 1988, səh.19-20.

45. Rüyada gördüm sizi (Türkiyəli aşiq İslam haqqında). “Odlar yurdu” qəzeti, 1989, 3 fevral.

46. Torpaq komissarının taleyi (Heydər Vəzirov haqqında), “Sovet kəndi” qəzeti, 1989, 15 iyun.

47. Hara köçür bu köçəri? (Tulumçalan Cəbi haqqında), “Qobustan” jurnalı, 1989, sayı 1, səh.93-94.

48. Xanağada istiot kolu. “Kommunist” qəzeti, 1989, 25 avqust, səh. 4

49. Əmin Abid Sabir haqqında. XX əsr Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1989, səh.221-228.

50. Torpaq komissarının taleyi. “Ağ ləkələr silinir” (məqalələr toplusu), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991

51. Huşəng Qaçaq Nəbinin nəticəsidir? “Səs” qəzeti, 1992, 23 aprel.

52. Cənubi Azərbaycan rəssamları. “İncəsənət” qəzeti, 1992, 6 may.

53. Urmiya gördüyüm kimi “Oğuz eli” qəzeti, 1992, 28 may.

54. Savəli Tilimxan. “Ozan” qəzeti, 1992, 28 may, sayı 8, səh.1.
55. Təbrizdə teatr. “Mədəniyyət” qəzeti, 1992, 25 iyun, sayı 17, səh.5.
56. Mail olsan Mustafanı taparsan. “Oğuz eli” qəzeti, 1992, 25 iyun, sayı 17, səh.5.
57. Urmiya aşıqları. “Ozan” qəzeti, 1992, 31 iyul, sayı 10 (10). səh.1-2.
58. Prezidentin istirahət saatlarında (Quzey Kıbrıs Türk Cümhuriyyətinin prezidenti Rauf Denktaşın bədii fotoları haqqında), “İncəsənət” qəzeti, 1992, 25 noyabr, sayı 23 (44), səh.3.
59. Bir daha Ağ Aşıq haqqında. “Oğuz eli” qəzeti, 1993, 14 yanvar, 1994, sayı 1 (30), səh.8.
60. Ağız ədəbiyyatından: Əbusaleh. “Güney Azərbaycanı” jurnalı, 1994, sayı 1, səh.31-33.
61. Həmkarımızın şeir payı (T.Arnavutun “Qaqauzam Bucaqdır yerim” kitabı haqqında). “Avrasiya” qəzeti, 1995, 10 yanvar.
62. Ortaq ədəbiyyata doğru (T.Arnavutun “Qaqauzam Bucaqdır yerim” kitabı haqqında). “Zaman” qəzeti, 1995, 15 fevral.
63. Ələsgər bulağından su içən qaqauz qızı (T.Arnavutun “Qaqauzam Bucaqdır yerim” kitabı haqqında). “Ağrıdağ” qəzeti, 1995, 2 mart, sayı 8 (18), səh.4.
64. Qaqauz qızı, qaqauz sözü (Türk dünyası T.Arnavutun “Qaqauzam Bucaqdır yerim” kitabı haqqında). “Yeni əsər” qəzeti, 1995, 7 iyul, sayı 4 (17), səh.3.
65. Vəkil, ictimai xadim, ədəbiyyatçı Əli Kamali (ölümü münasibətilə) “Ədalət” qəzeti, 1996, 17 avqust, sayı 74 (564), səh.6-8
66. Bakıya bir də dönməyinə əcəl aman vermədi. “Müxalifət” qəzeti, 1996, 21 avqust, sayı 63 (463), səh.8.
67. Sənətkarın Bakı yangısı. (Təbrizli rəssam Kərim Sıdqi Ruhu haqqında), “İncəsənət” qəzeti, 1997, may-iyun, sayı 1 (73), səh.3.
68. İbrahim Novruzovun “Azərbaycan kartı” (İran xatirələri) kitabına ön söz (4 müəllifli məqalə), 1997, səh.3.

69. Bəhruz Kəngərlinin bir diləkcəsi. “Qobustan” jurnalı, 1998, sayı 3, səh. 75-78.

70. Türk süsləmə sənətçisi (Handa Qayakökü). “İncəsənət” qəzeti, 1998, sayı 7 (79).

71. Əmin Abid və qaqauz maniləri. “Qədimliyimiz-diriliyimizdir”. (Tədqiqatlar elmi toplusu), “Günəş” nəşriyyatı, Bakı. 1998, səh.57-65.

72. Nafə xanımın acı taleyi. “Qədimliyimiz-diriliyimizdir” (Tədqiqatlar elmi toplusu), “Günəş” nəşriyyatı, Bakı, 1998, səh.68-73.

73. Əli Kamaliylə görüş. “Xəzər” jurnalı, 1998, sayı 3, səh. 147-155

74. İncə yumorlu müəllimimiz. Mir Cəlal kitabı, Bakı, 1998, səh. 120-124.

75. Tahir Kürsü Makal (nekroloq) “Tanıtım” qəzeti, 1999, 15 iyul, sayı 22 (29).

76. Öpücü baba dünyasını dəyişdi. “Tanıtım” qəzeti, 1999, 16-22 iyul, sayı 23 (30), səh.15, 23-29 iyul, sayı 24 (31), səh. 15, 31 iyul-6 avqust, sayı 25 (32), səh. 15.

77. Həmid Nütqi haqqa qovuşdu (səhifə). “Tanıtım” qəzeti, 1999, 23-29 iyul, sayı 24-31, səh.2.

78. İnanmazdım ki, məni belə qarşılacaqqlar. “Tanıtım” qəzeti, 1999, 23-29 iyul, sayı 24-31, səh.15.

79. Gültəkin Əmin Abiddirmi? “Ulduz” jurnalı, 1999, sayı 5-6, səh.81-86.

80. Qorqudşünaslığın əsasını qoyanlardan biri (XI kitab), “Filoloji araşdırmalar”, BDU nəşriyyatı, Bakı, 1999, səh.159-174.

81. Uzaqlığı doğuran misralar və ya Gültəkin kimdir? “Günəş” nəşriyyatı, (Gültəkin Əmin Abid. “Buzlu cəhennəm” kitabına ön söz), Bakı, 1999, səh. 3-20.

82. Əlincənin gözü-İlandağ müşahidə məntəqəsi. “Qobustan” jurnalı, 1999, sayı 2.

83. Cavidin ev muzeyi. “Qobustan” jurnalı, 1999, sayı 2

84. Həmid Nütqi ilə görüşlərim, söhbətlərim. “Azərbaycan” jurnalı, 1999, sayı 11.

85. Türk müğənnisi Barış Mançonu xatırlayarkən. “İncəsənət” qəzeti, 1999, dekabr, sayı 9 (81), səh.11.

86. Əli Kamalının toplayıcılıq və araşdırıcılıq fəaliyyəti. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. IX kitab, Bakı, 2000, səh. 220-226.

87. Nəfiə xanımın acı taleyi. “Çıraq” jurnalı, 2000, sayı 2, səh. 39-42.

88. Əmin Abid Mütəllib oğlu (Əhmədov). “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası. İki cildə, ikinci cild. “Yeni nəşriyyat evi”, Bakı, 2000, səh. 279

89. Bağırov İsafil. “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası. İki cildə, ikinci cild. “Yeni nəşriyyat evi”, Bakı, 2000, səh.46

90. Məmməd xani Güneyli. “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası. İki cildə, ikinci cild. “Yeni nəşriyyat evi”, Bakı, 2000, səh.210

91. İstanbul darülfünununun məzunu - Əmin Abid. “Filoloji araşdırmalar”. XV kitab, Bakı, 2001, səh.70-82.

92. Türkiyə hərbi qüvvələri Əfqanıstanda (Koreyada savaşımiş Sələhəddin Sundur haqqında) “Ayna” qəzeti, 2002, 1 mart, sayı 9 (651), səh.10.

93. Kiş adasında beynəlxalq tolerantlıq seminarı. “Ayna” qəzeti, 2002, 15 mart, sayı 11 (653), səh.5.

94. Paris Prinsipləri və Elçibəy. “Yeni Müsavat” qəzeti, 2002-ci il, 25 iyun, sayı 166 (174) səh.14

95. Colan türkləri - qarabağlıların tale qardaşları. “Ayna” qəzeti, 2002, 28 iyun, sayı 25 (667), səh. 9.

96. Colan türklərinin folkloru. Filoloji araşdırmalar XVI kitab, Bakı, 2002, səh.43-51.

97. Siz Azərbaycanlılar bizdən öndəsiniz. Bizi Qafqazda tanıdırınsınız. (Makedoniyalı şair, publisist N.D.Ulkü ilə müsahibə) “Ayna” qəzeti, 2002-ci il, sentyabr, sayı 38 (680) səh.12.

98. Bizi vətən sevgisi, millət sevgisi dosta çevirdi. Uzaq dağların adamı (İsmayıl Vəliyevin 50 illiyinə həsr olunmuş kitabı), Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı. Bakı, 2002, səh. 140-145

99. Dünyanın ilk dastanı Azərbaycan dilində (Arif Rəhimovla birgə) Uzaq dağların adamı (İsmayıl Vəliyevin 50 illik yubleyinə həsr olunmuş kitab) Azərbaycan Milli Ensiklopediya Nəşriyyatı, Bakı, 2002, səh. 309-312

100. Türkmənistan milli oyanışla avtoritarizm arasında. “Ayna” qəzet, 2002, 18 oktyabr, sayı 41, səh. 10.

101. “Koroğlu” eposunun variantları Əli Kamali arxivində. “Dədə Qorqud” jurnalı, 2002, sayı IV, səh.114

102. Kimdir əxlaqsız? “Milliyət” qəzeti, 2003, 12-18 yanvar, sayı. 2, səh. 16.

103. Körpü. “Milliyət” qəzeti, 2003, 12-18 yanvar, sayı 2, səh.12.

104. Dədə Qorqudla bağlı rəvayətlər silsiləsindən (Peyğəmbər Dədə Qorquda icazə verib. Aşıq Rustamın ölümü görməsi). “Dədə Qorqud” jurnalı, 2003, sayı 4, səh.110-112.

105. Teatr İnstitutunun dissident məzunları (Əzizə Şamillə birlikdə). “Mədəniyyət dünyası” toplusu (Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti), 2003, IV cild, səh.176-187.

106. Xalid Səid. “Filologiya araşdırmaları” toplusu, 2003, sayı 19, səh.36-52.

107. Reallığı nəzərə alan insan. “Müasirləri Abbas Zamanov haqqında” (məqalələr toplusu). “Çinar-Çar” nəşriyyatı, Bakı, 2003, səh.289-296.

108. Gültəkin imzasının Ə.Abidə məxsus olduğunu təsdiqləyən yeni sənədlər. “Ədəbi nəzəri məcmuə” I kitab, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, 2003, səh.199-207.

109. F.Qurbansoyun mübarizə metodu (Şəlalə Ananın hazırladığı “7 kitabdan biri, yaxud saliklikdən arifliyədək” kitabında), Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2004, səh.129

110. “Bildiriş” Azərbaycana gətirildi. B.E.Ağa oğlu. Solovkidə gördüklərim. “Günəş” nəşriyyatı, Bakı, 2004. səh.5-25

111. Xəstə Həsənin ömür yoluna aid bir dəqiqləşdirmə. ”Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə». II Uluslararası Folklor Konfransının materialları, (18-21 mart 2004-cü il). AMEA Folklor İnstitutu, 2004, səh.106-117

112. Deyimlərimizdə Oğuz dastanlarının izləri. Türk dastanları tariximizin ədəbi salnaməsidir. Beynəlxalq Folklor Konfransı, (6-7 may 2004-ci il). Qafqaz Universiteti, Bakı, 2004, səh.256-257.

113. Günlər, aylar nədən bir-birindən fərqləndirilir? M.Kamal Pilavoğlu, Mübarək günlərimiz, “Günəş” nəşriyyatı, Bakı, 2005, səh. 3-7.

114. Azərbaycan reallığında cihad. M.Kamal Pilavoğlu, Şəhidlər və qazilər haqqında 40 müqəddəs hədis, “Günəş” nəşriyyatı, Bakı, 2005, səh. 3-8.

115. Əli Kamali arxivindəki “Koroğlu” eposunun variantlarında mətnşünaslıq məsələləri. ”Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə”. III Uluslararası Folklor Konfransının materialları (13-16 noyabr 2005-ci il). AMEA Folklor İnstitutu, Bakı, 2005, səh.136-142.

116. Səttarxan: ölümü, qəbri, ona diqqətimiz. “Mava atlas” dergisi, 2006, mayıs, sayı 1, səh 49-59.

117. Noqay ədəbiyyatı ümümtürk ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi. XII Uluslararası KİBATEK (Kıbrıs-Balkanlar-Avrasiya Türk Ədəbiyyatı Vəqfi) Ədəbiyyat Şöleni, VEKTOR Uluslararası İlim Merkezi, Bakı Asiya Universiteti, Bakı Diplomatıya Universiteti, Bakı, 2006, 9-16 Mayıs.

118. Vətənsəvərliyin apardığı yol. Elxan Məmmədli-60. “Ağrıdağ” nəşriyyatı, 2006, səh.146-158.

119. Mehmet Kamal peyğəmbərləri belə tanıdır. M.Kamal Pilavoğlu. Uşaqlara peyğəmbərlər haqqında. “Günəş” nəşriyyatı, 2006, səh. 3-7.

120. Türk dünyasının Dəniz Tanasoğlu itkisi. 525-ci qəzet, 2006-cı il, 29 avqust, sayı 159(2266), səh. 7

121. İtkilərımız. Türk dünyasının Dəniz Tanasoğlu itkisi. “Dədə Qorqud” jurnalı, 2006, sayı 4, səh.177.

122. Aşıq Ürfaninin ömür yolu və şeirləri. ”Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə» IV Uluslararası Folklor Konfransının materialları. (1-3 noyabr 2006-cı il), AMEA Folklor İnstitutu, 2006, Bakı, səh.85-91.

123. Hər müəllifin öz baxışı. M.K.Pilavoğlunun “Məhəmməd əleyhissəlam və onun nəsihətləri” kitabına ön söz. Bakı, 2006. səh. 3-4.

124. Uyğur ədəbiyyatında dramçılıq. “Mədəniyyət dünyası” toplusu (Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti), 2006, sayı XIII, səh. 277-292

125. Halit Said: ömrünü ortak türk kültürünə adanmış adam. “Yom”(Türk dünyası mədəniyyət dergisi-rüblük), 2007, sayı 6, səh. 60-74.

126. “Cəlili” aşiq havaları haqqında. “Dədə Qorqud” jurnalı, 2007, sayı 3, səh. 67-75

127. Sözdə birincilərdən olan aşiq Qarani. “Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə” V Uluslararası Folklor Konfransının materialları. (17-19 Oktyabr 2007-ci il), Bakı, 2007 səh.152-158.

128. Bəstəkarlar İttifaqımızın ilk sədri-Asan Rifatov. “Yom” Türk dünyası mədəniyyət dergisi-rüblük Yaz), 2008, sayı 9, səh. 8-14.

129. Asan Refatovun şərəfli ömrü, acı taleyi. “Musiqi dünyası” jurnalı (Azərbaycan Musiqi Akademiyası), 2008, sayı 1-2, səh. 58-61.

130. Hüseyin Cavid'in “Uçurum” Faciasında İstanbul–Gerçeklerin Sembolü. (Aide Paşayeva ilə şərikli, “Yom” jurnalı, 2008, sayı 11, səh. 84-94.

131. Noqay türklərinin ədəbiyyatında modernləşmə. Müqayisəli ədəbiyyat. (Ədəbiyyatlarda və mədəniyyətlərdə stereotiplər) III Beynəlxalq elmi konfransın materialları. (21-21 noyabr 2008), Bakı, səh. 36-37.

132. Çocuk yazarı-Emin Abid. Türk halkları ədəbiyyatında (II) Beynəlxalq Uşaq Ədəbiyyatı Konqresi materialları II kitab, 13-15 noyabr 2008-ci il, Bakı.

133. Haqq dünyasına qovuşanlar. Sürgünlərdə keçən ömür və ya üzünü görmədiyim dost (Kırımlı şair Şakir Səlimin ölümü münasibətilə). “Türküstan” qəzeti 15-28 mart 2009, səh 12.

134. Qarabaşlardan (Şumer) Qarapapaqlaradək (Türk) ilbaşı bayramı. “Dədə Qorqud” jurnalı, 2009-cu il, sayı 1(30), səh. 98-111.

135. “Koroğlu” dastanının Əli Kamali arxivindəki variantları, “Koroğlu” dastanı (Əli Kamali arxivindəki variantları), Bakı, 2009-cu il, səh.7-24.

136. Azərbaycan Əlyazmalar İnstitutunun arxivindəki “Koroğlu” dastanı Kırımda çap olundu. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, 2009-cu il, sayı XXIX, səh. 122-129.

137. “Koroğlu” dastanının təkrar nəşrinə ön söz. Azərbaycan dastanları, Azərbaycan Folkloru Külliyyatı, XIV cild, Dastanlar, IV kitab, “Koroğlu” dastanı (Əli Kamali arxivində)”, Bakı, 2009-cu il, səh.7-10.

138. Romantik duyğularla yaşayan siyasətçi. “Türkiistan” qəzeti, 2010-cu il 28 mart-3 aprel, 4-10 aprel, sayı 10(183)-11(184) səh.11.

139. İçimdəki ağrı... yaxud, Əli Səngərli nədən dəyərinə təmindim?! “Türküstan” qəzeti, 2010-cu il, 25 aprel-1 may, sayı 14, səh.11

140. Özbəkistanın “Altun qələm” mükafatını alan ilk azərbaycanlı – Qulu Kəngərli. “Türküstan” qəzeti, 30 may-5 iyun 2010-cu il, sayı 18, səh.13

141. Şumer mətnlərinin Azərbaycan və qumuq ədəbiyyatında izləri, Müqayisəli ədəbiyyat: ədəbiyyatlarda və mədəniyyətlərdə arxetiplər, IV Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Slavyan Universiteti (özətlər), 22-23 Oktyabr 2010-cu il, Bakı. səh. 87.

142. Novruz bayramında “xanbəzəmə” və oradakı arxaik ün-sürlər. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, 2010-cu il, sayı XXXI, səh. 117-128.

143. Ayrılığın sonu yoxmuş (Valeh Hacıların ölümü münasibətilə) “Mədəni maarif işi” jurnalı, 2010-ci il, sayı 10, səh. 36-38.

144. İtgilərimiz. Azərbaycan sevgisiylə yaşamış özbək folklorşünası, ədəbiyyatçısı Jumabay Yusupov, “Dədə Qorqud” jurnalı 2010-cu il, sayı 2(35), səh.162-167.

145. Cumabay Yusupov Azərbaycan sevgisiylə yaşayırdı. “Xalq cəbhəsi” qəzeti, səh. 14, 2011, 19 fevral.

146. “Duz sarayı”nda “konsert” (Aşıq Aydın Çobanoğlu haqqında), “Xalq cəbhəsi” qəzeti, 5 aprel 2011-ci il, sayı 57(2225), səh. 14.

147. “Konqres” qəzetinin baş redaktoruna. “Konqres” qəzeti iyun 2011-ci il, sayı 03(03), səh. 3

148. Qaqauzlar Stepan Kuroğlusunu da itirdi. “525-ci qəzet” 6 avqust 2011-ci il, sayı 142(3458), səh.27.

Xaricdə çap olunmuş məqalə və tezisləri

Abxaziyada

1. Naxçıvan MSSR-ə həsr olunmuş səhifə. “Arısnı kəpik” qəzeti, (Abxaziya MSSR), 1986, 12 sentyabr.

2. Naxçıvana həsr olunmuş səhifə. “Советская Абхазия” qəzeti, rusca, (Abxaziya MSSR), 1987, 27 may.

3. O, Abxaziyanı sevirdi. (Heydər Vəzirov haqqında). “Arısnı Kəpik” qəzeti, 1987, 1 avqust, sayı 144 (1597).

4. Naxçıvan MSSR - 60. (səhifə) “Arısnı Kəpik” qəzeti, (Abxaziya MSSR), 1987, 30 oktyabr.

5. Naxçıvan radiosunun dostluq çələngi. “Советская Абхазия” qəzeti, rusca. (Abxaziya MSSR), 1987, 9 oktyabr.

6. Mübarizənizi alqışlayırıq. “Narodı edinstva” (Abxaziya MSSR) qəzeti, 1988, sayı 1.

Albaniyada

1. Historia e rralle, diplomati shqiptar qe u internua nga KGB-ja si Azerbajxhanas (Acı taleli insan). “Standart”(Albaniya) qəzeti, 24 may 2009-cu il, səh. 19, 25 may 2009-cu il, səh. 19.

2. Shqirtarje qe u perndoq nga KGB-ja e Stalinit.(Ablan kızı Nafienin ömür yolu). “Standart”(Albaniya) qəzeti, 22 oktyabr 2010-cu il, səh. 14.

Bosniyada

1. Rusiyanin Balkan ve Kafkas siyasetinde ortak noktalar. IV. Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu. (Sempozyumun özetı, 2007, 1-5 Aralık), Zagreb, 2007.

Gürcüstanda

1. Xəstə Həsən və müasirləri, “Sovet Gürcüstanı” qəzeti, 1986, 1 iyul, sayı 79 (9162).

2. Əli Kamali və folklor, “Çənlibel” (Tbilisi) qəzeti, 1997, 22 oktyabr

3. Əmin Abid Yunus İmrə haqqında, “Yazı” jurnalı, 2008-ci il, sayı 3, səh.34-44

4. Üzünü görmədiyim dost-Şakir Səlim, “Yazı” jurnalı, 2008-ci il, sayı 3, səh.104-105

İsvecdə

1. Həmid Nütki ilə müsahibə. “Tribun” (Solna İsveç) dergisi, 2001, Qış, sayı 6, səh.141-150.

2. Azərbaycan problemi, “Dünya Azərbaycanlıları” (İsveç) jurnalı, 2002-ci il, sayı 1, səh.52-58

İranda

1. Ağ Aşıq təxəllüslü Allahverdi Sulduzludurmu? “Varlıq”, jurnalı, 1998 (1376), 105-2, 106-3, səh.44.

2. Əmin Abid və onun “Ədəbiyyat tarixi”nin taleyi. “Varlıq” (Tehran) jurnalı, 1999 (1377), sayı 109-2, 110-3. səh.81-88.

3. Bir Qaqauz şairi (Tudora Arnaut). “Varlıq”(Tehran) jurnalı, 2000 (1378), sayı 112-1,

4. Professor Həmid Nütqi ilə söhbətlər. “Varlıq” (Tehran) jurnalı, 2000 (1378) sayı, 113-2 səh. 41-51 (birləşmiş nömrə), (aprel, may, iyun, iyul, avqust, sentyabr).

5. Əmin Abid Ə.Firdovsinin “Şahnamə” əsəri haqqında (tezis) İnternational seminar on “The Iranian World and, Turan”. Tehran Februarı 13-14, 2001 (Farsca və ingiliscə) Center for Documents and Diplomatic History Tehran, səh.20, səh.92.

6. Şeir Həmid Nitqinin nəzərində. (Əli Şamil) “Tanıdığım insanlar” kitabından. “Körpü” (Təbriz) jurnalı, 2002, May, 34, səh.16-17

7. Buzlu cəhənnəm, və ya uzaqlığı doğuran misralar. “Gültəkin” kimdir? (Ə.Abidin “Buzlu cəhənnəm” şeir kitabına yazılmış ön söz. “Mehri Azadi” qəzet, (Təbriz), I hissə, 2002, 7 avqust (1381, 18 fərrərdin - 1423, 23 Məhərrəm), sayı 2635, səh. 4. II hissə, 2002, 8 avqust (1381, 19 fərrərdin - 1423, 24 məhərrəm), sayı 2636, səh.4, III hissə, 2002, 9 avqust (1381, 20 fərrərdin - 1423, 25 məhərrəm), sayı 2638, səh.4, IV hissə 2002, 10 avqust (1831, 21 fərrərdin - 1423, 26 məhərrəm), sayı 2638, səh.4. V hissə, 2002, 11 avqust (1381, 22 fərrvərdin - 1423, 27 məhərrəm), sayı 2640, səh.4, VI hissə 2002, 14 avqust (1381, 25 fərrvərdin - 1423, 1 səfər), sayı 2641, səh. 4, VII hissə, 2002, 15 avqust (1381, 26 fərrvərdin - 1423, 2 səfər), sayı 2642, səh. 4, VIII hissə, 2002, 16 avqust (1381, 27 fərrvərdin - 1423, 3 səfər), sayı 2643, səh. 4.

8. Əli Kəmalı və nəqş vey dər folklore şenası ye İran. علي كمالی و نقش وي در فولکلور شناسي ايران_خلاصه “Bayram” jurnalı(Zəncan), 1388-ci Gunəş ili, Mordad ayı,(2009-cu il, Avqust), 20- ci sayı, 3 cü il, Aslan ayı, sayfa 13.

9. Karşılı Aşığı İslam قارسلي آشيقي اسالام “Bayram” jurnalı (Zəncan), 1389-ci Günəş ili, Azər ayı,(2010-cu il, noyabr), 29- cu sayı, 4- cü il, səhə 26.

Qazaxıstanda

1. Araştırmacı Ali Kamali. Abay türkoloji yillığı, Almatı, 2005, səh.15-25.

2. Kumuk Edebiyatının dünəni ve bu günü. Abay türkoloji yillığı,(Abay atındağı Kazak Pedaqoqikalık Universiteti, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü), Almatı, 2006, sayı, 1, səh. 24-40.

3. Nogay edebiyatı eskiden ve şimdi. Abay türkoloji yillığı, (Abay atındağı Kazak Pedaqoqikalık Universiteti, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü), Almatı, 2006, sayı, 2, səh. 44-61.

4. Hasta Hasanın şiirleri Kazahıstanda. Kazahıstan ve Türkiyenin ortak kültürel degerleri sempozyumu, 21-23 Mayıs 2007, Almatı, 2007, səh. 260-272.

Kırırmda

1. Ne için Ali Senqerli tanılmay?! “Kırırım” qezeti, 2010-cu, 9 iyun, sayı 44(1412), seh. 7.

KKTC

2. Kıbrıs Azərbaycan mediasında. İkinci uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi. 24-27 Kasım 1998. Türkce bildiriler. Halkbilimi - Çeşitli konular. Gazımağusa - Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti. 1999, IV cilt, səh. 423-430.

3. “Ayna” gazetesinin Kıbrıs hakkında yazdıkları. Üçüncü Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi 13-17 Kasım 2000, Kıbrıs sorunu, Turizm. Gazımağusa - Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 2000, 3 cilt, səh. 355-361.

4. Kıbrıs “Azadlık” gazetesi sahifalarında (Şimali Kıpr - Tarix və müasirlik mövzusunda 1999, 21-24 mayda Bakıda Ali Diplomatıya Kollecinin Doğu Akdeniz Universiteti ilə birgə keçirdiyi Uluslararası konfransın məruzəsi) Quzey Kıbrıs. Bakı, 2001, səh. 133-141.

5. Araştırmacı-gazeteçi İsmail Umutlu ve Kıbrıs konusu. 4 Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi (Program ve özetler. 28-29 Kasım 2002) Gazimağosa-KKTC, 2002, səh 17.

6. Araştırmacı-gazeteçi İsmail Umutlu ve Kıbrıs konusu. 4 Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi bildireleri (28-29 Kasım 2002) Gazimağosa-KKTC, 2002, səh. 347-353.

7. Azerbaycan'da Kıbrıs Türk Milli Mücadele Konusu. “Kıbrıs Türk Millî Mücadelesi ve Bu Mücadelede TMT'nin Yeri” Uluslararası Sempozyum, 2008, 19-25 Ekim, Kıbrıs, səh. 19.

Moldovada

1. Qardaş xalqımıza böyük maraqlıq. “Ana sözü” (Moldaviya SSR) qəzeti, qaqauzca, 1989, 2 iyul, sayı 14 (24), səh.3.

2. Azerbaycanda Gagauzlarla ilgili qaynaqlar. KBATEK-in XIV Uluslararası Edebiyat Sempozyumunun (6-10 Ekim 2007) bildirileri. Kişinyov, 2007, səh. 327-334.

Özbəkistanda

1. Redaksiyaya məktub (Ü.Hacıbəyovun operettalarının təhrif edilməsiylə əlaqədar.) “Yıldız” jurnalı (Daşkənd), (Özbəkistan SSR Yazıçılar Birliyinin orqanı, kırım tatarca), 1988, sayı 6, səh. 143.

2. Katağon kurboni. “Jahon Adabiyoti” jurnalı (Taşkənt), 2008, sayı, 1(128) yanvar, seh. 111-118

Rusiya Federasiyasında

1. Başqırdıstanda

2. Möcüzəli “büllur saray”. “Sovet Başqırdıstanı” qəzeti, (Başqırdıstan MSSR), 1987, 19 aprel, sayı 90 (19687).

3. Dilçi araştırmacı Abdulla Şərifovun mübariz ömrü. Ural-Altay: buuattar aşa kiləsəkkə-Ural-Altay: çerez veka v budeşsee, (Bötə Rəsəy fənni konferentsiya materialları, Öfö kalahı, 1-5 iyun, 2005-Materialı Vserossiyskoy nauçnoy konferentsii, q. Ufa, 1-5 iyunya 2005 qoda) «Qilem» nəşriyyatı, Ufa, 2005, səh. 460-464.

4. Abdulkadir İnan və mühacir Azərbaycan qəzeti “Bildiriş” (1930-1931) Рәсәй һәм Башкортостан: мөнәсәбәттәр тарихы, бөгөнғөһө һәм киләсәге” Башкортостандың үз ирке менән Рәсәй дәүләтенә кушылыуының 450 йыллығына арналған халык-ара фәнни-ғәмәли конференция materialдары, 2007, 5 – 6 iyun, Өфө, səh. 23-25.

5. Türk halklarının istiklal savaşı Halid Seidin iki yönü. (2009) Проблемы лингвистики в роли культурной среды: история и современность. (Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 15-летию кафедры башкирского языка и 75-летию со дня рождения доктора филологических наук, профессора Р.Х.Халиковой. Федеральное Агентство по Образованию Государственное Образовательное учреждение Высшего Проффессионального Образования Башкирский Государственный Педагогический Университет им.М.Акмуллы), Уфа, Издаельство БГПУ, сәh.84-100.

Dağıstanda

1. Azərbaycan ve Kırım bestəçisi Asan Refatovun Kültürümüzde yeri. Журнал “Вестник Тюркского Мира”. 2009, №1, səh.95-101.

2. Türk halklarının istiklal savaşı Halid Seid'in iki yönü. Вестник тюркского мира (Türk dünyasi belleteni, Herald of turkic world) Министерство образования и науки Российской Федерации, Дагестанский государственный педагогический университет, Международная гуманитарно-техническая академия, Международный научно-практический журнал (Махачкала), 2010-cu il, sayı 1(2), səh.96-109

Tatarıstanda

1. İki xalqın oğlu (Bakıda yaşamış Azərbaycan pedaqoqu A.Şərifov haqqında). “Tatarıstan pedaqoqu” jurnalı, 1989.

Rus dilində

2. Azərbaycan ziyalılarının XIX əsrdə mətbuat yaratmaq uğrunda mübarizəsi. “Jurnalist”, xüsusi buraxılış. Jdanov adına Leninqrad Dövlət Universiteti Jurnalistika fakültəsinin nəşri, 1972-ci il.

3. Əmin Abidin Sovet dövrü yaradıcılığında türkooloji məsələlər. Novosibirsk Universiteti tələbələrinin elmi konfransının tezisləri (filologiya seriyası). Novosibirsk Universiteti nəşriyyatı, 1973-cü il.

4. Предания перекликается с произведениями Н.Гянджеви. “Советская Нахичевань” 1984, 11 марта, номер, 61 (611).

5. Азербайджанские ашуги и народные поэты. “Советская Нахичевань” 1984, 14 марта, номер, 63 (613).

6. Исторические памятники: Шахтагинская баня. “Советская Нахичевань”, 1984, 18 апреля, номер, 91 (641).

7. Жизнь, ставшая легендой. “Советская Нахичевань”, 1984, 18 мая, номер, 116 (666).

8. Верный сын партии. “Советская Нахичевань”, 1984, 8 июля, номер, 159 (709).

9. Крепость Алинджа. “Советская Нахичевань”, 1984, 2 август, номер, 178 (729).

10. Мастер документальных и художественных фильмов. “Советская Нахичевань”, 1985, 27 апрель, номер, 98 (945).

11. Поиски продолжается (Интервью с археологом Вели Алийевом “Култепе”), “Советская Нахичевань”, 1985, 13 октября, номер, 239 (1086).

12. Ашуг Джалил. “Советская Нахичевань”, 1985, 4 декабря, номер, 297 (1144).

13. Славный путь. (N.Rzaev haqqında). “Советская Нахичевань”, 29 октября, 1986, номер, 251 (1400).

14. Günəşli respublikanın mirvarisi. “Амурская правда” qəzeti, (Amur vilayəti), 1986, 30 dekabr.

15. Vətənin hər guşəsi doğmadır. “Амурская правда” qəzeti, 1987, 16 aprel, sayı 90 (20157).

16. Günəşli respublikanın nemətləri - Amurluların süfrəsinə. “Амурская правда” qəzeti, 1987, 19 avqust.

17. Saratova Naхçıvan üzümü. “Коммунист” qəzeti, (Saratov vilayəti), 1987, 27 sentyabr, sayı 222 (20539).

18. Bəs mərkəz hara baxırdı? “Литературная газета”, 1988, 18 sentyabr.

19. Исследователь по фольклору Али Кямали. Культурное наследии Туркменистана. “Европейский дом”, Ашкәбат - Санкт-Петербург, 2000, ст. 193-194.

Müxtəlif dillərdə

20. Mədəndə xəstəxana? “Советская Удмуртия” qəzeti. (Udmurtiya MSSR), 1986, 24 sentyabr, sayı 221 (19605).

21. Astma xəstəliyi müalicə olunur. “Ким”, (Yakutiya), 1986, 30 noyabr, sayı 175 (19223).

22. İynəsiz, dərmansız müalicə. “Erzyan pravda” qəzeti, (Mordva MSSR), 1987, 24 yanvar, sayı 11 (11436).

23. Möcüzəli “büllur saray”. “Sovet Başqırdıstanı” qəzeti, (Başqırdıstan MSSR), 1987, 28 yanvar, sayı 23 (19620).

24. Şuxluq bizə güc verir (Naхçıvan MSSR-ə həsr olunmuş səhifə). “Коммунизм јол” qəzeti, (Kabarda Balkar MSSR), 1987, 22 aprel, sayı 80 (12312).

25. Duz müalicə edir. “Şın” qəzeti, (Tuva MSSR), 1987, 29 iyun, sayı 150 (13450).

26. “Sovet Naхçıvanı” Yakutiya haqqında. “Социалистическая Якутия” qəzeti, rusca, (Yakutiya MSSR), 1987, 28 iyun.

27. Naхçıvan MSSR - 60. (yarım səhifə) “Ленинская правда” qəzeti, (Kareliya MSSR), 1987, 19 sentyabr, sayı 218 (20289).

28. Naxıçvana həsr edilmiş səhifə. “Ratsdizdat” qəzeti, (Osetiya MSSR), 1987, 28 oktyabr və 6 dekabr.
29. Naxıçvana həsr olunmuş səhifə. “Mokşan pravda” qəzeti, 1987, 23 oktyabr.
30. Naxıçvana MSSR-ə həsr olunmuş səhifə. “Başarab bayrax” qəzeti, avarca. (Dağıstan MSSR), 1987, 24 dekabr.
31. Naxıçvan MSSR-ə həsr olunmuş səhifə. “Leninan nek” qəzeti, çeçencə, (Çeçen-İnquş MSSR), 1987, 25 dekabr.
32. Amurluların bayram süfrəsinə. “Амурская правда” qəzeti, 1987, 8 noyabr, sayı 259 (20326).
33. Naxıçvan radiosu Yakutiya haqqında. “Кıım” qəzeti, (Yakutiya MSSR), 1987, 14 noyabr.
34. Sovet Naxıçvanı Kabarda Balkar haqqında. “Kommunizmi jol” qəzeti, (Kabarda Balkar MSSR), 1987, noyabr.
35. Naxıçvana həsr olunmuş səhifə. “Mariyskя Komunna” qəzeti, (Mari MSSR), 1988, 12 yanvar.
36. Xoşbəxtliyini Tuvada tapdı. “Şım” (Tuva MSSR) qəzeti, 1987, 28 noyabr, sayı 271 (13571).
37. Naxıçvanlılar altaylıları alqışlayır. “Altaydım çolmiani” (Altay vilayəti) qəzeti, 1989, 12 iyul.

Türkiyədə

1. Emin Abid “Kitabi-Dede Gorgud” hakkında. “Milli folklor” (Ankara) dergisi, 1997, sayı 38, seh. 46-51.
2. Ali Kamaliyle üç görüş. “Bilge” (Ankara) dergisi, 1997, sayı 13, seh.16-19.
3. Sattarxan: hayatı, mezarı ve ona ilgimiz. Türk dünyası “Tarih” (İstanbul) dergisi, 1998, Kasım, sayı 143, seh.40-46.
4. Emin Abidin hayat hikayesi ile ilgili kesin cizgiler. “Bilge” (Ankara) dergisi, 1999, sayı 21, seh.23-26.
5. Gültekin Emin Abiddirmi? «Erciyes» (Kayseri) dergisi, 1999, Temmuz, sayı 259, seh.16-19.

6. Folklorçu Emin Abid. “Milli folklor” dergisi (Ankara,) 1999, sayı 42, seh.75-82, sayı 43, seh.70-77.

7. Milli şüür oyatan insanlar. “Kardeşlik” (İstanbul)dergisi, 2000, Ocak-Mart, sayı 5, seh.28-30.

8. Novruz bayramında “Han” bezeme. Türk Dünyasında Novruz. (Üçüncü Uluslararası Bilgi Şöleni 18-20 mart 1999, Elazığ) Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları. Ankara,2000, seh. 161-167.

9. Emin Âbid'in Ahmed Yesevî hakkındaki makalesine dair. Aylık Sevgi Dergisi “Yesevi”, 2002, sayı 100,(9 yıl), Nisan, seh. 40

10. Ümumtürk edebiyatı arařtırıcısı: Emin Abid. “Bilig” (Ankara) dergisi, 2002, yaz, sayı 22, seh. 169-184.

11. Türk edebiyatı arařtırmaçısı Emin Abid. “Türk dünyası” (Dil ve edebiyat dergisi)(Ankara), 2002, güz, sayı 14, seh.253-265.

12. Azərbaycan və Azərbaycanlılar meselesi. “Yüz yılda türk dünyası jeopolitiiyi” toplusu, (Müzeffer Özdağa ermağan. Derleyen Prof.Dr. Ü.Özdağ, Dr. Y.Kalafat, M.SƏH.Erol). Avrasiya strateji arařtırmalar yayınları. Ankara, 2003, sayı 21, cild IV, seh.139-146

13. Colan Türklerinin kaderi. «Yüz yılda türk dünyası jeopolitiiyi» toplusu, (Müzeffer Özdağa ermağan. Derleyen Prof.Dr. Ü.Özdağ, Dr. Y.Kalafat, M.SƏH.Erol). Avrasiya strateji arařtırmalar yayınları, Ankara, 2003, sayı 21, cild IV, seh.183-192.

14. Karabařlardan (Sumer) Karapapaklara (Türk) kadar yılbaşı bayramı. «Bilge» (Ankara) dergisi, 2004 Nevruz (Bahar), 40, seh.29-37.

15. Oğuz-Türkmən ədəbiyyatı. I Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır sempozyumu (2004, 20-22 Mayıs), Bildiriler. Diyarbakır, 2004, seh.61-68.

16. Milli mücadile kahramanlarını konu alan halk şiiri(özet). T.C. Erzurum valiligi. Türk halk kültüründe milli mücadile. I Uluslararası halk kültürü simpozyumu.Özetler (2005, 19-22 Temmuz). Erzurum, 2005, seh.37

17. Milli mücadele kahramanlarını konu alan halk şiirleri. Türk Halk Kültüründe Milli mücadele.(T.C. Erzurum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü 1 Uluslararası halk kültürü sempozyumunun bildirileri 19-22 Temmuz 2005), Erzurum, 2005, seh. 214-222
18. Maraqlı bir əsər. Azərbaycan türkcəsi deyimlər sözlüyü. Ankara, 2005, seh. 12-16
19. Koroğlu dastanında (Tebriz nüshası) Diyarbekir və yöresi. Osmanlıdan Cumhuriyete 2. Uluslararası Diyarbekir simpozyumu. Bildiri özetleri. Diyarbekir, 2006, 15-17 Kasım
20. Karapapaklarda Nevruz şöleni. “Bilge”(Ankara) dergisi, 2007, mart, sayı 50, seh. 84-89.
21. Sallı Aşık Celil. Folklor-Edebiyat(Naxçıvan özel sayısı) Ankara, 2007, sayı 3(51), seh.179-184.
22. Ömrünü ortak türk kültürüne adayan Halit Sait. 38. İCANAS Yürütme Kurulu Ankara, 2007, seh. 3
23. Koroğlunun Urfa safari ve destanda Alevi-Bektaşî geleneği. GAP bölgesinde Alevi-Bektaşî yerleşimleri ve Şanlıurfa kültür mozayığında Kısa. (Sempozyum bildirileri), 2007, İstanbul, seh. 216-222.
24. Çifte sözlerin yaranmasında Oğuz, Kıpçak ve Karluk ağızlarının rolü. Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı, Türk Dil Kurumu ve Harran Üniversitesi (Program ve bildiri özetleri, 25-30 Mart 2008), Şanlıurfa, 2008, seh.49.
25. Efzeleddin Hakaninin eserlerinde Kafieddin Ömer ibn Osmanın Darüşşefası ve oradaki müaliceler. (Hospital of Kafieddin Ömer ibn Osman in Efzeleddin Hakanis Manuscripts and Drugs), 1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri kitabı(1st International Congress on the Turkish history of medicine, 10th National Congress on the Turkish history of medicine proceedings book), 2008, 20-24 Mayıs, Konya, cilt 1(vol.1) seh. 296-301.

26. Rusiyanın ermeni aydınları sırasından Türk aleyhtarı kadrolarının hazırlanması(Training of anti-Turk personnel among Armenian intellectuals in Russia), XIX yüzyılda Ermeni Milliyetçiliyinin Doğuşu ve Büyük Devletlerin Politikaları program kitabçası, II Uluslararası Sosyalarştırmalar Sempozyumu (EUSAS-II) 2008, 22-24 Mayıs, Kayseri, seh. 42-43.

27. Kaşgarlı Mahmudun “Divan-i lüğat-it Türk” eserini Türkçeye ilk çeviren tercüman (The first translator of Mahmud Qashqaris “Divan lughat at Turk”into turkish language), Kaşgarlı Mahmud ve dönemi (Mahmud Kashgari and his period, Махмут Кашгари и его период), Bildiri özetleri(Abstrscts), Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, II Türkiyat araştırmaları sempozyumu(2nd Turkish studes symposium, 2-ой сempoзиум Тюркологических исследований), 2008, 28-30 Mayıs, Ankara, seh.28-29.

28. Asan Refatov Besteçiler İttifagımızın ilk sedri. Avrasya Krumu sempozyum bildiriler. (Hazırlayan Hayrrettin İvgin) 2008, Ankara, seh. 185-190.

29. Tebriz’de Mevlana Derneği. Uluslararası Mevlana ve Mevlevilik Sempozyumu (26-28 Ekim 2007, Şanlıurfa): Bildiriler I, Şanlıurfa, 2008. [PDF, 22,5 MB]

30. Koroğlu dastanında (Tebriz nüshası) Diyarbakır ve yöresi. Osmanlıdan Cumhureyete Diyarbakır.(Editorler Bahaddin Yeddiyıldız, Kerstin Tomenendal). 3-cü cild, 2008, Ankara, seh. 811-820.

31. Emin Abid Yunus Emre hakkında(özet). I. Ulusal Yunus Emre sempozyumu “Her yönüyle Yunus Emre”, Aksaray Üniversitesi, 2008, 8-10 Ekim, Aksaray, seh.3.

32. Azerbaycan'da Yunus ve Tapdik Emre mezarlarının kitabeleri ve Bölgede mevlit törenlerinde okunan şiirler. (özet) (Zümür Samedova ilə qoşa imzayla). I. Ulusal Yunus Emre sempozyumu “Her yönüyle Yunus Emre”Aksaray Üniversitesi, 2008, 8-10 Ekim, Aksaray, seh.5.

33. İstanbul'dan (Üsküdar) Sibiryaya geçen yol. Uluslararası V Üsküdar sempozyumu. (İstanbul, 2007, 3-5 Kasım). İstanbul, 2008, seh.

34. Azerbaycan'ın istiklalı uğrunda şehit olan Çorumlular, Uluslar arası Osmanlıdan Cumhuriyete Çorum sorunu, (sempozyumu 23-25 Kasım 2007), Lider matbaacılık A. Ş. Çorum, II cilt, seh. 777-786.

35. Fıkra kahramanından mizah dergisine çevrilen “Molla Nesreddin”. “Türk yurdu” dergisi, 2008, Kasım, sayı 255, seh. 47-50

36. Azerbaycan'da Divan-i Lüğat it-Türk ve Emin Abid. “Türk yurdu” dergisi, 2008, Aralık, sayı 256, seh. 58-59.

37. Azerbaycan'da “Divan-i Luğat it-Türk”ün İlk Öğrenilmesi ve Çevrilmesi. Doğumunun 1000 Yılı Dolayısıyla Uluslararası Kaşgarlı Mahmud sempozyumu (17-19.10.2008, Rize) Bildiri metnleri, Rize Üniversitesi Yayınları 1, Rize, 2008, seh.79-86.

38. Azerbaycan ve Kırım besteçisi Asan Refatovun Kültürümüzde yeri. Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turks, ZfWT Vol 1, No 1 (2009) seh. 83-92

39. Türk Halklarının Birliği İçin Savaşan Bir Bilim Adamı veya Dilci Abdulla Şerifov. Turkish Studies Türkoloji Araştırmaları. seh. 2009-cu il, Volume 4/3 Spring 2009 seh.1160-1173

40. Hüseyin Cavid'in “Uçurum” faciasında İstanbul gerçeğinin sembolü.(Aida Paşayeva ile birlikte). I. Uluslararası Türk Edebiyatında İstanbul sempozyumunun bildirileri. T.C. Beykent Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümü. Beşir Kitabevi, İstanbul,2009, seh. 511-522.

41. Ermeni aydınları sırasından Türk aleyhine kadroların hazırlanması. Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler. Erciyez Üniversitesi yayınları-163, 209, 4 cildde 1 cild. seh. 221-233

42. İnkılap standartlarının Azerbaycan'a etkisi. “Türk Yurdu” dergisi, 2009, sayı 265, seh. 62-66.

43. Yüzünü görmediğim dost Şakir Selim. “Emel” (üç aylık fikir-kültür dergisi), 2009, Temmuz-Ağustos-Eylül, sayı 228, seh.19-23.

44. “Divan-i Lüğət it-Türk”ün ilk çevirmeni. 2. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri(28-30 Mayıs 2008) Kaşgarlı Mahmud ve dönemi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, seh. 391-406.

45. Azerbaycan’da Kıbrıs Türk Milli Mücadile Konusu. Kıbrıs Türk Milli Mücadilesi ve bu mücadilede TMT-nin yeri (Uluslararası sempozyum 19-25 Ekim 2008, Lefkoşa, Gazimoğosa, Girne-KKTC), 2 ciltde, I cilt, Çağlaş və oğulları LTD neşriyatı, Lefkoşa KKTC, 2009. seh 1-12.

46. Emin Abid Yunus Emre hakkında. I Uluslararası Yunus Emre sempozyumu bildiri kitabı (8-10 Ekim 2008), Aksaray Üniversitesi Yayınları No:1, Aksara, 2009, seh. 12-17.

47. Açık Veysel’in Azerbaycan’daki yankıları. Cumhuriyet döneminde Sivas (Sempozyum bildirileri 23-30 Ekim 2008, Sivas 1000 temel eser No 12), Sivas, 2009, II cıldde, I cild, seh.353-366.

48. Ortak Türkçe’imizde İkillemelerin Yeri, Türkiye Türkcesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı, 25-30 Mart 2008, Türk Dil Kurumu ve Harran Üniversitesi Rektörlüğü. Ankara, 2009, seh. 307-314

49. Molla Nasreddin Mizah Dergisinin Yaranmasının Nedenleri ve Degide Latifelerden istifade. 21. Yüzyılı Nasreddin Hoca ile Anlamak Uluslararası Sempozyum, (Akşehir, 8-9 Mayıs 2008 Bildiriler), Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2009, seh. 357-367.

50. Azerbaycan’da Selçuklarla ilgili bir kitab ve onun yazarı hakkında. I Uluslararası Selçuklu sempozyumu (27-30 Eylül 2010) (Bildiri özetleri), Kayseri, 2010, seh. 16.

51. İstanbul’un Tıp Profesörü Azerbaycan’li Ali Bey Hüseyinzade Turan. Geçmişden Günümüze İstanbulda Sağlık (2010). (Kongre bildiri kitabı, editörler Prof. Dr. Ayşegül Demirhan Er-

demir, Prof. Dr. İbrahim Başağoğlu, Prof. Dr.Öztan Öncel, Dr. Sezer Erer), she.74-80, Nobel yayın No1605, İstanbul.

52. Kafkasiya'da hristian Türkleri ve Gagauvuz İzleri. Gagauvuz Türkcesi Araştırmaları (Blgi şöleni) 27-29 Aralık 2007, Türk Dil KurumuYayınları, 2010, Ankara.

53. Nâmık Kemal Tanıtın Azərbaycan'lı Emin Abid Neden Kurşuna Dizilmiş? Doğumunun 170 yılında Uluslararası Namık Kamal sempozyumu (20-22 Aralık 2010). 2010, Tekirdağ, Bildiriler 2 ciltde, I cilt, seh.587-596.

54. Kafkasiya'da hristiyanTürkleri ve Gagauvuz İzleri. Gagauvuz Türkcesi Araştırmaları (Bilgi şöleni) 27-29 Aralık 2007, Türk Dil KurumuYayınları, 2010, Ankara.

55. İçimdeki ağrı, yahut Ali Sengerli neden gereğince tanıtılmıyor?! Bahçasaray dergisi(Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği İstanbul Şubesi), 2010, Ekim-Aralık, sayı, 65, seh. 11-13.

56. Aşık Alı ve Ağrı dağı.(2011). Nail Tana armağan (Baskıya hazırlayanla prof.Dr.Tuncer Gülensoy-Hayrettin İvgin) (Məqalə Elmira Memmedova ilə birlikdə hazırlanmışdı), Ankara, seh.287-292.

Türkmənistanda

1. Drujina onun adının daşıyır. (Salman Əlişov haqqında). "Pioner" jurnalı, (Türkmənistan). 1982, sayı 3 və ya 4.

2. Türkmən Tilimxanın təcnişləri. «Adebiyyat və sanat» (Aşqabad) qəzeti, 2000, 17 oktyabr.

3. Müqəddəs Ruhnamədə Koroğlu. Müqəddəs «Ruhnamə» və dünyanın ruhu genişliyi. (Halklara ıml maslahatın nutuklarının qısqaça beyanı, Ruhname -2006-ncı yılın sentyabr ayının 12-13-i), Aşqabat, 2006, səh. 174 (Türkməncə), səh.449 (İngiliscə), səh.681 (Rusca).

4. Mahmit Zamanşarı ve Azərbaycanın ımlı-edebi ümmanı. Mahmit Zamanşarı ve gündoğarın ımlı-edebi galkınışı. Halklara ımlı maslahatın qısqaça beyanı. 2007-ncı yılın Magtumulgu(may)

ayının 23-25. Aşgabat-Daşauz,2007, seh.106(Türkməncə), səh. 310(İngiliscə), səh.471.(Rusca)

5. Müqəddəs Ruhnamə türk halklarının ümumi mədəniyyətinin yolgöstericisi hökmündə. “Müqəddəs Ruhnamə taze münyilliyn pelsefesi. Halklara ılmı maslahatın nutuklarının qısqaça beyanı”, (H.İsmayılovla birlikdə) Aşgabat, 2007, 12-13 sentyabr, səh.260(türkməncə), 448(ingiliscə), 680(rusca)

6. Abulsait Abulhayrı və onun ideyalarının Mir Hamza Seyid Nigari tərəfindən davam etdirilməsi. Abulsait Abulhayrı Gündoğarın böyük ağıldarı.Uluslararası elmi konfransın özetləri, Aşxabat, 2007, 13-15 Noyabr, səh. 148(türkməncə), ingiliscə(338), rusca (515)

7. Salman Mümtaz və Əmin Abid Maxtımqulu haqqında (1920-ci illər) “Mahtumkuli and Spiritual-Cultural Values of the World” will be jointly held in Ashgabat, by the National Cultural Centre of Turkmenistan “Miras”, the Ministry of Culture and Broadcasting, Supreme Council of Turkmenistan on Science and Technology under the President of Turkmenistan and Balkan Velayat Hyakimlik. (12-14 May 2008) Aşxabad, 2008.

8. “Şerhü’s-sünne ve’l-mesalih” eserinin yazıldığı ortam-Tebriz mühiti. “Nedjemeddin Kubra and spiritual-cultural world of Orient” National Cultural Centre of Turkmenistan “Miras”, the Ministry of Culture and Broadcasting, Supreme Council of Turkmenistan on Science and Technology under the President of Turkmenistan and Dashoguz Velayat Hyakimlik (4-6 Sentyabr 2008-ci il), Aşxabad, 2008.

9. Kafiyeddin Omar ibn Osmanın sağlık öyi ve Abusagit Abulhayrı, seh. 83. Health house(Darushshupa) of Qafi Ed-Din Omar ibn Osman and Abu Seyit Abulhayrı, seh.2006., Дом здоровья(Дарушшафа) Кафиеддин Омар ибн Османа и Абу Сейит Абулхайыр, стр. 345, Selcuklar Dövrünün Edebiyati ve medeniyeti atlı halkalar maslahati 11-13 mart 2009 (Leterature

and culture of the Seljuk epoch international scientific conference 11-13 mart 2009), Aşgabat, 2009.

10. Koroğlunun Türkmen torpağına getməyi (“Koroğlu” dastanının xələc nüsxəsi əsasında), səh.148-149 (türmənçə), Koroğlus Turkmen visit in Halec version, 259-261(İngiliscə), Tyrkmenckiy poxod Koroqlu v xaladjskiy versii. (rusca)səh.274-275. Koroğlu yordumu ve gündoğar ədəbiyatı (halkların yılmı nutuklarının qısqaça beyanı), Plot of Gorogly and the oriental literature, 2009-ncı yılın 23-25-nji sentyabr. Daşoğuz, 2009.

11. Mollanepesin “Zöhre-Tahir” dessanı barada (səh.106), About the “Zokhre and Takhyr” destan bu Mollanepes (230), O destane Mollanepese “Zoxre i Taxir” (355), Mollanepes ve XIX asyr Türkmen durmuşy (Halklara ylmy maslahatyn nutuklarynyn gysgaça beyanı 2010-njy yylyn 8-10 nji aprel), Marıy, 2010.

12. XX asırın yıgırmıncı yıllarında Azərbaycanda “Oğuznama” bağışlanan ılmı iş. (səh.86-87), İ Investigation on the “Oguznama” prindend in 1927 in Azerbaijan. (səh. 181-182), Исследование под названием «Огузнаме», завершено в 1927-ом году в Азербайджане. (стр.279). “Oğuznama” yordumutaryhy ve medeni çeşme hökmünde. (Halklara ylmy maslahatyn nutuklarynyn gysgaça beyanı 2010-njy yylyn 14-15- nji oktybry), Aşgabat, 2010.

13. Azərbaycandakı “Türkmenler” diyilep atlandırılan etnik topar hakda(səh.75), About ethnic group called Turkmans in Azerbayıjan (səh.190) Об этнической группе, называемой туркманами в Азербайджане(стр. 310)Taze galkunuş ve beyik özgertmeler euyamında Türkmenistanın arheologiya ve etnografiya ylmy: yetilen sergiler ve önde duran vezifeler (Halklara ylmy maslahatyn nutuklarynyn gysgaça beyanı 2010-njy yylyn 10-11-nji noyabry), Aşgabat, 2010.

İştirak etdiyi elmi konfranslar

1. S.M.Kirov adına ADU-nun Tələbə Elmi Cəmiyyətinin elmi konfransı, Bakı, 1970, mart, , mövzu: N.Nərimanov və «Tərcüman» qəzeti.

2. S.M.Kirov adına ADU-nun Tələbə Elmi Cəmiyyətinin elmi konfransı, Bakı, 1971, 10-13 may, mövzu: M.Şahtaxtlının publisistikası

3. Gənc Tədqiqatçıların Elmi Konfransı. M.Kirov adına ADU, Bakı, 1972, 12-15 may, mövzu: Mətbuat tariximizin tədqiqatçılarından biri Əmin Abid.

4. Tələbə Elmi Cəmiyyətinin elmi konfransı. M.Kirov adına ADU, Bakı, 1972, 1-3 dekabr, mövzu: Əmin Abidin publisistikasında ədəbiyyat məsələsi.

5. Студенческая научная конференция. Ленинградский Государственный университет им. А.Жданова, Ленинград, 1972, 12-15 декабря, тема: Борьба за национальную печать в Азербайджане.

6. XI Научная Студенческая конференция. Новосибирский Государственный Университет, Новосибирск, 1973, 12-15 апреля, тема: Əmin Abid yaradıcılığında Orxon-Yenisey abidələri.

7. Azərbaycan Tələbələrini I Respublika Elmi Konfransı. Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan LKGİ MK TETİ Respublika Şurası, Bakı, 1973, 23-25 aprel, mövzu: Ə.Abidin Sovet dövrü publisistikasında ədəbiyyat məsələsi.

8. Aşiq Alının anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş elmi konfrans. Y.Məmmədəliyev adına NDPİ, Naxçıvan, 1981, ..oktyabr, mövzu: Aşiq Alının şerlərində yaşadığı mühitin təsviri.

9. A.Şadlınskinin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş elmi sessiya, Azərbaycan EA Naxçıvan Elm Mərkəzi və Y.Məmmədəliyev adına NDPİ, Naxçıvan, 1986, 26 noyabr, mövzu: Xalq yaradıcılığında A.Şadlınskinin tərənnümü.

10. Şərur qədim diyardır-Elmi Nəzəri Konfrans, İliç rayon Mədəniyyət Şöbəsi, İliç rayon Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi, İliç, 1988, 18 sentyabr, mövzu: Qəhrəmanlar xalq yaradıcılığında.

11. Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliyi Kurultayı, Antalya, 1993, 20-24 mart.

12. Bağımsız Azərbaycanla Dostluk və Dayanışma Konseyi. Ankara, 1993, 7 avqust, mövzu: Azərbaycanda Milli Azadlıq mübarizəsində parçalanma.

13. “1995 Dünya-Hoşgörü-Manas-Abay yılı” VII Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri ve I Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı. Kırıkale valiligi - KİKTAV ve Folklor Araştırmaları Kurumu, Kırıkale, 1995, 9-11 Haziran, mövzu: Destanlarımızın kuruluşu.

14. Ə.M.Topçubaşovun anadan olmasının 135 illiyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfrans, Azərbaycan Respublikası Ali Diplomatiya Kolleci, Bakı, 1997, 29 aprel, mövzu: Ə.M.Topçubaşov və mətbuat.

15. III Karşılaşdırmalı Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu. Çanakkala On Sekkiz Mart Üniversitesi, Çanakkala, 1997, 30 Mayıs - 1 Haziran. mövzu: XVIII-XIX yüzillikde Save-Göyçe-Ahska bölgesindeki aşıkların üslubundaki birlik.

16. Azərbaycan Folklorunun toplanması, nəşri və tədqiqi problemləri. Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı, 1996, 3 noyabr, mövzu: Əli Kamali folklor toplayıcısı kimi.

17. Əli Kamalının ildönümünün və Almas İldırımın 90 illiyinə həsr olunmuş seminar. Azərbaycan Yazıçılar Birliyi, Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Güney Azərbaycanlıların Hüquqlarının Müdafiə Komitəsi. Bakı, 1997, 14-22 oktyabr, mövzu: Əli Kamalının Tilimxa Divanini hazırlıq vəziyyəti.

18. VI Beynəlxalq Simpozium. (Kitabi-Dədə Qorqud-1300 həsr olunub). Albert Beyts adına Beynəlxalq Konfransın Təşkilat Komitəsi, Azərbaycan EA Nizami adına Beynəlxalq Konfransın

Təşkilat Komitəsi, Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Xətai rayon İcra Hakimiyyəti. Zuğulba-Bakı, 1997, 1-5 dekabr, mövzu: Əmin Abid “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında.

19. III Halklararası Gagauz Kültür Sempozyumu. Komrat Devlet Üniversitesi ve Türkiye Folklor Araştırmaları Kurumu. Komrat, 1998, 6-7 Kasım, mövzu: Azərbaycan’da Gagaular.

20. II Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi. Doğu Akdeniz Üniversitesi, Gazimağosa, KKTC, 1998, 24-27 Kasım, mövzu: Kıbrıs Azərbaycan Mediyasında.

21. Türk dünyasında Nevruz. Üçüncü Uluslararası bilgi şöleni. Fırat Üniversitesi Rektörlüğü, Atatürk Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Elazık, 1999, 18-20 mart, mövzu: Novruz bayramında hanbezeme.

22. Şimali Kipr-Tarix və Müasirlik Uluslararası Konfrans. Ali Diplomatiya Kolleci (Bakı), Doğu Akdeniz Üniversitesi (Gazimağosa), Bakı, 1999, 21-24 may, mövzu: Kıbrıs “Azadlıq” gazetesi sahifelerinde.

23. Türkmenistanın Medeni Mirası: Gadumu çeşmeler ve hazırki zaman Mümküncülükleri Halkara Konfransıyası. Türkmenistanın Daşaru İşler Ministirliyi, Türkmenistanun Ministrler Kabineti yanındakı Tarih İnstitutu, Rusiyanun Türkmenistan bilen Medeni Araqatnaşuklar Jemiyyetinin yardım etmiginadı. Aşğabat, 2000, 10-13 oktyabr, mövzu: Türkmen şairi Tilimhan.

24. Üçüncü Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi. Doğu Akdeniz Üniversitesi, Gazimağosa, KKTC, 2000, 13-17 Kasım, mövzu: “Ayna” gazetesinin Kıbrıs hakkında yazdıkları.

25. İran və Turan dünyası mövzusunda Uluslararası seminar. Xarici İşlər Nazirliyinin Tarixi Diplomatik Mərkəzi, Tehran, 2001, 13-14 fevral, mövzu: Əmin Abid “Şahnamə” haqqında.

26. Uluslararası Sivilizasiyalararası Dialoq seminarı. İİR Prezidenti yanında Uluslararası Sivilizasiyalararası Dialoq Mərkəzi,

Kiş, İİR, 2002, 2-7 mart, mövzu: Ədəbiyyatın sivilizasiyalararası mədəniyyətdə rolu.

27. KBATEK (Kıbrıs-Balkan Avrasya Türk Edebiyatları Vakfı) açılış şöleni. Gazimağosa, KBATEK, 2002, 18-20 Nisan, mövzu: Ortaq Türk Edebiyatının formalaşdırılmasında kaynakların rolu.

28. IV Uluslararası Kıbrıs Araşdırmaları Kongresi. Doğu Akdeniz Üniversitesi, Gazimağosa, KKTC, 2002, 28-29 Kasım, mövzu: Kıbrıs uzmanı İsmayıl Umud.

29. Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə. Uluslararası folklor konfransı. AMEA Follkor Mərkəzi və AM Ensiklopediyası, Bakı, 2003, 9-11 yanvar, mövzu: Əli Kamali arxivindəki “Koroğlu” dastanında Eyvaz obrazı.

30. Azərbaycan və Tatarıstan Mədəniyyətinin Tarixi Əlaqəsi Seminarı. Azərbaycan Milli Qeyri Hökumət Təşkilatları Forumu. Bakı, Biznes Mərkəzi, Bakı, mövzu: Abdulla Şərifovun həyatı, yaradıcılığı və ictimai həyatı.

31. VII KİBATEK (Kıbrıs-Balkanlar-Avrasiya Türk Ədəbiyatı Vaqfı), Asiya Universiteti, Azərbaycan Atatürk Mərkəzi, Azərbaycan Yazıçılar Birliyi. Bakı, 2003, 16-22 Mart, mövzu: Doğu Türkistanda bu günün dramaturgiyası.

32. Uluslararası Novruz Kongresi. Mersin Valiligi ve Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Atatürk Kültür Merkezi, Mersin, 2003, 20 Mart, mövzu: Karabaşlardan Karapapaqlara Novruz şöleni.

33. Kırım Türklərinin Sürgünü. Seminar. AMQHF, Biznes Mərkəzi, Bakı, 2003, 19 may, mövzu: Rusiyanın Şərqə yürüşünün əngəlləməsində Kırım türklərinin rolu.

34. Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə. II Uluslararası Folklor Konfransı. AMEA Follkor Mərkəzi, Bakı, 2004, 18-21 mart, mövzu: Xəstə Həsənin ömür yoluna dair bir dəqiqləşdirmə.

35. Türk destanları tariximizin edebi salnamesidir. Beynəlxalq Folklor Konfransı. Qafqaz Universiteti, Bakı, 2004, 6-7 may, mövzu: Deyimlərimizdə Oğuz dastanlarının izləri

36. "Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbekir" Diyarbekir Valiliyi. Uluslararası Simpoziyum, Diyarbekir, 2004, 20-22 May, mövzu: Oğuz-Türkmen edebiyatı.

37. Ural-Altay: buyattar aş a kiləsəkk. Ufa, 2005, 1-5 iyun. mövzu: Dilçi araştırmacı Abdulla Şərifovun mübariz ömrü.

38. T.C. Erzurum valiligi. Türk Halk Kültüründe Milli Mücadile. I Uluslararası Halk Kültürü Simpozyumu. Erzurum, 2005, 19-22 Temmuz, mövzu: Milli mücadile kahramanlarını konu alan halk şiiri.

39. "Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə". III Uluslararası Folklor Konfransı. AMEA Folklor İnstitutu, Bakı, 2005, 13-16 noyabr, mövzu: Əli Kamali arxivindəki "Koroğlu" eposunun variantlarında mətinşünaslıq məsələləri.

40. VI Uluslararası Türk Kültür Kongresi. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı. Ankara, 2005, 21-26 Kasım, mövzu: Alınca'de kalekurma, şehersalma, suvarma ve çiftçilik kültürü.

41. Noqay ədəbiyyatı ümümtürk ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi. XII Uluslararası KİBATEK (Kıbrıs-Balkanlar-Avrasiya Türk Edebiyatı Vakfı) Edebiyat Şöleni, VEKTOR Uluslararası İlim Merkezi, Bakı Asiya Universiteti, Bakı Diplomatiya Universiteti, Bakı, 2006, 9-16 Mayıs, mövzu: Noqay ədəbiyyatının ümümtürk ədəbiyyatında yeri.

42. GAP bölgəsində Alevi-Bektaş yerləşimleri və Şanlıurfa kültür mozaginde Kisas. Uluslararası simpoziyum. Urfa, 2006, 25-27 Mayıs, mövzu: Koroğlunun Urfa seferi və dastanda Alevi-Bektaş gələneği.

43. Müqəddəs "Ruhnamə" və dünyanın ruhu genişliyi. Aşxabad Halklara ıml maslahatın maslahatnaması, Aşxabad, 2006, 12-13. Ruhname-sentyabr, mövzu: Müqəddəs Ruhnamədə Koroğlu.

44. Osmanlıdan Cumhuriyete 2. Uluslararası Diyarbekir sempozyumu. Diyarbekir, 2006, 15-17 Kasım, mövzu: Koroğlu destanında (Tebriz nüshası) Diyarbekir ve yöresi.

45. Birinci Uluslararası Kazakistan ve Türkiye'nin Ortak Değerleri Sempozyumu. Almatı, 2007, 16-20 Mayıs, mövzu: Ahıskalı Hasta Hasanin seirləri Kazakistan'da.

46. KBATEK-in XIV Uluslararası edebiyat sempozyumunun, Kişinyov, 2007, 6-10 Ekim, mövzu: Azərbaycan'da Gagauzlarla ilgili kaynaklar

47. Uluslararası Celalettin Mövlane Sempozyumu. 2007, 26-28 Ekim, Şanlıurfa, Türkiye, mövzu: Tebrizde Mövlane dernekleri.

48. Uluslararası V Üsküdar Sempozyumu, İstanbul, 2007, 3-5 Kasım, mövzu: İstanbul'dan (Üsküdar) Sibiryaya'ya geçen yol.

49. Abulsait Abulhayrı Gündoğarın büyük ağıdarı. Uluslararası İlimi Konfransı, Aşxabat, 2007, 13-15 Noyabır, mövzu: Abulsait Abulhayri və onun ideyalarının Mir Hamza Seyid Nigari tərəfindən davam etdirilməsi.

50. Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyete Çorum sempozyumu, Çorum, 2007, 23-25 Kasım, mövzu: Azərbaycan'ın istiklalı uğrunda şəhit olan Çorumlular.

51. Somut olmayan kültürel miras. Yaşayan aşık sanatı, Ankara, 2007, 29-30 Kasım, mövzu: Ahıskalı Hasta Hasan ve onun yarattığı aşık mektebi.

52. Gagauz Türkçesi Araştırmaları Bilgi Şöleni, Ankara, 2007, 27-29 Aralık, mövzu: Kafkasya'da hristiyan Türkleri ve Gagaz izleri.

53. Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı. Türk Dil Kurumu ve Harran Üniversitesi Rektörlüğü, Sanlıurfa, 2008, 25-30 Mart, mövzu: Çifte sözlerin yaranmasında Oğuz, Kıpçak ve Karluk ağızlarının rolü.

54. I Uluslararası Türk Edebiyatında İstanbul. Birkent Üniversitesi, İstanbul, 2008, 3-5 Nisan, mövzu: Hüseyin Cavidin "Uçurum" faciəsində İstanbul-gerçekliklerin sembulikası.

55. 21 yüzyılı Nasrettin Hoca ile anlamak(Understanding The 21 st Centuray With Nasrettin Hoca), Atatürk Kültür Merkezi, Akşehir kaymakamlığı, TİKA, Akşehir, 2008, 8-9 Mayıs, mövzu: “Molla Nesreddin” Mizah Dergisinin Yaranmasının Nedenleri ve Dergide Latifelerden İstifade,

56. 1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi. Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmalar Merkezi,Türk Tıp Tarih Kurumu, Selçuk Üniversitesi Meram Tıp Fakültesi, (1st İnternational Congress on the Turkish history of medicine, 10th National Congress on the Turkish history of medicine), Konya, 2008, 20-24 Mayıs, mövzu: Efzeleddin hakaninin eserlerinde Kafieddin Ömer ibn Osmanın Darüşşefası ve oradaki müaliceler.(Hospital of Kafieddin Ömer ibn osman in Efzeleddin Hakanis Manuscripts and Drugs).

57. II Uluslararası Sosyalarştırmalar Sempozyumu (EUSAS-II). Erciyes Üniversitesi-Neşehir Üniversitesi, Kayseri, 2008, 22-24 Mayıs, mövzu: Rusyanın ermeni aydınları sırasından Türk aleyhtarı kadrolarının hazırlanması (Training of anti-Turk personnel among Armenian intellectuals in Russia), XIX yüzyılda ermeni milliyetçiliyinin doğuşu ve büyük devletlerin politikaları.

58. Kaşgarlı Mahmud ve dönemi (Mahmud Kashgari and his period, Махмут Кашгари и его период), Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, II Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu (2nd Turkish studes symposium, 2-ой сempoзиум Тюркологических исследований), Ankara, 2008, 28-30 Mayıs, mövzu: Kaşgarlı Mahmudun Divanü lüğat-it Türk eserini Türkçeye ilk çeviren tercüman(The first translator of Mahmud Qashqaris “Divan lughat at Turk”into turkish language).

59. I Uluslararası Yunus Emre sempozyumu “Her yönüyle Yunus Emre”, Aksaray, 2008, 8-10 Ekim, mövzu: Emin Abid Yunus Emre hakkında.

60. Uluslararası Kaşgarlı Mahmud sempozyumu-doğumunun 1000. Yılı dolayısıyla. Rize, 2008, 17–19 Ekim, mövzu: Azərbaycan'da “Divan-i lugat it-türk”ün ilk ögənilmə və çevrilməsi.

61. “Kıbrıs Türk Milli Mücadelesi Ve Bu Mücadelede TMT'nin Yeri” Uluslararası Sempozyum. Lefkoşa-KKTC, 2008, 19-25 Ekim, mövzu: Azərbaycan'da Kıbrıs Türk Milli Mücadele Konusu.

62. VI Uluslararası Türk dili kurultayı. Ankara, 2008, 20-25 Ekim, mövzu: İrtica kurbanı dilci Abdulla Şerifov.

63. Cumhuriyet döneminde Sivas sempozyumu. Sivas, 2008, 27-31 Ekim, mövzu: Aşık Veysel'in Azərbaycan'daki yankıları.

64. Türk xalqları ədəbiyyatı(II). Beynəlxalq uşaq ədəbiyyatı Kongresi. Bakı, 2008, 13-15 noyabr, mövzu: Uşaq yazıcısı Əmin Abid.

65. Muqayisəli ədəbiyyat.(Ədəbiyyatlarda və mədəniyyətlərdə stereotiplər) III Beynəlxalq elmi konfransı. Bakı, 21-21 noyabr 2008, mövzu: Noqay türklərinin ədəbiyyatında modernləşmə.

66. Selçuklar Devrinin Edebiyatı ve medeniyeti atlı halkalar maslahatı 11-13 mart 2009(Leterature and culture of the Seljuk epoch international scientific conference 11-13 mart 2009), Aşgabat, mövzu: Kafiyeddin Omar ibn Osmanın sağlq öyi ve Abusagıt Abulhayrı.

67. I. Uluslararası Kitle İletişim Araçlarında Türkçenin Kullanımı Sempozyumu. Türkçenin Yazımı ve Alfabe, Kırıkkale, 2009, 16-17 Nisan,mövzu: Harf İnkılâbının Salnamecisi - Halid Said Hocayev.

68. Koroğlu yordumu ve gündoğar ədəbiyyatı (halkların yılmı nutuklarının qısqaça beyanı), Plot of Gorogly and the oriental literature, Syujet Qyoroqlı i literatura vostoka. Material mejdunarodnoy naucnoy konferentsii, Daşoğuz-Türkmənistan, 2009-ncı yılın 23-25-nji sentyabr.

69. Türk və dünya kültüründə İstanbul mövzusunda 7 Uluslararası Türk Kültür Kongresi, Ankara, 2009, 5-10 Ekim, mövzu:

M.E.Resulzadenin İstanbul”da yayımladığı “Bildiriş” gazetesi ve onun bilinmeyen imzaları.

70. Abant İzzet Baysal Üniversitesi Bolu Halk Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi (BAMER), Azerbaycan Respublikası Milli Elimler Akademiyası Folklor İnstitutu, Özbəkistan Respublikası Fənlər Akademiyası Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, I. Uluslararası Koroğlu, Bolu Tarih və Kültür Sempozyumu, Bolu, 2009, 17-18 Ekim, mövzu: Koroğlu destanında aşık serbestliyi.

71. Molla Nepes və XIX əsir Türkmən durmuşu. Beynəlxalq elmi konfrans, Mərv-Türkmənistan, 2010, 8-10 aprel, mövzu: Molla Nepəsin “Zöhrə-Tahir”inde xalq dastanından istifadə

72. 9 Geleneksel Uluslararası Karacaoğlan Şelale Şiir Akşamları, Tarsus-Türkiyə, 2010, 21-24 Eylül, mövzu: Emin Abid Karacaoğlan hakkında.

73. I Uluslararası Selçuklu Sempozyumu. Kayseri, 2010, 27-30 Eylül, mövzu: Azərbaycanda Selçuklarla ilgili bir kitab ve onun yazarı hakkında.

74. Uluslararası Zeki Valid Toğan ve Türk Kültürü Bilgi Şoleni, Afyonkarahisar, 2010, 13-15 Ekim, mövzu: Zeki Valid Toğan ve dava arkadaşı Abdülkadir İnanın mühacir Azərbaycan matbuatı ile ilgisi

75. Müqayisəli ədəbiyyat: ədəbiyyatlarda və mədəniyyətlərdə arxetiplər, IV Beynəlxalq elmi konfransın, Slavyan Unversiteti, Bakı, 2010, 22-23 oktyabr, mövzu: Şumer mətinlərinin Azərbaycan və qumuq ədəbiyyatında izləri.

76. Alanyada (Kilim, Cicim, Sumak) Sempozyumu, Atatürk Kültür Merkezi, Akdeniz Üniversitesi, Alanya Belediyesi, Alanya Ticaret Odası Başkanlığı, Alanya, 2010, 1-4 Kasım, mövzu: Türk Halı ve Düz Dokumalarındaki Ornamentler Mitoloji Düşüncenin Yazıtları Gibi.

77. Avrupa Kültür Başkenti - İstanbul 2010, “Geçmişten Günümüze İstanbul’da Sağlık” Uluslararası Kongresi, Türk Tıp Ta-

rihi Kurumu, İstanbul, 2010, 3-6 Kasım, mövzu: İstanbul'un Tip Profesörü Azərbaycanlı Ali Bey Hüseynzadə Turan.

78. Tazə Galkynyş və Beyik Özgərtmələr Eyyamında Türkmənistanın Arheologiya və Etnografiya Ylmy: yetilən sergiler və öndə duran vəzifələr (Halklara ylmy maslahatyn nutuklarynyn gysgaça beyanı. Aşxabad, 2010, 10-11 noyabr, mövzu: “Azərbaycandakı “Türkmenlər” diyiləp atlandırılıyan etnik topar hakda.

79. III Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu. Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Fakültesi, İzmir, 2010, 16-18 Aralık, mövzu: Emin Abid'in Ortak Türkçenin Gelişmesinde Rolü.

80. Doğumunun 170 yılında Namık Kamal Sempozyumu. Namık Kamal Üniversitesi, Tekirdağ-Türkiye, 2010, 20-22 Aralık, mövzu: Nâmık Kemali Tanıtın Azərbaycanlı Emin Abid Neden Kurşuna Dizilmiş?

81. “Azərbaycan Dünya Ədəbiyyatında” Beynəlxalq simpozium. Xəzər Universitəsi, Bakı, 2011, 27-28 may, mövzu: Yaqub Nasirin yaradıcılığında Azərbaycan sevgisi.

Əli Hüseyn oğlu Şamil (Şamilov)
Uyğur, Qaqauz, Quzey Qafqaz türklərinin
folkloru və ədəbiyyatı
Bakı –2011

Nəşriyyat direktoru:
Prof. Nadir Məmmədli

Korrektoru:
Aynur Qəzənfərqi

Kompüterdə yığdı:
Səadət Əliyeva

Texniki redaktoru:
Ramin Abdullayev

Yığma verilmişdir: 18.10.2007
Çapa imzalanmışdır: 04.09.2011
Formatı: 60x84 1/16
Şərti nəşr vərəqi 25,75
Tirajı: 500.

Kitab Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun
Kompüter Mərkəzində yığılmış, “Nurlan” NPM-d
offset üsulu ilə çap olunmuşdur.

Əli Hüseyn oğlu Şamil (Şamilov)

1948-ci ildə Göyçə mahalının İnəkdağ kəndində (indiki Ermənistan Respublikası) doğulub. 1973-cü ildə Azərbaycan

413

Dövlət Universitetinin jurnalistika fakültəsini bitirib. Təyinatla Naxçıvandakı “Şərq qapısı” qəzetinə işə göndərilib. Sovet dövründə SSRİ-nin Türk xalqları yaşayan respublika və muxtar respublikalarında, Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra Türkiyədə, İranda, İsveçdə, KKTC-də, ABŞ-da çap olunan qəzet və jurnallarda türk xalqlarının həyatından bəhs edən elmi-publisistik məqalələri çap olunub. 60-dan çox Uluslararası elmi simpozium və qurultayların iştirakçısıdır.

1995-2010-cu illərdə Azərbaycan radiosunda ayda bir dəfə türk xalqlarının həyatından bəhs edən “Qonaq eldən gələr” proqramını hazırlamış, 2010-cu ildən hər həftənin cümə günləri isə TRT “Türkiyənin səsi” radiosunun və Azərbaycan İctimai Radiosunun birgə proqramı olan “Qorqud Ata”da “Türk dünyasının məşhurları” proqramını aparır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunda Uluslararası İlişgilər bölümünün rəhbəridir.

Elektron adresi: alishamil@yahoo.com